

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Марина Н. Штетић

ВИНОГРАДАРСТВО
У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

докторска дисертација

Београд, 2020.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Marina N. Štetić

VITICULTURE IN MEDIEVAL SERBIA
Doctoral Dissertation

Belgrade, 2020.

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ
ЗА ОДБРАНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Ментор:

Проф. др Синиша Мишић, редовни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

Проф. др Јелена Мргић, ванредни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Проф. др Ема Петровић, редовни професор
Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Проф. др Снежана Божанић, ванредни професор
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Датум одбране: _____

Сажетак: Предмет дисертације је виноградарство у средњовековној Србији које је сагледано на нивоу неколико привредно-друштвених појава, почев од краја XII века. Рад је настао на основу средњовековних писаних извора, ћирилског и латинског порекла, као и на основу првих сачуваних османских пописа српских крајева. Виноградарство се раније развило у српским земљама дуж јадранског приморја и на простору Македоније, док је у осталим континенталним крајевима добијало већи замах тек од XIV stoleћа. Први сачувани османски пописи освојених крајева Србије показују да се најкасније до половине XV века виноградарство развило у скоро свим плодним и добро насељеним крајевима средњовековне Србије. У српским земљама средњег века постојала су два основна начина подизања винове лозе, зависно од врсте резидбе, док је у виноградима обављан низ аграрно-техничких радова, при чему се инсистирало и на чувању и заштити виноградарског поседа. У погледу земљишне својине и обавеза зависног становништва према феудалном господару, постојале су две врсте ренти. У матичним српским земљама виногради на земљишту феудалца обрађивани су бесплатном радном снагом зависних земљорадника, док је у крајевима који су у прошлости били изложени јачем византијском утицају преовладала натурална дажбина у виду *десетине* укупно произведеног вина на земљорадничком поседу. Позната је и појава узимања винограда у закуп, док се закупина кретала од једне десетине до половине плодова. Дубровчани и Которани извозили су велике количине домаћег и италијанског вина у унутрашње српске крајеве. Трговина вином одвијала се и у унутрашњости средњовековне Србије, у трговачким и градским насељима у чијој је околини виноградарство достигло виши степен развоја, док се вино продавало и у крчмама. Вино је имало значајну улогу у црквеним обредима и исхрани монаха, као и у свакодневном световном животу, док је винова лоза представљала главни симбол династије Немањића и њене светородности.

Кључне речи: виноградарство, винова лоза, вино, трговина вином, средњовековна Србија, средњи век, историја.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у средњем веку са историјском географијом и старословенским језиком

Abstract: The subject of the doctoral dissertation is viticulture in medieval Serbia, which is presented at the level of several economic and social phenomena, beginning at the end of the XII century. The paper is based on medieval written sources, of Cyrillic and Latin origin, as well as on the first preserved Ottoman censuses of Serbian lands. Viticulture had been previously developed in Serbian countries along the Adriatic coast and in the territory of Macedonia, while in other continental regions it has gained more momentum since the fourteenth century. The first preserved Ottoman census of the conquered parts of Serbia from the 15th century shows that wine growing developed in almost all the fertile and well-populated parts of medieval Serbia. In the medieval Serbian countries one could find the rewere two basic ways of raising vines, depending on the type of pruning, while several agrarian-technical works were carried out in the vineyards, with the insistence on the preservation and protection of the vineyards. In terms of land ownership and liabilities of the dependent population to the feudal lord, there were two types of rents. In the native Serbian countries, there was an obligation to cultivate the vineyards on the land of the feudal lord, while in areas previously exposed to greater Byzantine influence, there was a natural levy, in the form of one-tenth of the total wine production on the farmer's estate. The occurrence of leasing vineyards was also known, with the rent varying from one-tenth to one-half of the fruit or wine. The Dubrovnik and Kotorans exported large quantities of domestic and Italian wine to the inland Serbian regions. Wine trade also took place in the interior of medieval Serbia, in commercial and urban settlements, in whose surroundings wine-growing was well developed, while wine was also sold in pubs. Wine played a significant role in church rituals and the nourishment of monks, as well as in daily life, while the vine was a major symbol of the Nemanjić dynasty and its sacrilege.

Key words: viticulture, vine, wine, wine trade, medieval Serbia, the Middle Ages, history.

Scientific field: History

Scientific subfield: History of the Serbian people in the Middle Ages with Historical geography and Old Slavic Church

САДРЖАЈ

1. УВОД.....	1
1. 1. Методологија израде рада са прегледом најважнијих извора и литературе.....	1
1. 2. Виноградарство на тлу Балканског полуострва до краја XII века:... општи преглед	14
1. 3. Географски услови узгајања винове лозе и друштвени чиниоци развоја виноградарства	26
1. 4. Мере за винограде и вино	34
2. РАСПРОСТРАЊЕНОСТ ВИНОГРАДА.....	47
2. 1. Српске земље у јадранском приморју.....	47
2. 1. 1. Хумска земља и Требиње	47
2. 1. 2. Зета са Пилотом.....	67
2. 1. 2. 1. Подручје Котора и осталих приморских градова.....	67
2. 1. 2. 2. Подручје Скадра са Пилотом	80
2. 1. 2. 3. Црмница, Морача и Цетиње	86
2. 2. Виногради у унутрашњим крајевима средњовековне Србије.....	92
2. 2. 1. Простор Македоније	92
2. 2. 1. 1. Околина Скопља са Поречом	92
2. 2. 1. 2. Полог.....	104
2. 2. 1. 3. Штип, Злетово, Пијанец	115
2. 2. 2. Косово и Метохија	119
2. 2. 2. 1. Поседи Хиландара и осталих манастира	119
2. 2. 2. 2. Поседи манастира Дечани	132
2. 2. 2. 3. Поседи манастира Светих Арханђела код Призрена.....	140
2. 2. 2. 4. Предела Косова и остали крајеви Области Бранковића.....	153
2. 2. 3. Долина Ибра	160
2. 2. 4. Полимље.....	165

2. 2. 5. Долина Јужне Мораве са Биначком Моравом, Топлицом, Дубочицом и Нишком облашћу	169
2. 2. 6. Петрушко крајиште и Браничево	176
2. 2. 7. Долина Западне Мораве и крајеви данашње Шумадије	186
3. ПОДИЗАЊЕ И ОБРАДА ВИНОГРАДА	197
3. 1. Врсте винове лозе и начин подизања винограда	197
3. 2. Припрема земљишта за садњу винове лозе.....	205
3. 3. Ђубрење земљишта, припремање садница и сађење винове лозе ..	216
3. 4. Резидба, окопавање земљишта, заламање винове лозе и везивање за притке	223
3. 5. Заштита и чување винограда	239
3. 6. Начин производње и чувања вина.....	250
4. ОБЛИК ПОСЕДОВАЊА ВИНОГРАДА И ОБАВЕЗЕ ЗАВИСНОГ СТАНОВНИШТВА.....	257
4. 1. Земљишна својина – виногради на земљорадничком и властеоском поседу	257
4. 2. Радна рента у обради винограда	270
4. 3. Натурална рента	285
4. 4. Узимање винограда у закуп	295
4. 5. Уступање винограда у залог.....	308
5. ТРГОВИНА ВИНОМ.....	312
5. 1. Врсте вина	312
5. 2. Трговачки прописи, царине и путеви.....	314
5. 3. Увоз вина у српске земље посредством дубровачких и которских трговаца	322
5. 3. 1. Појава хиперпродукције вина на подручјима приморских градова .	322

5. 3. 2. Трг Брсково.....	326
5. 3. 3. Трг Дријева на Неретви и остали тргови у Хумској земљи.....	330
5. 3. 4. Трговина вином на простору Требиња.....	341
5. 3. 5. Трг Свети Срђ на Бојани и царина на Дриму.....	344
5. 4. Трговина вином у унутрашњим српским земљама.....	349
5. 5. Продаја вина у крчмама.....	363
6. ВИНОВА ЛОЗА И ВИНО:.....	368
МАТЕРИЈАЛНА И НЕМАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА.....	368
6. 1. Улога вина у свакодневном животу.....	368
6. 2. Симболика винове лозе.....	375
7. ЗАКЉУЧАК.....	385
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА.....	396
БИБЛИОГРАФИЈА.....	397
Необјављени извори:.....	397
Објављени извори:.....	397
Литература:.....	404
СПИСАК КАРАТА.....	416
СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА.....	417
БИОГРАФИЈА.....	418

1. УВОД

1. 1. Методологија израде рада са прегледом најважнијих извора и литературе

Виноградарство у средњовековној Србији може се пратити од краја XII века, а нешто интензивније и обухватније од XIV столећа, у оквиру неколико привредно-друштвених домена. Иако се земљорадња и аграрни односи не могу строго уклапати у политичке границе које су подложне чешћим променама, у складу са расположивом изворном грађом и интензивирањем узгоја винове лозе, истраживање виноградарства у средњовековној Србији географски је одређено границама државе из времена краља Милутина (1282–1321), док су територије освојене од Византије у време краља Стефана Дечанског (1329), као и краља и цара Душана у периоду од 1332. до 1348. изузете, с обзиром да припадају типично византијском друштвено-аграрном и правном систему. Земљорадња је представљала најважнију привредну делатност средњовековне Србије, којом се бавио највећи број становника и на којој се заснивала економска, друштвена и политичка моћ државе. У оквиру земљорадничких делатности, које су се одвијале првенствено у сеоским насељима, примарно место припадало је производњи житарица, за којом је долазио узгој винове лозе и свих осталих пољопривредних култура.¹

Рад је заснован на писаним изворима српског, латинског, италијанског и османског порекла, међу којима најважније место припада дипломатичким и наративним изворима, као и османским пописима освојених српских крајева. Правни ћирилички споменици писани старосрпским језиком најчешће доносе сазнања о одређеним појавама у унутрашњости средњовековне српске државе, док се дипломатичка грађа настала на латинском и италијанском језику у приморским градовима односи првенствено на периферне крајеве српске државе и однос између приморских градова и унутрашњости. Османски пописи освојених крајева Српске деспотовине из друге половине XV века, коришћени у српском преводу, чине посебну групу историјских извора, обухватајући већи део некадашње територије средњовековне Србије.

¹ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, друго издање, Београд 2004, 13 (= М. Благојевић, *Земљорадња*).

Међу ћирилским дипломатичким изворима најзначајније место припада повељама цркава и манастира, којима је формирано њихово властелинство или су стари, већ постојећи поседи потврђивани и увећавани новим. Простор средњовековне Србије био је организован у више мањих или већих властелинстава, која су припадала световним и црквеним феудалцима или самом владару, док се на основу расположивих повеља виноградарство може пратити у општим цртама, скоро искључиво на манастирским и црквеним поседима. С обзиром да су манастири сеоска насеља најчешће добијали у целини, заједно са читавим атаром, становништвом и имањима, у повељама су често набрајане и све врсте земљишних и других поседа који су се налазили унутар сеоског насеља или су лежали на самој граници, чинећи његове међе. Виногради су захтевали знатно више улагања, како новчаних, тако и у радној снази, па су као вредније земљишне деонице, заједно са вртовима, воћњацима, млиновима и другим појединачним имањима, редовно уписивани у исправе црквених и световних феудалаца. Самим тим, на основу манастирских и црквених повеља може се утврдити распрострањеност винограда, тачније њихова заступљеност на нивоу сеоских насеља или топонима унутар сеоских и градских средина.

Повеље у већем броју случајева садрже и прецизан опис међа дарованих насеља, у којима су се често налазили и виногради, на основу чега се у неким случајевима може утврдити и њихов нешто прецизнији положај у односу на друге обрадиве и необрадиве површине, водени ток и сл. Опис међа понекад пружа и обавештења о томе да ли је винова лоза била засађена на падинама брда или у равници. Повеље представљају драгоцен извор и за упознавање свих категорија зависног становништва које се бавило виноградарством, као и врстама и величинама радних и натуралних обавеза извршаваних у корист феудалног господара. У повељама се понекад налази и на тзв. *виноградшита* која указују на запуштене винограде или на место на коме се некада налазио виноград. У манастирским и црквеним повељама, као и у изворима друге врсте, налазе се обавештења и о топонимима изведеним од речи виноград, вино или лоза/лозије, попут Лознице, Лозна, Винице и сл, као и од назива за одређени начин гајења винове лозе (Нерез, Одрина Пољана), који сведоче о заступљености виноградарства и континуираном узгоју винове лозе у периоду који претходи времену издавања извора.

Од сачуваних повеља, у раду су коришћене првенствено оне објављене у свескама часописа *Стари српски архив (бр. 1–16)*, које представљају најновија и

критички свеобухватна издања извора ове врсте, мада часописом још увек нису обухваћене све до сада познате повеље. У великој мери послужила су и старија издања повеља од којих су важнија: *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника 1186-1321* (приредили В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик); F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I / 1–2; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија. Том I, III ; IV* (ур. В. Мошин). Посебно важна јесу и издања повеља попут: П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*; С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*; Б. Шекуларац, *Врањинске повеље XIII–XV вијек*; Исти, *Дукљанско-зетске повеље*; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара (1329–1389)*; Исти, *Повеље и писма деспота Стефана: текст, коментари, снимци*; итд.

Међу ћирилским изворима значајни су и манастирски практики, будући да поред пописа појединачних имања донекле пружају увид и у распрострањеност винограда на земљорадничком и властеоском поседу, откривају облике здруженог узгоја винове лозе са осталим културама, најчешће стаблима воћака, као и поједине начине подизања и узгоја винограда. Од практика коришћени су Кончански практик (1366), тачније попис имања манастира Св. Николе у Кончи, затим попис хиландарских посуда у Струмској области (1300), док се у знатно мањој мери могао искористити и Хтетовски вревиј (1342/1343) – попис имања дарованих манастиру Свете Богородице у Хтетову (А. Соловјев, *Кончански практик*; Е. П. Наумов, *Селаните и феудалците според Кончанскиот практик: 1366–1367*; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама (Попис имања (практик) манастира Хиландара у Струмској области)*; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типници, записи*.

Законици настали у српској средини на српскословенском језику, у виду оригиналних кодекса или превода већ постојећих старијих законских зборника, у оквиру својих чланова садрже низ прописа који се тичу виноградарства у разним сферама друштвено-привредног живота. Посебно је важан *Земљораднички закон*, настао највероватније после 1432. године у виду српског превода византијског *Земљорадничког закона*, који је у Византијском царству примењиван почев од краја VII или почетка VIII века. С обзиром да је важио и на територијама освојеним од стране краља Милутин 1282–1284. године, сматра се да је након прикључивања новостечених крајева Македоније поштовање Законика требало успоставити и у осталим деловима

српске државе, у суседним крајевима Косова и Метохије и шире. М. Благојевић је у свом издању: *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, у исцрпним коментарима показао да је већина чланова која се тичала виноградарства примењивана и у српским земљама, највероватније и пре четврте деценије XV века.²

Чланови Земљорадничког закона регулишу разне врсте аграрних спорова који се тичу винограда, између осталог и питање намерног и случајног паљења винограда и наносења штете од стране животиња, прописују мере против крађе грожђа, вина и пољопривредних алатки, као и услове узимања винограда у закуп, откривајући посредно и врсте најважнијих радова обављаних приликом подизања и одржавања винове лозе и обраде земљишта. Овде се могу наћи и поједини подаци о врстама оруђа употребљаваног у извођењу одређених послова у винограду. Корисне податке пружа и *Закон цара Јустинијана*, објављен код А. Соловјева, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, који представља компилацију византијских световних закона, у којој је садржано и 13 чланова *Земљорадничког закона*.

Законик цара Душана (1349. и 1354) говори о обавезама земљорадничког становништва у обради винограда на земљишту феудалног господара, чиме су озакоњене већ постојеће, добро познате норме на које се наилази и у манастирским повељама. Из Душановог законика корисни су и они чланови који прописују казне за учињену попашу на нечијем поседу и преступ крађе грожђа, као и чланови о уређењу трговачких односа и заштити страних трговаца уопште, који су у средњовековној Србији трговали и вином (издања: Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*; *Душанов законик*, приредио Ђ. Бубало). Од извора ћирилског порекла значајан је и *Закон о бащинама, војводи, кнезу и псуњу*, који представља изводе из статута Новог Брда, сачуван у склопу *Закона о рудницима* деспота Стефана Лазаревића из 1412. године. Новобрдски статут садржи неколико чланова којима се регулише трговина вином на тргу у Новом Брду, наплата таксе (винског псуња) и услови препродаје вина. (Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*).

С обзиром да је вино у средњем веку представљало храну, нарочито у сакралним круговима, типични настали у виду устројства монашког живота, међу којима су значајни они које је саставио Сава Немањић – Хиландарски (1200) и Студенички (после

² М. Благојевић, *Земљораднички закон, средњовековни рукопис*, Београд 2007, 11–12, 18 (= М. Благојевић, *Земљораднички закон*).

1206), сведоче о његовом значају и употреби у манастирским срединама (Д. Богдановић, *Хиландарски типик; Студенички типик. Цароставник манастира Студенице*, В. Бргуљан, Ј. Павић).

Од наративних ћириличких извора, житија српских владара и архиепископа такође садрже поједине податке о постојању и проширивању већ постојећих површина под виноградима у одређеним крајевима, о начину конзумирања вина, као и о употреби мотива *светог корена* и *свете лозе* са којима је идентификована светородна династија Немањића. У раду су коришћена житија објављена у: *Свети Сава. Сабрани списи*. Стара српска књижевност II (прир. Димитрије Богдановић); *Стефан Првовенчани. Сабрани списи*. Стара српска књижевност III (прир. Љ. Јухас-Георгиевска): *Доментијан, Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*. Стара српска књижевност IV (прир. Р. Маринковић); *Теодосије. Житија*. Стара српска књижевност V, свеска I, прир. Д. Богдановић; *Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II*, превео Л. Мирковић, пред. Н. Радојчић; *Старе српске биографије XV и XVII века*, превео Л. Мирковић (*Житије деспота Стефана Лазаревића*).

Међу изворима латинског и италијанског (млетачког) порекла најпре треба издвојити статуте приморских градова у Зети, који су се у средњем веку налазили под српском влашћу, доспевши током XV века под власт Млетачке републике, од којих су сачувани градски закони Котора, Будве и Скадра, састављени у првој половини XIV века – *Statuta civitatis Cathari- Statut grada Kotor, knjiga II i III* (ur. J. Antović); *Средњовековни статут града Будве* (превео и написао предговор Н. Вучковић); *Statuti di Scutari: della prima metà del secolo XIV con le addizioni fino al 1469*, a cura di Lucia Nadin. Поред статута зетских градова који су се налазили у оквиру средњовековне Србије, користан је и статут Дубровника (настао 1272. године уз даљу допуну новим члановима), који је представљао привредно најразвијенију општину (од 1358. републику) на источној обали Јадранског мора, на чијој територији је виноградарство достигло највећи степен развоја, развијајући се у суседству и на деловима територија српских приморских земаља, са којима је одржавао тесне везе (А. Šoljić, Z. Šundrica, I. Veselić, *Statut grada Dubrovnika: sastavljen 1272*).

Иако су ограничени на уређење живота градова који су уживали чврсту аутономију у односу на централну власт, градски статуту често представљају једине историјске изворе на основу којих се могу реконструисати одређене појаве у области

виноградарства. Треба имати у виду да је узгој винове лозе на подручјима српских приморских градова представљао главну привредну делатност, где је виноградарство достигло највећи степен развоја у односу на остале српске крајеве, због чега се појаве које одражавају градски статuti не могу у потпуности усвојити и када је реч о унутрашњим крајевима средовековне Србије. Чланови статута садрже исцрпне податке о начину подизања и гајења винове лозе, врстама и времену извођења свих радова у окопавању земљишта под виновом лозом и обављању осталих послова, о уређењу стаза у виноградима и њиховим чуварима, као и мерама заштите винограда од упада животиња. У Будванском статуту налази се и један од ретких података о врстама винове лозе. Статuti приморских градова сведоче и о условима држања винограда под закупом, тачније у наполици која је представљала раширени вид обраде земљишта у овим привредно развијеним подручјима, затим о градским крчмама и њиховом раду, о мајсторима бачварима, трговачким и царинским прописима, одређивању и контролисању мера за вино од стране општинских власти, о великом степену развоја виноградарства које је доводило до хиперпродукције вина, што је имплицирао доношење прописа о сузбијању даљег подизања винограда, затим о мерама заштите вина домаће производње и контроли увоза страног вина на простор градског дистрикта. О раширености виноградарства у околини Скадра сведочи и *Скадарски земљишник (катастих) са регистром концесија*, настао у време млетачке власти 1416/1417. године – F. Cordignano, *Catasto Veneto di Scutari e Registrum concessionum*.

Изузетно важан извор представљају и необјављене серије докумената Државног архива у Дубровнику (ДАД), обухватајући различите врсте уговора и прописа почев од 80–их година XIII века: *Diversa Cancellariae, Diversa Notariae, Debita Notariae, Testamenta, Lamenta de Foris, Privata, Consilii Maius, Consilii Rogatorum*.³ Дубровачка грађа, као најбоље очувана, пружа детаљнији увид у одређене појаве о којима извори са српског подручја говоре само у назнакама, или их је немогуће реконструисати, под претпоставком да су се и у залеђум као и дубљим унутрашњим крајевима одвијале на исти или сличан начин. У уговорима о закупу на дубровачком подручју садржани су многобројни подаци који детаљно описују начин подизања винограда, говоре о врстама

³ Истраживачки рад у Државном архиву у Дубровнику за потребе дисертације обављен је у периоду од 19. јуна до 23. јула 2018. године, захваљујући подршци јапанске Sylff фондације (Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund), у оквиру посебног SRA програма (Sylff Research Abroad), предвиђеног за финансирање и спровођење истраживања и рада на докторској тези у иностранству.

оруђа, припреми земљишта за садњу и обављање других послова, о начину обнављања винограда и слично. Уговори или одлуке дубровачких већа говоре и о трговини и извозу домаћег и страног вина у српске и босанске крајеве, у чему су Дубровчани имали главну улогу.

Дубровачка грађа објављена у серијама Ј. Луčić, *Spisi dubrovačke kancelarije II–IV*; *Monumenta Ragusina, Libri reformationum III–V*; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*; Исти, *Одлуке већа Дубровачке републике II*; сведочи и о односима Дубровника са залеђем, премда не обилује подацима који би говорили у прилог виноградарству у средњовековној Србији. Овде су се ипак могле наћи и поједине значајне одлуке о увозу дубровачког вина у српске крајеве, као и ретки подаци о врстама винове лозе и вина. О заступљености винове лозе у Стону и на Пељешцу током српске власти говоре подаци из књиге о првој подели земљишта дубровачким поданицима, након стицања полуострва 1333. године: Ј. Луčić, *Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj – Dubrovački zemljišnik diobe zemlje u Stonu i Pelješcu iz god. 1336*.

Од историјске грађе Которског архива коришћени су објављени уговори которских нотара: А. Мајер, *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326–1335; Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332–1337*, на основу којих су објашњени услови узимања винограда у закуп и уступања у залог на простору которског дистрикта и властелинства Зетске епископије/митрополије, где се висина закупнине кретала од десетине до половине плодова укупно остварене летине. Нотарски уговори пружају увид и у распрострањеност винограда на нивоу сеоских насеља и крајева на простору которског дистрикта, сведоче о постојању расадника лоза, као и о споровима до којих је долазило услед намерне повреде винограда, као и сече, чупања и крађе расађених лозница. У изворима које је сакупио С. Љубић, *Listine o одношajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike I (960–1335); IV (1358–1403)* могу се наћи ретки подаци о увозу вина из Италије за потребе владара, затим о извозу вина са подручја српских приморских градова у Венецију, као и о убирању дажбина у вину у крајевима Зете, које су важиле и у време млетачке власти.

Када је реч о латинским наративним изворима, поједина обавештења о виноградарству могу се наћи у путописима странаца који су прошли кроз крајеве средњовековне Србије: Б. Стојковски, *Арански географ Идризи о Јужној Угарској и Србији*; *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, *Анонимов Опис источне Европе*, Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, критичко издање и превод: Д. Кунчер; Б. де Ла

Брокијер, *Путопис путовање преко мора кроз Палестину, Малу Азију, Србију и Француску*, док се одређени подаци о вину, садржани у западним, латинским изворима о проласку крсташа кроз српске крајеве могу наћи код А. Узелац, *Крсташи и Срби (XI–XII век)*.

Користан историјски извор на основу кога се донекле могу утврдити размере узгоја винове лозе на простору средњовековне Србије представљају и османски пописи (дефтери) освојених српских крајева, који су били организовани у посебне територијално управне јединице – санцаке, подељене на мање фискалне јединице – нахије. Први сачувани дефтери, настали у XV веку могу употпунити слику о раширености винове лозе у одређеним регијама и њеној распрострањености на нивоу сеоских насеља, нарочито у оним крајевима у којима се о виноградарству не може говорити на основу извора који потичу из времена српске средњовековне државе. Винова лоза је вишегодишња биљна култура која се одликује израженом дуговечношћу и која захваљујући правилном, континуираном и интензивном обнављању и неговању може опстати најмање 20–50 година, а често и много дуже, док ју је са друге стране тешко искоренити.⁴ Самим тим, претпоставља се да су виногради посведочени на основу османских пописа из друге половине XV века вероватно подигнути у време Српске деспотовине или чак раније.

Од османских дефтера посебно су значајни попис Крајишта Иса-бега Исхаковића, издање Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, које је било организовано као погранични појас од Скопља и Тетова, преко Косова и Санцака према Сарајеву, као и попис Области Бранковића из исте године: Н. Hadžibegić – А. Handžić – Е. Kovačević, *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*. Наведени дефтери представљају најстарије сачуване османске пописе српских крајева пре потпуног пада Србије (1459), Босне (1463) и Херцеговине (1481), који засигурно одражавају прилике у области виноградарства на простору српских земаља у периоду пре завођења османске власти. У раду су коришћени и други османски дефтери у следећим издањима: М. Stojaković, *Braničevski tefter, Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine*; *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер No. 4 (1467–1468 година)*, под

⁴ Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, Београд 2012, 39 (= Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*).

редакција на Методија Соколоски, Д-р Александар Стојановски, Скопје; Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*; А. Аличић, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine*; Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда. Књ. 1. Св. 1, Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*; А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век I*; Т. Катић – Г. Гарић-Петровић, *Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 32 (2011); М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *Попис Нишког кадилука из 1498. године*. Поред дефтера значајни су и османски кануни, односно закони за одређене санцаке и рударске градове, објављени код: D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smedrevsku; Kruševačku i Vidinsku oblast* и N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la bibliothèque nationale à Paris II. Règlements miniers 1390–1512*.

Обавештења о виноградарству која пружају писани споменици могу се донекле употпунити ликовним и археолошким изворима. Винова лоза и оруђа која су имала примену у извођењу радова у винограду налазила су места и у фрескосликарству. Објављене фотографије фресака и минијатура могу се наћи код: *Missale Hervoiae ducis spalatensis croatico-glagoliticum, transcriptio et commentarium*, Editionem curaverunt В. Grabar, А. Nazor, М. Pantelić, sub redactione V. Štefanić и С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, као и у публикацијама М. Благојевића – *Србија у доба Немањића. Од кнежевине до царства: 1168–1371.* и *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*. Археолошки налази античких и средњовековних типова косира – врсте оруђа коришћеног у извођењу радова на виновој лози, који су идентификовани на простору данашње Србије, могу употпунити сазнања о заступљености виноградарства у одређеним крајевима. Налази ове врсте систематизовани су и објављени код: И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*; В. Р. Манојловић–Николић, *Средњовековно оруђе од гвожђа у Србији*.

Виноградарство у средњовековној Србији делимично је обрађивано у досадашњој историографији, у оквиру општих студија о земљорадњи и прегледа земљорадничких делатности у појединим српским земљама и крајевима под османском влашћу, као и на нивоу појединачних чланака о различитим питањима и аспектима узгоја винове лозе, као и производње и трговине вином. Међу историчарима који су први оставили поједина обавештења о виноградарству налазе се они који су своја истраживања предузимали током XIX века. У синтези К. Јиречека *Историја Срба I и II*

налази се тек неколико података о сортама винове лозе, судовима за чување и преношење вина као трговачког артикла, затим о мерама ограничавања површина под виновом лозом у приморју и начинима подизања лозе, док се С. Новаковић у својој студији *Село* првенствено бавио положајем сеоских и сточарских насеља унутар феудалних односа који су владали у српској држави.

Одлукама дубровачких већа о уређењу земљишних односа у некадашњим српским и босанским крајевима исцрпно су се позабавили Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII do XIV stoljeća*. У овим одлукама садржане су мере које су дубровачке власти спроводиле у првим годинама своје управе након стицања делова српских и босанских територија – Стона и Пељешца 1333, појаса од Љуте до Курила изнад Ријеке Дубровачке 1357, Сланског приморја 1399. и делова Конавала 1419. и 1426. године, на основу чега се у великој мери могу наслутити размере виноградарства у крајевима српских и босанских приморских земаља пре потпадања под дубровачку власт. Одлуке већа пружају увид и у распрострањеност винограда на „царинама“ – земљишту које се налазило под непосредним уживањем феудалаца, односно припадника властеле и властеличића на простору Конавала и Сланског приморја током српске и босанске власти. Преглед царина са виноградима на овим просторима дао је М. Благојевић у другом делу књиге *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, док се на основу дела Ј. Луčić-а, *Pelješac od dolaska Slavena do potpadanja pod vlast Dubrovačke republike* о виноградарству на овом простору не може говорити о пре средине XIV века.

У својој краћој студији *Виноградарство и вино у Далмацији средњег века*, Г. Чremoшник говори о начину обраде винограда, у највећој мери на основу статута приморских градова дуж источне обале Јадранског мора, о значају бербе грозња, врстама вина и раду крчми, затим доноси податке о хиперпродукцији и заштити трговине домаћим вином и контроли увоза страног у дистриктима приморских градова. D. Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću* говори о израђивању бачви и осталих посуда у којима се држало вино, чиме се донекле позабавила и А. Фостиков у својој докторској дисертацији *Занатство у средњовековној Србији*. Правним уређењем привредног и друштвеног живота средњовековног Котора и Будве бавили су се И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа* и Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, претежно на основу

градских статута, који су садржали и многе чланове о узгоју винове лозе, питању земљишне својине, грађанском праву и трговини вином. И. Божић подробно је обрадио питање десетине као натуралне дажбине у вину на простору Млетачке Албаније крајем XIV и у XV веку, која је убирана и у претходном периоду, у време српске власти – И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*.

Виноградарством у средњовековној Србији исцрпно се позабавио М. Благојевић у свом делу *Земљорадња у средњовековној Србији*, које је коришћено у другом, допуњеном издању (2004), у оквиру неколико привредно-социјалних домена. У овом делу дат је досада најсадржајнији приказ начина сађења и подизања винове лозе, обраде земљишта и извођења свих специјалистичких радова у винограду, заснован на подацима из уговора са дубровачког подручја, чланова статута приморских градова и обавештења која пружа Земљораднички закон, што је додатно разрађено у овом раду. М. Благојевић се бавио и питањем величине радне ренте коју је зависно становништво обављало у виноградима на земљишту свог феудалног господара, као и социјалним категоријама зависних људи, чији су припадници учествовали у гајењу винове лозе и осталим делатностима. Питањем *десетине*, као натуралне дажбине коју је зависно становништво дуговало од вина и осталих производа са свог поседа, њеног порекла и заступљености на простору одређених српских крајева, обрадио је у другом делу издања *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, као и у свом раду *Утицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*. У делу *Земљорадња у средњовековној Србији* дат је и кратак преглед распрострањености винограда на простору средњовековне Србије, уз разматрање о зачецима развоја виноградарства и поређењу на нивоу појединих регија.

С обзиром да су представљали велике произвођаче вина, приморски градови на источној обали Јадранског мора, међу којима су предњачили Дубровник и Котор, имали су улогу главних увозника домаћег и страног вина у унутрашње крајеве средњовековне Србије. Преглед увоза дубровачког и италијанског вина у крајеве Србије и Босне посредством дубровачких трговаца, садржан је код: Д. Динић-Кнежевић, *Трговина вином у Дубровнику у XIV веку*, Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, као и М. Динић, *Хумско-требињска властела*, на основу уговора и одлука сачуваних у серијама Дубровачког архива, док се неколико података ове врсте може наћи и у студијама: Ч. Мијатовић, *Студије за историју српске трговине XIII и XIV века*; Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку* и М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и*

његово доба. Свеобухватне студије о српским приморским земљама у средњем веку, попут: С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку* такође садрже драгоцене податке о заступљености винове лозе и трговини вином у овим крајевима.

Величине мера за винограде и вино, коришћене у различитим крајевима Србије и трговини вином, углавном су утврдили: М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I (хисторички) дио*; М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова I–IV*; С. Ћирковић, *Мерење и мере у средњовековној Србији*. Работници, војници, духовници; Исти, *Мере у средњовековној Србији*, у: *Мере на тлу Србије кроз векове*; D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV веку*; М. Благојевић, *Прилог проучавању средњовековних мера – которски стар и квадрањол, корчулански гоњај и кварта*.

Приликом израде тезе коришћени су и радови у којима су обрађена властелинства већих цркава и манастира, који садрже преглед свих црквених поседа и прихода, између осталог и прецизне убикације свих потчињених насеља, укључујући и она у којима је узгајана винова лоза. Важнији радови ове врсте су: Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља од XI–XV века*; Р. Ивановић, *Средњовековни баштински поседи Хумског епархиског властелинства*; М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара на Косову и Метохији (XII–XV)*; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара у средњем веку*; Иста, *Властелинство манастира Хиландара према хрисовуљи цара Душана из 1348. године*, Иста, *Даровања краља Уроша I манастиру Хиландару*; М. Николић, *Властелинство Свете Богородице на Љезиши*; Иста, *Властелинство манастира Св. Николе у Добрушци*; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*; С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*; Г. Шкриванић, *Студеничко властелинство*; Исти, *Властелинство Св. Стефана у Бањској*; Исти, *Властелинство св. Николе Врањинског*; Исти, *Раваничко властелинство*; итд.

За виноградарство у српским крајевима под турском влашћу, укључујући и обавезе и дажбине које су теретиле српско становништво које се бавило узгојем винове лозе у условима османског феудализма, посебно су важне студије: М. Мацура, *Насеља и становништво Области Бранковића 1455*; Е. Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*

1476-1560: земља, насеља, становништво; Е. Миљковић-Бојанић, А. Крстић, *Браничево у 15. веку: историјско-географска студија*.

Симболиком винове лозе и употребом мотива „светог корена“, са којим је изједначавана светородна лоза Немањића, бавили су се С. Марјановић-Душанић у студији *Владарска идеологија Немањића* и чланку *Мотив Лозе Јесејеве у доба Уроша I*, као и Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана*. Опште црте о виноградарству на простору средњовековне Србије налазе се и у деловима о земљорадњи у синтезама: Н. Вучо, *Привредна историја Србије до првог светског рата*; *Историја српског народа I* и *Историја Црне Горе 1;2/1; 2/2*, не садржећи већи и значајнији број података значајних за ову тему.

На основу расположивих извора и досадашњих научних достигнућа могуће је сагледати развој и значај виноградарства као посебне земљорадничке делатности на простору средњовековне Србије, са аспекта неколико привредно-друштвених појава. Реконструисана је распрострањеност винограда са приказом виноградарских регија и интензивирања узгоја винове лозе у српским земљама средњег века, уз уочавање разлика у степену заступљености винограда између појединих регија, односа између крајева засађених виновом лозом и градских и трговачких привредних средишта, појава подстицања и ограничавања виноградарства, као и богатства манастирских и црквених властелинстава виноградима. Велика пажња посвећена је и начину подизања и обраде винограда, мерама заштите виноградарског поседа и начину производње вина. У раду је представљен и облик поседовања винограда и њихов положај међу обрадивим и необрадивим површинама и имањима на нивоу једног сеоског насеља, уз утврђивање свих слојева становништва који су деловали као носиоци виноградарства или су учествовали у обради земљишта под виновом лозом, дугујући различите врсте ренти у корист свог феудалног господара. Уочени су и главни центри спољне и унутрашње трговине вином уз посебну улогу приморских трговаца, Дубровчана и Которана. У раду је осликана и улога вина у световном и црквеном животу, као и употреба мотива „свете лозе“ и „светог корена“ у функцији истицања легитимитета и светородности династије Немањића.

1. 2. Виноградарство на тлу Балканског полуострва до краја XII века:

општи преглед

Фосилни остаци биљака сродних представницима фамилије Vitaceae, којој припада и род питоме, култивисане винове лозе (*Vitis*), воде порекло из геолошких стратума доње креде, односно краја мезозејске ере, што значи да су се појавили пре више од 100 милиона година. У питању је изумрли род *Cissetes* чије су врсте биле широко распрострањене у Америци, и нешто мање у Европи и Азији. Фосилни примерци рода *Cissus* углавном потичу са европског простора, са највећим бројем налаза из Италије, за којом долазе Француска и простор некадашње Југославије. Најстарији представници рода *Vitis* јављају се током епохе терцијара, тачније горње креде, пре неких 120–55 милиона година. Њихови представници такође су пронађени на сва три поменута континента. Анализом постојећих примерака фосилних остатака праоблика винове лозе утврђено је да листови биљака горњег терцијара доста личе на примерке рода *Vitis vinifera*, тако да се могу сматрати прелазним обликом ка савременој, племенитој виновој лози. Једини познати поуздани фосилни остатак ове врсте са простора Србије представљају семенке винове лозе неидентификованог рода са Црвеног Брега на обали Дунава западно од Гроцке, старости око 7 милиона година (доњи плиоцен), налазишта које обилује фосилним остацима разних биљака. У мезолитику (10.000–6500. п. н. е.), периоду каменог доба, јављају се и представници европско-азијске шумске дивље лозе, која се и у савременом добу могла наћи у виду слободне вегетације у Европи, Азији и северној Африци, сорта *Vitis Silvestris* Gmel, на чијим примерцима је вероватно дошло до оплемењивање винове лозе.⁵

До култивисања винове лозе најпре је дошло спонтано, услед природне селекције дивљих сорти и под утицајем еколошких фактора. Услед постојања великог броја дивљих типова, не може се утврдити где је тачно отпочело гајење винове лозе,

⁵ *Poljoprivredna enciklopedija 3, Pros-Ž* (gl. redaktor M. Josifović), Zagreb 1973, 437, 481 (= *Poljoprivredna enciklopedija 3*); D. Burić, *Vinogradarstvo I*, Novi Sad 1981, 9–18 (= D. Burić, *Vinogradarstvo I*); Д. Срејовић, *Лепенски вир*, Београд 1969, 203; *Zlatna knjiga o vinu*, ur. I. Sokolić, Rijeka 1976, 9; Љ. Маринковић, *Традиционално виноградарство и његова улога у проивреди смедеревског краја*. Гласник Етнографског музеја у Београду 38 (1979), 99; S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju*, Svetozarevo 1984, 13–15 (= S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju*); Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 9.

премда најстарији подаци датирају из времена неолита, односно из периода 6000–5500 година пре нове ере. У стручној литератури издваја се неколико мишљења, међу којима преовладава тврђење да је одомаћивање винове лозе започело на источној обали Црног мора у Закавказју, мада су подаци о њеном узгајању и прављењу вина забележени и на локалитету Хаји Фируз на простору северног Ирана. Новија научна истраживања говоре да почетке култивисања најважнијих биљака треба тражити на простору Мале Азије, северне Африке, Паноније и Скандинавије.⁶

У неолиту лоза је расла на ивицама шума као лијана, извијајући се уз дрво које јој је служило као наслон, тако да се до слатких плодова долазило пењањем уз висока стабла. Са настанком првих сталних људских насеобина створени су и услови за гајење винове лозе од стране човека, која се захваљујући невеликим потребама за водом и хранљивим материјама могла брзо прилагодити култивисању, чак и на земљиштима неповољним за друге усеве. Винова лоза је такође лако подлегала размножавању–деловима зрелих и зелених резница, док је захваљујући начину успињања уз дрво или уз други вид наслона, била прилагодљива растењу заједно са другим културама. У условима ловачко-сакупљачког привређивања биљна исхрана се заснивала на проналажењу бобица, корења и других јестивих биљака, приликом чега се вероватно дошло у додир и са плодовима дивље винове лозе. Полуномадски начин живота није омогућавао интензивније бављење земљорадњом и култивисање биљака, с обзиром да се у екстензивној обради земљиште брзо исцрпљивало, након чега се посезало за крчењем и стварањем нових обрадивих површина. До предузимања организованог узгајања свакако је дошло захваљујући настанку сталних људских насеља, повољним особинама винове лозе, али и случајном откривању напитка у виду вина. Заправо, непримереним чувањем грозђа долазило је до спонтане ферментације, чиме је настајало опојно, алкохолно пиће.⁷

На простору Месопотамије и Египта, у долинама Тигра, Еуфрата и Нила које су редовно наносиле довољне количине плодног муља, у VIII миленијуму п. н. е. настала су прва земљорадничко-сточарска насеља, где се јавља и већина јестивих биљних култура у својим дивљим или полудивљим првобитним облицима. Током IV миленијума на простору данашњег Ирака, на плодном земљишту Сумераца, постојале су веће површине засађене виновом лозом, маслинама и датулама, одакле су се знања о

⁶ Исто, 9.

⁷ D. Burić, *Vinogradarstvo I*, 24; Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 9.

узгајању ових култура ширила у додиру са другим цивилизацијама, путем трговине, ратова и сл. Египатско зидно сликарство фараонских гробница и сачувана хијероглифска писма сведоче о култивисању винове лозе током IV и III миленијума, док се почетак узгоја на простору Персије, Медије, Асирије и Палестине, такође смешта у време око 3500 година п. н. е. У старом Египту вино су конзумирали фараони и повлашћени слојеви племства и свештенства, док је пиво припадало потчињеном становништву. Хамурабијев закон, настао у Вавилону око 1700. п. н. е као један од најстаријих писаних закона, обухвата и одредбе о виноградарству. Култура гајења винове лозе током III и II миленијума п. н. е. била је присутна и на простору Јерменије, Грузије, Азербејџана, Туркменистана и Бугарске.⁸

Први археолошки налази о заступљености винове лозе, односно њених дивљих, првобитних облика сорте *Vitis Silvestris* Gmel на територији Србије посведочени су на простору Лепенског вира на десној обали Дунава у Ђердапској клисури, где се током бореала 6700–5500 п. н. е. развијала посебна култура људске заједнице.⁹ На основу испитивања поленових зрнаца из узорка земље и додатних флористичко-вегетационих истраживања данашњих биљних врсти, показало се да су у првој фази бореалног периода (после 6700. п. н. е.), која се одликовала још увек хладном и оштром климом, могле бити заступљене само одређене дрвенасте биљне врсте, попут брезе.¹⁰ Климатски знатно повољнија, друга фаза бореала, поклапа се са периодом живота у Лепенском виру 6000–4500. године п. н. е, као и са појавом првих земљорадничко-сточарских заједница, па се у њој може говорити и о присуству дивље лозе. Појава дивље лозе (*Vitis silvestris*), која се у овом периоду јавља на обали Дунава код Ђердапа, одговара и геолошким сазнањима о њеној појави и распрострањености у свету и на нашим

⁸ S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju*, 9; Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 10.

⁹ О култури Лепенског вира детаљније: Д. Срејовић, *Лепенски вир: нова праисторијска култура у Подунављу*, Београд 1969; *Историја српског народа I. Од најстаријих времена до Маричке битке 1371.* (група аутора), Београд 1981, 7–14 (Д. Срејовић) (= *ИСН I*).

¹⁰ Анализа поленових зрнаца из узорка земље испод куће Лепенског вира I говори о великој концентрацији полена рода брезе (*Betula*), која представља хладну лишћарску врсту, којом се данас одређује поларна граница шума у Европи. Поједини истраживачи сматрају да су становници Лепенског вира знали да се засецањем стабла брезе у пролећним месецима добијао сок који је садржао око 20 % грозђаног шећера, који је после превирања могао служити као напитака. S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju*, 25–26.

просторима. Поред дивље лозе, из овог раздобља потичу и многе друге данашње биљне културе јестивих плодова и семенски, као што су дивља трешња, јабука, крушка, оскоруша, орах, глог, трњина. У периоду млађег каменог доба (5300–3200 п. н. е.), захваљујући већим климатским побољшањима, дошло је до стварања првих земљорадничко–сточарских насеља. Ову епоху карактерише заступљеност готово идеалне, топле и влажне атлантске климе, која је поред настанка људских насеља, омогућила и развој биљних и животињских врсти у речним долинама. Међутим, приликом испитивања насеља и биљног света није се дошло до детаљнијих сазнања о појединачним врстама, осим што су реконструисане првобитне врсте житарица.¹¹

О узгоју винове лозе не може се говорити ни у потоњим периодима бакарног, бронзаног и гвозденог доба старије фазе, који се датују дугим временским раздобљем од 3200 до 800–600 година п. н. е. Када је реч о овом временском интервалу треба имати у виду појаву и даље великих климатских осцилација, као и учинак употребе метала, који је пореметио седелачки начин живота земљорадника, а сточарска племена учинио доминантним, проузрокујући и широке миграције у великим таласима.¹² Култура гајења винове лозе проширила се на континенталне делове Балканског полуострва посредством Трачана који су из Азије прешли у Тракију, док је на источну обалу Јадранског мора доспела захваљујући Феничанима и Грцима. Постоје мишљења и да је током VI века п. н. е. виноградарство могло доспети на простор Србије и Македоније ширењем из грчких колонија на источној обали Јадрана, са Виса, Хвара и Корчуле, преко крајева Далмације и данашње Херцеговине и Црне Горе.¹³

Првим виноградарима на простору Србије сматра се народ Трибала, који је у V и IV веку пре нове ере живео у крајевима између доњег тока Јужне Мораве и Дунава. Насеља Трибала првобитно су била смештена на узвишењима обода великоморавске котлине, да би се потом преселилаи у равничарске пределе.¹⁴ На простору Сарине међе, приградског насеља Јагодине, на коме је реконструисано више слојева од средњег бронзаног доба до IV века п. н. е, пронађене су керамичке посуде налик на грчке

¹¹ *ИСН I*, 15–30; S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju*, 26–27.

¹² *ИСН I*, 31–65; S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju*, 27.

¹³ *Poljoprivredna enciklopedija* 3, 481.

¹⁴ О Трибалима видети детаљно: F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*, Beograd 2007, 11–68 (= F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*).

скифосе – врста купастог суда за чување вина, чије се дршке издижу изнад обода. Посуде за вино ове врсте пронађене су и у селу Бунар код Јагодине, као и у Супској код Ћуприје, на основу чега се може говорити о истој култури под грчким утицајем са обе стране Велике Мораве.¹⁵ Такође, у науци се претпоставља да су Трибали током V и IV века п. н. е, предузимајући учестале пљачкашке походе према суседним племенима, поред стицања плена покупили и многа сазнања, између осталог и она која се тичу узгајања винове лозе.¹⁶ Њихови походи текли су у готово свим правцима – долазили су до Метохије и предела племена Дарданаца, до Дако-Гета у доњем Потисју, 424. п. н. е. упали су дубоко на трачку територију, док су 376. п. н. е. стигли до трачке Абдере на обали Егејског мора, која се налазила између данашњих градова Кавале и Аспровалте.¹⁷

Потврда о томе да су племена унутрашњих крајева Балканског полуострва током V века п. н. е. сазнала за вино и прихватила начин узгајања винове лозе, може се делимично наћи и у материјалним налазима, будући да је на простору појединих делова Србије и Македоније пронађено више посуда за вино различитих врста и облика које припадају истом периоду. Са простора Новог Пазара издвајају се посуде за држање вина и других течности са сликовном представом старогрчког бога вина Диониса окруженог Сатирама. У Атеници код Чачка пронађени су бронзани судови са дршкама налик једном кратеру од истог материјала из кнежеве гробнице у Требеништу код Охрида, који је служио као посуда у којој се вино мешало са водом.¹⁸

За време хеленистичке епохе, почев од владавине Александра Македонског 336. године п. н. е. до римског освајања Египта 30. године, дошло је до слабљења грчког утицаја и моћи, док је са друге стране остварено прожимање разних култура на широком простору од Сицилије до Индије, као и од Босфора и Скитије до Нубије. Посредством трговине до крајева данашње Србије допирали су културни утицаји многих развијених средишта тадашњег света.¹⁹ О производњи и конзумирању вина у време хеленистичке епохе такође постоје подаци са простора Великог Поморавља, тачније археолошки артефакти пронађени код планине Јухор. На простору Левча, на Градишту код села Секурич иза Јухора, у периоду између два светска рата пронађен је

¹⁵ S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju*, 28.

¹⁶ Исто, 29.

¹⁷ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, 11–68.

¹⁸ S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju*, 30.

¹⁹ Видети: F. Papazoglu, *Istorija helenizma*, Beograd 1972.

одређени број сребрних посуда, премда овим артефактима данас нема трага. Опис изгубљених предмета, који су оставили налазачи, говори да је постојао један већи суд попут кратера са дршкама, у коме су се мешали вино и вода, затим два мања кантаросима у виду купа за држање и послуживање вина, као и један оинохои са отвором, који је служио за пресипање и изливање вина. Датовање ових налаза може се извршити у ширем временском интервалу, после друге половине IV века п. н. е, будући да се уз посуде налазила се и једна сребрна тетрадрахма са представом лика краља Филипа. Реч је о новцу који је пуштен у оптицај после олимпијских игара 356. п. н. е, чинећи током наредна два столећа главну монету у свим крајевима Балканског полуострва.²⁰

У првој половини III века п. н. е. јужно од Саве и Дунава појавио се нови народ који је важио за вичне виноградаре. Кренувши из предела источних Алпа и Паноније, Келти су на свом пљачкашком походу према грчким градовима прошли преко илирских, трибалских и трачких крајева на Балканском полуострву. Након потпуног пораза у близини грчког светилишта Делфа 279. п. н. е. поједине групе стигле су до Дунава, населивши се у крајевима око ушћа Велике Мораве, да би на ушћу Саве у Дунав основали град Singidunum, данашњи Београд.²¹ Келти су поред ратних вештина у изворима остали упамћени и као искусни виноградаре и земљорадници уопште, који су у Доњој Панонији подигли „сјајне винограде“. Сматра се да су у одређеној мери допринели развоју виноградарства на овим просторима.²²

Иако је Римљанима додељивана улога зачетника систематског узгоја винове лозе на простору Србије, сматра да су први вични виноградаре у крајевима јужно од Саве и Дунава били Дако-Гети, односно Дачани, досељени са територије данашње Румуније. Римљани су започели освајање Балканског полуострва Илирским ратом, који је избио 229. године п. н. е. због сукоба око успостављања контроле над пловидбом Јадранским морем, док је Македонија освојена 148. године п. н. е. Покушавајући да сломи моћ Дачана, у I веку нове ере предузимали су депортације овог племена на просторе дуж десне обале Дунава која се већ налазила под римском војном влашћу. У другом таласу иселјавања у време цара Нерона (54–68), пресељено је око 100.000 Дачана, заједно са

²⁰ S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju*, 31.

²¹ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, 209–298.

²² S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju*, 32.

краљевима и старешинама, населивши се јужније од Дунава, док је око 20 њихових насеља пронађено у крајевима средњег Поморавља.²³

Када је реч о Дачанима као запаженим земљорадницима који су се бавили и узгајањем винове лозе, треба напоменути да су од II века п. н. е. у њиховим стаништима пронађена разнолика оруђа за обраду земље међу којима су се налазили и *виноградарски косири* – посебна врста оруђа која се користила за резидбу винове лозе и одсецање плодова. О Дачанима као искусним виноградарима и великим уживаоцима у вину, који су своја знања пренели и на просторе Србије усавршавајући начин узгоја племените винове лозе, сведочи и један потез њиховог владара. Наиме, краљ Бојребиста био је принуђен да изда наредбу о уништавању свих винограда како би повећао концентрисаност и борбеност своје војске у ратовима са Римљанима. Још један од разлога због којих је улога првих вичнијих виноградара на просторима јужно од Саве и Дунава, почев од I века нове ере, уместо Римљанима приписана управо Дачанима, јесте чињеница да римске легије у овом периоду нису биле у могућности да се предано позабаве земљорадњом, с обзиром да су још увек водиле ратове за учвршћење своје власти.²⁴

Римљани су дали велики допринос интензивирању и ширењу узгоја винове лозе на простору Србије, при чему су заслужни и за избор квалитетних сорти, као и за увођење одређених пореза. Ипак, захваљујући оштрим мерама спроведеним од стране римске власти у I веку, дошло је најпре до велике стагнације виноградарства. Цар Домицијан је 92. године забранио узгајање винове лозе и наредио уништавање свих винограда у новим провинцијама Римског царства, издајући и забрану ширења квалитетних винских сорти. Овим потезом требало је превазићи велику кризу у виноградарству насталу на италском тлу, која је била проузрокована конкуренцијом шпанског, галског и вина подунавских земаља, али и услед опадања радне снаге на самом Апенинском полуострву, будући да је мушко становништво било приморано да напусти земљорадњу и придружи се све учесталијим освајачким походима. Недостатак радних руку довео је до преоријентисања на гајење мање захтевних сорти, које су по

²³ Н. А. Машкин, *Историја старог Рима*, Београд 1997, 147, 384, 386–387 (= Н. А. Машкин, *Историја старог Рима*); *ИСН I*, 66–96; S. Vetić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju*, 32–33.

²⁴ Исто, 33.

правилу давале и вино слабијег квалитета.²⁵ Римски историчар Дион Касије (око 155 – око 235) писао је у својој Римској историји и о привреди средишњих делова Балкана, оцењујући је као заосталу и примитивну, у којој су биле присутне само мале количине вина слабог квалитета, док се уље није ни производило.²⁶

До укидања забране о узгоју винове лозе у провинцијама дошло је тек у последњој четвртини III века, у време римског цара Валерија Аурелијана Проба (276–282), који је иначе предузимао многе мере зарад унапређења пољопривредне производње, које нису заобишле ни крајеве јужно од Саве и Дунава. Историчар Аурелије Виктор у свом делу „*О царевима*“ наводи да је император Проб и ове просторе „*напунио лозом*“, односно да је захваљујући аутохтоним или новим сортама дошло до обнављања некадашњих винограда и њиховог ширења. Засади нових квалитетних сорти винове лозе, донетих из Мале Азије, постојали су и на брежуљкастим узвишењима око Смедерева, које је по Еутропију било познато као *Златно брдо* (Mons Aureus). Претпоставља се да су нове малоазијске сорте убрзо пренете и у остале, околне крајеве. Брига о оживљавању виноградарства огледала се и у одмеравању и евидентирању свих виноградарских површина и старању о њиховом тачном омеђавању и заштити поседа, стварањем узвишења од насуте земље или зидова слагањем камења. Поред пописа становника, стоке и имовине, спроведен је и попис свих чокота уз завођење дажбинског система.²⁷

О великим напорима цара Проба у поспешивању виноградарства сведочи и чињеница да су и римски легионари били приморани да учествују у гајењу винове лозе. Желећи да заведе дисциплину међу војницима, који су често подизали побуне, цар Проб их је упослио у исушивању мочвара у доњем току Саве и подизању винограда око Сирмијума и у Горњој Мезији, проузрокујући додатно незадовољство, што је довело до његовог убиства. Тек након Пробове смрти, виноградарство је као делатност у потпуности прешла на цивилно становништво.²⁸

²⁵ *Poljoprivredna enciklopedija* 3, 481; S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju* 33–34.

²⁶ *ИСН I*, 86 (= М. Мирковић).

²⁷ S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju*, 34–35.

²⁸ *ИСН I*, 86 (М. Мирковић), 91; Н. Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд 1955, 22. (= Н. Вучо, *Привредна историја Србије*).

Узгајање винове лозе и производња вина на простору балканских крајева током римске власти чинили су једну од важнијих грана земљорадње, која је по важности долазила одмах иза рударства. Поред квалитетних сорти, Римљани су на Балканско полуострво донели и своја сазнања о узгоју винове лозе, старајући се и о организацији обављања виноградарских делатности. Римским легијама, које су у великој мери долазиле из напредних виноградарских области, треба приписати велики допринос у развоју и унапређењу виноградарства на простору Србије. Након окончања службе ветерани су добијали земљиште, стоку, семе за усеве, оруђа и слично, често склапајући бракове са женама староседеоца, чиме су могли да се придруже земљорадницима и сточарима, и да својим искуством утичу на побољшање привреде.²⁹ Привреда у време римске власти на Балканском полуострву развијала се око првих војно-административних средишта, док о узгоју винове лозе сведоче и поједини археолошки налази. У селу Драгово у Левчу ископане су три земљане посуде – кратери, датовани у период III–IV века, који су употребљавани искључиво за чување и изливање вина. Један је изгледа израдио неко од локалних мајстора, док су друга два кратера веће величине вероватно увезена из Птуја или бугарске Враце. Овакав тип посуда за вино карактеристичан је за време култа бога Митре.³⁰

О узгоју винове лозе на простору данашње Србије у античком периоду сведочи и одређени број налаза косира – врсте оруђа коришћеног у виноградарству. Косир је спадао у групу оруђа под називом *falx* или *falces*, којој су припадали и срп и коса. С обзиром да је имао примену у различитим пољопривредним радовима, јавља се у више варијанти са посебним називима које налазимо код римских писаца, док се у виноградарству користио за резидбу винове лозе (*falx vinitoria*), као и за резање гроздова (*falcula vineatica*).³¹ Косири из каснолатенског периода слични су онима који се јављају у римско доба, одликујући се постојањем трна за постављање дрвене дршке или усадника и прилично повијеним горњим делом сечива. Косир је чинило више делова – нож као сечиво (*culter*), тупи криви део за привлачење и спуштање грана (*sinus*), стругач за поравњавање и глачање површина (*scalprum*), кљун за раздвајање грана (*rostrum*), секирице за сечење и скраћивање тањих грана (*securis*) и рог за

²⁹ S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju*, 35–37.

³⁰ Исто, 39–40.

³¹ И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988, 76 (видети и напомену 269). (= И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*).

рашчишћавање терена од сасушених грана (*musgro*). Приликом обављања резидбе винове лозе, последња два дела – секирица и рог – била су од велике користи, док за извођење других послова у земљорадњи њихово присуство није било неопходно, па их није ни имао сваки косир.³²

На основу налаза античких косира на простору Србије извршена је типологија ове врсте оруђа која подразумева 7 типова, међу којима се код неких издваја и по неколико варијанти. Косири са секирицом и рогом који су коришћени у виноградарству јесу – тип С који има широко, на врху савијено сечиво, као и трн за постављање у дрвену дршку, док на тупој страни косира према врху постоји испуст у облику секирице, која се јавља у две варијанте – у виду правоугаоног облика са оштрицом која је паралелна са оштрицом косира (а варијанта), и као проширена секирица у форми „секире с брадом“ (b варијанта); тип D који се састоји од дугог сечива, такође лучно повијеног на врху које на завршетку поседује кратак рог постављен под правим углом у односу на сечиво; и тип F који на тупој страни сечива поседује малу секиру.³³

Укупан број рекогносцираних косира на територији Србије износи 46, чему можда треба додати и 2 налаза непознатог територијалног порекла. У Бољетину код данашњег Бора, римском и рановизантијском утврђењу мањих димензија које је настало највероватније у време цара Тиберија (сматра се да одговара античком насељу Сморна), пронађен је највећи број појединачних налаза – укупно 9 косира из IV века, међу којима се малазе и они типа С. Два косира неодређеног временског периода потичу са простора Салаковца код Малог Црнића (Браничевски округ), где је пролазила траса римског пута (типови С а и С b)³⁴.

У околини Београда пронађено је још косира ове врсте – на простору доњег града Београдске тврђаве (тип С) у римском налазишту Прогар у данашњем Сурчину

³² Исто, 76.

³³ Остале врсте косира имају следеће карактеристике: тип А одликује се широким сечивом које је на горњем делу лучно повијено, са трном за постављање дршке. Трн је могао бити равно завршен и лучно савијен у облику петље, или је био савијен на крају под правим углом. Тип В подразумева косир са лучно повијеним сечивом у завршном делу са усадником кружног пресека, који је отворен на једној страни. Тип Е је косир малих димензија са сечивом које је благо повијено и трном за насађивање дрвене дршке. И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, 77–81.

³⁴ И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, 78–80, 242, 249.

(C–b), на простору између Аде и Земуна (тип E).³⁵ У широј околини Београда, један косир је пронађен у Бровићу код Обреновца – тип С који се датује у период III–IV века, као и један из II–III века откривен код Ушћа на пространом пољском имању поред тврђаве на савском делу лимеса (оруђе типа D).³⁶ Осам косира откривено је приликом истраживања на Царичином граду (Iustiniana Prima) код Лебана– од којих један F типа који се датује у период 535–615. и један типа С са краја VII или почетка VIII века.³⁷ О узгоју винове лозе на простору Царичиног града сведоче и налази семенки грожђа, откривени у више од 50% анализираних узорака, који се датују у период 530–615. године.³⁸

Сеоба народа у периоду од IV до VII века уништила је привреду у свим деловима Балканског полуострва, док је преживело становништво било приморано да се пресели у неприступачне планинске пределе, преоријентишући се са земљорадње на сточарство као примарну делатност. Земљорадња се могла обављати једино на мањим искрченим површинама које су углавном биле засађене житарицама отпорним на оштрију климу, попут овса и јечма, као и у оним равничарским крајевима који нису претрпела разарања, будући да су се налазила изван главних праваца продора варварских народа. Могуће је да виноградарство није било у потпуности напуштеном, опстајући у појединим крајевима који су се налазили под утицајима умереније климе. Уколико је на овим теренима предузимано сађење винове лозе, вероватно се располагало слабијим сортама, које под неадекватном обрадом нису могле дати ни нарочито квалитетно вино.³⁹

Првобитна станишта словенских племена у Закарпатју, у областима доњег Дунава, представљала су полумочварне и прашумске пределе под режимом хладније климе, у којима је, једино било могуће бавити се ловом, риболовом, пчеларством и екстензивним сточарством. Услед још увек номадског начина живота, неповољних природних услова и малих површина обрадивог земљишта, земљорадња није могла

³⁵ Исто, 79, 81, 248, 252; П. Шпехар, *Оруђе од метала са Београдске тврђаве: од антике до краја 18. века*, Београд 2007, 26–27.

³⁶ И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, 79–81, 243, 251.

³⁷ Исто, 77–81, 243.

³⁸ *An Imperial Town in a Time of Transition. Life, Environment and Decline of Early Byzantine Caričin grad*, (group of authors), 3rd International Landscape Archaeology Conference (LAC) Proceedings 2014, 8.

³⁹ S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Podunavlju*, 44.

представљати шире заступљену делатност. У таквим географским условима, судећи према историјским изворима, Словени у прапостојбини нису гајили винову лозу и конзумирали вино. Ретор Приск је приликом боравка код Словена у њиховим стаништима забележио да уместо жита припремају просо, а уместо вина медовину коју називају *медос*. Поред медовине правили су и пиће од јечма под називом камон, које је очигледно представљало одређену врсту пива.⁴⁰

Сматра се да су старешине Словена у прапостојбини пиле и *кумус*, пиће настало од преврелог кобиљег млека, које није било масовно конзумирано, док су се са виноградима највероватније први пут сусрели средином V века у провинцији Панонији, где је требало да се придруже једном походу на грчке и византијске градове. Налазећи се у посланству цара Теодосија, Приск говори да су приликом преговора са Атилом 448. године „љубазни варвари понудили госте пићем под именом *medos*.“⁴¹ Словени су у свом првом колонизаторском таласу ишли преко Горње Мезије и Дакије ка Македонији и Грчкој, да би тек од VII века почели да насељавају северне и средишње делове Србије где ће још увек трпети нападе од других племена у суседству. Насељавајући крајеве јужно од Саве и Дунава, Срби су дошли у додир са староседелачким становништвом од кога су преузимали многа сазнања, између осталог и вештину узгајања винове лозе. Резултати општих процена говоре да је обнављање виноградарства на просторима које су Срби населили отпочело у VIII веку, најпре у приморским земљама и Македонији, где вероватно није било у потпуности уништено, а затим и у унутрашњим крајевима. У првом периоду обнављања виноградарства, вино је највероватније употребљавано само приликом обреда, у сакралним ритуалима и међу богатијим појединцима, док су пиће које је конзумирано у ширим световним слојевима и даље представљали медовина и пиво.⁴²

⁴⁰ *Византијски извори за историју народа Југославије, том I* (ур. Г. Острогорски), Београд 1955, 15.

⁴¹ Н. Вучо, *Привредна историја Србије*, 30–31.

⁴² *Poljoprivredna enciklopedija 3*, 481; S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Podunavlju*, 45.

1. 3. Географски услови узгајања винове лозе и друштвени чиниоци развоја виноградарства

Основни географски чиниоци који одређују и условљавају гајење винове лозе јесу климатски и земљишни фактори. Виновој лози најбоље погодују услови топле медитеранске климе са дугим и сунчаним летима, као и крајеви под умерено-континенталним режимом изложени топлијим климатским утицајима, на теренима до 500 m надморске висине.⁴³ Захвалност гајења винове лозе огледа се у њеној адаптивности најразличитијим типовима земљишта, различитих физичких, хемијских и биолошких својстава. Веома разгранат корен, који може превазићи и дубину од једног метра, омогућава апсорпцију воде и минералних материја из земљишта разноврсних особина. Винова лоза, без обзира на врсте сорти и климатске карактеристике, најбоље успева на дубоком, лаком, аерисаном земљишту, које се одликује умереном влажношћу и плодношћу.⁴⁴

До друге половине XIX века тип земљишта није представљао кључан фактор за подизање винограда. Наиме, све до појаве епидемије болести *филоксере*, која је седамдесетих година XIX столећа у великим размерама уништила винограде широм Европе, посебно у Француској, винова лоза је узгајана на властитом корену, тако да су јој погодовали сви типови земљишта, осим сланих и мочварних. Један од важних чинилаца успешног узгајања винове лозе јесте положај земљишта, односно експозиција терена. Брежуљкасти терени са благим косама које су окренуте југу, западу или југозападу највише погодују виновој лози, на којима се најбоље развија, добро сазрева, боље подноси ниске температуре и дуговечнија је, док грожђе и вино на оваквим теренима имају најбољи квалитет. Уколико су климатски услови повољни, погодни су и терени окренути југоистоку, па чак и североистоку, при чему су од изузетног значаја избор сорте, топлотна сума, сунчева осветљеност и други чиниоци.⁴⁵

Што се тиче инклинације терена, идеално је да земљиште буде равно, или под благим падом. Адекватни климатски фактори и сигурно одсуство изразито ниских

⁴³ Р. Тараило, *Основи подизања, одржавања, подмлађивања и прекалемљивања винограда*, Београд 2000, 5. (Даље у тексту: Р. Тараило, *Основи подизања*); Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 42.

⁴⁴ Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 80–81.

⁴⁵ Р. Тараило, *Основи подизања*, 4, 8–9; Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 40.

температура и јаких, касних пролећних или раних јесењих мразева, омогућавају квалитетне приносе и у равницама и речним долинама. Ради постизања што бољег квалитета грозђа и вина, виноградарске површине треба стварати у равницама, као и на брдовитим просторима под нагибом до 10–12° (18–22%), који се одликују одређеним типом земљишта адекватних физичких и хемијских особина, довољне влажности и топлоте, као и условима добре осунчаности. На стрмијим теренима земљиште је плитко и еродирано, сиромашно хумусом и минералима, и не пружа довољно влаге која би погодовала виновој лози.⁴⁶

Медитеранска клима влада у јадранском приморском појасу, у приобалним крајевима данашње Херцеговине и Црне Горе, где су се у средњем веку простирале Зета, Требиње, Хумска земља и Крајина, док се њени утицаји осећају и у долини Неретве и реке Дрим до Везировог моста. У унутрашњим крајевима, који су под режимом континенталне средњоевропске климе, издвајају се регије до којих допиру медитерански утицаји, доводећи до стварања повољнијег, измењено-континенталног режима, који такође у великој мери погодније узгоју винове лозе.⁴⁷ На простору средњовековне Зете, повољним јадранским утицајима и топлој клими изложене су поред приморског појаса и Зетска равница и долина реке Зете (Бјелопавлићка равница), као и Цетињско поље које, без обзира на већу надморску висину 660–760 m, услед близине мора има изразито повољну климу.⁴⁸

На простору Македоније влада егејска клима, такође захвална за развој виноградарства, која је најизразитија у доњој Брегалници и Кочанској котлини у средњем току реке, док се нешто слабији утицаји осећају и у Скопском пољу и околини Штипа. Топлија жупска клима влада и у Пологу, у изворишном делу Вардара, који је заштићен високим планинским венцима од негативних климатских утицаја, као и у котлинама попут великог Кумановског или Жеглиговског поља између Скопске Црне горе и реке Пчиње, затим у Пијанечкој (Делчевској) котлини у великој окуки Брегалнице и у Милешевској (Беровској) котлини у њеном изворишном делу. За

⁴⁶ Р. Тараило, *Основи подизања*, 4; Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 50.

⁴⁷ С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд 2014, 10 (= С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*).

⁴⁸ Ј. Марковић, *Географске области Социјалистичке Федеративне Републике Југославије*, Београд 1970, 466–467 (= Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ*); *Историја Црне Горе, књига 1. Од најстаријих времена до краја XII века*, Титоград 1967, 3, 7–12. (= *Историја Црне Горе 1*).

разлику од измењене јадранске климе, измењени егејски климатски режим у данашњим условима, одликује се још топлијим и сувљим летима, али и нешто хладнијим зимама.⁴⁹

За узгој винове лозе посебно је погодна клима Метохије, која је одређена самом географском ширином, близином Јадранског мора и широком повезаношћу са копном. Ова област обилује светлошћу и топлотном погодношћу, које су најизразитије у околини Призрена. Географска специфичност Метохије огледа се и у хидрографском јединству, с обзиром да слив Белог Дрима доминира читавим простором. Основна карактеристика физиономије ове регије су широке алувијалне равни које захватају велики простор, док подручја финог земљишта као најпогоднијег за земљорадњу представљају поља на већој удаљености од речног корита, односно Пећко, Дечанско и Призренско поље.⁵⁰ Положај Призренске котлине оријентисан је правцем југозапад-североисток, којим се простиру и венци Динарида у пределу Проклетија, Хајле и Мокре Горе, као и Шар-планине и Коритника у северном делу шарско-пиндског система. Захваљујући таквој оријентацији, Призренска и Метохијска котлина представљају и најширу платформу до које преко Медовског залива продиру повољни климатски утицаји са јадранске обале и средишњег Медитерана, ширећи се даље ка унутрашњости Балканског полуострва.⁵¹

Под режимом умереноконтиненталне климе налази се и највећи део Косова, где најплодније тло представља простор између Косовске Митровице, Приштине и Подујева.⁵² Умереноконтиненталном климом одликује се и данашња Шумадија у околини Рудника, у Крагујевачкој и Гружанској котлини и сливу Лепенице, као и долина Ибра, док у Пријепољској, Прибојској и Новопазарској котлини влада жупна клима.⁵³ Јужно Поморавље је такође под умереноконтиненталном климом, при чему се у јужним крајевима осећају утицаји егејског режима, док је у котлинама заступљен типично жупни режим, који влада и у долини Топлице.⁵⁴ Браничево и Стиг у долини

⁴⁹ Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ*, 328–330, 346, 374.

⁵⁰ Исто, 197–198; *Социјалистичка Република Србија V том, Социјалистичка Аутономна Ппокрајина Косово – Крахина Социалисте Аутономе е Косовџс*, Београд 1986, 245–248.

⁵¹ Исто, 392–394.

⁵² Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ*, 418, 422–423.

⁵³ Исто, 441, 435, 444.

⁵⁴ Исто, 303, 314.

Млаве и Пека представљају изразито плодне пољопривредне регије, у којима такође влада претежно умерено-континентална клима.⁵⁵

О климатском режиму у прошлости и његовим осцилацијама може се говорити на основу истраживања одређених природних наука, као што су палеоботаника и палеогеографија. Прва се бави развојем и променом биљака, долазећи до тзв. дендрохронолошких и палеопалинолошких сазнања, док је предмет палеогеографије проучавање промена структуре копна, које настају првенствено под утицајем мењања водног режима. Палеопалинолошка анализа подразумева испитивање полена, до кога се може доћи на основу археолошких ископавања, након чега се поређењем количине полена у прошлости са његовом данашњом вредношћу утврђује однос према савременом климатском режиму.⁵⁶

Количина падавина се у Источном Медитерану од 9. миленијума п. н. е. константно повећавала, да би се у периоду од 1200. године п. н. е. до 500. године нове ере задржала на одређеном нивоу, што значи да су се у овом временском интервалу зимске температуре знатно повећале у односу на претходни, али и данашњи период. Фаза захлађења, која је у уској вези са повећањем падавина, наступила је од VI века, о чему сведоче писани извори. У периоду између 515. и 545. године услед неповољних климатских услова наступила је велика несташица хране која је за собом повукла велику глад.⁵⁷ Током хладнијег периода који је трајао од VI до IX–X века, на простору Балкана дошло је до бујања шума, жбуња и другог растиња у односу на антички период, што је довело до смањења како обрадивих површина – ораница, тако и

⁵⁵ *Социјалистичка Република Србија III том*, Београд 1985, 24; Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ*, 240–241.

⁵⁶ Досадашња истраживања обавио је Палеобиолошки институт Холандије, анализирајући најпре однос између полена са дрвенастих биљака (AP–arboreal pollen) и полена са тзв. зељастих биљака (NAP–non arboreal pollen), на простору данашње Грчке и Турске. Испитивања температуре и климатских промена у прошлости могуће је спровести и анализом полена са маслиновог дрвета, полазећи од тога да је у антици и средњем веку постојала искључиво једна врста–*Olea europaea*. Будући да граница узгоја маслине допире најдаље до крајева са просечном температуром од минимум 3 °C у данима најхладнијег месеца јануара, као и да је број маслиновог дрвећа условљен већом количином падавина, распрострањеност концентрације полена са ове биљке довела је до одређених сазнања о температурним вредностима и одликама климе у даљој прошлости. Видети: Ј. Кодер, *Византијски свет: увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, Београд 2011, 42–45 (= Ј. Кодер, *Византијски свет*).

⁵⁷ Исто, 45–46, 48.

пашњака. Нови период отопљавања, повећања броја становника и економског раста отпочео је најкасније у X веку, завршавајући се појавом учесталих болести, почев од епидемије куге 1347. године. Негативне појаве које су забележене половином XIV века довеле су до новог таласа демографског опадања, који је у корелацији са новим бујањем растиња услед умерених температура и повећања влажности имплицирао и поновно запуштање земљорадње и смањење обрадивих површина. Оријентационо посматрано, сматра се да је половином XVI века наступио период јачег захлађења, изазван највероватније осцилацијама сунчеве радијације и деловањем вулканизма, који ће трајати до средине XIX столећа.⁵⁸

Током XI века у балканским крајевима, као и у читавој Европи, шуме, грмље и траве још увек су биле широко распрострањене. У XI и XII столећу град Равно, данашња Ћуприја, налазио се „*усред бугарске шуме*“, која се простирала од Београда до Ниша, тако да у појасу до Болвана није било важнијих насеља. Повећање броја становника наметало је и потребе за ширењем обрадивих површина. Крчење прашумског појаса на потесу од Београда до Ниша отпочело је половином XII века, одвијајући се постепено током читавог средњовековног периода и доводећи до окончања процеса стварања обрадивих површина тек у XV столећу. Крајем XII века на десној обали Велике и Јужне Мораве, отприлике од Равна до области Ниша у висини Велепољске реке, простирала се жупа Поморавље која је нестала до XIV века, док се у њеном северном делу на простору од Ћуприје до Сталаћа јавља жупа Дубравница, чије име такође сведочи о крчењу храстових шума тј. дубрава.⁵⁹ Бујно растиње постојало је

⁵⁸ J. Кодер, *Византијски свет*, 48–49; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 10; J. Mrgić, *Zemlja i ljudi: iz istorije životne sredine Zapadnog Balkana*, Београд 2013, 53–54. (= J. Mrgić, *Zemlja i ljudi: iz istorije životne sredine Zapadnog Balkana*). Први познати случај нагле промене климе на простору Србије представља један запис из манастира Светог Михаила под Цером из 1551. године, који сведочи управо о страдању винограда услед великих температурних промена— „*прозебла лоза као никада до тада*“; видети: J. Mrgić, *Zemlja i ljudi: iz istorije životne sredine Zapadnog Balkana*, 56–57.

⁵⁹ К. Лиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и Балкански кланци*. Зборник Константина Лиречека I, Београд 1959, 133–134; М. Динић, *Браничево у средњем веку*. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 92 (= М. Динић, *Браничево у средњем веку*); С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земаљама средњег века*, Београд 2007, 29 (= С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*); Исти, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, прештампано из зборника *Делиград од устанка ка независности 1806–1876*, Београд 2007, 7 (= С. Мишић, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*);

крајем XI века и на северу Косова и Метохије, на пограничном појасу Србије и Византије између Звечана и Липљана који се називао Зигон. Налазећи се 1092. године у овом подручју, дрвеће „високо до неба“ приморало је византијског цара Алексија I Комнина (1081–1118) да границу обиђе пешице, наређујући да се растиње искорени.⁶⁰

Шумски покривач био је присутан и на простору данашње Метохије, о чему сведоче одређени топоними словенског порекла који се јављају већ почетком XI столећа. Предео Хвосно на северу данашње Метохије, који се 1020. године наводи као место под духовном јурисдикцијом призренског епископа, док је у другој половини XII века представљало назив за жупу, али и „земљу“ као ширу територијално-управну јединицу, носи назив изведен од словенске речи „хвост“ која означава ситну шуму. Средњовековна насеља под именом Лесковац у основи свог назива имају словенску реч „лес“, која се такође односи на шуму, док је на простору Метохије постојао Лесковац у подножју планине Цвиљен јужно од Призрена, као и Лесковац недалеко од данашње Клине и Дрсника. О крчењу шума у крајевима Метохије говоре и бројни називи изведени од речи „лаз“ који се јављају у првој половини XIV века у хрисовуљама манастира Дечана и манастира Светих Арханђела код Призрена.⁶¹ На то да шумски покривач није био у потпуности искрчен ни почетком XV века, указује и помен „косовских шума“ између Приштине и Вучитрна, садржан у једном дубровачком извору из 1405. године.⁶² Широки простори густих шума постојали су и између Подриња и Поморавља, док су се шумски предели, иако у нешто мањој мери, одржавали и у крашким пољима на простору српских приморских земаља, на шта посредно указују и одређени топоними, попут назива жупе Дубрава у Хумској земљи и др.⁶³

Простор средњовековне Србије одликовао се довољним бројем површина плодног земљишта. За приморске земље које су Срби населили на Балканском полуострву карактеристична је раздробљеност рељефа, где су се међу стрмим

Исти, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 10; А. Узелац, *Крсташи и Срби (XI–XII век)*, Београд 2018, 44 (= А. Узелац, *Крсташи и Срби (XI–XII век)*).

⁶⁰ *ИСН I*, 357 (М. Благојевић); М. Благојевић, *Српска административна подела Косова и Метохије у XII веку*. Срби на Косову и у Метохији, Београд 2006, 126 (= М. Благојевић, *Српска административна подела Косова и Метохије у XII веку*); С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 29.

⁶¹ М. Благојевић, *Српска административна подела Косова и Метохије у XII веку*, 126, 130–131.

⁶² Исто, 125–126.

⁶³ *ИСН I*, 357 (М. Благојевић).

планинама и брдима налазиле мале котлине, крашка поља и кратке речне долине, у којима се земљорадња обављала још у предримском и римском периоду, на исти начин као у речним долинама континенталних крајева средњовековних српских земаља. Жупе које су Срби населили на простору јужно од Саве и Дунава, смештене у речним долинама и крашким пољима, састојале су се од већег броја земљорадничких насеља – села, у којима су се одвијале све пољопривредне делатности. Жупа је представљала и основну територијално-управну јединицу српских средњовековних земаља, у којој се налазио бар један град као управно и привредно средиште, док је већи број жупа чинио већу територијално-административну јединицу *земљу*.⁶⁴

Освајањима Стефана Немање и Стефана Немањића на рачун Византијског царства крајем XII и почетком XIII века, Србији су прикључене простране плодне области. У периоду 1183–1190. године Стефан Немања је трајно освојио Дукљу са градовима, односно Зету, жупе Горњи и Доњи Пилот у сливу реке Дрим (освојене од Арбанаса), затим жупе Косова и Метохије – Патково, Хвосно, Подримље, Коштрац, Кујавчу, Дршковину, Лаб, Ситницу и Липљан, као и оне на левој обали Јужне Мораве – Дубочицу, Реке, Ушку и Загрлату (на саставу Јужне и Западне Мораве), као и Левач, Лугомир, Белицу, Горњу и Доњу Лепеницу на левој обали Велике Мораве. На десној обали Велике и Јужне Мораве, од Ћуприје до области града Ниша, припојена је жупа Поморавље. Стефан Немањић је 1207. године повратио претходно освојене крајеве, који су враћени византијском цару Исаку II Анђелу након Немањиног пораза у бици на Јужној Морави 1190. године. Почетком XIII века српским земљама су поново припојени Ниш са градском облашћу, као и жупе Врање, Горња Морава, Изморник и Призрен, а привремено и Горњи и Доњи Полог у горњем току Вардара око данашњег Тетова и Гостивара.⁶⁵

Освајањима краља Милутина 1282–1284. године у саставу средњовековне Србије нашли су се и дотадашњи византијски крајеви на простору Македоније: Скопље са околином и Полог у долини Вардара, затим Овче Поље, Злетово и Пијанец у сливу

⁶⁴ Исто, 357–358; С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју IV, св. 2–3 (1997) 133–134 (= С. Мишић, *Земља у држави Немањића*); М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 169; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 9–10; 18–19.

⁶⁵ *ИСН I*, 258–260 (Ј. Калић); М. Благојевић, *Србија у доба Немањића. Од кнежевине до царства: 1168–1371*, Београд 1989 36–40, 61 (= М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*); С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 33–35.

Брегалнице и Злетовске реке, Славиште у долини Криве реке, Дебар у долини Црног Дрима, као и Кичево и Пореч у долини реке Треске, притоке Вардара. Тиме је јужна граница тадашње Србије проширена до линије градова Охрид – Прилеп – Штип – Струмица, који су остали на византијској страни, док ће се Штип наћи у саставу средњовековне Србије од 1329. године освајањима краља Стефана Дечанског. У северним пределима Србији су 1292/1293. године трајно прикључене и земља Браничево – између Велике Мораве, Дунава и Поречке реке, обухватајући и долину Ресаве на југу, као и земљу Кучево, која се простирала на левој страни Велике Мораве, између Дунава, Јасенице и Туријске реке.⁶⁶

Половином XIII века у Србији је дошло до општег привредног полета, првенствено захваљујући развоју рударства, које је поспешило и развој занатства и трговине, како племенитим металима, тако и осталим артиклима, затим интензивирање употребе трговачких путева и оживљавање промета људи и робе између приморских и унутрашњих крајева, као и ковање и емисију сребрног новца, поред чега је и у земљорадничким делатностима остварен одређени напредак. У првој половини XIV века српска држава достигла је свој највећи успон и у политичком и војном погледу, што се у додатној мери одразило на економски просперитет, чиме су се стекли услови и за интензивнији развој виноградарства. Демографски раст остварен у истом периоду наметао је веће потребе за храном, што је имплицирало интензивније крчење шума и стварање обрадивих површина, док је пораст броја становника утицао и на стварање два изузетно важна чиниоца за развој ове пољопривредне гране. Са једне стране, обезбеђен је већи број радних руку, с обзиром да је подизање и одржавање винограда представљало сложену делатност која је захтевала одређену стручност, али и довољно бројну радну снагу. Са друге стране, привредни развој подстакao је оснивање већих потрошачких центара попут градова, тргова и рударских насеља, као и манастирских властелинстава, резиденција владара и већих властеоских дворова, који су као јачи економски центри подстицали ширење виноградарства, односно све већу производњу и трошење вина чији су се вишкови износили на тржиште.⁶⁷

⁶⁶ *ИСН I*, 439–443 (Љ. Максимовић); М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 106–108; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 38–39.

⁶⁷ М. Благојевић, *Земљорадња*, 114–115; *ИСН I*, 371 (М. Благојевић); Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 2012, 45–46.

1. 4. Мере за винограде и вино

У средњем веку није постојао јединствен систем мера, док су се мерне јединице често разликовале и у местима на нивоу једног подручја. И поред непостојања универзалних величина, постојала је одређена подела унутар које су и мерне јединице, без обзира на своја варирања на различитим просторима, ипак припадале одређеној групи прописаних величина. Локалне мере употребљаване на простору средњовековне Србије, углавном су биле готово истоветне величинама византијских мерних јединица, као и мерама приморских, средоземних градова. На простору Балканског полуострва Срби су спознали римске мере које су биле општеприхваћене и у Византијском царству, без обзира на промене у величинама одређених јединица и њиховом односу. Захваљујући византијској власти и њеној администрацији, словенско становништво је прихватало званичне мерне јединице Византијског царства, које су биле усвојене и од стране домаће власти. Са друге стране, старе мере су такође опстајале у народу, посебно на мањим локалним подручјима, при чему су у неким случајевима стари српски називи преовладали над новоусвојеним мерама приближно једнаке величине.⁶⁸

Срби су се, као и остала словенска племена, још у прапостојбини засигурно служили одређеним „природним“ мерама, о чему сведочи и прасловенско порекло општег назива *мера* (старословенски *мѣра*), коју су од Словена преузели и Мађари у облику *mér* или *méřö*. Такозване „природне“ мере односе се првенствено на одмеравање дужина, које се најједноставније вршило помоћу делова тела особе која мерење обавља (педаљ, прст, длан, шака, нога (стопа), корачај, лакат, сежањ (растегљај)...).⁶⁹ Најстарију „природну“, народну меру за дужину и површину представљала је *пед* или *педаљ* (у неким случајевима *педаљка*, *педља*, *педањ*, итд; лат. и итал. *palma*, *palmus*).⁷⁰

⁶⁸ С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове, Каталог изложбе Галерије САНУ, број 23, Нови Сад 1974, 41–42 (= С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*); Исти, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, у: *Работници, војници, духовници*, Београд 1997, 135–136. (= С. Ћирковић, *Мерење и мере у средњовековној Србији*); *Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 392–393 (С. Ћирковић, *Мере и тегови*). (=ЛССВ (С. Ћирковић, *Мере и тегови*)).

⁶⁹ М Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова I*, Београд 1961, 2 (= М Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова I*).

⁷⁰ М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова IV*, Београд 1974, 704 (*пед*) (= М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова IV*).

Пед се у сачуваним српским документима најраније јавља у повељи краља Радослава из 1234. године, којом Дубровчане ослобађа плаћања могориша, пореза за хумске винограде у Ријечи, Затону и Пољицама, уз напомену да више не смеју покрити „ни педи“ његове земље, ни лозом, ни житом, ни било којим воћем.⁷¹ У наведеној повељи, пед је употребљена уопштено, у функцији наглашавања потпуне забране засађивања и најмањег дела земљишта.⁷²

Лакат (лат. brachium, cubitus) је такође једна од најстаријих и најчешће коришћених народних мера за дужину, која се од турског времена назива *аршин*. У средњовековном виноградарству, лакат се јавља као мера којом се на дубровачком подручју прописује површина земљишта коју треба прекопати приликом припреме за сађење винове лозе. Величина дубровачког лакта била је тачно одређена подлактицом Орландовог кипа на стубу у граду, чија је дужина износила 51, 253 cm или 0,512 m.⁷³ На которском подручју лактом се такође одмеравала дубина до које је требало прекопати земљиште пре сађења винове лозе, затим размак између садница у једом реду и између самих редова, као и ширина пролаза између винограда.⁷⁴ Дужина которског лакта била је слична дубровачком износећи 0,525 cm.⁷⁵ Лакат је као мера за дужину сигурно употребљаван и у унутрашњим крајевима српских земаља, о чему сведочи и Призренска тапија из 1346. године у којој су димензије „двора“ изражене у лактовима – 17, 30, 30, 21.⁷⁶

⁷¹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I 1186-1321.* (приредили В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик), Београд 2011, 130. (= *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*); М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова IV*, 704.

⁷² Као мера којом се заиста вршило одмеравање одређене дужине, пед је подразумевала 12 *прстију*, од којих је један износио од 1,83 до 1,9 cm. Самим тим, процењено је да је пед или педаљ, као и у римском и византијском мерном систему, износила 21,9–22,8 cm. С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, 47–48; Исти, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, 142–143.

⁷³ М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова III*, Београд 1968, 506, 510–511 (= М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова III*); М. Благојевић, *Земљорадња*, 118–119.

⁷⁴ *Statuta civitatis Cathari – Statut grada Kotora, knjiga II i III* (ur. J. Antović), Kotor 2009, 238 (глава 214), 252 (глава 254) (= *Statut grada Kotora II, III*).

⁷⁵ С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, 48; Исти, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, 144; *Statut grada Kotora II*, 50–51.

⁷⁶ С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, 62; Исти, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, 158–159.

Остале српске средњовековне мере за површину, које су коришћене и у виноградарству, могле су бити одређене квадратом јединице мере за дужину, затим на основу процене количине семена житарица којом се може засејати одређена површина, као и на основу процене површине коју запрега волова или човек могу да обраде за један дан. Основна византијска мерна јединица за површину називала се *модиј*, који је подразумевао квадрат над два *ужета* од 10 или 12 *сежњева*, тако да су постојале две величине модија – површине 939,18 m² и 1279,78 m².⁷⁷ У српским средњовековним земљама, површина винограда коју је једна земљорадничка кућа требало да обради на земљишту свог феудалног господара у току године била је одређена мером која се називала *мат*. Мат или *кабао* представљао је широко распрострањену меру којом су се одмеравале оранице, док је служио и као запреминска мера за количину семена којом се могла засејати одређена површина земљишта. Мат и кабао су и као мера за запремину житарица, али и као мера за површину приближно одговарале византијском модију, тако да се узимало да њихова величина износи 939,18 m².⁷⁸ Међутим, израчунавањем величине српског каба и узимањем у обзир средње хектолитарске тежине пшенице, дошло се до прецизније процене површине једног мата или каба.

На тргу Дријева у доњој Неретви употребљавала се мера за вино под називом *кабао* (*caballus, cheballus, chebel*). На основу једнаких цена неретљанског каба и дубровачког ведра, закључено је да је његова величина приближно одговарала запремини дубровачког великог ведра (нешто мање од 22 l).⁷⁹ Дубровачки копел износио је 16,401 литар, што би значило да је од неретљанског каба био мањи за отприлике једну трећину (5,467 литара). На основу тога израчунато је да је српски кабао био већи од дубровачког за 1/3, односно да је износио 44,44 дебеле либре од по 358,464 gr, односно 15,930 kg или запремински 21, 18 литара.⁸⁰ Полазећи од тога да је српски кабао износио 21,18 литара, количина пшенице једног каба, са узимањем њене средње хектолитарске тежине од 75, тежила би 15,93 kg. С обзиром да се на 1000 m² трошило отприлике 16,5 kg озиме и јаре пшенице, једним килограмом могло се засејати

⁷⁷ С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, 61–62; Исти, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, 158.

⁷⁸ М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова III*, 568–571; С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, 62; Исти, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, 159.

⁷⁹ D. Dinić–Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku*, *Historijski zbornik* 19–20 (1966–1967) 424 (= D. Dinić–Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku*).

⁸⁰ М. Благојевић, *Земљорадња*, 261–262, 267.

земљиште површине 60,6 m², а количином од 15,93 kg површина од 965 m² колико би заправо износио један српски мат или кабао.⁸¹

Душановим закоником површина винограда коју је земљорадник требало да обради на земљишту свог господара била је одмерена временом, износећи „један дан“⁸², што је одговарало величини једног мата.⁸³ Крајем XV века, у повељи Ђурђа Црнојевића из 1492. године за манастир на Цетињу, такође се наилази на одмеравање временом, тако да се у међама катуна Брежина и Станисалића код данашње Подгорице наводи виноград површине одређене „једним даном копања“.⁸⁴

На подручју средњовековног Котора површине под виновом лозом одмераване су јединицом која се називала *квадрањол* (quadraganolus). Ова мерна јединица за винограде коришћена је и у јужној Италији (vinea quadragenales), док њен назив, у чијем је корену реч квадрат, упућује на то да су засади формирани на парцелама четвртастог облика.⁸⁵ На основу једног дубровачког уговора од 20. јуна 1444. године, о замени четвртине „дела“ У Орашцу у Сланском приморју за одређено земљиште у Тивту, израчунато је да је которски квадрањол био око 5 пута мањи од једне дубровачке златице (1680 m²), што значи да је отприлике износио 336 m².⁸⁶ Може се рећи и да је квадрањол подразумевао отприлике два пута мању површину од површине једног стара (736 m²), односно земљишта које се могло засејати пшеницом количине 17, 462 l.⁸⁷ Сачувани которски уговори показују да је један квадрањол обухватао обично 100 или 125 лоза.⁸⁸ За површину засађену виновом лозом на простору Котора употребљаван је и назив

⁸¹ Исто, 268–269.

⁸² Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд 1960, 56, 108–109. (= Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*); Ђ. Бубало, *Душанов законик*, Београд 2010, 88, 173. (= Ђ. Бубало, *Душанов законик*).

⁸³ М. Благојевић, *Земљорадња*, 321.

⁸⁴ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 219.

⁸⁵ И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 61 (= И. Синдик, *Комунално уређење Котора*); М. Влајинац, *Речник наших старих мера III*, 378.

⁸⁶ О израчунавању површине једног квадрањола видети: М. Благојевић, *Прилог проучавању средњовековних мера – которски стар и квадрањол, корчулански гоњај и кварта*, ИГ 1 (1972) 106. (= М. Благојевић, *Прилог проучавању средњовековних мера*).

⁸⁷ М. Благојевић, *Прилог проучавању средњовековних мера*, 106–107.

⁸⁸ К. Жиречек, *Историја Срба II, културна историја* (превео и допунио Ј. Радонић), Београд 1978, 160 (= К. Жиречек, *Историја Срба II*); И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 157; *Statut grada Kotor II*, 51.

„*cabotium*“. Ова мера се јавља у једном которском нотарском документу из 1326. године, којим се четири кабоција винограда уступа у мираз (*quatuor cabotias de vinea*), затим се два кабоција винограда са делом расадника дају у залог (*duo cabotia vinee, cum parte salameti*),⁸⁹ док је уговор из 1336. године предмет продаје два кабоција винограда у Касестру, на подручју которског дистрикта.⁹⁰ И. Синдик објашњава *sabotium* као део винограда, не разматрајући о његовој величини.⁹¹

Златица, чији је назив изведен од византијског златног новца – златника (лат. *solidus, soldus*), као мера за површину винограда и земљишта уопште коришћена је на дубровачком подручју.⁹² Златица је обухватала 400 дубровачких сежњева или 467 бечких квадратних хвати од по 3,597 m², што би значило да је износила 1679,8 m². Уколико се крене од тога да је дубровачки сежањ износио 2,048 m², а квадратни сежањ 4,194 m², долази се до златице сличне површине од 1677,6 m²,⁹³ тако да се дубровачка златица може заокружити на 1680 m².⁹⁴

У крајевима средњовековне Србије освојеним од Византије од времена краља Милутина и касније, земљиште под виновом лозом одмеравао је и *вретенима*. У свом основном значењу *вретено* се као мерна јединица у средњем веку користило за утврђивање количине предива, као и за одмеравање површине земљишта. Сматра се да је, у значењу мере за површину, поменути назив почео да се користи приликом одмеравања земљишта канапом или ужетом, које је након обављеног посла обмотавано око вретена. Иако су се за овај вид мерења употребљавали и називи *уже* или *конопац*, вретено је као име за мерну јединицу коришћено на широком простору, знатно чешће и дуже, чак и у латинским и италијанским споменицима, као – *vretenum, wretenus, vertenus, werten, veteronus, vretinus*, или у скраћеницама *v.* и *vetet*. Као мера за винограде, њиве и обрадиво земљиште уопште, вретено је највише употребљавано у приморским крајевима, на простору средње и јужне Далмације, мада се јавља и у крајевима средњовековне Србије освојеним од Византије, тачније у скопској и струмичкој области,

⁸⁹ М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова III*, 336–337.

⁹⁰ А. Мајер, *Kotorski spomenici II*, бр. 1667 (5. мај 1336).

⁹¹ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 61, 157.

⁹² М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова II*, Београд 1964, 306. (= М. Влајинац, *Речник наших старих мера II*).

⁹³ М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I (хисторички) дио*, Сремски Карловци 1924, 105 (= М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*).

⁹⁴ М. Благојевић, *Земљорадња*, 95.

као и у околини Штипа.⁹⁵

Подаци о мерењу земљишта под виновом лозом вретеном, налазе се у повељи господина Константина Драгаша од 26. марта 1388. године о поседима Вазнесењске цркве у Штипу. Извесни Стао клубучар је на потесу Дамјанове драси у околини Штипа поседовао виноград величине четири вретена, од којих је два вретена поконио цркви, док јој је другу половину завештао, како би јој припала након његове смрти.⁹⁶ У преводу грчке хрисовуље византијског цара Михаила IX, издате у виду потврдне повеље краља Милутина манастиру Св. Никите код Скопља, 50 вретена земље у Добродолу преведено је као 50 „стреми“.⁹⁷ Византијска *стрема* била је једнака једном модију (918,39 m²), што би значило да се површина вретена у византијским крајевима отприлике приближавала површини српског кабла или мата (965 m²).⁹⁸

У оснивачкој хрисовуљи манастира Светих Арханђела код Призрена, издатој 1349/50. године, у два случаја говори се о *леји* винограда. Цар Душан је зидарима које је населио на земљишту у селу Љутоглава, поред осталих имања доделио и Милкусов виноград, ослободивши их већине обавеза осим зидања, дана орања бедбом и *леје винограда*, односно обраде винограда одређене површине.⁹⁹ Леја се помиње и у виду „*љехе даниловске иза дворова*“, тј. леје винограда иза куће извесног Данила који је заједно са имањима био потчињен цркви Св. Спаса у Призрену, а затим и арханђеловском манастиру.¹⁰⁰ Површина земљишта под виновом лозом, одмерена „лејом винограда“, представљала је одређену мерну јединицу чија се величина не може утврдити, мада је свакако била позната земљорадничком становништву на властелинству манастира Светих Арханђела код Призрена. Леја је прасловенска реч којом се означавао мали комад засађеног земљишта, ограђен и одвојен од других

⁹⁵ М. Влајинац, *Речник наших старих мера II*, 212–213.

⁹⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 766.

⁹⁷ *Споменици на Македонија I*, 290; А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, 494.

⁹⁸ С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, 63; Исти, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, 160.

⁹⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 140 (= С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*); М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, БИГ 6 (2015) 121–122 (= М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*).

¹⁰⁰ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 89, 120–121; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 121.

парцела, што би значило да се ради о четвороугаоно обликованом земљишту.¹⁰¹ С обзиром да величина виноградарског земљишта на поседима манастира Светих Арханђела није позната, не може се ни претпоставити колику је површину подразумевала једна леја. Ако је занатлијско становништво, које је захваљујући свом основном занимању имало мањег удела у земљорадњи, а самим тим и мање обавезе у односу на типично земљорадничко становништво, може се рећи да је леја сигурно била мања од једног мата (965 m²). На светоарханђеловском властелинству властеличићи су имали обавезу да обраде по „*стат*“ манастирских винограда, што такође представља јединицу непознате величине, која је као и леја морала бити мања од једног мата.¹⁰²

*

У средњовековној Србији су се за одређивање количина вина и других течности, уместо мера за тежину, користиле тзв. *шупље мере*, односно мере за запремину. Треба имати на уму да је и мерна јединица истог назива могла да се односи на различите количине, у складу са материјом која се мерила. Ведро и чабар представљали су примарне шупље мере за течности.¹⁰³ У одређеним крајевима средњовековне Србије, натурална дажбина у вину, коју је земљорадничко становништво дуговало феудалном господару од својих винограда, била је изражена у једном *чабру* по кући. Чабар је словенска реч која означава врсту бачве. Описан је као суд различитих величина, виши него шири, који поседује једно дно и два уха при врху, док је највећих димензија онај који „могу двојица носити међу собом“.¹⁰⁴ У српским средњовековним споменицима, као мера за количину вина најраније се помиње у хрисовуљи цара Душана из 1346/1347. године, којом је злетовској епископији потчинио цркву Светог Николе у Штипу са свом баштином, земљом, њивама, виноградима и 20 чаброва, односно 20 кућа зависних људи који су дуговали по чабар вина.¹⁰⁵

¹⁰¹ М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова III*, 524.

¹⁰² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 114; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 125.

¹⁰³ С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, 52; Исти, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, 148, 156; *ЛССВ*, 392, 394–395 (С. Ћирковић, *Мере и тегови*).

¹⁰⁴ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*, sv. 4, JAZU Zagreb 1882, 876 (*čabar*).

¹⁰⁵ С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, ССА 13 (2014) 186, 192 (= С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*)

На властелнству манастира Светих Арханђела код Призрена, према оснивачкој повељи из 1349/1350. године, чабар вина узиман је од латинског свештенства села Шикља у Доњем Пилоту, као и од становништва манастирских села у Горњем Пилоту.¹⁰⁶ Узимање чабра јавља се и у селу Лесковљане у Доњем Пологу, у повељи цара Душана манастиру Св. Богородице Хтетовске из 1354. године.¹⁰⁷ Мању јединицу од чабра представљало је *ведро*, док је према повељи цркви Св. Николе на Пчињи под Кожљем из 1353. године, свака кућа црквених људи дуговала „*два ведра звончата, а иде их четири у чабар*“.¹⁰⁸ Ведра су вероватно називана звончатим на основу облика чије је дно било шире од врха, за разлику од крбли – судова ширег отвора.¹⁰⁹ Натурални порез од винограда изражен у чабру вина по кући добио је назив *чабрина*, који се среће у повељи деспота Стефана манастиру Хиландару из 1411. године за хиландарске поседе у Левчу и околини Новог Брда.¹¹⁰

На простору средњовековних српских земаља, чабар су као меру за вино преузеле Османлије након освајања српских крајева, чиме се у виду мерне јединице нашао у османским пописима области и санцака и у њиховим законским прописима. Први пут се помиње у попису Области Бранковића из 1455. године, мада његова запремина није позната. Одређени подаци о количини течности коју је захватао чабар садржани су у знатно познијим споменицима. У канун–нами за Скадарски санцак из 1529–1536. године наведено је да чабар вина запремински обухвата четири *медре*. У историографији је узимано да, уколико се претпостави да је једну медру чинило 8 ока, чабар садржи 32 оке, док би један товар обухватао два чабра или 8 медри вина.¹¹¹

¹⁰⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 99, 130.

¹⁰⁷ С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 131. (= С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару*)

¹⁰⁸ Г. Бојковић, *Повеља цара Стефана Душана и краља Стефана Уроша митрополиту серском Јакову*, ССА 15 (2016) 94, 98. (= Г. Бојковић, *Повеља митрополиту серском Јакову*).

¹⁰⁹ М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова III*, Београд 1968, 479–480 (*крбла*). (= М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова III*); С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, 59; Исти, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, 156.

¹¹⁰ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 192, 198; М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова IV*, Београд 1974, 1008–1011 (*чабар*); М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова II*, Београд 1964, 196–204 (*ведро*).

¹¹¹ *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, prir. Н. Hadžibegić – А. Handžić – Е. Ковачевић, Сарајево 1972, 352–353 (= *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455*).

У време османске власти десетина од шире – слатког вина, која је узимана од рајинског, хришћанског становништва, најчешће је изражавана у *медрама*, чији назив и запремина одговарају грчкој јединици *метрон* – основној и најшире употребљаваној мери на простору Византије.¹¹² Византијски *морски метрон* запремао је 10,25 литара, односно 30 тежинских литара белог или 32 тежинске литре црног вина. С обзиром да су четири византијске тежинске литре чиниле једну оку, грчки метрон воде или црног вина обухватао би 8 ока, односно тачно онолико колико је на основу османских закона процењено да је тежила једна турска медра (8 ока = 10,256 л).¹¹³ У Закону за дефтер вилајета Браничево из 1467/1468. године новчана вредност шире одређена је у ведрима, док је у кануну за рају Браничева из 1516. године прописана количина шире на име натуралних дажбина изражена у медрама.¹¹⁴ У канун-нами за Скадарски санџак садржаној у попису из 1529–1536. године, медра је као и ведро одређена у виду четвртог дела чабра.¹¹⁵ На основу закона за исто подручје у којима су оба назива употребљена као синоними, као и због тога што се реч медра користи једино у османским законима који се односе на европски део Турског царства, тачније на јужнословенске земље, Х. Шабановић је изнео мишљење да је српско ведро било једнако османској медри. У том случају ведро би такође тежило 10,25 литара.¹¹⁶ Самим тим, С. Ћирковић је дошао до закључка да је запремина чабра износила 41 литар.¹¹⁷ Медра је могла имати и већу запремину, тако да је према кануну за рају Смедеревског вилајета из 1536. године, садржала 10 пинти или карата од по 4 оке и 160 дирхема, односно 44 оке или 56,5 литара.¹¹⁸

¹¹² М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова III, 590–591 (метар)*.

¹¹³ С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, 60; Исти, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, 156.

¹¹⁴ D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast*, Београд 1974, 11, 20 (регистар) (= D. Војанић, *Turski zakoni*).

¹¹⁵ *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*. Monumenta Turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia I (priredili B. Đurđev, N. Filipović, N. Hadžibegić, M. Mujić, H. Šabanović), Сарајево 1957, 181. (= *Kanuni i kanun-name*).

¹¹⁶ Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I*, Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566, Београд 1964, 612–613 (= Х. Шабановић, *Турски извори*).

¹¹⁷ С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, 60; Исти, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, 156.

¹¹⁸ D. Војанић, *Turski zakoni*, 42; Х. Шабановић, *Турски извори*, 624.

Почетком XV века на тргу рударског насеља Новог Брда као мера за вино употребљавала се *коната*. У *Закону о баштинама, војводи, кнезу и псуњу* деспота Стефана Лазаревића из 1412. године стоји да жупљани вино које продају на новобрдском тргу морају мерити правом мером – конатом, која је била одређена од стране представника власти – војводе, кнеза и пургара, члана већа рудара.¹¹⁹ Н. Радојчић у издању Закона о рудницима и новобрдског закона деспота Стефана објашњава да су конату чинила четири кварта, док су у једну боцу стајале 3 конате.¹²⁰ Коната је као мера употребљавана и у зетском приморју, посебно на простору Грбальске жупе. Према Статуту Грбља из 1427. године, дневна надница износила је једну цванцику и половину конате вина, док се истом мерном јединицом одмеравало и уље.¹²¹ О запремини средњовековне конате не може се рећи ништа поуздано, док се сви до сада изведени прорачуни који је одређују као 2/3 или 1/2 црногорске оке, односе махом на другу половину XIX века.¹²² У Котору је у истом периоду, коната садржала 0,85 l вина или 1,07 l уља.¹²³ На простору Будве коната се као мера за вино јавља у првој половини XV века, где је према одредби од 28. новембра 1440. године било забрањено продавати вино за више од 4 солда по конати.¹²⁴

Килиндер је мера за вино која се у српским крајевима јавља под османском влашћу у претпоследњој деценији XV века. Према законима за руднике Беласицу, Плану и Запланину из 1488. године кнезовима рудника припадао је по један килиндер од сваке продате бачве или товара вина, који је садржао 2 оке или 800 дирхема, односно 2,1225 литара, што одговара грчком тетартиону за уље.¹²⁵ Килиндер се запремински изједначава са византијским тетартионом за вино у који је стајало 2,56 литара.¹²⁶

¹¹⁹ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, 53 (= Н. Радојчић, *Закон о рудницима*).

¹²⁰ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 76.

¹²¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 108, 110.

¹²² М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова III*, 451–452 (*коната*).

¹²³ С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, 61; Исти, *Мере у средњовековној Србији*, 157.

¹²⁴ *Средњовековни статут Будве* (прев. Н. Вучковић, прир. М. Лукетић, Ж. Бујуклић), Будва 1988, 70 (члан 269) (= *Средњовековни статут Будве*).

¹²⁵ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la bibliothèque nationale à Paris II. Règlements miniers 1390–1512*, Paris–La Haye 1964, 202, 207, 293 (= N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*); Д. Бојанић, *О новобрдској госпоштини*. ИЧ 29–30 (1982–1983) 122 (= Д. Бојанић, *О новобрдској госпоштини*); С. Ћирковић, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, 157.

¹²⁶ Исто.

Претпоставља се да је мера исте запремине коришћена и у српској средњовековној држави.¹²⁷

На властелинству манастира Св. Богородице на Цетињу вино се мерило судом који се називао *крбла*,¹²⁸ док је на простору Будве забележен назив *corbula* – *корбула*.¹²⁹ Према једном опису крбла је представљала дрвени суд са ужим дном и ширим и отвореним грлом, тако да се може лако ставити на коња.¹³⁰ У средњем веку *купа* (лат. *сирра*, итал. *сорра*) имала је значење чаше из које се испијало вино.¹³¹ У српским средњовековним изворима позната је и као одређена мера. Доментијан у *Житију Светог Саве*, насталом највероватније 1243. или 1254. наводи да је Стефан Немања манастиру Свете Богородице у Ватопеду обезбедио и 50 купа вина дневно.¹³²

За мерење дневне количине вина која је припадала сваком члану једног монашког братства користиле су се мере мањих запремина – купа и красовољ. Хиландарским и Студеничким типиком било је предвиђено за вечеру монаха: „*А пиће даће се по закону уобичајеном красовољом.*“ Поред *великог* или *уобичајеног красовоља*, постојао је и *мали красовољ*, дупло мање запремине. Вино је у манастирима приликом обедовања одмеравано и мањим и већим судом, зависно од одређених дана у недељи током постова.¹³³ У трећој дечанској хрисовуљи количина вина која је припадала монасима била је одређена на следећи начин: „*И оумерихъ комат калогкромъ тѣстомъ оу четири литре. а мѣртикъ винныи исѣкохъ оу мраморѣ и призидахъ при вратѣхъ*

¹²⁷ С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, 60; Исти, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, 157.

¹²⁸ Б. Шекуларац, *Дукљанско–зетске повеље*, 239–240.

¹²⁹ *Средњовековни статут Будве*, 61, 136–137 (члан 230); 64, 140 (члан 245); С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, 61; Исти, *Мере у средњовековној Србији*, 157–158.

¹³⁰ М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова III*, 479–480. (крбла).

¹³¹ Исто, 493–494 (*купа*). У статуту Будве купа се јавља као мера за уље: С. Ћирковић, *Мере у средњовековној Србији*, 157–158.

¹³² Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*. Стара српска књижевност IV (прир. Р. Маринковић), Београд 1988, 84 (= Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*); *ИСН I*, 337–338 (Д. Богдановић).

¹³³ Д. Богдановић, *Хиландарски типик*, Београд 1995, 68–70. (= Д. Богдановић, *Хиландарски типик*); *Студенички типик*. *Цароставник манастира Студенице*, В. Бргуљан, Ј. Павић, Београд 1994, 63–67 (= *Студенички типик*); М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова III*, 479 (*красовољ*).

винници“.¹³⁴ Мери за одмеравање количине вина, коју су монаси добијали дневно у манастиру, краљ Стефан Дечански је „исекао“ у камен и призидао поред врата винице, односно винског подрума, тако да је она била устаљена и опште позната. М. Благојевић објашњава да су према цитираној одредби калуђери добијали четири литре, односно *либре* хлеба, што је износило 1276 g, с обзиром да је византијска литра у позном периоду тежила 319 g. Количина од 1276 g приближно је одговарала једној оки која је тежила 1280 или 1282 g (1,28 kg).¹³⁵ Са друге стране, полазећи од тога да су мертик чиниле 4 литре вина, С. Ћирковић је закључио да је дневна количина коју су монаси добијали била мало већа од данашњег литра – 1,28 dm³, односно да је толико запремао и један красовољ.¹³⁶ На основу свих рачуна даље изводи однос према коме је чабар (41 dm³) садржао 4 ведра (1=10,25 dm³) или 16 кондира (килиндер, коната? 1=2,56 dm³), односно 32 красовоља (1=1,28 dm³).¹³⁷

На подручју Дубровника, чији су трговци били велики извозници сопственог и страног вина на српске и босанске тргове, основну меру за вино представљало је ведро (*quingum*, *quingum*, *quincum*), при чему је постојало велико (*quingum magnum*) које је запремало скоро 22 литра и мало ведро (*quingum parvum*) од 19,25 литара. Мања мера је била шире и чешће употребљавана, док су се обе могле користити у трговини на велико, али и у продаји по крчмама.¹³⁸ У трговачким уговорима о извозу вина често је коришћена бурад (*vegēs*, *vegetēs*) у виду већих судова чија запремина није била тачно утврђена, крећући се од 30 до 80 ведара. У трговини вином употребљавани су и судови мањи од *vegēs*-а који су се називали *vaseli*, *vase* или *vasceli*, подразумевајући величину од 10 до 14 венецијанских кварта. Једна венецијанска кварта садржала је два мала дубровачка ведра и четвртину, тако да је запремина *вазела* или *вазе* износила од 22,5 до 25 малих ведара.¹³⁹ Постојао је и суд мањи од *vasel*-а, под називом карател (*caratell*),

¹³⁴ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 274 (Д III) (= П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*).

¹³⁵ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 164.

¹³⁶ С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, 60; Исти, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, 157.

¹³⁷ ЛССВ, 395 (С. Ћирковић, *Мере и тегови*); Исти, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, 157.

¹³⁸ М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 94; D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku*, 419–421.

¹³⁹ D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku*, 422, 425–426.

који је изгледа обухватао од 10 до 20 ведара.¹⁴⁰ Тако је у Већу Умољених 8. јануара 1363. било одлучено да се кнезу Војиславу Војиновићу пошаље III *caratelos vini boni quinq̄uogum XL*, односно три каратела или 40 ведара доброг вина.¹⁴¹

На тргу Дријева на Неретви важила је посебна мера за вино (*mensura Narenti*) – *кабао*, запремине 21, 18 литара, што га је чинило приближно једнаком дубровачком великом ведром.¹⁴² И Котор је имао своје мере за вино и остале течности, прописане од стране општинских власти и усечене у камену комуне, којима су морале одговарати све мереце коришћене у продаји, због чега се у уговорима често наилази на количине одређене „по мери камена“. За непоштовање мера, Которски статут предвиђао је наплату казне од 5 перпера и надокнаду штете начињене продајом на основу нелегалних мера.¹⁴³ Тржишни надзорници (*justicijari*), задужени за надзирање исправности мера, контролисали су и правилан рад крчмара, који су у случају преваре морали платити новчану казну у износу од једне перпере, или су се могли оправдати уз сведочење тројице најближих људи.¹⁴⁴ На подручју Котора вино се такође одмеравало ведром (*quincum*), чија запремина није позната.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Исто, 426.

¹⁴¹ *Monumenta Ragusina. Libri reformationum, tomus III, a. 1359–1364*, ur. I. K. Tkalčić, Zagrabiae 1895, 247 (= *Monumenta Ragusina III*).

¹⁴² D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku*, 424; M. Благојевић, *Земљорадња*, 261–262, 267.

¹⁴³ *Statut grada Kotora II*, 50, 146 (глава 10); 282 (глава 329).

¹⁴⁴ Исто, 282–283 (глава 330).

¹⁴⁵ Исто, 51.

2. РАСПРОСТРАЊЕНОСТ ВИНОГРАДА

2. 1. Српске земље у јадранском приморју

2. 1. 1. Хумска земља и Требиње

У приморским земљама средњовековне Србије које су се простирале на источној обали Јадрана, у пределима од реке Бојане до Цетине, виноградарство је захваљујући повољним климатским утицајима неговано још од античких времена, уз одржавање одређеног континуитета највероватније и током раног средњег века.¹⁴⁶ О заступљености винове лозе у приморским крајевима Захумља и Травуније половином X века сведочи дело византијског цара Константина VII Порфирогенита (913–959). Пишући о провинцији Далмацији и насељавању Словена у свом *Стису о народима*, цар наводи да „Град Рагуза [Дубровник] лежи између две земље Захумљана и Травуњана, а имају [становници] своје винограде и у једној и у другој земљи и плаћају архонту Захумљана 36 номизми, а архонту Травуније 36 номизми“.¹⁴⁷ Иако Константин Порфирогенит објашњава да је порез на винограде најпре припадао византијском заповеднику Далмације, да би га, зарад успостављања мира у залеђу далматинских градова, Словенима уступио тек цар Василије I (867–887), сматра се да наметање новчаног данка ипак представља резултат договора између дубровачког, односно романског и словенског становништва.¹⁴⁸

Гајење винове лозе се у овим крајевима одржало до половине XIII века, када се данак који су Дубровчани плаћали српским кнезовима за винограде подигнуте на њиховој земљи поново јавља у изворима, под називом *могориш* (margarisium, malgarisium). Повелом од 4. фебруара 1234. године краљ Радослав обећао је Дубровчанима да ће их, уколико му помогну да се врати на српски престо, ослободити плаћања хумског могориша за Реку, за затонске и поличке винограде, као и данка за

¹⁴⁶ М. Благојевић, *Земљорадња*, 107.

¹⁴⁷ *Византијски извори за историју народа Југославије, том II* (ур. Г. Острогорски), Београд 1959, 36. (*Византијски извори за историју народа Југославије II*).

¹⁴⁸ К. Јиречек, *Историја Срба I, политичка историја до 1537. год.* (превео Ј. Радонић), Београд 1978, 108. (= К. Јиречек, *Историја Срба I*); М. Динић, *Дубровачки трибути – Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провијун браће Влатковића*, Глас СКА CLXVIII, Београд 1935, 207 (= М. Динић, *Дубровачки трибути*).

жрновничке винограде. Као што се види из повеље, Дубровчани су хумски могориш плаћали за винограде у данашњој Ријеци Дубровачкој, Затону и Пољицама, док су се виногради на простору Требиња налазили у Жрновници, данашњој Жупи Дубровачкој.¹⁴⁹ С обзиром да се Радослав није вратио на власт, тек је краљ Владислав у периоду између 1235. и 1241. године Дубровчане разрешио плаћања требињског могориша за винограде у Жрновници¹⁵⁰, док је хумски могориш за ријечке и затонске винограде разрезиван на поседнике имања и исплаћиван до половине XV века.¹⁵¹ Дубровчани су приликом исплате могориша од уживаоца пореза добијали на дар једну краву, која се називала *vacha de margarisis* и чија је расподела била регулисана дубровачким *статутом*.¹⁵²

О узгоју винове лозе у појединим деловима Хумске земље сведоче и повеље издате Хумској епископији половином XIII века. Повељом краља Уроша I цркви св. Богородице у Стону, седишту епископије, издатој око 1253. године, потврђено је село Брштаник „са међама и виноградима како је од пре било“, које је епископији даровао још краљ Стефан Првовенчани.¹⁵³ Ово село налазило се у средњовековној жупи Лука,

¹⁴⁹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I 1186-1321.* (приредили В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик), Београд 2011, 130 (= *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*); М. Динић, *Дубровачки трибути*, 207–208; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 67, 200.

¹⁵⁰ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 160; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 208–223; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 67.

¹⁵¹ Током XIV века и XV века јавља се више уживаоца могориша – до 1372. године убирали су га господари Попова Поља, затим је припао босанском бану и краљу Твртку I, од 1391. исплаћиван је Николићима, од 1398. Радичу Санковићу, у периоду од 1404. до 1414. Сандаљу Хранићу, затим поново Николићима, да би га од 1463. босански краљ Стефан Томаш присвојио за себе. М. Динић, *Дубровачки трибути*, 208–223; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 60–62, 67–68, 74, 92, 200.

¹⁵² А. Šoljić, Z. Šundrica, I. Veselić, *Statut grada Dubrovnika: sastavljen 1272*, Dubrovnik 2002, 100–101, 118–121 (књига I, чл. 16, 30, 33) (= *Statut grada Dubrovnika*). Тек је босански краљ Томаш (1443–1461), узимајући могориш за себе, одредио да се на име краве од укупне суме одузима 10 перпера, сводећи тиме износ пореза на 50 перпера. Видети: М. Динић, *Дубровачки трибути*, 212–213.

¹⁵³ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 600 (= С. Новаковић, *Законски споменици*); М. Благојевић, *Земљорадња*, 110; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 128, 200.

на левој обали Неретве, близу ушћа реке у Јадранско море.¹⁵⁴ Лимском повељом краља Уроша I, издатој епископији после 1252. године, односно након премештања њеног седишта из Стона у Полимље, поседе цркве Богородице Стонске прикључени су властелинству манастира Светих апостола Петра и Павла на Лиму код Бијелог Поља, новом седишту епископије. Поред села Брштаник и других поседа, ова повеља садржи и дарове хумског кнеза Мирослава својој задужбини – манастиру св. Апостола код Бијелог Поља, потврђене такође од стране краља Стефана Првовенчаног, који посредно сведоче о постојању винограда у одређеним деловима Хума крајем XII и почетком XIII века. Сматра се да насеља која су наведена искључиво у Лимској повељи представљају управо поседе из времена кнеза Мирослава.¹⁵⁵ Међу њима су се налазила и два винограда у близини Стона – „један у Светом Петру, а други у Вином“, којима су увећана имања Хумске епископије.¹⁵⁶ Локалитет Вино (Vinno), који данас не постоји под истим називом, представљао је густо насељен жупски, равничарски крај код Стона, каквих је иначе на Пељешцу било у мањем обиму.¹⁵⁷

У Сланском приморју, односно ранофеудалној жупи Приморје, на простору од Петрова села (некадашњег Курила) до Стона, виногради су узгајани на Сираковачи, за коју се претпоставља да се односи на предео у данашњим Долима код Сланог,¹⁵⁸ или на село Сараковићи¹⁵⁹. У Сираковачи је епископија поседовала 3 „чести“ са виноградима и људима – Коњухову, Ковачеву и Враткову, односно три дела земљишта на којима је била засађена винова лоза.¹⁶⁰ У међама села Маликово (данас Горњи и Доњи Мајкови), које се граничило са жупом Попово, јавља се топоним Лозица, који као и назив

¹⁵⁴ Р. Ивановић, *Средњовековни баштински поседе Хумског епархиског властелинства*, ИЧ IX–X (1959), 83 (= Р. Ивановић, *Средњовековни баштински поседе Хумског епархиског властелинства*); М. Вего, *Насеља Босанске средњовековне државе*, Сарајево 1957, 23.

¹⁵⁵ Р. Љубинковић, *Хумско епархијско властелинство и црква Светог Петра у Бијелом Пољу*, Старице IX–X, Београд 1959, 100–101.

¹⁵⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 595; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 108 (= М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*); М. Благојевић, *Земљорадња*, 110.

¹⁵⁷ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 23, 128; 159.

¹⁵⁸ Р. Ивановић, *Средњовековни баштински поседе Хумског епархиског властелинства*, 84–85; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 108, напомена. 43.

¹⁵⁹ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 128.

¹⁶⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 596; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 108; М. Благојевић, *Земљорадња*, 109–110.

поменутог места Вино, сведочи о заступљености виноградарства у овим крајевима пре краја XII века.¹⁶¹ Имајући у виду да су од 12 села и заселака која је епископија поседовала у пределима Стона, Сланског приморја и доње Неретве, виноградни постојали тек у једном насељу и на неколико локалитета, може се закључити да винова лоза у приморским крајевима Хумске земље ни половином XIII века није била нарочито заступљена, без обзира на услове изразито повољне средоземне климе.¹⁶²

Размере виноградарства на Пељешцу и у Сланском приморју у XIV веку могу се наслутити и на основу мера које су дубровачке власти спроводиле у првим годинама своје управе, након запоседања ових крајева. У време краља Милутина, Стоном и Пељешцем управљала је властела Бранивојевића, која се током владавине краља Стефана Дечанског осамосталила, ширећи своју власт до долине Неретве заједно са Крајином, као и преко Сланског приморја до дубровачких граница, дошавши у сукоб са босанским баном Стјепаном II Котроманићем (1322–1353) и Дубровачком општином. Након сламања браће Бранивојевића 1326. године босански бан заузео је долину Неретве и целу Крајину до Цетине, док је Дубровник запосео Стон са Пељешцем тек након неколико година.¹⁶³ Издајући повељу 22. јануара 1333. године у Пологу, краљ Душан је Дубровчанима уступио Пељешац са Стоном, острво Посредњице на ушћу Неретве, као и Сланско приморје од Курила до Стона, у замену за исплату једнократне суме од 8000 перпера (око 4000 дуката) и годишњег данка у износу од 500 перпера. Босански бан Стјепан II је 15. фебруара исте године Дубровчанима такође потврдио Стон и Пељешац, уз обавезу годишњег данка у истом износу, али без Сланског приморја.¹⁶⁴

¹⁶¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 596; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 128; 156–157; Р. Ивановић, *Средњовековни баштински поседи Хумског епархиског властелинства*, 84–85.

¹⁶² М. Благојевић, *Земљорадња*, 109–110.

¹⁶³ D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII do XIV stoljeća*, Zagreb 1955, 173–175 (= D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike*); *ИСН I*, 499; М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 143–144.

¹⁶⁴ Потврда поседа и обавеза Дубровчана још једном су прецизиране повељом краља Душана од 19. маја 1334. године: Д. Јечменица, *Прва стонска повеља краља Стефана Душана*, *ССА 9* (2010) 25–50 (= Д. Јечменица, *Прва стонска повеља краља Стефана Душана*); Исти, *Друга стонска повеља краља Стефана Душана*, *ССА 9* (2010) 51–61; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike*, 175; *ИСН I*, 512; М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 155.

О култивисању винове лозе пре 1333. године сведоче и подаци о поседима дубровачких грађана који су и пре стицања полуострва куповали земљу и винограде на Пељешцу. Ови виногради су крајем XIV века били или разорени и запуштени, или су се налазили у оквиру новонасталих „делова“. У подели земљишта из 1394. године помињу се као „стари виногради“ или виногради на „царини“, односно на земљишту под искључивим уживањем власника (феудалца). Крајем XIV столећа стари напуштени виногради постојали су на брдима у Пониквама, као и у Дубравама. У долини Црне Горе помињу се код цркве Свете Марије и у поседу Лампра Менчетића и Теодора Будачића, од којих су оба била девастирана, заједно са осталом лозом у околини. Такође, на деловима главара у Трстеници, поред старих, наводе се и виногради на царини, као и они у месту званом Царине.¹⁶⁵

Дубровачко Велико веће је 1. маја 1333. године донело одлуку о подели земљишта у Стону и на Пељешцу, које је требало одузети дотадашњим власницима и доделити дубровачкој властели и грађанима.¹⁶⁶ Пељешац је био подељен на 300 делова, тачније на 30 децена, од којих је сваки обухватао по десет делова (десетина). Десетине или делови даље су се делили на половице, а оне на кварте. Сваки део обухватао је површину од 11 до 15 солада (златица), односно 2–2,5 хектара. Исти принцип поделе примењиван је и касније, приликом стицања тзв. „горњих делова“ Астареје („Дедина“ – најстарије и најуже дубровачко подручје) – од Љуте до Курила изнад Ријеке Дубровачке 1357, Сланског приморја 1399. и делова Конавала 1419. и 1426. године.¹⁶⁷ С обзиром да се прва подела земљишта Стона и Пељешца сматрала привременом, 21. јуна 1334. године донета је забрана подизања винограда на стеченим деловима. Пошто је уредба о ограничавању проузроковала и опадање вредности земљишта, у Стону је исте године ипак допуштено сађење лозе, како би земљорадници могли да се прехране, док је на Пељешцу забрана укинута тек 1337. године.¹⁶⁸ Након завршетка рада комисије на подели делова који је трајао од 1335, 15. новембра 1336. направљен је попис власника

¹⁶⁵ D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike*, 194–198, 203.

¹⁶⁶ D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike*, 175–176.

¹⁶⁷ J. Lučić, *Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj – Dubrovački zemljišnik diobe zemlje u Stonu i Pelješcu iz god. 1336*. Anali zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku, svezak XVIII, Dubrovnik 1980, 58 (= J. Lučić, *Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj*); A. Marinović, *Povijest razvitka srednjovjekovnoga dubrovačkog zemljišnika*, Split 2013, 24 (= A. Marinović, *Povijest razvitka srednjovjekovnoga dubrovačkog zemljišnika*).

¹⁶⁸ D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike*, 184–185.

земљишних делова уз податке о површини земље, границама, имањима и местима у којима су се делови налазили.¹⁶⁹ Уместо 300, у првој земљишној књизи забележено је 150 делова на разним локалитетима са простора данашњих жупских крајева у околини Стона – у Стонском пољу, Прапратној, Пељешкој жупи, Дубравама, Дуби Пељешкој код Трпња, на обали испод врха Светог Илије, као и у Трстеници у данашњем Оребићу на северозападном делу полуострва.¹⁷⁰

Земљишна књига бележи неколико виноградарских имања у месту Вигел, данашњем Вигању у северном делу полуострва Пељешац,¹⁷¹ затим у месту Вино код Стона, у коме се лоза гајила још крајем XII века, у Трстеници код данашњег Оребића и на другим неубицираним местима, док се виногради најчешће јављају у међама скоро свих пописаних делова земљишта.¹⁷² Међутим, претежно покривен шумама, Пељешац је у првој половини XIV века још увек био слабије насељен, располажући већим бројем површина под ораницама насупрот онима под виноградима, о чему сведоче сачувани дубровачки уговори на основу којих су земљорадници за потребе орања узимали волове у закуп.¹⁷³ Да виноградарство почетком XIV века ни у околини Дубровника није било превише развијено, сведоче и одређене размере куповине ђубрива, неопходног за правилан узгој винове лозе, које се могу пратити у дубровачким документима. На примеру из 1319. године види се да је највећа набавка ђубрива износила 300 врећа, док током 1368. куповина често износи и 1000 цакова.¹⁷⁴ Са друге стране, од средине XIV столећа у уговорима и изворима друге врсте све мање се наилази на обавештења која се тичу производње житарица, док је у XV веку на Пељешцу дошло и до ширења обрадивих површина на рачун шума и пашњака.¹⁷⁵

Дубровчани су до половине XIV века настојали да прошире своје подручје до косе брда, тачније до природне границе Астареје, која је тачно описана још у уговору склопљеном 15. јуна 1253. године са бугарским царем Михајлом Асеном.¹⁷⁶ Покушавајући да од српских краљева добију и тзв. горње или више делове Астареје, и

¹⁶⁹ J. Lučić, *Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj*, 58–60.

¹⁷⁰ Исто, 62–63.

¹⁷¹ Исто, 82.

¹⁷² Исто, 85–87.

¹⁷³ О томе детаљно: М. Благојевић, *Земљорадња*, 110, 181–242.

¹⁷⁴ Div. Not. 3 f. 119', 139', 143', 144'; Div. Sanc. 21 f. 197', 199'; М. Благојевић, *Земљорадња*, 121.

¹⁷⁵ М. Благојевић, *Земљорадња*, 110.

¹⁷⁶ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 199–203.

даље су подизали винограде на земљишту суседних земаља, долазићи често у сукоб са самим краљевима или властелом у залеђу. Године 1345. требало је утврдити дубровачку границу у Жупи на месту Морете, па је Веће умољених 27. маја одредило изасланике који ће о овом питању разговарати са Дабиживом Цикорићем, изаслаником краља Душана. Граница је утврђена 7. јуна где су постављене јасне међе, да би већ сутрадан било одлучено и да се предузме чупање винограда које су дубровачки поданици били засадили са друге стране, односно на српској територији.¹⁷⁷ Приликом посете цара Душана 13. јануара 1350. године, Дубровник је још једном безуспешно покушао да добије земљиште изнад својих винограда, до косе којој је одавно тежио. Тек је цар Урош априла 1357. године даровао Дубровчанима земљу од брда Љуте до Курила, чиме је стицањем „виших делова“ коначно заокружено подручје Астареје, изузев Цавтата.¹⁷⁸ Изасланици који су добили задатак да испитају новостечени терен зарад поделе земљишта дубровачким поданицима, затекли су винограде које су Дубровчани још раније подизали како би присвојили земљиште на које су претендовали. С обзиром да се сада радило о окупирању дубровачког општинског, а не српског земљишта, Велико веће је 1. јуна 1357. године наредило уништавање свих затечених винограда.¹⁷⁹

О виноградарству у Сланском приморју пре краја XIV века такође сведоче мере које је Дубровачка република спровела након стицања поменутог подручја. Иако је краљ Душан уступио Слано заједно са Стонским полуострвом 1333. године, услед противљења босанског бана Стјепана Котроманића, Дубровчани нису одмах могли ући у посед. Након дугих преговора и сукоба са војводом Радичем Санковићем, босански краљ Остоја је 15. јануара 1399. у Лишници на Усори издао повељу Дубровачкој републици о уступању „земље од Курила до Стона са свим селима и засеоцима и људима“, „у баштину и племенито“. Више месеци касније, 15. августа исте године, Дубровник је од војводе Радича Санковића откупио и село Лисац за износ од 1500 перпера. Током XIV века Дубровник је на свом подручју подстицао развој виноградарства, тако да је крајем столећа винова лоза интензивно узгајана у жупама које су чиниле Астареју, најближе и најстарије градско подручје (Ријека, Затон, Жупа

¹⁷⁷ D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike*, 31–32.

¹⁷⁸ М. Александровна Чернова, *Грамота цара Стефана Уроша дубровчанам о дареним земљиштима од Луты до Курила*, ССА 11 (2012) 93–95.

¹⁷⁹ D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike*, 32.

дубровачка, Груж и Шумет), као и на острву Шипан, у околини Стона и свим плодним крајевима Пељешца, што је стварало и велике количине вина које се нису могле лако продати.¹⁸⁰ Настојећи да осигура извоз вина произведеног првенствено у Астареји и осталим крајевима, спречавајући стварање конкуренције и хиперпродукције вина и желећи да обезбеди простор за гајење преко потребних житарица, Дубровачка република је ограничавала ширење површина под виновом лозом у осталим, новостеченим подручјима, спроводећи одлучне законске мере.¹⁸¹

Након стицања Сланског приморја Велико веће Дубровачке републике је још 23. априла 1399. донело законске прописе о својим *Новим земљама (Terre nove)*.¹⁸² Овим законским мерама наређено је уништавање свих винограда од чијег се грожђа производило вино на простору Сланског приморја, које је требало претворити у житницу. Винова лоза се убудуће није смела садити, док је максимална дозвољена површина земљишта под виноградима износила једну четвртину златице (око 420 m²) по свакој окућници. О величини штете изазване сечом винограда јасно говори и податак да је Дубровник морао умирити становништво Приморја опростом пореза за текућу годину, који је износио четвртину жита укупног приноса.¹⁸³

Дубровачко Велико веће донело је одлуку да се и сви виноградни на „царини“ исеку и искорене, исто као и остали виноградни који су припадали земљорадницима.¹⁸⁴

¹⁸⁰ М. Благојевић је прегледајући грађу Дубровачког архива констатовао да многи сачувани уговори говоре о стварању нових засада винове лозе и уступању већ постојећих винограда у закуп, односећи се првенствено на делове Астареје – Жупу дубровачку и Ријеку, затим на Шипан, Стон и Пељешац. М. Благојевић, *Земљорадња*, 108–109.

¹⁸¹ G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjega veka*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 45, Sarajevo 1933, 31–35 (= G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*).

¹⁸² J. Lučić, *Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog primorja 1399–1405*. Arhivski vjesnik XI–XII, Zagreb (1968–69), 118–127.

¹⁸³ D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike*, 224–226. Аутор наведеног дела је такође истакао да је и половином XX века у Сланском приморју било само 322 ha винограда, док се у три пута мањој Астареји налазило 368 ha, што се може довести у везу и са последицама дубровачких дугорочних мера ограничавања садње винове лозе у „Новим земљама“. Познато је да је порез на делове подељеног земљишта у Сланом 1465. године износио две перпере мање него на типично виноградарском подручју Стона и Пељешца, док је Велико веће и 1490. било приморано да изда наредбу о сечењу свих непрописно подигнутих винограда (227–228; 233–234).

¹⁸⁴ Б. Недељковић, *Liber viridis*, Beograd 1984, 66 (= Б. Недељковић, *Liber viridis*); М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 200–201.

У селу Лисац постојала је „Доња царина“ са половином винограда, односно земљиште које се налазило под непосредним уживањем господара села, најпре Радича Санковића и Сандаља Хранића, док је од времена дубровачке власти „царину” уживао поткнез Нових земаља Дабижив Сапе.¹⁸⁵ О томе да у Сланском приморју виноградарство ни на самом крају XIV века није било заступљено у нарочито широким размерама, сведочи и извештај дубровачке комисије о укупној величини површина слободне, незасађене земље, коју је Дубровник намеравао да искористи за сетву житарица и подели је својим поданицима, дубровачкој властели и пучанима. Комисија која је 6. јуна 1399. године започела одмеравање земљишта у Сланском приморју од Курила ка Стону израчунала је да се у свим равницама, косинама, већим и мањим удолинама, као и у вртачама крај мора и у селима, располагало земљиштем од отприлике 9630 златица (око 1618 ha), подобним за сејање свих врста житарица. С обзиром да је виноградарство представљало уносну пољопривредну грану, становници Сланског приморја су током XV века настојали да заобиђу прописе о ограничавању површина под виновом лозом, док су дубровачке власти и даље инсистирале на сузбијању њиховог ширења, предузимајући одређене мере и крајем истог столећа.¹⁸⁶

Као што се може видети на основу повеље краља Уроша I Хумској епископији, почетком XIII века на простору жупе Лука, виногради су постојали једино у селу Брштаник, да би се узгој винове лозе у доњем току Неретве проширио до половине XV века, о чему посредно говоре подаци садржани у повељи угарског краља Матије Корвина од 2. новембра 1465. године. Овом повељом дубровачком братру Александру дарована су „у Луци у Хумској земљи три села“ јужно од ушћа Брегаве у Неретву – село Нерези у близини Тасовчића, као и Гнилишта (Гњилишта) и Лозица.¹⁸⁷ Топоними Лозица и Нерези, од којих други означава начин гајења лозе подигнуте уз коље, свакако указују на континуирано узгајање винове лозе у доњој Неретви у претходном периоду.

¹⁸⁵ D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike*, 225, 235–236; М. Благојевић, *Земљорадња*, 284; Исти, *Земљораднички закон*, 201.

¹⁸⁶ D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike*, 228–229; М. Благојевић, *Земљорадња*, 110.

¹⁸⁷ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vindobonae* 1858, Београд 2006, 494. (= F. Miklosich, *Monumenta Serbica*); С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 25, 158, 201; D. Kovačević-Kojić, *Privredni razvoj srednjovekovne bosanske države*, u: *Društvo i privreda srednjovekovne bosanske države*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1987, 129. (= D. Kovačević-Kojić, *Privredni razvoj srednjovekovne bosanske države*).

Поред тога, иако се ни за једно сеоско насеље не наводи изричито да је даровано са виноградима, након набрајања поклоњених села у жупама Луки, Попову, као и Требињу и Драчевици, у повељи је назначено да се села дају на уживање са свим деловима њихових атара, између осталог и са виноградима.¹⁸⁸ У жупи Броћно на десној обали Неретве, између Вечерића, Бишћа и Мостарског блата¹⁸⁹, средином XIV века забележен је један обичај који сведочи о присутности и конзумирању вина. Приликом доласка бана Твртка у Суху на Прозрачци, седишту жупе Броћно, где је 1353. потврдио баштинске поседе и дао „вјеру господску“ кнезу Влатку Вукославићу, дворски писар је током састављања повеље од босанског бана добио велики пехар вина, да попије „у знак добре воље“.¹⁹⁰

Половином XV века виноградарство је било заступљено и у Крајини у Макарском приморју, а вероватно и у Горској жупи, која се простирала од Вргорца до брда Турија и планине Биоково.¹⁹¹ Међу баштинским поседима браће Ђурђевића-Радивојевића, које им је војвода Ђурађ Војсалић вратио након њиховог привременог ослобађања од власти Косача 1434. године, налазило се и насеље Винаца у Макарском приморју.¹⁹² Након навођења дарованих села у Горској жупи (Драгљан, Козица, Храштани, Врх До, Захојане и Заходи), и оних у Макарској (Живогошће, Тучеве, Макар, Баст и Винаца), у повељи стоји: „и потврдисмо им све листе и тврђаве, које имају од госпode босанске и наших првих, (...) градове, села и земљу и винограде“.¹⁹³ Иако наведена формулација не пружа увид у прецизну распрострањеност винове лозе у сеоским атарима, може се закључити да је виноградарство пре средине XV века сигурно било заступљено и у појединим крајевима западно од Неретве. Томе у прилог говори и топоним Вињани код Имотског, који се у попису санцака Херцеговина

¹⁸⁸ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 494.

¹⁸⁹ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 36–37.

¹⁹⁰ Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 4 (2005) 102–103 (= Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу*).

¹⁹¹ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 26, 199.

¹⁹² F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 377–379 (12. август 1434.); С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 162, 187.

¹⁹³ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 378.

1475/1477. наводи као село нахије Мостар, насељено становништвом које је у фискалном погледу уживало влашки статус.¹⁹⁴

Пратећи у изворима прилике од почетка XIII до половине XV века, може се закључити да је виноградарство у Хумској земљи било заступљено на полуострву Пељешац, у Сланском приморју, Крајини и долини Неретве. Османски пописи освојених крајева Херцеговине показују да се виноградарство до седме и осме деценије XV века развило у свим плодним деловима Хумске земље. Уређење социјално-аграрног статуса земљорадника и организовање саме пољопривредне производње за време османске власти, нису били подвргнути великим променама у односу на претходни период под српском влашћу. Већина српског и уопште хришћанског становништва уживала је статус зависних земљорадника – *раје*, која је живела на поседима османских феудалаца или самог султана – тимарима, зеаметима, хасовима, и била оптерећена одређеним новчаним и натуралним дажбинама. Земљорадник (рајетин) добијао је на коришћење земљишну деоницу–*зависну баштину*–која се могла обрадити једним паром волова, док се у случају када ју је држао муслиман називала *чифт*.¹⁹⁵ Хришћанско земљорадничко становништво је од винограда са агрикултурног дела своје зависне баштине, свом феудалцу дуговало основну натуралну дажбину под називом *ушур* тј. *десетину* укупне годишње производње шире или мошта – слатког, неферментисаног вина, с обзиром да је муслиманима шеријат бранио употребу алкохола. Сав приход од шире изражаван је у натури, односно у *медрама* или *чабровима*, као и у њиховом новчаном еквиваленту, обрачунаваним у акчама (аспрама). Поред ушура, раја је од хортикултурног дела баштине, односно од окућнице, дуговала и *саларију*, допунску нешеријатску обавезу у износу од једне медре на сваких 30, која је увек припадала спахији на чијем поседу је уписан рајетин који обрађује виноград.¹⁹⁶

¹⁹⁴ A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985, 87 (= A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*); С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 180, 183.

¹⁹⁵ О османском феудализму детаљније видети: Н. Филиповић, *Поглед на османски феудализам (са посебним освртом на аграрне односе)*, ГДИ БиХ 4 (1952) 5–146; Х. Шабановић, *Турски извори*, 610–611; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 80, 223.

¹⁹⁶ Х. Шабановић, *Турски извори*, 624; D. Војанић, *Turški zakoni*, 42, 166; М. Мацура, *Насеља и становништво Области Бранковића 1455*, Београд 2001, 540 (= М. Мацура, *Насеља и становништво Области Бранковића 1455*) (Е. Миљковић, *Турски феудални систем на Балкану у првом веку турске владавине*); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560: земља, насеља, становништво*, Београд 2004, 224. (= Е. Миљковић- Бојанић, *Смедеревски санџак*).

Након потхарачења влашког – сточарског становништва, односно њиховог превођења на рајински статус 1530. године, у пореском систему дошло је до одређених промена. Године 1536. дошло је до спајања salarije са десетином у једну дажбину, чиме је остварен просек у виду седмине или осмине летине која се узимала од замљорадничког становништва. Постоје мишљења да је износ ушура, забележен у дефтерима, подразумевао седмину до осмине летине од самог успостављања османске власти, али и оних да је до 1536. приликом сваког пописа бележен десети део произведене шире и осталих производа, док је противувредност за salariju узимана одвојено.¹⁹⁷ У овом раду су пописане количине на име ушура третиране као стварна десетина, на основу чега је израчуната процењена годишња производња шире изражена у медрама или чабровима, односно у мерама које су забележене у дефтерима.

Поред прихода на име десетине од шире, османски дефтери бележе и број *хаса винограда* унутар једног насеља, а често и укупну количину вина остварену на овој врсти поседа. Имање са статусом *хаса* подразумевало је посед под непосредним уживањем феудалца – еквивалент властелинској резерви, који је обрађиван бесплатном радном снагом рајинског становништва. Поред винограда и осталих имања са статусом *хаса*, османски пописи бележе и мањи број приватних поседа слободног власништва под називом *мулк*, као и верске и добротворне задужбине, које су се називале *вакуфи*.¹⁹⁸ Од винограда са муслиманских зависних баштина – чифтова није узимана десетина, већ су одмеравани бројем *дунума*, који је у случају земљишта под виновом лозом процењен на површину од 910 m².¹⁹⁹ У дефтеру вилајета Херцеговина из 1475/77. године *дунум* је прописан као површина од 18 растегља дужине „два добра растегља и једна дужина стопе“, док се сама реч *дунум* (*dönüm*) сматра балканским турцизмом који се може превести речју „уврат“.²⁰⁰

¹⁹⁷ Детаљније видети: Д. Бојанић, *О српској баштини и соћу у турским законима*, ИЧ 20 (1973) 157–180; Х. Шабановић, *Турски извори*, 637–638; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 224.

¹⁹⁸ М. Мацура, *Насеља и становништво Области Бранковића 1455*, 534 (Е. Миљковић, *Турски феудални систем на Балкану у првом веку турске владавине*); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 56-58, 80.

¹⁹⁹ Х. Шабановић, *Турски извори*, 615; Д. Бојанић, *Прелаз са средњовековних тежинских и површинских мера на турске мере у северној Србији*, *Мере на тлу Србије кроз векове*, Београд 1974, 97–98; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 223.

²⁰⁰ А. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 7; D. Bojanić, *Turski zakoni*, 142.

Приликом процене укупне годишње производње шире и других натуралних производа на основу османских пописа треба имати у виду да количине назначене у дефтеру често нису представљале стварну, већ процењену количину. Могуће је да су поседници тимара чак уписивали веће новчане износе у односу на оне реалне, остварене од дажбина, како би себи осигурали већи приход. Разлике између уписаног укупног прихода османског феудалца и збира свих годишњих прихода раје, који је често мањи, објашњава се тиме да је износ укупног прихода преузет из претходног пописа, док би тачан збир одражавао реално стање евидентирано током спровођења новог пописа. Приходи од тимара су се заиста и могли мењати, у складу са бројем становника и величинама обрадивог земљишта са кога су долазили производи који су подлежали опорезивању.²⁰¹ Дефтери на нивоу једног насеља бележе имена старешина потпуних домаћинстава, затим удовичких кућа, као и неожењене и самце. Приликом процене укупног броја становника и израчунавања просечне производње шире по кући и глави становника у оквиру једног насеља, узимано је да је свако потпуно домаћинство чинило 5 чланова, док је број удовичких породица множен са 2,5.²⁰²

Попис делова Херцеговине који су први потпали под османску власт налази се у оквиру збирног пописа Босанског санџака из 1468/69, док детаљни попис ове области још увек није пронађен. Најранији познати појединачни попис представља дефтер за санџак Херцеговину, сачињен у периоду између 1475. и 1477. године, након пада свих крајева Хумске земље источно од Неретве под османску власт. Иако у територијално-административном погледу углавном нису одговарале обиму некадашњих средњовековних жупа, нахије Неретва, Мостар, Попово, Дабар, Благај, Невесиње, Видушка, Љубиње, Љубушки и Конац Поље обухватале су насеља на простору Хумске земље. Међутим, попис не обухвата делове који још увек нису били освојени од стране Османлија, док ни поједини погранични крајеви нису у потпуности обрађени. Делимично су пописане нахија Имотски, као и нахија Приморје (Макарска), која је у том тренутку била скоро у целини освојена, изузев саме Макарске. Такође, околина (Херцег) Новог пала је под османску власт тек 1481. године, тако да није обухваћена дефтером, као ни попис Доњих влаха.²⁰³

²⁰¹ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 88.

²⁰² М. Маџура, *Насеља и становништво*, 428–430.

²⁰³ А. С. Аличић, *Поименични попис санџака вилajета Херцеговина*, I–II, VI; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 107–109.

Треба имати у виду да одређени број пустих села, као и изузетно слаба насељеност појединих нахија указују на велика пустошења одређених крајева Хумске земље у времену пре настајања дефтера. Реч је о простору који је административно припадао нахијама Дабар, Попово, Мостар, Љубиње, Љубушки, Дрежница, Видошко и донекле Неретва, док су у Дубрави сва села уписана као пуста. Простор Хумске земље је пре успостављања османске власти био знатно насељенији, док се учестало ратовање током турских освајања сигурно негативно одражавало и на привредне прилике и производњу.²⁰⁴ И поред тога, османски попис насеља у оквиру 10 нахија санџака Херцеговина из 1475/1477. године показује да се до осме деценије XV века виноградарство сигурно развило у скоро свим жупским крајевима Хумске земље.

У оквиру 10 нахија организованих на простору Хума – Неретва, Мостар, Невесиње, Конац-поље, Благај, Дабар, Попово, Љубиње, Видушка и Љубушки, порез на ширу узиман је од рајинског становништва 111 села, што процентуално износи 56,34% у односу на укупан број сеоских насеља (197). Највећи број насеља у којима се узгајала винова лоза и узимала десетина од шире забележен је у нахијама Неретва (26 од укупно 37 села; 70,27%), Мостар (24/36; 66,7%) и Попово (17/24; 70,83%). Највећа производња у односу на број села остварена је у нахији Дабар, у којој је од 19 сеоских насеља ушур од шире узиман унутар њих 11 (57,9%). Укупна производња шире од винограда раје – земљорадничког хришћанског становништва, процењена под претпоставком узимања стварне десетине, износила је 33.320 медри (127,7 по кући; 26,53 по становнику).²⁰⁵ Највећа производња шире на нивоу једног сеоског насеља остварена је такође у селу нахије Дабар – у Преодољу код Стоца (56 кућа; 260 процењених становника) – 9000 медри (160,71 по кући; 34,61 по становнику), у коме је забележен и један хаса виноград са количином шире од 340 медри.²⁰⁶ У селима ове нахије уписан је и највећи број хаса винограда – земљишта под непосредним уживањем феудалца, односно спахије или тимарника (21 са количином шире од 2050 медри), као и највећи број запуштених (12),

²⁰⁴ А. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 601–603; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 164, 172.

²⁰⁵ А. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 265, 289, 420–421, 453, 456, 458, 460–463, 470–473; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 198, 201.

²⁰⁶ А. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 460–461.

док је у селу Ватници забележено чак 10 хаса винограда са широм израженом у запремини од 430 медри.²⁰⁷

За нахијом Дабар по количини годишње производње шире долазила је нахија Мостар са 22.240 медри (66,6 по кући; 13,92 по становнику).²⁰⁸ Највећа производња остварена је у селу Цимље, данас Цим (58 кућа, 258 становника) у количини од 3300 медри (56,9/12,8) са једним хаса виноградом од 30 медри,²⁰⁹ за којим је долазило село Храсно, данас Расно у Лиштици (21/105) – 2450 (116,67/23,33) са једним хаса виноградом од 200 медри²¹⁰, као и пазар Мостар (20/96) – 2300 медри (115/23,96), у коме је поред једног хаса поседа са широм од 250 медри, уписано и 250 дунума винограда.²¹¹ На нивоу читаве нахије Мостар забележено је 8 хаса винограда са широм од 600 медри и 15 запуштених.²¹² У околини Мостара попис бележи две хаса њиве чији називи показују да су настале на местима на којима су некада постојали виногради – њива Винак у селу Ливач, данашњем засеоку у Мостару и њива Веница у селу Лишањ северно од Мостара,²¹³ док је један запуштен хаса виноград у селу Орлац, такође данашњем засеоку Мостара, носио назив *Изград*, налазећи се, изгледа, негде близу самог Мостара.²¹⁴

У нахији Неретва процењена годишња производња шире од винограда становника раје износила је 22.080 (39,85 по кући; 8,8 по становнику).²¹⁵ Највећа производња остварена је у селу Крковићи, данас непознатом, у количини од 9000 медри (55,21/12,66)²¹⁶, док је на простору читаве нахије забележено 4 мулк винограда, затим 16 хаса (842 медре)²¹⁷ и 9 запуштених хаса винограда.²¹⁸ У 17 села нахије Попово

²⁰⁷ Исто, на више места.

²⁰⁸ Исто.

²⁰⁹ Исто, 203–204.

²¹⁰ У овом селу Хацијусуфовић Скендер имао је седам малих винограда за које је дуговао десетину. Неки од њихових назива указују на место на коме се налазе или начин на који су груписани: Папрат, Ступ, Двориште, Потпут, Врбица, Поговине, Крепља. А. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 201–206, 395–396.

²¹¹ Исто, 201–202.

²¹² Исто, на више места.

²¹³ Исто, 441, 443.

²¹⁴ Исто, 391.

²¹⁵ Исто, 9, 248–249, 257–258, 288–290, 292–294, 378–379, 385–390, 417–420, 426–427, 449–452.

²¹⁶ Исто, 292–294.

²¹⁷ Уз два хаса винограда није забележена количина у шири.

процењена производња шире 1475/77. године износила је само 5060 медри (36,7 по кући; 7,84 по становнику). Већ је назначено да је становништво Попова знатно страдало у пустошењима током османских освајања, док је у скоро трећини села забележено мање од 5 кућа. О развијености виноградарства у Попову почетком XV века сведочи једна наредба Дубровачке републике од 16. јула 1414. године, којом је дубровачким крчмарима забрањено кријумчарење вина из Попова и још неколико жупа суседног Требиња, за чим су Дубровчани очигледно често посезали ради препродаје у својим гостионицама.²¹⁹ Међу селима нахије Попово налазила су се и два сеоска насеља, која је заједно са селом Галчиће, угарски краљ Матија Корвин 1465. године даровао дубровачком фратру Александру.²²⁰ У Дубљанима је уписано свега 12 кућа (56 становника) и два хаса винограда са моштом од 150 медри, док је производња шире становника села износила 600 медри (50 по кући; 10,71 по глави). У селу Крмљани, које се у повељи јавља под називом Гурмљане (данашњи Грмљани) забележена су два запуштена хаса винограда.²²¹

О узгајању винове лозе на подручју нахије Дубрава пре 1475–77. године сведочи топоним Лозница (заселак у Чапљини), насеље које је, као и сва остала у поменутој нахији, у попису наведено као пусто. У нахији Почитељ у доњем току Неретве такође су забележене пуне мезре Лозница и Винаца.²²² Попис нахија Неретва и Мостар 1475/77. показује да се виноградарство из доње Неретве, у којој је винова лоза присутна још почетком XIII века, до осме деценије XV столећа развило и у пределима од Мостара до Коњица, у долини средњег тока реке. Такође, поред Дабарског поља и Попова, виноградарство је у средњем веку неговано и у крајевима око Љубиња и Љубушког, средишта истоимених нахија, као и око Стоца у нахији Видушка.²²³

²¹⁸ A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, на више места.

²¹⁹ D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 9 (1966) 81. (= D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*).

²²⁰ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 494.

²²¹ A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 490–491.

²²² Исто, 606.

²²³ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 201. Порез од винограда узиман је и у осталим нахијама са простора Хумске земље, које су представљале мале административне јединице од по неколико села – Конац Поље (10), Видушка (4), Љубиње (3), Љубушки (3). A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, на више места.

О узгоју винове лозе на простору Травуније, односно Требиња, током средњовековног периода може се говорити тек на основу неколико посредних података. Након вести о узимању могориша за винограде у Жрновници средином X и у првој половини XIII века, обавештења о виноградарству изостају све до средине XIV столећа, када је услед несташице вина на дубровачком подручју забележен увоз из Требиња, где је сигурно реч о вину домаће производње.²²⁴ О развијености виноградарства у жупним крајевима земље Требиње сведочи и већ цитирана одлука Дубровачке републике од 16. јула 1414. године, којом је дубровачким крчмарима забрањена куповина вина у Требињу, Конавлима, Драчевици, Ободу и Суторини, као и у Попову у Хумској земљи, при чему се може претпоставити да се засигурно ради о вину домаће производње.²²⁵ Половином XV века, у уговору од 16. октобра 1446. године, помиње се један виноград у Требињском пољу, у вези са упадом стоке и наносењем штете.²²⁶ Међу селима која се у повељи угарског краља дубровачком братру из 1465. дарују са виноградима и осталим имањима, у Требињу се наводе Чесвиница, Нециећ и Горица, и у жупи Драчевици у залеђу Херцег Новог – Сут Стипан, Кути и Мокрине.²²⁷

Мере уништавања винограда и ограничавања површина под виновом лозом дубровачке власти су спроводиле и на простору Конавала, које су стекле у првим деценијама XV века. Своју половину Конавала војвода Сандаљ Хранић продао је Дубровчанима 24. јуна 1419, док је део војводе Радосава Павловића званично уступљен 31. децембра 1426. године. Велико веће Дубровачке републике прописало је 8. јануара 1423. забрану подизања винограда, дозвољавајући као и у случају Сланског приморја

²²⁴ Div. Canc. 15, f. 3'; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 70.

²²⁵ Исто, 81.

²²⁶ Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 159, нап. 103; 231, нап. 109.

²²⁷ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 494.

Данашње оранице, шуме и пашњаци у околини Требиња носе називе који такође сведоче о интензивнијем гајењу винове лозе у овим крајевима. У Биограду, Дужима и Голој Главици постоје оранице под називом Виноградине, док се она у Пољицама назива Лозни до. Топоним Виноградине односи се и на једну шуму и пашњак у Мрњићима. У Голој Главици постоје пашњаци Лознице и Одриште. Народно сећање говори о томе да се на простору пашњака Виноградац у Сливници винова лоза гајила отприлике до половине XX века. Остаци дивље лозе откривени су у пустом селишту Стубице, које је лоцирано између атара села Мрњића и Баонина. Поред тога, наводи се да се лоза још од времена Грка гајила око кућа. Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 159.

сађење винове лозе само уз окућницу, чиме је плодно земљиште Конавала претворено у највећу житницу Дубровника. Сви постојећи виногради могли су остати „док трају“ – што је значило да су се и даље могли одржавати и култивисати, док је свака новозасађена лоза морала бити почупана уз плаћање високе новчане казне у износу од 200 перпера. Одређене уступке добијали су властела и грађани на чијим тек стеченим деловима није било винограда, тако да је дозвољено да се уз сваку сеоску кућу на њиховом земљишту засади по једна златица винове лозе (око 1680 m²).²²⁸

Након стицања дела Конавала који је припадао Сандаљу Хранићу, Дубровчани су одмах спровели одузимање поседа свим дотадашњим властеличићима зарад поделе земљишта својим грађанима и властели, лишавајући власти жупана Богету Ручића, услед чега је дошло до побуне. С обзиром да се власт Дубровачке републике у почетку није могла чврсто успоставити, приликом прве поделе земљишта у Конавлима учињени су одређени уступци домаћој властели, који су се тицали и подизања винограда. Дубровчани су властеличићима дозволили да задрже своје „царине“, тако да је 10 кућа имало по 12 златица, 21 породица по 6 и 35 по 3 златице земљишта.²²⁹ Земљиште које је остављено властеличићима очигледно је било изузето и од забране подизања нових винограда, са напоменом да са продајом баштине неком другом лицу и само земљиште губи привилеговани статус. О томе сведочи одлука о виноградима Великог већа Дубровачке републике од 26. октобра 1487. године, којом је наглашено да право на повластице о сађењу винове лозе могу имати само наследници старе конавоске властеле, јер се привилегије стечене током прве поделе земље односе на властеличиће као уживаоце, а не на само земљиште.²³⁰ Новим законским одредбама од 25. и 26. фебруара 1427. године, Дубровачка република је дотадашње прописе о виноградима донекле ублажила, дозвољавајући да свака кућа на простору читавих Конавала може додатно садити винову лозу до површине од 2 златице (око 3360 m²). Наведене

²²⁸ Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик САНУ 66, Београд 1926, 72–73 (= Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*); D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike*, 237–239, 242.

²²⁹ Исто, 239–240; Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, 51.

²³⁰ D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike*, 240, 242.

повластице се ипак нису односиле и на оне малобројне властеличиће и слободне сељаке који су сачували своје баштине.²³¹

У делу који је припадао војводи Радосаву Павловићу дубровачка власт није била угрожена, тако да ни припадници конавоског властеоског слоја нису задржали своје баштине, па ни винограде. Након што је војвода Радосав Павловић продао своју половину Конавала, одлуком дубровачког Малог већа од 9. фебруара 1427. године одређено је да се „царине“ конавоске властеле, које су биле покривене виноградима поделе на одређене делове и доделе земљорадницима у наполицу, што се односило и на виноград на царини војводе Радосава Павловића. Унутар 11 сеоских насеља налазило се 15 „царина“ које су обухватале укупно 26 винограда. Ове царине под виноградима, у највећој мери представљале су поседе старе српске властеле у Требињу и Конавлима. Једино су баштински поседи војводе Радосава Павловића, који је држао два винограда у Љутој и Добруши, били концентрисани у централној и источној Босни. Највећи број винограда налазио се у селу Диниште – укупно 8 на простору три царине, од којих су 4 са још једним вртом чинила „царину“ властелина Вукше Илојевића, два су лежала на „царини“ властелина Николе, друга 2 на „царини“ Милдруга Полилеја. У Жабокличу је забележена једна „царина“ са 4 винограда. У Плочици су постојала три винограда на простору две царине, у Дрвенику, Светом Мартину и Добруши по два, док се у Ускопљу, Грдошевини, Потхумљу, Љутој и Пављем Брду налазио по један виноград. Највеће царине под виновом лозом, од по 4 винограда, забележене су у селима Диниште и Жабоклич. Ово земљиште под виноградима дубровачке власти су доделиле земљорадницима у наполицу, међу којима је побројано њих 57.²³²

И поред свих забрана и ограничавања стварања додатних површина под виновом лозом, у Конавлима су, као и у Сланском приморју, предузимани покушаји подизања нових винограда, о чему сведоче нове, пооштрене дубровачке уредбе. Велико веће је било приморано да 10. јануара 1446. године донесе одредбу према којој ће двадесет петоро представника властеле са обласним кнезом током 25 дана обилазити свако село у Конавлима и доносити наредбе за чупање свих непрописно засађених лоза. Садржај

²³¹ Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, 73; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike*, 242.

²³² Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, 73; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike*, 242; М. Благојевић, *Земљорадња*, 285–286; Исти, *Земљораднички закон*, 197–200.

наведене уредбе открива и начине на које су Конављани покушавали да прошире своје површине под виноградима, тако да је члановима комисије наглашено да морају имати у виду да је поседовање винове лозе на земљишту од највише две златице по кући дозвољено једино на оном делу (десетини) на коме се домаћинство и налази. Из истих разлога, поједине породице су се неосновано делиле на неколико кућа како би себи обезбедиле законску основу за подизање већег броја винограда. Комисија је у оваквим ситуацијама испитивала све деобе учињене у последњих двадесет дана, уз задужење о чупању сваке прекомерне лозе настале услед неосноване поделе задружних породица.²³³

Према сумарном попису санџака Босна из 1468/69. године, који уз број домаћинства бележи једино још поседе под непосредним уживањем феудалаца на нивоу једног сеоског насеља, у нахији Требиње постојало је 17 хаса винограда унутар 11 села.²³⁴ Успостављањем османске власти, одређени представници требињске властеле, махом влашког порекла, сачували су своје баштинске поседе, чинећи као хришћани спахије део тимарског система. Од укупно 17 тимара на простору нахије Требиње 1468/69, хришћани су држали њих 15.²³⁵ Део села Грнчар/Грнчарево, у коме су забележена три хаса винограда представљао је тимар хришћанског спахије, војводе Вукосава, сина Радојина. Ови поседи налазе се и у попису санџака вилајета Херцеговине из 1475/77. године, за које се наводи да су „познати као Вукосови виноградни“.²³⁶ Хаса виноград у делу села Засад представљао је 1468/69. тимар Мркше, сина Прибислава. Виноград у Љекови уживао је кнез Павко, син Добрушка са братом Вукосавом, док су оне у селима Дражи Дол и Цицина улазили у тимар Вукића, сина Грубача.²³⁷

²³³ Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, 73.

²³⁴ А. С. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008, 151–154. на више места. (= А. С. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*; Н. Филипović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini*, Godišnjak, knjiga XII, Centar za balkanološka ispitivanja, ANU BiH, knjiga 10, Sarajevo 1974, 189–193; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 160, нап. 106.

²³⁵ Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 216–218.

²³⁶ А. С. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 151; А. С. Аличић, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 523; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 217.

²³⁷ А. С. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 151–153; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 217–219.

Попис Херцеговине из 1475/77. године бележи исти број хаса винограда као и деценију раније, са приходом од шире у количини од 940 медри, поред којих су уписана и два запуштена.²³⁸ Према дефтеру санџака Херцеговина, од 37 села нахије Требиње, унутар 24 забележен је ушур од шире (64,86%). Процењена годишња производња шире износи 4700 медри (29,375 по кући; 6,2 по становнику).²³⁹ Највећи годишњи приход у шири израженој у медрама остварен је у селима: Чичево (400; 30,77 по кући / 6,15 по становнику), Попи (400; 66,67/13,33), Подгљивље (380; 63,33/12,67) и Грнчар/Грнчарево (300; 15,79/3,16), док је од дела винограда села Корјенић, Скрозигм и Жупљани укупна годишња производња шире износила 1000 медри.²⁴⁰

2. 1. 2. Зета са Пилотом

2. 1. 2. 1. Подручје Котора и осталих приморских градова

На простору средњовековне Зете најразвијенија аграрна и привредна подручја представљали су дистрикти приморских градова, међу којима је најзначајније место заузимао Котор, за којим су долазили Бар, Скадар, Улцињ и Будва. Котор је смештен у равници изнад које се издиже мање брдо Светог Ивана у виду огранка планине Ловћен, док је которска комуна је у средњем веку обухватала скоро читаву данашњу Боку Которску, изузев Херцег Новог са околином. Као и у случају осталих приморских градова, которску општину чинио је првенствено сам град са својим најужим и настаријим подручјем – дистриктом, који је још од римског периода економски био чврсто повезан са утврђењем, снабдевајући градско становништво основним пољопривредним производима у највећој мери. Према градском статуту, чије одредбе у највећој мери потичу из прве половине XIV века, которски дистрикт обухватао је полуострво Врмац између Которског и Тиватског залива, као и село Доброту северно

²³⁸ А. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 487, 495, 497–501, 503–505, 520, 523; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 160, нап. 106.

²³⁹ А. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 487, 495, 497–501, 503–505, 520, 523.

²⁴⁰ Исто, 498, 500, 504–506, 523.

од града на источној обали Которског залива до реке Љуте, која данас као варошица представља предграђе Котора.²⁴¹

Мало полуострво Превлака на југоисточној обали Тиватског залива, највероватније је поред дистрикта чинило најстарију територију которске општине, док полуострво Луштица између Тиватског залива и Јадранског мора током XIV и XV века није све време било под влашћу Которске комуне.²⁴² Почетком XIV века Котору су припале најпре жупа Грбаљ, а затим и Бијела, Крушевице и Леденице, при чему за последње три није извесно да су остале под которском влашћу и након нестанка српског царства. Све територије које су улазиле у састав Которске комуне представљале су јединствену привредну целину.²⁴³

О раширености виноградарстава на подручју Котора у другој половини XIII века говори уговор склопљен између Дубровчана и Которана 1279. године, о регулисању извоза вина домаће производње на трг Брсково.²⁴⁴ Најранији сачувани извор који сведочи о привредним приликама Котора, поред градског статута, представља сачувана нотарска књига докумената за период 1326–1337. године. Сачувани уговори дају увид у распрострањеност винограда на нивоу сеоских насеља и појединих локалитета, док бројни уговори о узимању винограда у закуп говоре о подстицању ширења површина под виновом лозом и крчењу земљишта за подизање нових винограда. На подручју которског дистрикта, виноградарство је било распрострањено у најближој околини Котора, затим у низу суседних насеља на Врмцу, укључујући и Тиват, као и у северном делу полуострва које представља изузетно погодно тло за узгој винове лозе. У сачуваним исправама которске канцеларије из двадесетих и тридесетих година XIV века, јавља се већи број насеља, крајева и потеса у којима су лежали виногради которске властеле и грађана, забележени као предмети разних спорова, закупа, залога,

²⁴¹ *Statut grada Kotora II*, 195–197; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 14–15; 18–19; Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ*, 834.

²⁴² И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 24–26; I. Stjepčević, *Prevlaka, histor. rasprava*, Zagreb 1930, 18. (= I. Stjepčević, *Prevlaka*).

²⁴³ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 26–30; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj – historijski pregled*, Spit 1941, 3 (= I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*).

²⁴⁴ С. Новаковић, *Законски споменици*, 30–31; А. Solovjev, *Prebegar u Brskovu*, *Jugoslovenski istorijski časopis* III, 1–4, Ljubljana–Zagreb–Beograd 1937, 272 (= А. Solovjev, *Prebegar u Brskovu*); G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 31–32; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 66.

мираза и сл. Јужно од Котора винограда је било у Левању²⁴⁵, некадашњем селу које се простирало између самог града и Шкаљара, на месту данашњег јужног предграђа Котора, које лежи у плодном равничарском пределу испод Врмца и Ловћена.²⁴⁶

Виногради которских грађана простирали су се и на Пучу²⁴⁷, некадашњем локалитету названом према истоименом извору, који се налазио при дну Которског залива јужније од зидина града и врела Гурдић.²⁴⁸ Велике површине под виноградима постојале су и у которском сеоском насељу Кавач²⁴⁹ у југозападном делу полуострва Врмац, које је представљало плодан жупски крај, богат изворима пијаће воде и добро насељен још од античког периода.²⁵⁰ Код Кавча се помињу средњовековни предели Касестре²⁵¹ и Корвеш²⁵², у којима поред узгоја винове лозе, документи сведоче и о постојању многих расадника лоза, која се гајила и у Мрчевцу, малом селу на југозападним обронцима Врмца, југоисточно од Тивта.²⁵³ На источној обали Врмца, виноградарство је било заступљено у средњовековном *Mullum*-у са црквом Св. Кузме (данашњи Муо наспрам Котора).²⁵⁴ Погодно за земљорадњу и гајење винове лозе још у

²⁴⁵ А. Mayer, *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara god 1329, 1326–1335*. Monumenta Catarensia volumen 1, Zagreb 1951, br. 140, 141 (1326), 289, 474 (1327), 683 (1331) (= А. Mayer, *Kotorski spomenici I*); А. Mayer, *Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god 1329, 1332–1337*. Monumenta Catarensia volumen 2, Zagreb 1981, br. 8 (1332), 419 (1333), 943 (1335), 1003 (1329), 1497 (1337) (= А. Mayer, *Kotorski spomenici II*).

²⁴⁶ Р. Butorac, *Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića*, Split 1927, 71. (= Р. Butorac, *Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića*); И. стјерчевић, *Prevlaka*, 4; Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ*, 834; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 19.

²⁴⁷ А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 140, 141, 144, 1038 (1332), 1050 (1333); *II*, br. 389.

²⁴⁸ К. Митровић, *Трансумпти и помени исправа у рукописној књизи Altari e chiese delle Bocche di Cattaro Историјског архива Котор*, Бока 27 (2007) 28.

²⁴⁹ А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, 358 (1327), 502 (1330), 753 (1331), 984 (1332). 1013 (1332), 1081 (1333); *II*, 50 (1332), 563, 778 (1334), 938 (1335), 1056 (1336),

²⁵⁰ И. Стјерчевић, *Lastva, historijski pregled*, Kotor 1934, 9 (= И. Стјерчевић, *Lastva*); И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 20; *Kulturna baština Vrmca* (ur. К. Lisavac), Tivat 2015, 69 (= *Kulturna baština Vrmca*).

²⁵¹ А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 478 (1327), 1032, 1033 (1332); *II*, br. 305 (1333), 718 (1334), 1667 (1336).

²⁵² А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 113, 151, 492; *II*, br. 345 (1333), 713 (1335), 1165 (1335),

²⁵³ Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, Титоград 1959, 81. (= Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*).

²⁵⁴ А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 110, 141; Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, 82.

средњем веку било је и село Прчањ,²⁵⁵ 5 km северно од Котора на источној обали полуострва Врмац.²⁵⁶ У североисточном делу полуострва винова лоза је негована у Столиву²⁵⁷ и Мржепу²⁵⁸, селима преко пута Пераста, потчињеног опатији Светог Ђорђа, која је поседовала бројна имања са виноградима и у Мрчевцу, Тивту и Ластви.²⁵⁹

У Столиву и Костањици налазили су се виногради которске властеоске породице Cathena, док се код Столива винова лоза гајила и на рту Ангошће²⁶⁰ (Angosce, од лат. Augustus – узан), чије се име јавља и као назив за теснац Вериге. У овом делу Врмца виногради су постојали и у селу Ластва, где се као један од локалитета помиње место *puntam de Brume* (1432).²⁶¹ На граници дистрикта виногради су подизани и на брдовитом терену код рта Перегиума (код данашње Плавде у Лепетанима), као и код Већебрда, данас истоименог села изнад Лепетана у Ластви, на падини која се спушта ка обали.²⁶² Из прве половине XIV века постоје обавештења и о виноградима у Пасиглаву, који су припадали зетској епископији. Село је лежало на висоравни под врхом Св. Илије, највишим узвишењем на Врмцу (746 m) источно од Горње Ластве, граничећи се са селом Богдашићи.²⁶³

На простору средњовековног Тивта (Tiuettum, Teudum, Teueto) виноградарство је такође било широко заступљено.²⁶⁴ Присуство винове лозе уочава се у многим деловима – „контратама“ и крајевима Тивта. У долини тиватске речице Градиошнице виногради су забележени у сеоским насељима Градец²⁶⁵ и Думидрана²⁶⁶, као и у

²⁵⁵ А. Мајер, *Kotorski spomenici II*, br.285.

²⁵⁶ Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ*, 834.

²⁵⁷ А. Мајер, *Kotorski spomenici I*, br. 13, 141, 144, 173 (1326), 349, 350, 431, 490 (1327), 718, 842, 952, 1063, 1065, 1071, 1141, 1271, 144, 173.

²⁵⁸ *Statut grada Kotora II*, 195; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 21.

²⁵⁹ Исто, 19, 23, 142. I. Stjerpčević, *Lastva*, 9–10; *Kulturna baština Vrmca*, 72–79, 178.

²⁶⁰ А. Мајер, *Kotorski spomenici I*, br. 141 (1326).

²⁶¹ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 22–23.

²⁶² *Statut grada Kotora II*, 196; I. Stjerpčević, *Lastva*, 10; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 19, 21; *Kulturna baština Vrmca*, 60.

²⁶³ А. Мајер, *Kotorski spomenici I*, br. 478; I. Stjerpčević, *Lastva*, 8, 31; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 19. *Kulturna baština Vrmca*, 45–49.

²⁶⁴ А. Мајер, *Kotorski spomenici I*, br. 69 (залог), 106, 132, 172 (мираз), 189, 535, 550; II, br. 292, 298, 303, 310, 834 (1334).

²⁶⁵ А. Мајер, *Kotorski spomenici II*, br. 718 (1334).

пределу Јакиндол са црквом Св. Јакова, где се 1335. године помиње већи виноград од 27 квадрањола са по 100 лоза (око 9072 m²).²⁶⁷ Ово место се налази северно од Тивта испод брда Св. Анђела (Angeli Sancti Mons)²⁶⁸, Пасиглава и Горње Ластве, у виду плодне заравни кроз коју тече поток Јакаљ, чинећи данашње полуострво Сељаново. Виногради се помињу и око некадашњег Кулина Брда²⁶⁹, које је свакако представљало неки од виших брежуљака полуострва Врмац, као и у месту Фаш²⁷⁰, чији положај није тачно утврђен. Сачувана которска документа из прве половине XIV века бележе у околини Тивта још неке пределе и места у којима су постојали виногради. Предео Св. Ловро (Sanctus Laurentius) са виноградима и расадницима лоза,²⁷¹ представљао је околину истоимене цркве, односно место на јужној обали Верига код данашњег насеља Лепетане. Бобовиште се простире између Брдишта код Тивта, ушћа Градиошнице и Тиватског залива.²⁷² Приморје од Плавде код Лепетана до Пина, данашњег пристаништа у Тивту означавао је као *latus Tiueti*. Приморски крај од Тивта до Верига у средњем веку није био нарочито насељен, док су кметови који су обрађивали властeosку земљу у Тивту становали у Црном Плату – заједничком називу за засеоке Тивта, смештене даље од обале.²⁷³

На простору Тивта виногради се у изворима јављају и у контрати Пина (*contrata de Pino*), која се у овом случају може односити и на манастир Светог Марка de Pinita, који се помиње у писму папе Клементa VI краљу Стефану Дечанском из 1346. о молби за повратак бенедиктинских манастира католицима.²⁷⁴ Винограда је било и у тиватском Плеку (1331) и под брдом Светог Анђела (1327) на локалитету Бистерна. У XV веку познато је још неколико виноградарских крајева Тивта – *in ponta Silani* (1433), *vinea in Theodo vocata Plagier* (1443), виноград у Јахелду (1442) као посед породице Sconza,

²⁶⁶ Исто, бр. 58, 88, 89, 188 (1332), 241, 251, 345, 398, 416, 506 (1333), 678, 693, 756, 832, 834 836 (1334), 713, 1274 (1335), 1389, 1590, 1611, 1616, 1762 (1336), 1084 (1337).

²⁶⁷ Исто, бр. 443 (1333), 719, 841 (1334), 1020 (1336), 1242 (1335).

²⁶⁸ А. Мауер, *Kotorski spomenici I*, бр. 61.

²⁶⁹ А. Мауер, *Kotorski spomenici II*, бр. 124 (1332), 716 (1334), 1050, 1607 (1336).

²⁷⁰ Исто, бр. 434 (1333), 1244 (1335).

²⁷¹ А. Мауер, *Kotorski spomenici I*, бр. 10, 72 (мираз), 141 (1326), 198, 621.

²⁷² И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 22–23.

²⁷³ Исто, 20.

²⁷⁴ Исто, 22; А. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, Romae 1863, 215. (А. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum*).

који се по власницима називао Sconzino, као и виноград назван Драгомир, поменут код Верига 1458. године.²⁷⁵

У Боки Которској највећу површину обрадивог земљишта представља Грбаљско Поље.²⁷⁶ Жупа Грбаљ простире се између Котора на северозападу, Будве на југоистоку и Ловћена на истоку, док је од Јадранског мора одваја ниски планински гребен. Грбаљска жупа је карсно поље у чијем средишњем делу лежи нижи планински гребен, раздвајајући је на два дела – Горњи и Доњи Грбаљ, на чијим рубовима су смештена насеља. Сеоска насеља Горњег Грбља леже на југозападним падинама Ловћена, док се Доњи Грбаљ простире од залива Траште на северозападу до Будве на југоистоку, са насељима на планинским обронцима на југозападу и североистоку. Љешевићи на северозападу Грбаљске жупе чинили су део властелинства зетске епископије, касније митрополије, док ће се под влашћу Котора, као део Грбља, наћи тек 1865. године. Граница је ишла до поседа Црнојевића, тако да су село Врановићи и место Поде, који се помињу у документима XIV века припадали Котору, док је Љешевићима припадао предео Биговица око Бигове у Траштама. Северну границу Грбља представљало је Которско поље, између мора и самог града, које се у изворима помиње као доњи део Грбаљског поља, док је граница према Котору ишла „Потоком“ од Мирца у Његушима до цркве Свете Тројице.²⁷⁷

Грбаљ је због свог равничарског положаја са плодним карстним пољем имао велики значај за привреду Котора и економско јачање властеле. С обзиром да је узгајање винове лозе представљало изузетно уносну пољопривредну грану, српски приморски градови су попут Дубровника и осталих далматинских градова настојали да заштите конкурентност вина произведеног из винограда властеле и грађана, подигнутих на земљишту градског дистрикта, због чега су доносили забране о ширењу виноградарских површина на територијама изван најстаријег градског подручја. С друге стране, настојало се да се зависно становништво у новостеченим крајевима преусмери првенствено на производњу преко потребних житарица, док су површине засађене виновом лозом на земљорадничким деоницама биле строго ограничаване.²⁷⁸

²⁷⁵ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 22–23.

²⁷⁶ Исто, 57.

²⁷⁷ Исто, 26–27; Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*. Грбаљ кроз вјекове, Грбаљ 2005, 384. (= Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*).

²⁷⁸ G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 31–35.

Которска општина је мере ограничавања површина под виновом лозом спроводила на простору Грбља, стеченог током друге половине 1306. или почетком 1307. године, након чега је извршена прва подела земљишта властели и пучанима.²⁷⁹ До нове поделе дошло је између 1316. и 1339, према којој је обрадиво земљиште читаве Грбальске жупе подељено најпре на Горњи и Доњи Грбаљ, обухватајући два поља са насељима на ободу, који су затим подељени на „жребове“ (sdrebi) или „делове“ (partes), од којих је сваки садржао 24 карата (caratus) или каруба (carruba)²⁸⁰, који су потом додељивани властели по утврђеном правилу. Према катастиху из 1430. године, у Горњем Грбљу је постојало укупно 45 делова (23 у Горњем и 22 у Доњем), на којима је избројано укупно 1080 карата. На чело сваког дела или жреба постављен је „carut sdrebi“ који је нове господаре земљишта уводио у посед својих карата.²⁸¹ Поделом земљишта у Грбљу нису биле обухваћене баштине православних свештеника, које су Душановим закоником третиране као слободне.²⁸²

Према члану 412 Которског статута, који потиче из периода 1316–1339, одлучено је да нико не може садити винограде на свом делу земљишта, осим највише два квадраола (672 m²) на окућници. Након свечаности светог Ђорђа (23. април / 6. мај), службеници су били дужни да током наредних месец дана спроведу сечење свих прекомерних стабала винове лозе.²⁸³ Делови жупског земљишта додељивани су Которанима „за вечита времена“, тако да се они нису могли продати, даровати, заменити, нити завештати цркви. Забрањено је било уступање својих делова и српском владару. Стечени део земљишта могао се даровати једино сопственом наследнику или дати у мираз, док би у случају непостојања директних потомака, земљиште припало сродницима или би се враћало општини, која би потом додељивала властели и

²⁷⁹ Према једном документу подела је извршена 7. октобра 1307. године, видети: I. Stjerčević, *Kotor i Grbalj*, 23–24.

²⁸⁰ Јединица непознате величине.

²⁸¹ I. Stjerčević, *Kotor i Grbalj*, 25; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 28, 58–59; Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи на непокретностима у Грбљу у XIV вијеку*, у: *Грбаљ кроз вјекове*, Грбаљ 2005, 99; М. Благојевић, *Баштиници и посадници у Грбљу у XIV и XV веку*, у: *Грбаљ кроз вјекове*, Грбаљ 2005, 148–149 (= М. Благојевић, *Баштиници и посадници у Грбљу у XIV и XV веку*); Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, 389–390; *Историја Црне Горе од краја XII до краја XV вијека*, 2/2. *Црна Гора у доба обласних господара*, Титоград 1970, 177 (*Историја Црне Горе* 2/2).

²⁸² Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 48, 97, члан 31; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 81, 160; М. Благојевић, *Баштиници и посадници у Грбљу у XIV и XV веку*, 149.

²⁸³ *Statut grada Kotor II*, 324–326; Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, 402.

грађанима по два карата земљишта.²⁸⁴ У Грбљу је важило слободно сечење дрвећа зарад прављења притки за винограде которских грађана, тако да нико ко поседује притке на свом делу није могао спречити друге који их немају да исеку дрво које нађу као погодно за ту намену.²⁸⁵ У тежњи за већим количинама вина, Грбљани су решење налазили у узимању туђих винограда у закуп. Примера ради, извесном Сердану из Долеког црква Св. Јакова у Прчњу уступила је 1334. године свој виноград у вечни закуп.²⁸⁶

У првој половини XIV века Которска општина сузбијала је развој виноградарства и у осталим новостеченим подручјима. Крајеве Бијела, Крушевице и Леденице у северозападном делу Боке Которске, краљ Душан уступио је Которској комуни пре априла 1334. године. Бијела се налази у средишњем делу приморја између теснаца Кумбура и Верига, представљајући узани, али плодан приморски појас. Крушевице су планинско село изнад Бијеле, чији су становници у XIII веку обрађивали земљиште у Бијелој, која изгледа није била насељена, док Леденице представљају удолину изнад Рисна, кроз коју је пролазио пут ка Никшићу и унутрашњости српских земаља.²⁸⁷ Након стицања поменутих крајева такође је извршена подела према којој су которска властела и грађани добили одређени део земљишта заједно са кметовима, којима је гарантовано да ће остати на истом месту и сачувати кућу са вртом, обором и другим насадима на окућници.²⁸⁸ И на овим просторима Которска општина спроводила је мере ограничавања сађења винове лозе, тако да је статутом прописано да нико не сме подићи виноград на земљишту Метохије, односно Зетске епископије, Крушевица, као и у Леденицама, укључујући и земљиште цркве Св. Петра.²⁸⁹

До половине XIV века виноградарство је на которском подручју добило такав замах, да је комуна била приморана на доношење одређених мера у циљу заштите економских интереса которских грађана и спречавања хиперпродукције вина. Даље умножавање површина под виновом лозом проузроковало је опадање вредности

²⁸⁴ *Statut grada Kotora II*, 324–326; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 26–28; Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, 389.

²⁸⁵ *Statut grada Kotora II*, 325.

²⁸⁶ А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, бр. 605. (16. октобар 1334.); Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, 402.

²⁸⁷ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 28–29.

²⁸⁸ *Statut grada Kotora II*, 331 (глава 423).

²⁸⁹ *Statut grada Kotora II*, 330–331 (глава 422).

винограда, односно вина, што је довело и до сиромашења которских грађана. Велико веће Котора је 18. априла 1346. године донело одлуку према којој је било забрањено подизање нових винограда, као и предузимање крчења земљишта зарад стварања нових засада на свим територијама изван најужег градског подручја. Једино је било дозвољено обнављање старих, запуштених винограда, разуме се на истом месту на коме су раније постојали. У супротном, бесправно засађена лоза би била ишчупана, јер „за вјечна времена виноград тамо не може бити“, док је следила и новчана казна од 50 перпера по сваком квадрањолу. Доказ о подизању винограда на месту где се засад некада налазио, могао је бити првенствено нотарска исправа или заклетва уз присуство петорице најближих сведока. Истим одлуком озакоњено је и ограничавање виноградарских површина у поседу зависног становништва на подручју которског дистрикта, рачунајући и полуострво Врмац. Сваки кмет которских грађана који није имао виноград, могао је на својој окућници искрчити земљиште површине од највише два квадрањола одмерена великом мером и засадити винову лозу.²⁹⁰

Сузбијањем даљег проширивања винограда, које се очигледно није могло лако спречити, Которска општина је била приморана да се позабави и током прве деценије XV века. Одлуком од 12. маја 1409. године, која је уврштена и у градски статут, комуна је поново изразила незадовољство због чињенице да су се земљорадници упркос забрани и даље „дрско усуђивали да винограде засађују или дају засађивати, на не малу штету грађана.“²⁹¹ Услед ове појаве, одредба о забрани даљег ширења виноградарских површина на простору которског дистрикта, проширена је на сва световна и црквена лица, независно од њиховог правног статуса, под претњом губитка све винове лозе која је раније и одскоро била засађена. Све непрописно створене парцеле винограда („виногради засађени у целини“), као и земљиште подобно за садњу, при чему се вероватно мисли на искрчен, припремљен терен, прелазило би у власништво комуне и службеника који би указали на бесправне засаде. За чиновнике који би штитили кривце била је предвиђена строга новчана казна, као и лишавање обављања службе у трајању од пет година, што је важило чак и за которског кнеза.²⁹²

Виногради су очигледно бесправно подизани и на простору Грбља, где су которске власти инсистирале на строгом ограничавању гајење винове лозе. Одлуком од

²⁹⁰ Исто, 335–336; (глава 429); G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 34.

²⁹¹ *Statut grada Kotora II*, 336 (глава 430); G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 34.

²⁹² *Statut grada Kotora II*, 337–338; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 61.

22. маја исте године одређено је да ниједна кућа на подручју жупе Грбаљске не може поседовати више од једног квадрањола винограда, односно око 100 чокота, при чему је требало предузети сечење и пустошење све винове лозе која превазилази прописане оквице. Смањењем дозвољене површине винограда са два квадрањола на један, појачана је и казна за непоштовање одлуке, тако да је на простору Грбља поред уништавања прекомерно засађене лозе, лицу које је учинило преступ требало такође спалити кућу, што је доказ да се ова мера односила на кметове.²⁹³

Десетак година касније которске власти су биле приморане да ублаже мере о ограничавању површина под виноградима. Налазећи се у тешкој финансијској ситуацији, Которска комуна 1418. године није била у прилици да покрије своје стандардне трошкове, нити је располагала довољном количином средстава за исплату градских стражара, лекара и других службеника. С обзиром да се прилив новца није могао остварити на други начин, одлучено је да се мере о сузбијању ширења винограда привремено суспендују и да се уместо сечења изврши откуп винове лозе засађене на забрањеним местима. Власници недозвољено подигнутих винограда морали су да откупе своје поседе по цени од 4 перпере по квадрањолу. Пошто је легализовање виноградарских површина, насталих после одлука о санкционисању њиховог даљег ширења, представљало привремену тј. ванредну меру, требало је још једном нагласити да ће се општина и убудуће старати да не дође до нових засада винове лозе, ни у Грбљу, ни у Метохији – на поседима Зетске митрополије.²⁹⁴

Упркос свим забранама, замах виноградарства није се могао зауставити ни у периоду млетачке власти над Котором, успостављене 1420. године. Котоске власти су 1437. биле приморане да од млетачке владе затраже дозволу за уништавање свих нелегално подигнутих винограда, што је Венеција одбацила као исувише ригорозну меру.²⁹⁵ Бесправно засновани виноградни су могли остати, али је Мало веће Которске комуне још једном усвојило одлуку да се убудуће „не пресађују нити саде виноградни у местима забрањеним статутарним одредбама“, под претњом казне од 50 перпера

²⁹³ Statut grada Kotora II, 372 (чл. 22); И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 61.

²⁹⁴ Statut grada Kotora II, 383 (глава 39); Г. Ћремошник, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 34; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 61.

²⁹⁵ Г. Ћремошник, *Kotorski dukali i druge listine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni Hercegovini XXXIII–XXXIV (1921–1922), Sarajevo 1922, 148 (= Г. Ћремошник, *Kotorski dukali i druge listine*); Исти, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 35.

каторских грошева по сваком квадраћолу. О поштовању одлуке старала су се два службеника који су сваке године бирани из редова племства на дан Св. Ђорђа.²⁹⁶

Толерисање подизања нових винограда заправо је подстицало, како властелу и грађане, тако и Жупљане – вероватно становнике (Горњег) Грбља, на даље проширивање и засађивање земљишта виновом лозом изван описаних граница, због чега су биле упућене жалбе венецијанској влади. Млетачки дужд је био приморан да писмом од 21. априла 1441. године забрани даље сађење винограда на забрањеним местима, о чему су морали водити рачуна сами ректори Котора, под претњом новчане казне у износу од 100 дуката, која је падала на терет њихове, сопствене имовине, док су се сви накнадно подигнути виногради морали искоренити.²⁹⁷ Становници каторског подручја бранили су се тиме да је на месту на коме је засађена винова лоза некада постојао виноград, или су тврдили да нису излазили изван оквира прописаних граница, покушавајући да покажу да међа до које је сађење винове лозе било дозвољено налази на другом месту, обухватајући и њихове винограде. Услед оваквих покушаја, предузиманих у циљу спречавања уништавања непрописно засађене лозе, млетачке власти су 23. априла 1444. године донеле одлуку да ниједно лице, без обзира на свој службени, имовински и социјални статус, било да је грађанин, странац или Жупљанин, не сме подизати винограде на удаљености 5 сежања од забрањене границе без претходног тражења дозволе од каторских власти. Службеници су затим били дужни да лицу које је тражило одобрење за припремање земљишта покажу међе до којих може садити винову лозу, што је било и евидентирано у каторској канцеларији. У супротном, виногради су се морали искоренити на трошак власника, без претходног саслушања.²⁹⁸

Забрана подизања нових винограда у недозвољеним крајевима поновљена је и 1446. године, о чијем поштовању се такође морао старати каторски кнез.²⁹⁹ Которани су 1454. године тражили дозволу од Венеције за уништавање винове лозе у Перасту, али је млетачка влада још 1440. гарантовала Пераштанима заштиту по питању држања винограда.³⁰⁰

²⁹⁶ *Statut grada Kotor II*, 456–458 (глава 2).

²⁹⁷ Исто, 476 (глава 7).

²⁹⁸ Исто, 477–478 (гл. 7).

²⁹⁹ G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, 156; G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 35.

³⁰⁰ G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, 150, 167; G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 35.

Карта 1: *Распрострањеност винограда у насељима и крајевима на подручју Котора у првој половини XIV века*

Виноградарство је представљало једну од најважнијих пољопривредних грана и на подручјима осталих приморских градова и крајева у Зети. О виноградарству у дистрикту Будве говори градски статут који, као и у случају Котора, обилује члановима о начину подизања винограда, давању земљишта под виновом лозом у закуп, одређивању међа, уништавању винове лозе и крађи грозђа, као и о заштити продаје домаћег вина и регулисању трговине.³⁰¹ Винова лоза је засигурно у већој мери узгајана и у дистриктима Бара и Улциња, који су обухватили знатно већу територију у односу на будванско подручје. Овде се винова лоза гајила у Барском пољу, које се у правцу север-југ пружа од планине Суторман и ушћа реке Железнице у Јадранско море до рта Мерет, као и на простору Улцињског и Анамалског поља, од Мерета до затона Милена, док је градским статутима, који нису сачувани, виноградарство сигурно такође било уређено у свим сегментима аграрног и друштвеног домена.³⁰²

Примера ради, Улцињани су у преговорима око прихватања млетачке власти (1405), покушавајући да избегну наметање царина и пореза, истицали да су толико оптерећени сиромаштвом, да су чак упутили предлог Млечанима о искорењавању свих винограда на подручју дистрикта.³⁰³ О виноградарству на простору Улциња у XV веку живописно говори скадарски свештеник Марин Барлеције у свом делу „*De vita, moribus ac rebus praecipue adversus Turcas gestis Georgii Castrioti*“, у коме је писао о животу Ђурђа Кастриота Скендербега (1405–1468) на основу речи његових савременика и сарадника. Приликом посете Скендербегове жене Барлеције је оставио леп и надахнути опис Улциња: „*Под градом налазила се равница, која је била величанствена, како по пријатној клими, тако и по дивном положају. А због њене савршене обраде од стране марљивих људи та равница не осјећа недостатак ни дрвећа, ни винограда, ни жита, који њено тло и чине благословеним и уљепшавају га*“.³⁰⁴

У Пашровићима, који леже између Будве и Бара, под брдима Челобрдо и Учачица

³⁰¹ *Средњовековни статут Будве*, чл. 1, 32, 34, 36, 37, 43, 49, 62, 63, 96, 129, 142, 145, 187, 199, 216, 226, 230, 241, 242, 245, 248, 250, 251, 261, 262, 269.

³⁰² М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003, 42, 45 (= М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*).

³⁰³ Исто, 79.

³⁰⁴ П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости том I. Географија–Историја* (ур. Д. К. Вукчевић, прев. Д. Ђупић), Цетиње 1993, 336. (= П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости I*).

код потока Прасквица, винограда је било око манастира на Прасквици, посвећеном Св. Николи, који је подигао Балша III Балшић, издајући оснивачки акт 20. децембра 1413. године. Набрајањем манастирских поседа, у повељи се наводи да је на првој од пет парцела, смештеној испред саме цркве, био посађен виноград, граничећи се са земљиштем које је допирало до Прасквице и Великог потока у селу Челобрдо. У близини се вероватно налазио и виноград монаха Михаила, који је такође дарован манастиру.³⁰⁵ Остали подаци о распрострањености винове лозе у Паштровићима више су него оскудни. У которској канцеларији сачуван је један уговор из 1441. године о продаји винограда, земље и гаја у Близикухама, данашњем истоименом селу код Будве.³⁰⁶

2. 1. 2. 2. Подручје Скадра са Пилотом

У првој половини XIV века винова лоза је узгајана и на подручју Скадра, као и у дистриктима Дриваста, Дања и Сарда, поседујући у својим залеђима мање површине земљишта и уска привредна подручја, која су услед близине једно друго међусобно гушила и спутавала.³⁰⁷ Ови градови су административно припадали средњовековној жупи Доњи Пилот, на простору данашње северне Албаније у доњем току реке Дрим.³⁰⁸ Скадар је представљао један од значајнијих градских насеља Зете, где су своје дворове имали краљица Јелена, жена краља Уроша I, Балшићи, а у близини града и млади краљеви Стефан Дечански и Стефан Душан, у време док су као престолонаследници управљали Зетом. Претпоставља се да је скадарски дистрикт, чије се границе не могу

³⁰⁵ М. Антоновић, *Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру Светог Николе на Прасквици*, ССА 5 (2006) 212–214, 226–227.

³⁰⁶ И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, ИЧ 9–10 (1959) 181.

³⁰⁷ *Историја Црне Горе, књига 2/1. Од краја XII до краја XV вијека, Црна Гора у доба Немањића*, Титоград 1970, 30 (= *Историја Црне Горе, књига 2/1*).

³⁰⁸ Г. Шкриванић, *Област средњовековног Пилота у XIV столећу*, ИЧ 7 (1957) 323, 329, 332. (= Г. Шкриванић, *Област средњовековног Пилота*); М. Маловић-Ђукић, *Пилот у средњем веку*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991, 210–211 (= М. Маловић-Ђукић, *Пилот у средњем веку*).

прецизно одредити, допирао до река Бојане, Дрима и Дримца, простирући се и према градовима Балеч, Дриваст и Дањ.³⁰⁹

У првој половини XIV века винограде у околини Скадра помиње архиепископ Данило II (1324–1337) у вези са сукобом који је пре јануара 1331. године избио између краља Стефана Дечанског и младог краља Душана, тадашњег намесника Зете. Пре априла 1331. краљ Стефан Дечански упао је у Зету³¹⁰, где је разорио Душанов двор недалеко од Скадра, уништавајући винограде и остала имања, о чему Данило II говори у краљевом житију: „и пође на сина свога до унутрашњости државе његове земље зетске, до града званог Скадра. И ту учини многе пакости држави његовој, винограде и многа различна воћа заповеди посећи из корена и њиве много понеле, које дају многе плодове на храну људима, такође заповеди до конца искоренити, и ту сам двор сина свога под градом Скадром, на обали реке Дримца, многе дивне палате заповеди до основа разорити“.³¹¹ Судаћи према цитираном делу текста *Житија Стефана Дечанског*, уништени виноград, њиве и воћњаци налазили су се у близини другог скадарског подграђа на старој отоци Дримац која се улива у реку Бојану, у коме је био смештен и двор младог краља Душана.³¹²

Размере узгоја винове лозе у плодним крајевима Скадарског поља могу се наслутити и на основу одредби Скадарског статута, који потиче из прве половине XIV века. Скадарски статут, као и други закони приморских градова, садржи одредбе из области грађанског права о начину подизања и облику поседовања винограда, о својинским односима, о условима обраде винограда под наполицом, о упаду животиња међу засаде винове лозе и наношењу штете, као и о чуварима винограда који су били задужени за чување општинског земљишта.³¹³

У сеоским насељима источно од Скадра, на простору Доњег Пилота, винограде је у првој половини XIV века поседовала хиландарска црква Св. Николе у Добрушти као и манастир Светих Арханђела код Призрена. Оснивачком повељом краља Душана

³⁰⁹ М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, 229–231.

³¹⁰ *ИСН I*, 508–509; М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 146–147.

³¹¹ *Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II*, превео Л. Мирковић, пред. Н. Радојчић, Београд 1935, 158 (= *Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II*).

³¹² М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, 54.

³¹³ *Statuti di Scutari: della prima metà del secolo XIV con le addizioni fino al 1469*, a cura di Lucia Nadin, Roma: Viella 2002, čl. 31, 33, 34, 74, 82, 149, 252 (= *Statuti di Scutari*).

за добруштанску цркву (1334) манастиру је приложено село Калођени „са црквом и са Мулићима“.³¹⁴ До издавања опште хрисовуље Хиландару из 1348. године, Мулићи су очигледно из засеока прерасли у село, забележено под називом Мурићи³¹⁵, док у фалсификату повеље са сабора у Крупиштима из 1355, насталим после 1365. године, аутор потврђује „село Мулиће и Свету Богородицу у Пилоту, заједно с виноградима“.³¹⁶ Из извора се види да се у Калођенима налазила црква Свете Богородице, у чијој близини су половином XIV века постојали виноградни. О убикацији села Калођени у Доњем Пилоту постоје опречна мишљења – вероватно се односи на данашње село Калођен, 2 km северозападно од сеоског насеља Душмени, у чијој близини су и данашњи Мурићи, који леже на обали реке Цијевне у Албанији, око 18 km југозападно од Гусиња.³¹⁷

Из винограда у Калођену могла се добити знатнија количина вина, с обзиром да је црква Светог Николе у Добружди снабдевана вином из Пилота, које су до манастира преносили становници села Горожупи (Горожуп на левој обали Белог Дрима), Милишта и Плано (данас Миљај и Планаја на десној обали Белог Дрима).³¹⁸ У селу Купелник у Доњем Пилоту, које је манастиру Светих Арханђела код Призрена приложено са црквом Свете Богородице, налазили су се „Каначки виноградни“,

³¹⁴ Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добрушти*, ССА 4 (2005) 54, 57 (= Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добрушти*).

³¹⁵ С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља, цара Стефана Душана Хиландару*, ССА 14 (2015) 69–70, 74, 89 (= С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља*).

³¹⁶ С. Мишић, *Хиландарски фалсификат хрисовуље Стефана Душана за манастир Светог Николе у Добрушти*, ССА 15 (2016) 133, 135 (= С. Мишић, *Хиландарски фалсификат за манастир Светог Николе у Добрушти*).

³¹⁷ Г. Шкриванић, *Област средњовековног Пилота*, 327; М. Маловић-Ђукић, *Пилот у средњем веку*, 215–216; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара у средњем веку*, Манастир Хиландар, САНУ–Галерија (ур. Г. Суботић), Београд 1998, 86 (= М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*); Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добрушти*, 66–67; М. Николић, *Властелинство манастира Св. Николе у Добрушти*, ИЧ XXIV (1977) 78–79. (= М. Николић, *Властелинство манастира Св. Николе у Добрушти*).

³¹⁸ С. Мишић, *Хиландарски фалсификат за манастир Светог Николе у Добрушти*, 133, 135, 140; М. Николић, *Властелинство манастира Св. Николе у Добрушти*, 78–79.

допирући до саме границе сеоског атара.³¹⁹ На овом простору данас постоје Горњи и Доњи Коплик, 16 km северно од Скадра, на североисточној страни Скадарског језера.³²⁰

Главно насеље Св. Арханђела у Горњем Пилоту (горњи ток Дрима) представљало је село *Шикља* са црквама Света Варвара и Крсти, од чијих је винограда половина вина припадала манастиру.³²¹ Средњовековна Шикља у близини ушћа Крупе (вероватно река Госки) у Бели Дрим, јесте данашње село Шикаљ или Шикје 4 km јужно од Светог Спаса, мада је у средњем веку насеље прелазило и на десну обалу Белог Дрима.³²² Половином XIV века ово село је представљало богатији виноградарски крај, о чему сведоче и одредбе светоарханђеловске хрисовуље које се односе на латинско свештенство. Повелом је прописано да сви латински попови у Шикљи, који поседују баштинске винограде дугују цркви по чабар вина, што је чинило њихову једину обавезу према манастиру.³²³

Поред винограда поменутих цркава и оних на баштинама латинских свештеника у Шикљи, винова лоза се гајила и у суседству села, односно у његовом засеоку *Крујмада*, који је манастиру Светих Арханђела такође потчињен „са виноградима“.³²⁴ Поменути заселак се може сматрати посебним сеоским насељем, будући да у повељи поред сопственог назива, има и заокружен атар са посебним међама, што је сигуран знак да је већ у време оснивања арханђеловског властелинства почео да се издваја из атара села Шикља.³²⁵ Средњовековна Крујмада простирала се на обе стране Белог

³¹⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 99–100, 130; М. Маловић-Ђукић, *Пилот у средњем веку*; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 124.

³²⁰ Г. Шкриванић, *Област средњовековног Пилота*, 324; М. Маловић-Ђукић, *Пилот у средњем веку*, 211–212.

³²¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 98–99, 129–130; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 123–124.

³²² Г. Шкриванић, *Област средњовековног Пилота*, 324; М. Маловић-Ђукић, *Пилот у средњем веку*, 209–210; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 49.

³²³ Исто, 99, 130; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 123–124.

³²⁴ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 99, 130; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 123–124.

³²⁵ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 49, 99, 129; С. Мишић, *Заселци у средњовековној Србији*, БИГ 4 (2013) 41.

Дрима, представљајући данас село Криемади или Кремат, југоисточно од села Шикје.³²⁶ Судаћи на основу међа, Шикља је са својим засецима у средњем веку представљала природно погодан крај, са мноштвом речица, потока и изворских, пијаћих вода.³²⁷

О развијености виноградарства у Горњем Пилоту говори и одредба о давању *чабра*, односно дажбине у вино, која је убирана у корист манастира Св. Арханђела: „*И приложи Царство ми доходак у Горњем Пилоту, што су давали Царству ми чабар вина, и то да дају цркви*“.³²⁸ Редовни натурални порез изражен у чабру вина, указује на интензивније узгајање винове лозе у долини Дрима и пре средине XIV века.

До првих деценија XV века виноградарство је у одређеним сеоским насељима на простору источно и североисточно од Скадра достигло високи степен развоја, с обзиром на велику производњу вина, остваривану у периоду венецијанске власти над „Млетачком Албанијом“, којом се називао простор северних делова данашње Албаније и зетског приморја са градовима од Драча до Котора.³²⁹ Из времена млетачке власти сачуван је Скадарски земљишник (катастих), састављен 1416/1417. године, након рата са Балшом III Балшићем, у виду пописа околних крајева Скадра уз регистар повластица. У околини Скадра постојало је 17 винограда од којих су млетачке власти узимале натурални приход у различитим размерама.³³⁰ Катастар бележи и да су поједини виногради претворени у оранице³³¹, док су неки од њих били запуштени (*vigna vegra*) – вероватно потпуно пропали³³², тако да су млетачке власти нудиле извесне пореске олакшице становништву које би било спремно да предузме крчење и насељавање ових предела.³³³

У селима источно и североисточно од Скадарског језера – Купелник (Коплик), Калдерон (Калдрун), Велики Гровемири (Гуемира Велика), Гриша (данас Грижа) и

³²⁶ Г. Шкриванић, *Област средњовековног Пилота*, 324.

³²⁷ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 49.

³²⁸ Исто, 99, 130; М. Маловић-Ђукић, *Пилот у средњем веку*; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 124.

³²⁹ И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*. Немирно поморје XV века, Београд 1979, 259–260. (= И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*).

³³⁰ Исто.

³³¹ Исто, F. Cordignano, *Catasto Veneto di Scutari e Registrum concessionum*, Tolmezzo 1944, 57, 59, 60 (= F. Cordignano, *Catasto Veneto di Scutari*).

³³² Исто, 71, 73, 75, 106; М. Благојевић, *Земљорадња*, 107–108.

³³³ И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, 263–265.

Подгора, становништво се скоро искључиво бавило узгојем винове лозе, због чега је било задужено да скадарску тврђаву снабдева вином у тачно прописаним количинама. Становници Купелника, у коме се виногради помињу још половином XIV века, доносили су 40 товара годишње, док је Калдерон представљао село са највећом производњом вина, с обзиром да је 1417. требало да испоручи 124, а у будуће 129 товара овог производа. Велики Гровемири дуговали су 10 товара, док је за становнике Грише било одмерено да 1417. дају 70, а у наредном периоду 75 товара вина. За становнике Подгоре је у случају немогућности испуњавања обавезе била одређена противувредност за вино у новчаном износу од 5 перпера и 4 гроша по сваком товару.³³⁴

У селима око Скадра виноградарство је интензивније неговано и у другој половини XV века. У попису Скадарског санцака из 1485. године, село Купелник уписано је под називом Коплик, као највеће сеоско насеље нахије Скадар са 87 кућа (367 процењених становника) и процењеном годишњом производњом шире од 2260 медри (скоро 26 по кући и 6,16 по становнику).³³⁵ У селу Грижа (79 кућа; 370 становника) остварена је највећа производња мошта на нивоу насеља нахије Скадар, у количини од 8000 медри (101,3; 21,62), док је у овом селу 1485. године уписано и 5 хаса винограда са приходом од 200 медри шире.³³⁶ У селу Кадрун (32/160), средњовековном Калдерону, процењена годишња производња шире износила је 3500 медри (109,4 по кући; 21,9 по становнику),³³⁷ док је у Подгори (27/107) достигла количину од 1310 медри (48,52/12,24).³³⁸

³³⁴ Исто, 310–311; *Историја Црне Горе* 2/2, 174; М. Маловић–Ђукић, *Пилот у средњем веку*, 218–219.

³³⁵ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I–II*, Tiranë 1974, 361–362 (S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I–II*); М. Маловић–Ђукић, *Пилот у средњем веку*, 219–220.

³³⁶ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I–II*, 402–403.

³³⁷ Исто, 375–376.

³³⁸ Исто, 388.

2. 1. 2. 3. Црмница, Морача и Цетиње

Виноградарство је у средњем веку било распрострањено и на поседима манастира Светог Николе на острву Врањина у северозападном делу Скадарског језера, преко пута ушћа реке Мораче.³³⁹ Поседи цркве Св. Николе Врањинског лежали су у жупама Подлужје, Прапратна (између Бара и Улциња), Црмница (на западној обали Скадарског језера) и Крајина, које су се простирале северно и северозападно од Скадарског језера, односно у близини самог манастира, у плодним равничарским пределима.³⁴⁰ О узгоју винове лозе на врањинском властелинству сазнања пружају посредни подаци, с обзиром да повеље издате манастиру не говоре изричито о распрострањености винограда унутар одређених сеоских насеља или земљишних парцела. С друге стране, већина њих садржи одредбе о обавезама потчињеног земљорадничког становништва у виду обраде манастирских винограда, односећи се на сеоска насеља која су се махом налазила у Црмници.

Повељом Саве Немањића из 1233. године манастиру је приложен део села Плавнице на северној обали Скадарског језера (део између истоимене речице, потока Лесковац и села Гостиље), које је припадало жичкој епископији. Зависно становништво оног дела Плавнице који се нашао у поседу врањинског манастира, било је изузето од власти велможа и архиепископа, као и од работа у њихову корист, међу којима се у повељи посебно истиче „*ни виноград да теже*“.³⁴¹ Ослобађање копања винограда је условно, будући да су земљорадници и даље извршавали радну обавезу, али у корист другог господара, у овом случају манастира, док одредба о копању винограда посредно сведочи о узгоју винове лозе на северној обали Скадарског језера у првој половини XIII века.³⁴²

³³⁹ Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинског*, Историјски записи 16, св. 3–4, Титоград 1959, 38. (= Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинског*).

³⁴⁰ Исто, 38–39; П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости I*, 331.

³⁴¹ Б. Шекуларец, *Дукљанско–зетске повеље*, Титоград 1987, 105. (= Б. Шекуларец, *Дукљанско–зетске повеље*); *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писамa*, 127–128; Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинског*, 39–40; Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, 88.

³⁴² Б. Шекуларец, *Врањинске повеље XIII–XV вијек*, Титоград 1984, 9. (= Б. Шекуларец, *Врањинске повеље XIII–XV вијек*).

Пишући обимну студију о историји Црне Горе, П. А. Ровински је у свом делу издатом 1901. године, забележио предање по коме је Плавница у Доњој Зети у прошлости до те мере обиловала виноградима, да

Св. Никола на Врањини је током друге половине XIII и прве половине XIV века добио у посед још неколико сеоских насеља у Црмници, чије је становништво било оптерећено обавезом обраде манастирских винограда. Повељом која се приписује краљу Владиславу и датује у 1241/1242. годину, манастиру су у Црмници потчињена села Годиње с Реком (јужно од Вирпазара) и две Гуглаве и Крушевица северно од истога града.³⁴³ Село Орахово у Црмници (3 km југозападно од Вирпазара) и ждроб Штитаре манастиру је око 1296. године приложио краљ Милутин.³⁴⁴ Стефан Дечански је око 1326. Св. Николи на Врањини потврдио село Брчеле, западно од Вирпазара, као дар казнаца Дмитра, који је задржао право издржавања од својих имања током живота.³⁴⁵ Након његове смрти, краљ Душан је село потврдио манастиру око 1340. године.³⁴⁶

О узгоју винове лозе на властелинству манастира Св. Николе вероватно најбоље сведочи неколико неаутентичних повеља, којима су монаси српског манастира Светих Арханђела у Јерусалиму безуспешно покушавали да добију приходе од имања манастира на Врањини.³⁴⁷ Одредба о расподели летине у вину садржана је у повељи од 29. априла 1348. године, изdatoј у Призрену, за коју се сматра да представља писани предлог јерусалимског старца Герасима, поднет Стефану Душану, који цар заправо никада није потписао.³⁴⁸ Повељом је црква Светог Николе Врањинског наводно потчињена манастиру Светих Арханђела у Јерусалиму, са свим селима, људима и имањима међу којима се посебно наводе и виногради, док одредба о расподели летине у преводу гласи: „да се скупља цркви јерусалимској сваке године од Врањине, што се нађе од летине, жита и вина, и од оваца и од кобила, половина од тога да се продаје и да се

су се због недостатка довољног броја посуда за грозђе користили чунови, док је комина служила као храна за стоку. П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости I*, 336.

³⁴³ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 62–63; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и тисама*, 162–163; Б. Шекуларац, *Врањинске повеље XIII–XV вијек*, 38; Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, 53, 72.

³⁴⁴ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 78–79; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и тисама*, 428–429; Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинског*, 41–42; Исти, *Именик географских назива средњовековне Зете*, 84.

³⁴⁵ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 81–84; Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, 46.

³⁴⁶ Б. Зарковић, *Повеља краља Стефана Душана којом прилаже манастиру Врањини село Брчеле*, ССА 15 (2016) 33–34.

³⁴⁷ О критичкој анализи повеља видети: Б. Шекуларац, *Врањинске повеље XIII–XV вијек*, 11, 69–81.

³⁴⁸ Исто, 79.

носи у Јерусалим“.³⁴⁹ Цитирана одредба је јасна, половина вина које се у току године произведе на властелинству остајала би врањинским монасима, док је приход од продаје друге половине требало послати јерусалимском манастиру. Иако је утврђено да манастир Св. Николе на Врањини никада није био потчињен Светим Арханђелима у Јерусалиму, повеља свакако сведочи о присутности винограда и већој производњи вина на манастирском властелинству.

О виноградима у селу Каручи почетком XV века такође говоре обавезе земљорадничког становништва, забележене у повељи Балше III Балшића из 1420. године, која је доступна у виду преписа из 1721. године. Сматра се да се Каручи односе на данашње село Каруђи у Црмници, око 7 km југоисточно од Вирпазара на обали Скадарског језера код старих Лимљана, мада постоји и село Каруђ северно од врањинског манастира.³⁵⁰ Иако сачувана исправа садржи одређене интерполације, будући да се ради о доста познијем препису из XVIII века, одредбе о виноградарству свакако су биле примењиване у време издавања оригинала почетком XV столећа. Зависно становништво Каруча имало је обавезу да сваке године даје десетак од вина и „*свега што даје лето*“, што је представљало дажбину распрострањену у широј околини Скадра у време млетачке власти. Поред тога, земљорадницима је била одређена и обавеза копања винограда од два дана.³⁵¹

Врањински манастир поседовао је винограде и у другој половини XV века. Повељом Ивана Црнојевића из 1469, која је такође сачувана у виду преписа из 1721. године, манастиру је даровано село Забес, које постоји и данас јужно од Вирпазара, док је граница атара села једним делом ишла „*низ међу старога винограда Радостина*“.³⁵² Десетак година касније, приликом опсаде Скадра 1478. године, желећи да придобије људе Ивана Црнојевића, султан Мехмед II (1451–1481) потврдио је земљишне поседе и права Светог Николе Врањинског. Издајући повељу, султан је манастиру даровао „*простор, слободу и власт*“, гарантујући калуђерима и слободно уживање свих

³⁴⁹ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 98; С. Новаковић, *Законски споменици*, 707; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 134; Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинског*, 43.

³⁵⁰ Исто, 43–44; Б. Шекуларац, *Врањинске повеље XIII–XV вијек*, 110; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 254.

³⁵¹ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 105; *Историја Црне Горе 2/2*, 131; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 254.

³⁵² Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 107; Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинског*, 44.

дотадашњих поседа „или куће и баштине, или ливаде и винограде, или млинове и ваљаонице, или села и планине, или горе или воде“.³⁵³

У жупи Морачи, у долини истоимене реке, половином XIII, виноградима су постојали у близини манастира Морача, који је 1252. године основао Стефан Вукановић, син великог кнеза Вукана Немањића. Оснивачка повеља бележи међе манастира и његовог земљишта према околним селима жупе, које су једним делом допирале до тзв. Крковог винограда и винограда између потеса Баргиновог Слапа и Јејевог крша.³⁵⁴

У другој половини XV века виноградима се помињу и на поседима манастира Свете Богородице на Цетињу. Након освајања Доње Зете од стране Турака, Иван Црнојевић столовао је најпре у Ободу (Ријечи Црнојевића), да би после 1482. године седиште своје власти пренео са Жабљака на Цетиње, где је саградио свој двор и манастирску цркву Свете Богородице као ново седиште Зетске митрополије.³⁵⁵ У повељи о стварању властелинства Цетињског манастира, од 4. јануара 1485. године, Иван Црнојевић истиче да је најпре приложио половину свог винограда који се налазио у Добру, а затим и имања Остојића на Доњем добру у Ријечи Црнојевића – „Прво приложих пола свог винограда на Добру, који сам ја насадио својим трудом, да се даје вина готова половина цркви, од сваке летине“.³⁵⁶ „И још приложих што год су имали Остојићи, Ратко с братом и са синовцима на Доњем добру, или је земља, или је лозије, или гора, (или вода свеколико ја њима дадох заменивши добром вољом, земљу за земљу) а лозу за лозу и дуб за дуб, у век и у баштину“, додајући им на име компензације и једну своју воденицу у Ободу.³⁵⁷ Села Горње и Доње Добро односе се на данашње Добрско Село источно од Цетиња, које лежи у плодној широкој ували. Иван Црнојевић потчинио је манастиру и Стругаре, насељене на простору од Цетиња до Ријеке Црнојевића, који су цркви дуговали натуралну ренту од 3 крбле вина годишње по свакој кући.³⁵⁸

У повељи браће Ђурђа и Стефана Црнојевића о границама имања цетињског

³⁵³ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 115–117; *Историја Црне Горе* 2/2, 314–315.

³⁵⁴ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 121, 127.

³⁵⁵ *Историја српског народа, друга књига. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)*, Београд 1982, 418 (М. Благојевић – М. Спремић). (= *ИСН II*); Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 197–198.

³⁵⁶ Исто, 204.

³⁵⁷ Исто, 204–205; *Историја Црне Горе* 2/2, 330.

³⁵⁸ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 205; *Историја Црне Горе* 2/2, 331; Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, 101.

манастира из 1495. године потврђена су сва села, виногради и воденице на Цетињу, као и приходи које је манастир уживао. Затим је посебно потврђен виноград Ивана Црнојевића у Доњем Добру, који је назначен као „велики“ и од кога је манастир и даље требало да сваке године добија половину произведеног вина, као и имања која су некада припадала Остојићима. Манастир је поседовао и виноград у Горњем Добру, као и у другим крајевима који се због оштећености повеље браће Црнојевића не могу тачно утврдити.³⁵⁹ Без обзира на мањи број наведених и јасно читљивих топонима који се односе на поседе на којима су постојали засади винове лозе, натурална обавеза утврђена још приликом оснивања цркве, која је подразумевала „по три крбле вина пољева“ од сваке куће племена Стругари, проширена је на сва домаћинства која су узгајала винову лозу на властелинству цетињског манастира, што такође сведочи о широј распрострањености винограда на црквеним поседима.³⁶⁰

Виногради се помињу и у повељи Ђурђа Црнојевића од 4. новембра 1492. године, којом је утврђена међа између катуна Брежина и Станисалића према Бигору, данашњих истоимених насеља код Подгорице. Међе су одредили кефалија Радосав Богдановић и 24 представника властeosког слоја, позивајући се на стање из времена Ивана Црнојевића, тако да је једним делом избијала на „чело винограда“ Радича Медојевића, док је изнад Бигора допирала до смоквице где је постојао виноград површине одређене „једним даном копања“.³⁶¹ О виноградима у пределима између доње Зете и Мораче сведочи повеља Ђурђа Црнојевића од 14. децембра 1492. о повратку баштинских поседи властели Голубовића, који су се крајем XV века стопили са Малоншићима.³⁶² Према сведочењу Малоншића комад земљишта Голубовића у селу Косићу (данас код Даниловграда) једним делом простирао се од Отмичева виноградишта до Владојевићевих „виноградних теговина“, чији се назив вероватно односи на земљу која се обрађује.³⁶³

Привреда Доње и Горње Зете страдала је током XV века услед многобројних ратних сукоба, који су изазивали опадање радне снаге и исељавање становништва у планинске, мирније крајеве или чак у Апулију. У равничарским пределима пољопривредни усеви су знатније страдали, тако да је требало изнова населити

³⁵⁹ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 237–239.

³⁶⁰ Исто, 239–240.

³⁶¹ Исто, 219; *Историја Црне Горе 2/2*, 364.

³⁶² Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 220–225; *Историја Црне Горе 2/2*, 358, 364.

³⁶³ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 223.

опустела сеоска насеља, искрчити земљиште, обновити винограде и створити нове засаде винове лозе.³⁶⁴ Сачувани извори показују да је винова лоза на поседима манастира Св. Николе Врањинског у Црмници узгајана још у првој половини XIII века. Средином истог столећа виногради су присутни и у жупи Морачи, док повеље из друге половине XV века указују на постојање винограда и на Цетињу, на поседима манастира Свете Богородице. Виноградарство је у средњем веку било заступљено и у селима Горње Зете у којима је сточарство ипак преовладало.³⁶⁵

Карта 2: *Распрострањеност винограда у насељима и крајевима средњовековне Зете и Пилота*

³⁶⁴ *Историја Црне Горе 2/2*, 172.

³⁶⁵ Исто, 173.

2. 2. Виногради у унутрашњим крајевима средњовековне Србије

2. 2. 1. Простор Македоније

2. 2. 1. 1. Околина Скопља са Поречом

У околини Скопља виноградарство је у средњем веку било развијено на властелинству манастира Светог Ђорђа Скоропостижног, који се налазио на брду Виргин изнад данашњег Топханског поља и речице Сераве, у близини северних врата утврђеног средњовековног Скопља, највероватније представљајући задужбину византијског цара Романа III Аргира (1028–1034).³⁶⁶ Највећи број манастирских села и обрадивих површина, међу којима су постојали и виногради, налазио се у најближој околини Скопља, као и широм Скопског поља – код Сераве, у долини Вардара, у жупи Пореч у средњем току Треске, у долини Лепенца, као и на падинама Скопске Црне Горе и планине Водно.³⁶⁷ Поред манастира Св. Ђорђа, заступљеност винограда у околини Скопља може се пратити и на властелинству манастира Св. Никите, као и на појединим поседима манастира Хиландара и Светих Арханђела код Призрена.

У Скопској области, бугарски цар Константин Тих Асен (1258–1277) потврдио је манастиру 12 сеоских насеља и 3 засеока, међу којима је шест села у својим атарима поседовало винограде. Од виноградарских насеља између Скопља и југозападних падина Скопске Црне Горе, у повељи се најпре наводи село *Давигод са Дубицом и Чрешовенима*, која су одређена заједничком међом и дарована заједно са виноградима, њивама и другим имањима.³⁶⁸ Од наведених насеља данас постоји Црешево око 15 km североисточно од Скопља.³⁶⁹ Неколико деценија касније, хрисовуљом краља Милутина потврђено је село *Чрешевљани* са виноградима, чијим је атаром вероватно обухваћен и Давигод, док се Дубица помиње у његовим међама. Ова насеља представљала су једне од најстаријих посела, које је у првој половини XI века манастиру подарио још његов

³⁶⁶ Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља од XI–XV века*, Гласник СНД I–1 (1925) 50–53. (= Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*); *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија. Том I. Грамоти, записи и друга документарна граѓа за манастирите и црквите во скопската област* (ур. В. Мошин), Скопје 1975, 242–247. (= *Споменици на Македонија I*).

³⁶⁷ Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 56–57.

³⁶⁸ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 255.

³⁶⁹ Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 58.

оснивач, цар Роман III Аргир.³⁷⁰ До краја XIII века два суседна сеоска насеља претворена су у засеоке или су у ратовањима које су краљеви Милутин и Драгутин водили у овим крајевима, запустела.³⁷¹

Бројни виногради постојали су и у селу *Побужда* (данас Побужје код Кучевишта и Бањана, 16 km северно од Скопља), које се налазило у суседству претходно наведених насеља у пределима Скопске Црне Горе. Према повељи бугарског цара Константина, Побужда је са виноградима, њивама и другим добрима припадала властелинству скопског манастира³⁷², док се касније јавља као посед манастира Св. Никите код Скопља. Овај манастир, који се налази око 15 km северозападно од Скопља, код села Чучер и Бањани у Скопској Црној Гори, обновио је краљ Милутин око 1299. године, док су његови поседи познати на основу потврдних хрисовуља византијског цара Андроника II Палеолога (1282–1328) и његовог сина и савладара Михаила IX (1294–1320).³⁷³ У наведеним повељама, издатим највероватније 1303. године, наводи се да је манастир добио „и земљу звану *Пребужда*“, коју је од раније држао извесни Жегр Радомир са браћом, у којој је постојао и један манастирски виноград.³⁷⁴

Приликом обнове цркве Св. Никите и њеног властелинства, краљ Милутин је очигледно део Побужде приложио овом манастиру, док је Св. Ђорђу код Скопља оставио одређени број њива, које су му вероватно и раније припадале.³⁷⁵ О површинама под виновом лозом у селу Побужда и суседном Туричевом долу, говори и распоред неколико њива манастира Светог Ђорђа, међу којима су били смештени виногради – њива „*поред винограда до реке Побушке*“, као и њива „*виноградиште*“ у Туричевом долу, „*од реке међу винограде*“, на месту на коме је некада постојао виноград.³⁷⁶ За

³⁷⁰ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 321; Д. Ангелов, *Аграрните одношения в Северна и Средна Македонија през XIV век*, Софија 1958, 32. (= Д. Ангелов, *Аграрните одношения в Северна и Средна Македонија през XIV век*).

³⁷¹ *Споменици на Македонија I*, 127.

³⁷² *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 255; *Споменици на Македонија I*, 128, 189.

³⁷³ *Споменици на Македонија I*, 286–288.

³⁷⁴ Исто, 289–291, 319–321; М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, Хиландарски зборник 6 (1986) (= М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, 60, 64; Иста, *Историја Хиландара I*, 219; М. Марковић, *Прилози за историју св. Никите код Скопља. Оснивање манастира–Милутинова обнова–хиландарски метох*, Хиландарски зборник 11 (2004) 115 (= М. Марковић, *Прилози за историју св. Никите код Скопља*).

³⁷⁵ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 255; *Споменици на Македонија I*, 128, 189.

³⁷⁶ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 322.

овим земљиштем, наводи се и једна њива чији је положај одређен посредством винограда на Карачином Брегу, у поседу извесног Богдана Макелара.³⁷⁷ У *Туричевом (Туришевом) долу* забележен је и један виноград који је припадао манастиру Светог Никите.³⁷⁸ Краљ Милутин је крајем 1307. или почетком 1308. године манастир Светог Никите са поседима најпре приложио хиландарском пиргу у Хрусији,³⁷⁹ док је манастир 1321. године непосредно потчињен Хиландару.³⁸⁰

У суседству Побужде, виноградарство је било заступљено и у селу *Клчевиште*, данашње Кучевиште у Скопској Црној Гори. Половина овог села је крајем XIII века потврђена манастиру Светог Никите, коме је изгледа припадала од давнина³⁸¹, док се у време краља Стефана Дечанског Кучевиште јавља као посед једног локалног властелина. Жупан Радослав је половином XIV века село потчинио задужбини цара Душана, манастиру Светих Арханђела код Призрена, заједно са својом баштинском црквом Свете Богородице и засеоком Бродцем, као и са свим имањима, међу којима је било и винограда.³⁸² О виноградима у Клчевишту постоје још нека појединачна обавештења, па се тако у међама сеоског атара при једном црквишту помиње тзв. *Калопетрова лоза*. С обзиром да се у светоарханђеловској хрисовуљи наводи да је ово село манастиру код Призрена приложено са црквом и засеоком, као и „*с виноградима, с воћем, и с купљеницама, и са свим правима, како пише у хрисовуљу клчевишком што је записао родитељ Царства ми, господин краљ*“,³⁸³ може се закључити да је виноградарство и у Кучевишту било заступљено и пре средине XIV века, свакако у време краља Стефана Дечанског, а вероватно и знатно раније.

³⁷⁷ Исто, 321–322.

³⁷⁸ У повељама византијских царева Андроника II и Михаила IX стоји: *Туришев дол–Споменици на Македонија I*, 291, 321.

³⁷⁹ Исто, 313; О односу између манастира Св. Никите и хиландарског пирга у Хрусији детаљније: М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, 120 (= М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*); Иста, *Хиландар и пирг у Хрусији*, 63–64; Иста, *Историја Хиландара I*, 219; М. Марковић, *Прилози за историју св. Никите код Скопља*, 117–124.

³⁸⁰ М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, 70–80; Иста, *Властелинство манастира Хиландара*, 83; М. Марковић, *Прилози за историју св. Никите код Скопља*, 124–128.

³⁸¹ *Споменици на Македонија I*, 291, 321; М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, 65, 69.

³⁸² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 48–49, 82, 196; О овом жупану видети и: *Споменици на Македонија I*, 418–419.

³⁸³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 98, 128–129; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 124.

У околини Скопља у другој половини XIII века, виноградима су узгајани и у селу *Глумово*, које се и данас налази код Шишева, западно од Скопља код прелаза реке Треске из клисуре у Скопску котлину. С обзиром да није посведочено у повељи краља Милутина, могуће је да је ово село до краја XIII века било изузето из састава властелинства скопског манастира. Заправо, услед учесталих ратова током друге половине XIII века и честе смене власти епирске, бугарске, никејске и српске државе над Скопљем и његовом околином, многа села су опустела или су била отуђена од манастира Светог Ђорђа и потчињена властели или непосредно владару.³⁸⁴

У оштећеном делу текста хрисовуље бугарског цара Константина потврђено је и једно сеоско насеље чији назив није могуће реконструисати и за које се претпоставља да се налазило изнад села Бутеља – „ Село ... (над Бу)телем и с метохом, с виноградима, с њивама и свим правима и раније узаконеним“.³⁸⁵ Бутеља је данашњи Бутел у јужним пределима Скопске Црне Горе, у суседству Скопља поред Радишанске реке, која након изласка из Бутељског поља добија назив Серава.³⁸⁶ Насеље непознатог имена могло би се односити на Белаптиште, Палич, Венац или Маврово, односно на једно од села која се крајем XIV века наводе као суседна Бутељи.³⁸⁷ Према Милутиновој повељи, и у селу *Бутељи* постојала су земљишта под виновом лозом, која су манастиру Светог Ђорђа даровале одређене личности. Казнац Драгослав приложио је виноградите звано Маврово, односно место где се некада налазио виноград, које је представљао његову тазбину, док је јеромонах Калуд даровао виноград поред цркве Свете Богородице Бутељске.³⁸⁸ Виногради су постојали и око *цркве Светог Николе код села Љубени*, која је припадала манастиру Св. Никите, односно хиландарском пиргу у Хрусији. Љубени су вероватно данашњи Љубанци на јужним падинама Скопске Црне Горе између Кучевишта и Љуботена, око 6 km источно од манастира Светог Никите.³⁸⁹

У скопској области, виноградарство је било заступљено и у селу *Козарево*, на јужним обронцима планине Водно, код састава Патишке и Маркове реке, које је Св.

³⁸⁴ Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 57; *Споменици на Македонија I*, 99–100, 128.

³⁸⁵ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 255; *Споменици на Македонија I*, 129, 189.

³⁸⁶ Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 51.

³⁸⁷ *Споменици на Македонија I*, 129.

³⁸⁸ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 319–320; Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 55.

³⁸⁹ *Споменици на Македонија I*, 290, 320; М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, 64; Иста, *Историја Хиландара I*, 220; М. Марковић, *Прилози за историју св. Никите код Скопља*, 113.

Ђорђу приложено са манастиром Светог Јована Златоустог и засеоцима Баровом, Винском и Златоустчанима. Козарево је до данас нестало, док је његов назив сачуван у једном крају јужно од Барова и Синског тј. Осинчана. У српској хрисовуљи назначено је да представља прилог цара Диогена, односно Романа IV (1068–1071).³⁹⁰ Топоним *Винска* такође указује на интензивније култивисање винове лозе у овом крају у претходном периоду. Иако је у скопској области манастир Св. Ђорђа до краја XIII столећа изгубио две трећине својих поседа, до 1300. године опстала су управо села Чрешевљани, Побужда и Козарево са својим засеоцима, која су одржала и континуитет узгајања винове лозе.³⁹¹

На северним странама планине Водно, виногради су узгајани и у сеоским насељима *Водно* и *Нерези*, данас Водно и Горњи и Доњи Нерези западно од Скопља, која су описана заједничком границом и приложена манастиру као дар краља Милутина 1300. године. Уз поменута насеља било је концентрисано више сакралних објеката – манастир Свете Богородице Јелеусе и црква Светог Теодора над Водном, црква Светог Пантелејмона у Нерезима и Св. Теодора у селу Хвашти.³⁹² Поред цркава и манастира, који су свакако имали потребе за вином, топоним Нерези такође сведочи о развијеном виноградарству које сеже дубље у прошлост, као и о једном од начина узгоја винове лозе. *Водненски* и *нерешки виногради* у повељи се јављају и као међници, до којих је допирао један забел.³⁹³

У околини Скопља виногради се са осталим земљишним имањима јављају и у поседу појединих представника свештенства и властеле, које је краљ Милутин откупио и даровао манастиру Светог Ђорђа. Многобројни поседи откупљени су од наследника властелина Липсиота у вредности од 300 перпера: *„И купи Краљевство ми од Костадина сина Липсиотова, и од Андриана сина кир Теодора, и од кира Калије, сестре Теодорове и од брата њеног Теодора, места која су имали у граду Скопљу и у области Скопској, у Пресци, и у Сушици, и у Сулњи Доњој и Горњој, или у Сопиштина или више Капештца или у Трески, или Себемишљу, или у било којој страни скопској, или*

³⁹⁰ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 321; Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 55–56, 58; *Споменици на Македонија I*, 134, 194–195; 218–219.

³⁹¹ Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 57.

³⁹² *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 322; Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 57–58; *Споменици на Македонија I*, 143–144; 219–220.

³⁹³ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 327; Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 71; Д. Ангелов, *Аграрните одношения в Северна и Средна Македонија през XIV век*, 48.

у пределима скопским, или су селишта, или виноградишта, или виногради, или њиве, или сенокоси, или су вртови, или воћњаци, или воденичишта“.³⁹⁴ Пресчиште или Преска вероватно се налазило између Треске и Водна, можда код данашњег Шишева. Остала сеоска насеља постоје и данас у околини Скопља, у залеђу планине Водно – Сушица, Горња и Доња Солња, Сопиште и Семениште (Себемишље). Топоним Капештица почетком XX века односио се на један извор између Доњег Водна и Тафталице.³⁹⁵

У повељи се затим прецизније наводе положаји и површине дарованих винограда. У *Пресчишту (Прески)* манастиру су приложена два винограда, један мањи од 10 мотика, и други знатно веће површине од 70 мотика. Поменути крај представљао је јачи економски центар, у коме је Светом Ђорђу дарован и двор са воденициштем и 15 зевгара њива. Поред тога манастиру је припала и половина винограда од 25 мотика у долини *Треске* (вероватно у доњем току), као и Андријанов виноград у *Себемишљу*.³⁹⁶ У међама села *Сулње* помиње се *Ковчилов виноград*, а затим се манастиру прилаже и ексалима попа Квочила, односно посед који је остао без власника. Земљиште овог свештеника налазило се у суседству Сулње и очигледно је било засађено виновом лозом.³⁹⁷

Виногради су били засађени и у најближој околини скопске тврђаве, у власништву одређених градских цркава над којима је манастир Св. Ђорђа стекао право уживања до краја XIII века. У граду Скопљу, поред Велике капије, постојали су двор и црква Свете Богородице, коју је краљ Милутин потврдио скопском манастиру са млиновима, њивама и виноградима у виду дара монаха Ксенофонта, што је могло представљати поклон и из времена краља Уроша I.³⁹⁸ Винограде је поседовала и *црква Светог Ђорђа „под градом“* у „*нештери Церебулској*“, која се налазила на брду у непосредној близини градских зидина, према Вардару. Виногради, њиве и млинови ових цркава, вероватно су били смештени у најближој околини Скопља, изван градских

³⁹⁴ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 318.

³⁹⁵ Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 54–55.

³⁹⁶ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 318; Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 55. Зевгар је византијска мера за површину која се кретала од 83 до 123 модија, премда се сматра да је подразумевао и једну устаљену јединицу од 144 модија. Видети: М. Влајинац, *Речник наших старих мера II*, 302–305; С. Ђирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, 63–64; Исти, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, 160.

³⁹⁷ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 323; *Споменици на Македонија I*, 142, 151, 221.

³⁹⁸ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 325; *Споменици на Македонија I*, 140, 228.

зидина.³⁹⁹ Краљ Милутин је за потребе манастира сазидао палату и двор у граду, над рушевинама које је за 200 перпера откупио од Николе, сина попа Димитра Девтерева.⁴⁰⁰ У околини Скопља винограде је поседовала и *црква Свете Богородице Боришичине*, потчињена манастиру Св. Никите, односно хиландарском пиргу у Хрусији, која је вероватно представљала задужбину извесне Боришице, која је манастиру Св. Никите даровала и своју купљеницу Добри Дол са 50 вретена њива. Село *Виниште* у поседу Св. Никите, које се можда односи на Виниче око 10 km североисточно од Скопља испод Црне Горе, такође сведочи о некадашњем узгоју винове лозе у овом крају.⁴⁰¹

У повељи бугарског цара Константина помиње се црква Светог Василија са виноградима у селу које је припадало манастиру Светог Ђорђа код Скопља, чији се назив не може прочитати.⁴⁰² Село се вероватно налазило у доњем току Пчиње, с обзиром да је даровано са рибљим ловиштем. У његовој близини помиње се и метох Светог Луке, који се можда односи на цркву за коју се претпоставља да је задужбина византијског цара Романа IV Диогена, саграђену на десној обали Пчиње, у близини манастира Светог Прохора Пчињског. Овај манастирски метох је вероватно нестао до краја XIII века, с обзиром да се не помиње у хрисовуљи из 1300. године.⁴⁰³

Виногради су постојали и око келије Свете Петке у селу Тморани, данас Морани око 14 km југоисточно од Скопља, задужбине протосеваста Приба из времена „цара Асена“, коју је краљ Урош након привременог освајања Скопља 1257/58. године потчинио Хиландару. Након поновног освајања Скопља 1282. године, краљ Милутин је повељом издатом око 1300. испосницу у Тморанима вратио хиландарском властелинству. У хрисовуљи је наглашено да је келија поново потчињена Хиландару са свим поседима које је уживала од времена оснивања, као и са оним новостеченим, међу којима се најпре наводи „*виноград око цркве*“ који је сама келија насадила. Такође,

³⁹⁹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 322; *Споменици на Македонија I*, 145, 220.

⁴⁰⁰ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 317; *Споменици на Македонија I*, 116, 143.

⁴⁰¹ *Споменици на Македонија I*, 288–290, 319–320; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 83; Иста, *Историја Хиландара I*, 219–220; М. Марковић, *Прилози за историју св. Никите код Скопља*, 111, 114.

⁴⁰² *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 256.

⁴⁰³ Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 56–57; *Споменици на Македонија I*, 133.

манастиру су потчињени и сви људи келије који поседују винограде или их намеравају насадити.⁴⁰⁴

Од друге половине XIII до почетка XIV века манастир Светог Ђорђа код Скопља изгубио је чак две трећине својих поседа. У Скопској области виноградима су у другој половини XIII столећа узгајани у сеоским насељима Чрешевљани, Глумово, Бутеља и њему суседном селу непознатог имена. Крајем XIII и почетком XIV века манастиру су потврђена села Чрешевљани и Козарево, која су припадала манастиру Св. Ђорђа од XI века, као дар византијских царева. На падинама планине Водна виноградима су били заступљени у селима Водно и Нерези, која је краљ Милутин даровао манастиру Светог Ђорђа почетком XIV века. У Скопској области винова лоза се током XIV века гајила и у селима манастира Св. Никите, односно хиландарском пиргу у Хрусији – у Побужди, у којој је и манастир Св. Ђорђа поседовао одређено земљиште под виноградима, у околини цркве Светог Николе код села Љубени, као и у суседном Кучевишту у Скопској Црној Гори, које је половином XIV века потчињено манастиру Светих Арханђела код Призрена. У најближој околини скопске тврђаве винограде су поседовале цркве потчињене манастиру Св. Ђорђа – црква Свете Богородице „у граду“ и црква Светог Ђорђа „под градом“, са виноградима у „пештери Церебулској“, као и црква Свете Богородице Боришичине у поседу манастира Св. Никите. У доњем току Треске и пределима између реке и планине Водно – у Пресчишту, Трески и Себемишљу, налазили су се виногради које је краљ Милутин откупио од одређених представника скопске властеле, као и виноград у међама села Сулње, док су почетком XIV века узгајани и око келије Свете Петке у Тморанима, североисточно од Скопља.

Поред Скопске области, виноградарство је било развијено и у Поречу у средњем току Треске, у пределима од Брода до улаза реке у клисуру између Суве Горе и Карацице, где је манастир Светог Ђорђа код Скопља такође поседовао одређени број сеоских насеља. Према повељи бугарског цара Константина Асена из друге половине XIII века, у овој области винова лоза се гајила у већем броју планинских села која су припадала манастиру: *Здуње са засеоцима Близанским, Мокросеком и Големим Подом, затим Сушица, Градечница и село Брод са црквом Мати Божије Епискепис, у коме су се поред винограда у самом атару насеља налазила и одређена виништа у међама*

⁴⁰⁴ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 332–333; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 83; Иста, *Историја Хиландара I*, 118, 186, 219–220.

села.⁴⁰⁵ Насеље Брод односи се на данашњи град Македонски Брод југозападно од Скопља, у чијој близини су и села: Здуње (на левој обали Треске код улаза у клисуру), Близански и Мокросек (на десној обали реке), као и Сушица и Грешница, вероватно средњовековна Градечница (обе северно од Македонског Брода).⁴⁰⁶ Средњовековно село Брод представљало је знатније насеље, а можда и центар манастирских поседа у Поречу, с обзиром да је у њему забележен и трг, који је функционисао недељом, као и годишњи панађур.⁴⁰⁷

Поседи у Поречу чинили су део манастирског властелинства још у XI веку, од времена цара Романа III Аргира и Алексија I Комнина (1081–1118), а будући да предео између Треске и Вардара представља теже приступачан крај, целина манастирских поседа у овој жупи је најбоље очувана. Изузев села Градечнице, насеља су опстала у склопу властелинства до краја XIII века. У овим селима виноградарство такође није било занемарено, о чему сведочи повеља из 1300. године. Манастирским поседима у Поречу краљ Милутин приложио је *цркву Свете Недеље код села Здуње са виноградима*, док је село Брод поред цркве Свете Богородице, потврђено са засеоцима Сланском и Барбарасом, као и земљиштем под виновом лозом.⁴⁰⁸ У овом крају је виноградарство вероватно такође континуирано неговано од XI века.

Након смрти цара Уроша 1371. године Скопље је са околином потпало под власт Вука Бранковића, који је манастир Светог Ђорђа Скоропостижног са поседима 1376/77. потчинио Хиландару. О обиму властелинства и распрострањености винограда на манастирским имањима у осмој деценији XIV века, даровна повеља не пружа прецизније податке, с обзиром да Вук Бранковић о манастирским поседима говори само уопштено: „...*дах манастир Светог Георгија са метохом и са селима и свим правинама где се налази метох Светог Георгија било у граду било на двору што*

⁴⁰⁵ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 255–256; *Споменици на Македонија I*, 189–190.

⁴⁰⁶ Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 57–58; *Споменици на Македонија I*, 130–131 (Овде се ради о Сушици у Поречу, као што је и наведено, за разлику од Сушице у подножју Водна код Марковог манастира, која је поменута међу поседима у скопској области које је краљ Милутин откупио од властееоске породице).

⁴⁰⁷ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 255–256; *Споменици на Македонија I*, 189–190.

⁴⁰⁸ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 325; Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 56–58.

припада...“.⁴⁰⁹ Могуће је да је манастир у несигурним приликама, у периоду пре или после Маричке битке изгубио део својих бројних поседа, или пак Вук Бранковић у својој власти није држао све крајеве у којима су лежала имања скопског манастира.⁴¹⁰ Манастир је свакако и даље располагао виноградима, о чему сведочи одредба у повељи из 1376/77, према којој је половину укупне летине у свим производима, остварене се поседа Св. Ђорђа требало однети у Хиландар, приликом чега се посебно наводи и доходак у вину.⁴¹¹

Јужно од Скопља, код ушћа Пчиње у Вардар, налазила се црква Светог Николе под градом Кожљем, задужбина краља Милутина, која је 1352/1353. обновљена од стране цара Стефана Душана. Црква је затим на молбу царице Јелене дарована серском митрополиту Јакову у доживотну баштину, док је након његове смрти требало да припадне царевој задужбини, манастиру Св. Арханђела код Призрена. Обнављајући властелинство цркве, цар Душан наводи да су њени поседи били померопшени, односно бесправно заузети од стране властеле. Земљиште под виноградима, воденицама и ловиштима, које је припадало цркви Светог Николе на Пчињи под Кожљем простирало се *„од брода пчињског под градом, преко брда под град на Грличин камен, и од Грличина камена све низ Пчињу до Ратилца, од Ратилца преко у Велику. И опет од тог истог брода пчињског путем на брдо према граду, и истим путем како иде друм на Блаце у Велику локву и од локве у Велики хрст, и од Великога хрста право низ дол низ Осиковац уз Велику“*.⁴¹²

На основу описа међа види се да се читаво омање властелинство налазило уз саму цркву, негде између града Кожља, Пчиње и Вардара (Велике), тако да су се под градом простирали и црквени виноградима. О интензивнијем гајењу винове лозе у доњем току Пчиње сведоче и натуралне дажбине које су теретиле зависно становништво, као и одређене забране које су се тичале виноградарства на црквеној земљи. Светом Николи под Кожљем било је потчињено 20 кућа „црквених људи“, које су цркви дуговале по два ведрa звончата, односно пола чабра вина сваке године. Жупско становништво, које

⁴⁰⁹ С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира Светог Георгија манастиру Хиландару*, ССА 8 (2009) 121–122 (= С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира Светог Георгија*).

⁴¹⁰ Исто, 128.

⁴¹¹ Исто, 121–122.

⁴¹² Г. Бојковић, *Повеља цара Стефана Душана и краља Стефана Уроша митрополиту серском Јакову*, ССА 15 (2016) 94, 98 (= Г. Бојковић, *Повеља митрополиту серском Јакову*).

није било подређено цркви Светог Николе, али је поседовало винограде на црквеној земљи давало је доходак у вину по закону који је важио у Скопљу.⁴¹³ Забрана о сађењу винограда на црквеном земљишту без митрополитовог пристанка сведочи такође о значају који је ова пољопривредна грана имала половином XIV века на простору Македоније. Виногради су у овим крајевима вероватно били заступљени и у време краља Милутина, мада се може претпоставити и да су неке површине засађене у потоњем времену од стране властеле као великих интересената за добит у вину, која је дошла у посед црквеног земљишта.

Скопље је потпало под власт Турака 1392. године, док попис вилајета Скопље из 1467–1468. године показује да се виноградарство одржало у скоро свим селима која су се у периоду од XI до XIV века налазила у поседу одређених манастира, и да је узгој винове лозе до седме деценије XV века вероватно задржао континуитет. Чрешевљани су уписани као Црешево са ушуром у вредности од 2800 акчи.⁴¹⁴ У селу Побужје ушур од винограда износио је 7200 акчи, што је подразумевало 56% укупног прихода села и представљало износ скоро дупло већи од прихода на име ушура од житарица, процењеног на 3440 акчи.⁴¹⁵ У Кучевишту је приход од винограда придружен укупној суми од 4050 акчи, оствареној од свих натуралних дажбина становништва овог села и села Брвенице заједно.⁴¹⁶ У Глумову је на име ушура од винограда раје забележен низак новчани еквивалент у износу од 20 акчи.⁴¹⁷ У селу Љубанце уписан је један хаса виноград од 50 плугова у вредности од 400 акчи, док је ушур од винограда становника села био процењен на 5300 акчи.⁴¹⁸

У попису Скопског вилајета из 1467–68. године села на северним обронцима планине Водно, која су чинила део властелинства манастира Св. Ђорђа код Скопља, јављају се као насеља са већим бројем кућа, од којих су феудалци којима су припадала остваривали високе приходе од винограда. У селу Водно (76 кућа) налазио се велики

⁴¹³ Исто, 95, 99.

⁴¹⁴ *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер No. 4 (1467–1468 година)*, под редакција на Методија Соколоски, Д-р Александар Стојановски, Скопје 1971, 558. (= *Турски документи за историјата на македонскиот народ*). У попису из 1467/68. године порез на винограде изражаван је најчешће посредством неколико врста мера за површину чија величина није позната (аргат, половници, плуг, стомна), зато ће у раду бити изражен само њихов новчани еквивалент.

⁴¹⁵ Исто, 464–465.

⁴¹⁶ Исто, 537–538.

⁴¹⁷ Исто, 436–437.

⁴¹⁸ Исто, 447–448.

виноград од 10 дунума као део султановог хаса, док је ушур од винограда становника села вредео 2800 акчи, чинећи скоро трећину укупног прихода оствареног од дажбина села.⁴¹⁹ У селу Нерези, у коме је пописано 85 домаћинстава, узгој винове лозе имао је још веће размере, с обзиром да је ушур од винограда процењен на 7000 акчи.⁴²⁰ У другој половини XV века винова лоза је узгајана и у осталим селима Св. Ђорђа у залеђу Водна, у којима је краљ Милутин откупио одређене винограде за потребе манастира. У селу Сушица постојао је један хаса виноград, док је ушур од винограда раје износио 500 акчи.⁴²¹

Село Горно Солње уживала су двојица тимарника, тако да је у једном делу села вредност ушура од винограда износила 3000 акчи. У другом делу села постојао је и један хаса виноград, док је ушур од рајинских винограда процењен на 1250 акчи.⁴²² У селу Долно Солне приход на име ушура од винограда износио је 3000 акчи, што је чинило нешто мање од половине укупног прихода села.⁴²³ У Сопишту виноградарство је било нарочито заступљено, будући да је 1467–68. године ушур од винове лозе процењен на 11.100, док је укупан приход од села износио 14.145 акчи (78,5%). Поред тога, у селу су уписана и два мулк винограда површине 30 дунума.⁴²⁴ У Семеништу је такође постојао један хаса виноград, док је ушур од рајинских винограда износио 800 акчи.⁴²⁵

Као центар вилајета, Скопље је 1467–1468. године представљало велико насеље које је чинило 45 махала (33 муслиманске и 12 хришћанских) са укупно 1006 кућа, међу којима је било 634 муслиманска и 372 хришћанска домаћинства (299 потпуних и 73 удовичка). У Скопљу је уписано 300 дунума муслиманских винограда, као и један мулк виноград од 40 дунума,⁴²⁶ док је од вакуфских винограда и осталог земљишта Иса-бега остварен приход од 1000 акчи.⁴²⁷ Према попису из 1467–68. године, међу 174 активна сеоска насеља вилајета Скопље, винова лоза је узгајана у атарима њих 106, што

⁴¹⁹ Исто, 425, 557–558.

⁴²⁰ Исто, 441–442.

⁴²¹ Исто, 442, 474.

⁴²² Исто, 488–489.

⁴²³ Исто, 439–440.

⁴²⁴ Исто, 431, 425.

⁴²⁵ Исто, 521.

⁴²⁶ Исто, 424–425.

⁴²⁷ Исто, 539.

процентуално износи скоро 61%, док је унутар 20 села постојало 22 хаса (од којих један запуштен) и један мулк виноград.⁴²⁸ Највећа вредност у акчама од ушура од винограда раје остварена је у селу Сопиште, у висини од чак 11.100 акчи, затим у селима Нерези (7000), Говрлево на јужним странама Водна (6000), Љубанце (5300), и по 5000 акчи у Радуши (северозападно од Скопља), Добридолу (јужно од града) и селима Горанце и Пустеник, југозападно и јужно од Качаника.⁴²⁹

У Поречу је винова лоза такође узгајана и у XV веку, док је према попису нахије Кичево из 1467–68. године, у скоро свим некадашњим манастирским селима највећи приход долазио од пореза на винограде – Здуње (400 акчи + 240 четири хаса винограда), Близанско (1600), Мокросек (480 и још 160 акчи од 3 хаса винограда) Сушица (400+720 акчи од хаса винограда), Грешница/Градешница (1000 + 240 акчи од хаса винограда), Брод (240 акчи) и Сланско (800 акчи).⁴³⁰ Од винограда становништва самог Кичева, које је уписано као пазарно место са укупно 217 кућа, ушур је износио 1500 акчи, док је од 125 села читаве нахије у 81 узиман порез од винограда (64,8%).⁴³¹

2. 2. 1. 2. Полог

Винова лоза се интензивније гајила и у средњовековном Пологу, у горњем току Вардара, где се распрострањеност винограда може делимично реконструисати на основуседа одређених манастира. У Доњем Пологу манастиру Светог Ђорђа Скоропостижног код Скопља припадало је село *Речице* (данас Мала и Голема Речице, 3 km југозападно од Тетова), као дар византијског цара Романа III Аргира, које је поред осталих имања у свом атару обухватало и винограде.⁴³² Власништво манастира над

⁴²⁸ Исто, 411–539; 556–560.

⁴²⁹ Исто, 426–428, 441–442, 447–448, 450–451, 454–455, 459.

⁴³⁰ Исто, 236–241, 247, 252, 272.

⁴³¹ Исто, 197–289.

⁴³² *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 256, 323–324; Р. Грујић, *Властелинство светога Ђорђа код Скопља*, 56–58. *Споменици на Македонија I*, 132, 191, 224.

виноградима у Речицама, краљ Милутин је око 1300. правно осигурао изричитим забранама продаје и давања земљишта у мираз.⁴³³

Село Речице чинило је богатији виноградарски крај у коме се, судећи према познијим изворима, континуитет узгајања винове лозе одржао до половине XV века. У одређеним насељима виногради су забележени и приликом пописа Крајишта Иса-бега Исхаковића, који је настао у периоду између 9. и 18. маја 1455. године, представљајући погранични појас од Скопља и Тетова, преко Косова и Санцака према Сарајеву, обухватајући збирни попис хасова самог Иса-бега, као и попис тимара његових спахија и мустахфиза у вилајетима Јелеч, Звечан, Никшићи, Ходидјед, Сјеница, Рас, Скопље и Тетово.⁴³⁴ Изгледа да су до 1455. године већ постојала два сеоска насеља под истим именом Речица, будући да је у попису крајишта Иса-бега Исхаковића село уписано два пута, без назнаке да се ради о деловима истог насеља, како се у османским дефтерима у том случају обично чинило. Атари ова два суседна насеља, обухватили су укупно 5 хаса винограда – 2 у слабије насељеном селу са 36 кућа, и 3 у истоименом, већем насељу са укупно 70 домаћинстава, што би представљало крај са највећим бројем хаса винограда у Пологу на простору вилајета Тетово.⁴³⁵

Подаци из пописа нахије Калканделен (Тетово) из 1467–68. године такође указују на развијену виноградарску делатност и интензивну производњу вина у овом насељу. Приликом спровођења пописа село Речица уписано је два пута, као два посебна насеља (вероватно данашња села Мала и Велика Речица). У деловима прво уписаног села, који су припадали двојици тимарника, забележен је по један хаса виноград од по 150 плугова са приходом од по 600 акчи, док је ушур од винограда износио по 800 акчи. У другом селу Речице, већем насељу од 128 кућа, које се вероватно односи на данашњу Велику Речицу, ушур од винограда раје доносио је приход од 4750 акчи, што је представљало и највиши приход од свих натуралних дажбина становника села. Овде су пописана и два хаса винограда са приходом од 200 акчи.⁴³⁶

Према повељи бугарског цара Константина Асена, византијски цар Роман III Аргир даровао је манастиру Св. Ђорђа код Скопља четири села, међу којима и *Бањицу*

⁴³³ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писамa*, 324.

⁴³⁴ Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, XXVII–XXVIII (= Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*).

⁴³⁵ Исто, 70, 78.

⁴³⁶ *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, 365–366; 384–386.

са виноградима у Горњем Пологу.⁴³⁷ Ово насеље забележено је и 1455. као Доња Бањица, која постоји и данас код Гостивара, са 30 кућа и једним хаса виноградом.⁴³⁸ Године 1467–68. десетина од винограда раје доносила је највиши приход на нивоу читавог села, у износу од 2400 акчи, поред којих је постојао и један хаса виноград од 100 плугова (400 акчи).⁴³⁹ На граници Горњег и Доњег Полога налазило се село *Радејево* (данас Радиовце), које је краљ Милутин око 1299. године даровао манастиру Св. Никите код Скопља. Радејево је приложено са виноградима, воденицама и двором које је држао извесни Вратислав.⁴⁴⁰ У османском попису из 1467–68. године село је забележено као Радиовци са порезом на винограде у вредности од 100 акчи.⁴⁴¹

Почетком XIV века виногради су постојали и у селу *Поточе*, које се налазило код данашњих сеоских насеља Сенокосе и Градец у Горњем Пологу. Виногради у Поточу простирали су се код некадашње цркве Светих Врачева, коју је краљ Милутин даровао призренској епископији приликом обнове цркве Богородице Љевишке и њеног властелинства 1306/1307. године. Цркву Св. Врачева са виноградима Богородици Љевишкој потврдио је краљ Стефан Дечански априла 1326. године, на основу чије повеље је и познат овај дар.⁴⁴² У вилајету Калканделен 1455. године постојало је село Боточани/Поточане са 20 породица и једним хаса виноградом, које се највероватније односи на Поточе у некадашњем поседу призренске епископије.⁴⁴³ Према попису нахије Калканделен из 1467–68. године у Поточанима је забележено 20 плугова хаса винограда са приходом од 80 акчи и 400 плугова на име ушура од винограда раје, процењених на 1600 акчи.⁴⁴⁴

⁴³⁷ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 256; *Споменици на Македонија I*, 191.

⁴³⁸ Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 76.

⁴³⁹ *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, 313–314.

⁴⁴⁰ *Споменици на Македонија I*, 290, 320; М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, 64; М. Копривица, *Полог под српском влашћу у средњем веку (историјско–географски преглед)*, Споменица академика Милош Благојевића (1930–2012), Београд 2015, 85. (= М. Копривица, *Полог под српском влашћу у средњем веку*); М. Марковић, *Прилози за историју св. Никите код Скопља*, 113.

⁴⁴¹ *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, 390.

⁴⁴² С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8 (2009) 16, 22, 35. (= С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*); М. Копривица, *Полог под српском влашћу у средњем веку*, 85–86.

⁴⁴³ Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 76.

⁴⁴⁴ *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, 374.

Приликом боравка у Пологу у лето 1343. године, краљ Душан је обновио запуштено властелинство манастира Свете Богородице у Хтетову (данашње Тетово), потврђујући поседе ранијих дародаваца, некадашњих византијских царева, српских краљева и полошке властеле, додајући и нове дарове. Повеља краља Душана Хтетовском манастиру, која је позната у виду интерполисаног преписа из друге половине XIV века⁴⁴⁵, не пружа увид у прецизнију распрострањеност винове лозе, с обзиром да су виноградарски поседи цркве наведени само уопштено, заједно са осталим имањима – „села са свим правинама и са свим међама, и са засеоцима и са виноградима и са купљеницама и са поклоњеним задушјима...“⁴⁴⁶.

До 1348. године манастир Богородице Хтетовске потчињен је Хиландару, мада о манастирским виноградима нема помена ни у општој хрисовуљи цара Душана којом је потврђена већина поседа у хтетовском метоху, уз придруживање појединих нових.⁴⁴⁷ Сеоска насеља и равничарски крајеви који су улазили у састав манастирског властелинства, простирани су се у ближој околини Богородице Хтетовске у Горњем и Доњем Пологу, око данашњег Тетова и Гостивара: Хтетово као средиште метоха са тргом, у коме је био смештен и сам манастир, затим Храштани (данас непознато), Гари (данас Гајре северозападно од Тетова) са црквом Св. Јована Златоустог, Млачице са пољем у суседству, које данас не постоји, селиште Брод (око 8,5 km северозападно од Тетова) и седмина села Хвалише (данас Фалише југоисточно од Тетова). Међу сеоским насељима које је манастиру приложио краљ Душан, у Доњем Пологу налазили су се Старо Желине са црквом (данас Желино око 8,5 km југоисточно од Тетова), Јадварци (Једоарце око 4,5 km североисточно од Тетова) са попом Драјом и његовом баштинском црквом Светог Николе са имањима, а можда и део сеоског насеља Крпена (данас не постоји, налазило се у близини села Хтетова, Храштана и Никифораца) са властеличићем Прибцем и црквом Св. Ђорђа. У Горњем Пологу, старе поседе Хтетовског манастира чинила су села Штенче (данас Стенче на десној обали Вардара, 12 km североисточно од Гостивара) са метохом цркве Свете Недеље у близини, четвртина села Седларево (данас Горње и Доње Седларце на Сувој Гори јужно од

⁴⁴⁵ О томе видети: М. Копривица, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хтетовском манастиру*, ССА 13 (2014) 159–171. (= М. Копривица, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хтетовском манастиру*).

⁴⁴⁶ Исто, 148, 156.

⁴⁴⁷ С. Мишић, М. Копривица, *Општа хрисовуља*, 70,74.

Тетова), долина Вруток у изворишном делу Вардара (данас постоји истоимено село југозападно од Гостивара) и метох цркве Св. Илије (непознато).⁴⁴⁸

У попису вилајета Калканделен на крајишту Иса-бега Исхаковића 1455. године, унутар атара појединих села некадашњег властелинства хтетовског манастира, такође су забележени хаса виногради. У самом Хтетову (Ихтетова), као великом насељу од 248 кућа (188 хришћанских и 60 муслиманских), које је и под турском влашћу функционисало као трг, уписан је један хаса виноград.⁴⁴⁹ Хтетово (Калканделен) је и 1467–68. представљало велико насеље од укупно 280 кућа (41 муслиманска и 239 хришћанских), у коме је производња шире доносила највећи. Доходак од хаса винограда износио је 3000 акчи, док је приход на име ушура од винограда раје процењен на 18.000 акчи, за којим је долазио ушур од житарица у новчаном еквиваленту од свега 7100 акчи.⁴⁵⁰

Село Једварце је 1455. забележено у виду два насеља, у којима се налазио по један хаса виноград – Једварце (21 кућа) и Мало Једварце (6 кућа) које се до половине XV века вероватно издвојило као заселак већег насеља.⁴⁵¹ Долина Вруток око изворишта Вардара у Горњем Пологу, која је припадала Хтетовском манастиру, на крајишту Иса-бега Исхаковића 1455. забележена је као село Вруток са 36 кућа и једним хаса виноградом.⁴⁵² Попис вилајета Калканделен из 1467. године показује да се у већини села која су се налазила у поседу хтетовског манастира, винова лоза интензивније гајила и у другој половини XV века, с обзиром да је зависно становништво дуговало одређени доходак од винограда – Стенче (200 акчи), Гаре (400), Желино (800), Једварци (1000), Седларци (400), Вруток (1784), док се у последња три налазио и по један хаса виноград са приходом од по 400 акчи.⁴⁵³

Село Крпени, чија је припадност хтетовском манастиру спорна, осим евентуално једног дела насеља, очигледно је представљало нешто богатији виноградарски крај.

⁴⁴⁸ М. Копривица, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хтетовском манастиру*, 148–151; 156–158, 161, 174–178; Иста, *Полог под српском влашћу у средњем веку*, 86–87; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 83.

⁴⁴⁹ Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 85.

⁴⁵⁰ *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, 293–296.

⁴⁵¹ Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 73, 75.

⁴⁵² Исто, 89.

⁴⁵³ *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, 309–310.

Према повељама Стефана Душана манастиру Трескавац, „*метох Крпен*“ са виноградима и осталим имањима налазио се у саставу трескавачког властелинства од времена краља Милутина.⁴⁵⁴ Половином XV века, ово село је у попису крајишта Исабега уписано као Крпина са 27 кућа, и спадало је међу неколико насеља у којима су се налазила по три хаса винограда, што је највећи број парцела хаса земљишта под виновом лозом унутар једног насеља на крајишту.⁴⁵⁵ У попису из 1467. село је уписано као Крпање са ушуром од шире у количини од 1500 медри, односно 6000 акчи и 150 медри од 5 хаса винограда (600 акчи), што показује да је приход од винограда био отприлике четири и по пута већи од прихода оствареног од свих врста житарица, који је износио 1450 акчи.⁴⁵⁶

Неколико података о виноградима у Пологу, може се наћи и у Хтетовском вревију, који садржи попис појединачних земљишних поседа, купљених или приложених манастиру од стране локалног становништва, који је највероватније настао непосредно пре издавања Душанове повеље манастиру Св. Богородице, односно у периоду између јесени 1342. и лета 1343. године.⁴⁵⁷ Према Хтетовском вревију манастир је поред 83 њиве, четири ливаде и два млина поседовао и свега два винограда.⁴⁵⁸ Виноград у Глобици, који је замењен за једну њиву, судећи према међама, налазио се поред села Крпени, највероватније у самом Хтетову у близини манастира („*Њива Монохор што куписмо и заменисмо у Глобице за виноград, од Могилице до пута крпенска, и долу до пречнога пута*“).⁴⁵⁹ Богородица Хтетовска је држала и „комат

⁴⁵⁴ *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија. Том IV. Грамоти, записи и друга документарна граѓа за манастирите и црквите во Прилепската област* (ур. В. Мошин), Скопје 1981, 85–86, 121, 147. (= *Споменици на Македонија IV*). У науци је указано поверење првој и трећој повељи краља Душана манастиру Трескавац, о томе видети: Ђ. Бубало, *За ново, критичко издање трескавачких хрисовуља краља Душана*, ССА 7 (2008) 207–229.

⁴⁵⁵ Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 88.

⁴⁵⁶ *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, 337.

⁴⁵⁷ Видети: Ђ. Бубало, *О називу и времену настанка пописа имања Хтетовског манастира*, ССА 1 (2002), 177–195.

⁴⁵⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, записи и др*, Споменик САНУ III, Београд 1890, 36–40. (= Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*); *Споменици на Македонија III*, 277–299; М. Копривица, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хтетовском манастиру*, 166.

⁴⁵⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 37; *Споменици на Македонија III*, 279, 284.

лозија“ у Василевцима као дар извесног Радоте, док се једна манастирска њива код Речица налазила „под лозијем Десиславовим“.⁴⁶⁰

У Хтетовском практику помиње се и „*комат винограда у Лесковљанима...што даде Обрад за гроб*“.⁴⁶¹ Село Лесковљане, које више не постоји, лежало је у Доњем Пологу југозападно од Тетова у близини села Речице, поседа Св. Ђорђа код Скопља.⁴⁶² Село се изгледа налазило у рукама властеле, будући да је приложено Хиландару од стране госпође Вишеславе и њених синова Богдана и Богоја, о чему је цар Душан издао потврдну повељу 10. августа 1354. године.⁴⁶³ Иако је конкретније навођење винограда изостало, овај документ садржи изричите одредбе о обавезама копања винограда и давања „*чабра*“ – прихода у вину, које је зависно становништво дарованог насеља дуговало манастиру.⁴⁶⁴ Село Лесковљане је прерађеним преписом хрисовуље краља Душана из 1343. године, насталим у другој половини XV века, убројено међу поседе Богородице Хтетовске. У науци је изнето мишљење да није припадало поменутом манастиру, већ да је у документу придружено његовим насељима, у чијој се близини и налазило, у време када су и хтетовски манастир са својим властелинством и село Лесковљане чинили део хиландарског метоха.⁴⁶⁵

У Доњем Пологу, у суседству Храштана потчињених Богородици Хтетовској, налазило се сеоско насеље *Селце* (данас истоимено, северозападно од Тетова), које је цар Душан 1349/1350. приложио својој задужбини манастиру Светих Арханђела код Призрена, са засеоцима и виноградима.⁴⁶⁶ О знатнијем земљишту под виноградима у овом насељу сведочи и попис вилајета Калканделен (Тетово) на крајишту Иса-бега Исхаковића из 1455. године. У једном делу Селца са уписаних 14 кућа, налазила су се

⁴⁶⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 38; *Споменици на Македонија III*, 282, 293.

⁴⁶¹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 30.

⁴⁶² С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару*, 131; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 83.

⁴⁶³ С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару*, 123–124, 128–129.

⁴⁶⁴ Исто, 123–124, 130.

⁴⁶⁵ М. Копривица, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хтетовском манастиру*, 149, 157; 168–169; М. Копривица, *Полог под српском влашћу у средњем веку*, 86–87.

⁴⁶⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 110, 140, 205.

чак три хаса винограда.⁴⁶⁷ Интензивније узгајање винове лозе у Селцу забележено је и деценију касније. Према попису из 1467–68. у једном делу села приход од хаса винограда, доносио је 1400 акчи, док је ушур од винограда становника овог дела села износио 600 акчи. У другом делу ушур је доносио 100 акчи, док је вредност половине хаса винограда износила 50 акчи.⁴⁶⁸

Попис крајишта Иса-бега Исхаковића из 1455. године, који од пољопривредних имања бележи искључиво хаса поседе одређених османских феудалца, показује да је у области Полога, односно вилајета Калканделен (Тетово) од укупно 137 пописаних насеља, унутар атара њих 46 постојало 59 хаса винограда (33,6%).⁴⁶⁹ У већини села налазио се по један хаса посед под виновом лозом, укључујући и највећа насеља која су функционисала као тргови – Хтетово (248 кућа – 188 хришћанских, 60 муслиманских) и Лешак (232 хришћанске куће). Села са више од једним хаса виноградом углавном су лежала у Доњем Пологу. По два винограда у искључивом власништву феудалца налазила су се у атарима четири села – Порој (код Тетова), Речица (насеље мање од друга два под истим називом), Забчиште (Џепчиште у Доњем Пологу) и Вратница (истоимено, североисточно од Тетова).⁴⁷⁰ На читавој територији крајишта, једино су у вилајету Калканделен, унутар пет сеоских насеља постојала по три хаса винограда: Доброгоста (непознато), Речица (веће насеље), Мил (непознато), Крпина и део Селца.⁴⁷¹

Виноградарство је у средњем веку сигурно било заступљено и у околини развијенијих и значајнијих градских насеља у Пологу, о чему такође донекле говоре османски пописи. Град Лешак (данас Лешак или Лешок, североисточно од Тетова), који је током средњег века највероватније представљао центар жупе Доњи Полог, 1455. године забележен је као сеоски трг, представљајући уједно и најбројније, чисто хришћанско насеље на крајишту од 232 домаћинства, у коме је постојао и један хаса

⁴⁶⁷ Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 88–89. У дефтеру је два пута забележено село под истим називом, премда се за друго, у коме је такође постојао један хаса виноград, сматра да се налазило у Подгору близу села Одри код Одранске реке; Исто, 96.

⁴⁶⁸ *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, 342–343, 403.

⁴⁶⁹ Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 18–19, 67–96.

⁴⁷⁰ Исто, 18, 70, 89, 92.

⁴⁷¹ Исто, 19, 78, 87–89.

виноград.⁴⁷² У време српске власти, Призренска епископија је у Лешку поседовала поповско имање са црквом Св. Богородице, које се наводи као „епископов двор“.⁴⁷³ Након реорганизације епископских јединица и стварања митрополија Српске цркве 1346. године, у Лешку се, у цркви св. Атанасија, налазило и седиште новонастале Доњополошке епископије,⁴⁷⁴ што указује да је ово насеље и раније морало бити привредно богатије. У попису нахије Калканделен 1467–68. године село је уписано под називом Лешок као пазарно место са 233 куће (200 потпуних, 11 неожењених и 22 удовице) са хаса виноградима у новчаној вредности од 600 акчи, док је ушур од винограда становника села уписан заједно са ушуром од села Варвара, у укупном износу од 1500 медри, односно 7500 акчи.⁴⁷⁵

Попис крајишта Иса-бега из 1455. бележи и град Собри, заједно са истоименим селом од 60 кућа и једним хаса виноградом.⁴⁷⁶ У овом граду, који се налазио у Дервену Жеденске клисуре, на левој обали Вардара испод локалитета Градиште, помиње се крајем XIV века властелин „Дехо са баштином“.⁴⁷⁷ Судаћи према попису, под тврђавом која је имала првенствено саобраћајни и тактички значај, штитећи пролаз ка Скопљу, до половине XV века развило се подграђе са одређеном привредном функцијом, у коме је било заступљено и виноградарство.⁴⁷⁸ У селу Собри 1467–68. године, хаса виноград доносио је приход од 500 акчи, док је ушур од винограда раје достигао вредност од 3000 акчи, чинећи највећу ставку у укупном приходу феудалца.⁴⁷⁹

Од 148 сеоских насеља нахије Калканделен 1467–68. године, винова лоза је узгајана унутар њих 90, што чини проценат од 60,8%. Хаса виногради постојали су у оквиру 43 села, од чега је унутар 29 села забележено 3435 плугова хаса земљишта под виновом лозом.⁴⁸⁰ Поред Хтетова (Калканделена) у коме је приход на име ушура од

⁴⁷² Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 85; М. Копривица, *Полог под српском влашћу у средњем веку*, 81–82.

⁴⁷³ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, 16, 22.

⁴⁷⁴ М. Копривица, *Полог под српском влашћу у средњем веку*, 76–78.

⁴⁷⁵ *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, 296–298.

⁴⁷⁶ Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 85.

⁴⁷⁷ С. Новаковић, *Законски споменици*, 514.

⁴⁷⁸ М. Копривица, *Полог под српском влашћу у средњем веку*, 82–83.

⁴⁷⁹ *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, 298–299.

⁴⁸⁰ *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, 296–410, 480–482.

винограда раје процењен на 18.000 акчи⁴⁸¹, велика производња шире просведочена је и у сеоским насељима. У селима Неготин (северно од Гостивара) и Доброште (североисточно од Тетова) забележен је највећи ушур од винограда у вредности од по 8000 акчи.⁴⁸² Велики ушур од винограда раје остварен је и у селима Крпање (6000 акчи), Челопек, (5400), Тунчевиште (5180), затим у селима Порој (4800 акчи), Речица, већем насељу од 128 кућа, које се вероватно односи на данашњу Велику Речицу (4750), Милетино код Челопека (4500), Вратница (3800), Горњи Туричани и Добридол по 3600 акчи.⁴⁸³

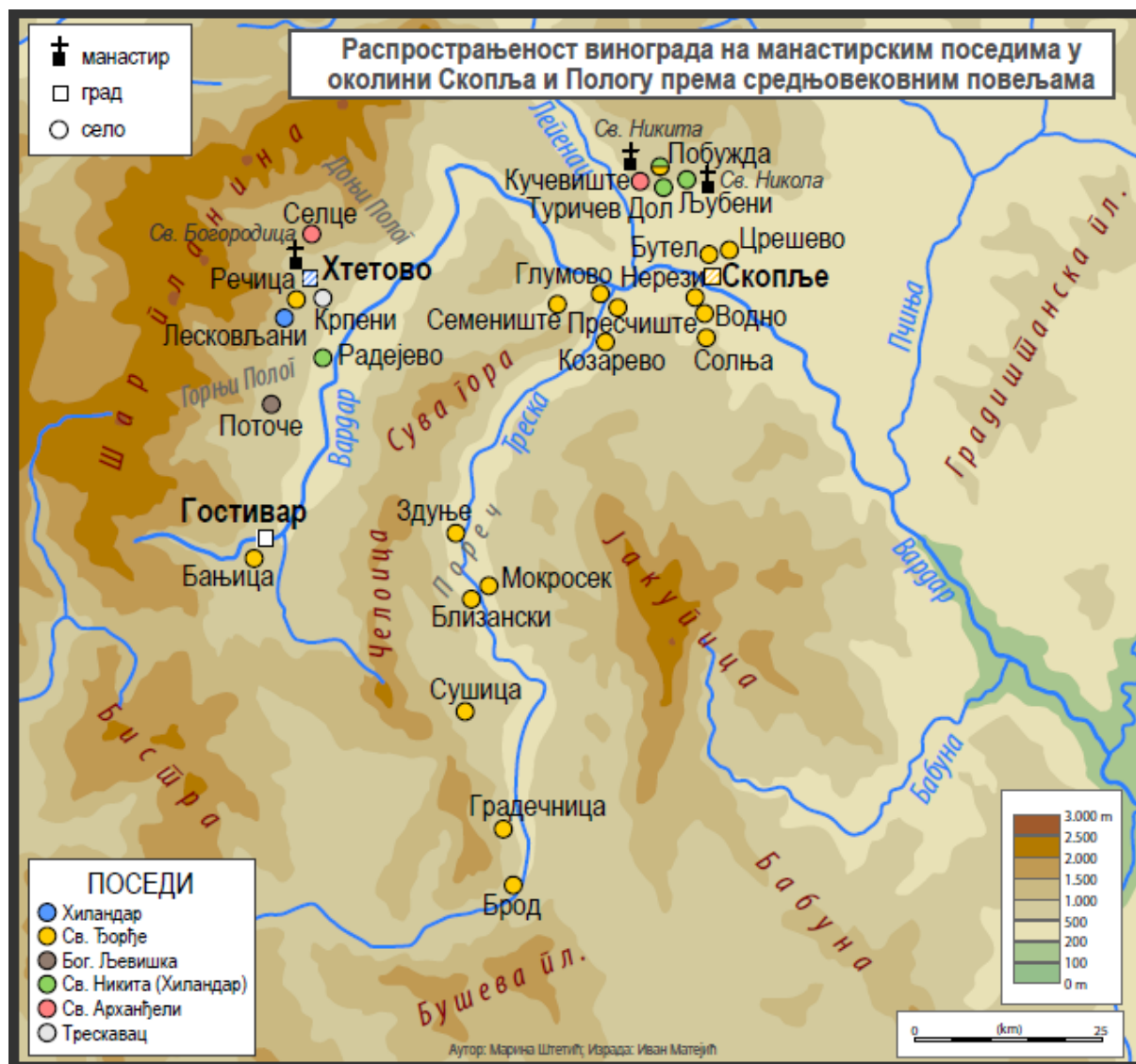
Манастирске повеље показују да је виноградарство у другој половини XIII и првој половини XIV века било добро развијено у околини Скопља, Поречу и Пологу. У овим крајевима винова лоза је узгајана на поседима манастира Св. Ђорђа Скоропостижног и манастира Св. Никите код Скопља (потчињеног хиландарском пиргу у Хрусији), на поседима манастира Богородице Хтетовске у Пологу, Светих Арханђела код Призрена и Богородице Љевишке, седишту Призренске епископије, затим у насељима која су припадала келији Свете Петке у Тморанима, Хиландару, манастиру Трескавац, као и око цркве Св. Николе на Пчињи под Кожљем јужно од Скопља. У појединим сеоским насељима у околини Скопља, Поречу и Пологу винова лоза је узгајана и у XI веку, док османски пописи ових крајева Македоније из 1455. и 1467/68. године показују да се виноградарство одржало до друге половине XV века.

⁴⁸¹ Исто, 293–296.

⁴⁸² Исто, 362–365.

⁴⁸³ Исто, 337, 332–333, 406–407, 353–354, 384–386, 356–357, 348–349, 370–372.

Карта 3: *Распрострањеност винограда на манастирским поседима у околини Скопља и Пологу према средњовековним повељама*

2. 2. 1. 3. Штип, Злетово, Пијанец

У осталим крајевима Македоније виноградарство је било заступљено у долини Брегалнице и Злетовске реке, нарочито у околини средњовековног Штипа, развијеног градског насеља византијског типа, које је поред тврђаве имало своје подграђе (грч. амбориј, емпорион) са земљиштем у непосредној околини града, називаним „градски метох“. *Градска земља* или *градски метох* представљао је добро обрађено тло на коме су цркве, властела и остали становници града поседовали своја имања под посебним, привилегованим режимом коришћења, о чему сведочи и сам назив „метох“. Међу имањима на градском метоху обично су преовлађивали виногради, вртови и воћњаци.⁴⁸⁴

Сачуване манастирске повеље показују да су се половином XIV века у Штипу и његовој најближој околини налазили многобројни виногради црквених и световних феудалаца. Цркву Св. Николе у Штипу, која је представљала баштину попа Сифија, војвода Јован Оливер, војсковођа краља Душана, даровао је својој задужбини, цркви Св. Архангела у Леснову, која је затим потчињена Хиландару.⁴⁸⁵ Оснивајући злетовску епископију 1346/1347. са седиштем у Леснову, цар Душан је манастиру потврдио поменуту цркву, са свом баштином, земљом, са њивама, виноградима, 20 чаброва, и целокупним отесом цркве.⁴⁸⁶ Виногради са осталим имањима највероватније су се налазили у ближој околини цркве и самог града, док је 20 чаброва представљало 20 потчињених кућа у штипском подграђу, које су епископији дуговале натуралну дажбину изражену у чабру вина по домаћинству. Господин Константин Дејановић је 1381. године Лесново поново потчинио Хиландару, потврђујући манастиру истих 20 кућа у Штипу „са чабровима“.⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ С. Ћирковић, *Штип у XIV веку*, Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски: по повод 75–годишнината од животот, Скопје 1986, 29–32. (= С. Ћирковић, *Штип у XIV веку*); М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва*. Социјална структура градских насеља (XII–XV век), Београд–Смедерево 1992, 72, 75–81. (= М. Благојевић, *Град и жупа*).

⁴⁸⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 673.

⁴⁸⁶ С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, 186, 192; С. Ћирковић, *Штип у XIV веку*, 29.

⁴⁸⁷ С. Новаковић, *Законски споменици*, 455; С. Ћирковић, *Штип у XIV веку*, 29, 31; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 81; Иста, *Драгаши и Света Гора*, ЗРВИ 43 (2006) 51. (= М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 51.

У Штипу су се налазили и виногради цркве архистратига Михајла, коју је подигао протосеваст Хреља, потчинивши је Хиландару највероватније у периоду између 1332/34. и 1339/40. године, о чему сведочи неколико исправа.⁴⁸⁸ У повељи краља Душана од 6. маја 1336. наводи се да је манастиру приложено „У граду Штипу, у амборију, 50 стасова паричких са свим правинама и купљеницама, са њивама и виноградима и воденицама, и у том амборију трг“.⁴⁸⁹ У компилацији неколико исправа краља Милутина и краља Душана Хиландару, која се датује у шири период 1336/1340 – 1342 – друга половина XIV века, наводи се да је Хреља приложио цркви архистратига Михаила „место које је купио у граду Штипу, било да су дворишта, било воденице било виногради или њиве“, као и 50 људи из штипског подграђа, након чега је повељом установљен и закон подграђу.⁴⁹⁰ Хрељину цркву у Штипу са поседима и људима цар Душан потврдио је Хиландару и 1348. године.⁴⁹¹ Половином XIV века у околини Штипа виногради се помињу и у поседу данас непознате цркве Светих Врачева, која је према општој хрисовуљи из 1348. такође припадала Хиландару.⁴⁹²

О виноградима на штипском метоху сведочи повеља цара Душана од 28. маја 1350. године, о потврди поседа које је властеличић Иванко Пробиштитовић купио и подарио својој задужбини, цркви Св. Јована Крститеља у Штипу. У самој повељи наводи се: „И благоизволи царство ми да упише властеличићу деспотовом Иванку Пробиштитовићу ону земљу што ју је себи купио у граду Штипу и сазидао на њој цркву Светог Јована Крститеља, и још земљу коју је купио изван града и винограде, виноградску земљу од грађана, а такође и врт који је себи купио и њиве и оно што ће још себи купити, било земљу било винограде, ...“.⁴⁹³

⁴⁸⁸ О повељама које говоре о Хрељиним даровима Хиландару и њиховој аутентичности детаљније видети: С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982), 103–117 (= С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*); А. Фостиков, *Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару*, ССА 13 (2014) 79–142. (= А. Фостиков, *Збирна повеља*).

⁴⁸⁹ В. Петровић, *Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге манастиру Хиландару у Штипу и Струмици*, 13 (2014) 13, 16; С. Ћирковић, *Штип у XIV веку*, 29.

⁴⁹⁰ А. Фостиков, *Збирна повеља*, 92–93, 99–100; С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, 104, 107; Исти, *Штип у XIV веку*, 29; Б. Ферјанчић, *Поседи византијских провинцијских манастира*, ЗРВИ 19 (1980) 239.

⁴⁹¹ С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља*, 70, 74, 91.

⁴⁹² Исто, 70, 74–75, 99.

⁴⁹³ В. Алексић, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, ССА 8 (2009) 73–74; С. Ћирковић, *Штип у XIV веку*, 29–30.

Крајем XIV века у околини Штипа помињу се и виногради које је држао извесни Стао клобучар, односно монах Симеон. У повељи господина Константина Драгаша о потврди дарова војводе Дмитра својој задужбини, цркви Вазнесења у Штипу, издатој 26. марта 1388. године, наводе се и виногради које је монах даровао манастиру: „*И приложи Стао клобучар лозу у Дамјанове драси два вретена, а на друга два вретена од те лозе да се храни клобучар до смрти, а по смрти његове та два вретена да су четири вретена вина Спасу, у помен Стасу клобучару, монашки званом Симон*“.⁴⁹⁴ Топоним Дамјанове драси се највероватније односи на потес у најближој околини Штипа, вероватно на самом градском метоху. Хиландар је у широј околини Штипа поседовао три сеоска насеља у виду дарова војводе Дмитра, потврђених повељом господина Константина Драгаша, која се датује у 1388/1389. годину. Међу дарованим насељима, виногради су се налазили у селу Козјак, које постоји и данас око 12 km североисточно од Штипа на реци Козјаштици, левој притоци Брегалнице.⁴⁹⁵ У селима Бања и Киселица североисточно од Штипа, која је господин Константин Драгаш 1388. приложио цркви Вазнесења у Штипу, земљорадничко становништво имало је обавезу давања десетка од вина⁴⁹⁶, што посредно сведочи о узгоју винове лозе у овим насељима у другој половини XIV века.

Сачуване повеље показују да је виноградарство у XIV веку било посебно заступљено у најближој околини Штипа на градском метоху, где су винограде поседовале црква Светог Николе потчињена манастиру Лесново, хиландарска црква Св. архистратига Михајла, задужбина протосеваста Хреље, црква Св. Јована Крститеља, задужбина властеличића Иванка Пробиштитовића, хиландарска црква Св. Врачева и црква Вазнесења Христовог, задужбина војводе Дмитра. У другој половини XIV века виногради се помињу и у сеоским насељима североисточно од Штипа.

⁴⁹⁴ Ј. Шафарик, *Стара српска писма. Из руског манастира Светог Пантелеимона у Светој Гори (прилог архимандрита Леонида). Господин Костадин потврђује добра манастиру вазнесења у Штипу, основаном од брата му војводе Дмитра*, Гласник СУД 7/24 (1968), бр. 11, 269 (= Ј. Шафарик, *Стара српска писма*); С. Новаковић, *Законски споменици*, 766.

⁴⁹⁵ Ж Вујошевић, *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра* (Хил. 63), ССА 9 (2010) 116, 120, 132–133. (= Ж Вујошевић, *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра* (Хил. 63)); М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 81; Иста, *Драгаша и Света Гора*, 51.

⁴⁹⁶ Ј. Шафарик, *Стара српска писма*, 266–267; 270–271; С. Новаковић, *Законски споменици*, 765–767.

У Пијанецу, жупи у горњем току реке Брегалнице, један виноград забележен је код цркве Св. Николе у истоименом сеоском насељу на самој Брегалници, северозападно од Царевог села, данашњег Делчева. Поменути цркву, као и село са виноградом цар Душан је 1346/1347. године потчинио злетовској епископији, што је потврђено и повељом Константина Дејановића 1381. године о поновном потчињавању Леснова Хиландару.⁴⁹⁷ Један виноград припадао је и цркви Свете Петке на Брегалници, задужбини властелина Карбе, коју је краљ Душан даровао Хиландару.⁴⁹⁸ Земљиште које је Карба стекао у време краља Стефана Дечанског, у каснијим документима јавља се као насеље Карбинци на левој обали Брегалнице, које је 1355. лежало између села Тарахинци, Радање, Горњи Козјак и Козјачке реке (данас истоимено око 12 km североисточно од Штипа), у чијем атару или близини се највероватније налазила и црква Свете Петке са виноградом и осталим поседима.⁴⁹⁹

У Злетову, виноградни су постојали у селу Авазгово под Морозвиздом (данашњи Мородвис), које је манастиру Светог Ђорђа код Скопља даровао византијски цар Манојло I Комнин (1143–1180), што је потврђено повељом краља Милутина око 1300. године.⁵⁰⁰ У Злетову су се налазили и виноградни у поседу цркава Св. Димитрија и Светог Николе, које су браћа Драгаш око 1378. потчинио манастиру Светог Пантелејмона.⁵⁰¹ О виноградарству у одређеним селима на простору Дебра сведоче посредни подаци из треће деценије XV века, који се односе на обавезе које су теретиле зависно становништво. Села у долини реке Радике – Радостуша са црквом Св. Богородице (данашња Ростуша) и Требиште, удаљена око 11–12,5 km североисточно од Дебра, која је арбанашки господар Иван Кастриот са синовима 1426. године даровао Хиландару, била су ослобођена пореза и дажбина у корист државе, међу којима се наводи и вински десетак.⁵⁰²

⁴⁹⁷ С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, 187, 193, 205; С. Новаковић, *Законски споменици*, 454; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 81.

⁴⁹⁸ А. Фостиков, *Збирна повеља*, 94–95, 101; С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, 105.

⁴⁹⁹ А. Фостиков, *Збирна повеља*, 121–122, 140; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 81.

⁵⁰⁰ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 325.

⁵⁰¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 514; Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, ИЧ V (1954–1955) 62, 70 (= Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*); М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 47.

⁵⁰² С. Новаковић, *Законски споменици*, 467; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 82.

2. 2. 2. Косово и Метохија

2. 2. 2. 1. Поседи Хиландара и осталих манастира

На простору Метохије распрострањеност винограда може се пратити од краја XII века и почетака формирања хиландарског властелинства. У плодној Метохији Хиландар је стекао своје прве поседе, који су се временом умножавали и били организовани у укупно пет територијално-управних целина које су називане *метохијама*. Први поседи Хиландара, међу којима је било и винограда, налазили су се у плодној Призренској жупи. Настојећи да испуни један од најбитнијих услова и обавеза ктитора, монах Симеон је након обнове и подизања манастира приступио стварању његовог властелинства. С обзиром на монашку скромност и неимућност, Симеон Немања потражио је помоћ од византијског цара Алексија III Анђела (1195–1203), који му је поклонио 9 села са „парицима“, односно потчињеним земљорадницима, у северном делу Призренске жупе, на удаљености 14–20 км од града Призрена, дуж тадашње византијско-српске границе.⁵⁰³

У оснивачкој повељи Хиландару из 1198/1199. године, Стефан Немања наводи: „И пошто измолих парике од цара у Призрену, дадох од њих манастиру у Светој Гори Богородици у Милејама села: Непробиште, Момушу, Славодрави, Ретивљу, Трње, Ретивитицу, Трновац, Хочу и другу Хочу и трг ту. И ту насадих два винограда и четири пчелињака“.⁵⁰⁴ Поменута сеоска насеља, од којих већина постоји и данас, задржавши скоро идентичне називе, смештена су између Призрена и Ораховца, на простору плодне брежуљкасте потолине, која је оивичена на истоку планином Милановац, на западу Белим Дримом и са југа Призренским подгором до обронака Шаре, док се на северу наслања на метохијску зараван.⁵⁰⁵ Засади винове лозе помињу се након насеља „Хоча и друга Хоча“, која су из других повеља позната као „Доња“ и „Горња Хоча“, представљајући данашња сеоска насеља Мала и Велика Хоча, 16 и 20

⁵⁰³ М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара на Косову и Метохији (XII–XV век)*, Београд 2006, 16–17. (Даље у тексту: М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*).

⁵⁰⁴ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 69; М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 17–18.

⁵⁰⁵ Б. Зарковић, *Хотачка метохија. Први хиландарски посед у Србији*, Лепосавић 2002, 58. (= Б. Зарковић, *Хотачка метохија*).

km северно од Призрена.⁵⁰⁶ На основу хиландарске хрисовуље види се да је Стефан Немања наложио да се винова лоза засади на простору *Горње/Велике Хоче*, у којој је био смештен и трг као и седиште прве, *Хотачке метохије* Хиландара.

С обзиром на обавезну употребу вина у црквеним обредима и исхрани монаха, виногради су за цркве и манастире представљали врло важна, готово неизоставна имања. Чињеница да је Стефан Немања, желећи да својој задужбини обезбеди све неопходне поседе, на личну иницијативу и о сопственом трошку издејствовао подизање винограда, сведочи о томе да винова лоза крајем XII века није била нарочито заступљена ни у плодној Призренској жупи. О узгоју винове лозе у Хочи сведочи и познији извор турског порекла, који показује да је виноградарство у овом селу било заступљено и у другој половини XV века, што може сведочити и о континуираном обнављању и нези почев од краја XII столећа. Према попису Скадарског санцака из 1485. године, у селу Оча/Уча (18 кућа, 78 процењених становника) у нахији Пећ, које се највероватније односи на данашњу Велику Хочу, укупна процењена производња шире износила је 60 медри (3,33 по кући; 0,77 по глави становника).⁵⁰⁷

Напори Стефана Немање у заснивању виноградарских имања на хиландарском властелинству нису остали усамљени, с обзиром да је даровањем краља Уроша I манастир у Хотачкој метохији током XIII века стекао нови виноградарски посед. На основу повеље краља Милутина о потврди дарова својих претходника, издатој после 1284, чији је садржај познат и из првог дела збирне повеље краљева Милутина и Душана, који се датује 1303/1304. године, упоређивањем поседа са оним из ранијих повеља, реконструисани су поклони краља Уроша I, чија хрисовуља није сачувана.⁵⁰⁸ Краљ Урош I приложио је манастиру пола винограда у *Желчиштима*, данас Зочиште југоисточно од Велике Хоче и око 18, 5 km северозападно од Призрена, док је његова друга половина потчињена манастиру Студеници.⁵⁰⁹

⁵⁰⁶ Исто, 58–60, 89–90; Иста, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд 1998, 221–222 (= М. Живојиновић, *Историја Хиландара I*); Иста, *Властелинство манастира Хиландара*, 84.

⁵⁰⁷ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I–II*, 230.

⁵⁰⁸ М. Живојиновић, *Даровања краља Уроша I манастиру Хиландару*, ЗРВИ 35 (1996) 216–218. (= М. Живојиновић, *Даровања краља Уроша I манастиру Хиландару*); Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 91–93.

⁵⁰⁹ А. Фостиков, *Збирна повеља*, 89, 97, 129; С. Новаковић, *Законски споменици*, 389, 394; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 59; М. Живојиновић, *Даровања краља Уроша I манастиру Хиландару*, 216; Иста,

Поред већ постојеће Хотачке метохије на северу Призренске жупе, распрострањеност винограда од друге половине XIII века може се пратити и на хиландарским поседима југоисточно и југозападно од Призрена, у деловима жупе који су чинили *Призренску метохију* Хиландара, основану као трећу по реду. Краљ Милутин потврдио је манастиру око 1299. године дар краља Драгутина, „*виноград у Призрену у Билуши, који су били купили од метохијског човека Будимирца Првославића*“.⁵¹⁰ Село *Билуша*, за које је јасно наведено да се налазило „у Призрену“, односно Призренској жупи, простире се на прибрежју леве обале Призренске Бистрице, око 7 km југозападно од града.⁵¹¹ Виноград у Билуши чинио је део поседа хиландарског братства од времена даровања краља Драгутина, након чега га је у одређеном тренутку извесни подложник хиландарске метохије путем нелегалне продаје био бесправно отуђио. Винограде је поседовала и црква Светог Димитрија у Призрену, која је такође потврђена као хиландарски посед: „*И у Призрену – оно што је испрва имала Црква Светог Димитрија, било да су виногради или њиве или млинови*“.⁵¹² Овај храм налазио се на месту данашње католичке цркве Свете Богородице у Призрену.⁵¹³ Око 1303. године краљ Милутин је село Билушу са манастиром Светог Димитрија, као и истоимену цркву са виноградима у Призрену, потчинио хиландарском пиргу у Хрусији на Светој Гори.⁵¹⁴

Одређени поседи Призренске метохије потврђени су и општом хрисовуљом цара Душана Хиландару из 1348. која је сачувана у виду интерполисаног преписа насталог

Историја Хиландара I, 222; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 88–90; М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 20; С. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, Зборник Филозофског факултета XII–1, Београд 1974, 315–316 (= С. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*).

⁵¹⁰Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину*, ССА 9 (2010) 6, 9–11 (= Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару*); М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 22; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 81.

⁵¹¹Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару*, 15; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I*, 222.

⁵¹²Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару*, 7, 9; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I*, 220; М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 22; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 81.

⁵¹³С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 60.

⁵¹⁴*Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 382–383; *Споменици на Македонија I*, 314; М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, 67–68; М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 22; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 86.

након 1365. године.⁵¹⁵ У повељи се наводи: „У Призрену црква Свети Димитрије са селима – село Локвица, Живињани, Плави, Билуша и људи у граду са својим бащинама, и виноград Иванов“.⁵¹⁶ Као што се јасно види, у општој хрисовуљи Стефана Душана хиландарска села у призренској жупи окупљена су око цркве Светог Димитрија, уз који се наводе и људи у самом граду са својим баштинским поседима. Што се тиче Ивановог винограда, изнето је мишљење да би могао да се односи на виноград у Билуши, који је манастиру потврдио краљ Милутин око 1299. године.⁵¹⁷ Будући да назив винограда указује на припадност одређеном лицу, вероватно из властеоског слоја, као и да се наводи након „људи у граду са својим бащинама“, вероватније је да се налазио у ближој околини самог града Призрена, где су били концентрисани многи виноградарски поседи црквених и световних феудалаца, што ће најбоље бити приказано на примеру хрисовуље манастира Светих Арханђела код Призрена. У Призренској метохији Хиландара налазила се и црква Светог Власија са виноградом, која је забележена једино у општој хрисовуљи из 1348. године.⁵¹⁸ С обзиром да у околини Призрена није позната, постоји претпоставка да је реч о цркви Св. Врачи у селу Новак, која се у повељи краља Стефана Дечанског наводи у међама Хотачке метохије.⁵¹⁹

Виногради су постојали и око цркве Свете Богородице у Призрену, која се у сачуваним преписима повеље краља Стефана Дечанског из 1327. године придружује хиландарским поседима у Призренској метохији. У првом интерполисаном препису повеље од 8. фебруара 1327. године, наводи се: „Када је дошао краљевству ми свечасни игуман Свете Горе Атона Богородице Хиландарске кир Гервасије са братијом, говорио је краљевству ми да им буде место за одмор код Богородице које се налази за градом

⁵¹⁵ О критичкој анализи повеље видети: С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља*, 76–83.

⁵¹⁶ Исто, 69, 74; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара према хрисовуљи цара Душана из 1348. године*, Осам векова Хиландара – историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, САНУ Одељење историјских наука, књ. 27, Београд 1998, 40–41. (= М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара према хрисовуљи цара Душана из 1348. године*).

⁵¹⁷ С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља*, 69, 74, 89.

⁵¹⁸ Исто, 98; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара према хрисовуљи цара Душана из 1348. године*, 41–42.

⁵¹⁹ С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља*, 69, 74, 89; О цркви Св. Врачи видети: Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 105–106, 109; М. Благојевић сматра да је црква Св. Власија дар Стефана Дечанског, смештајући је „*можда у Призрену*“: М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 22.

*Призреном (...) И приложи краљевство ми цркву Свету Богородицу Заградску, са млиновима и виноградима и са њивама*⁵²⁰ Црква Богородице Заградске, која данас не постоји, а коју је Стефан Дечански наводно даровао Хиландару на молбу игумана Гервасија и манастирског братства, помиње се једино у преписима ове повеље, чије време настанка није познато.⁵²¹ Самим тим, уколико је предмет интерполације управо део о даровању поменуте цркве, не може се тачно утврдити ни датум када је заједно са својим имањима доспела у посед Хиландара. У сваком случају, у самом граду Призрену посведочене су две цркве, посвећене Светом Димитрију и Светој Богородици, међу чијим су се имањима налазили и виноградима, који су у одређеном периоду постали део хиландарских посела у Призренској метохији.

О виноградима у најближој околини Призрена говоре и подаци који су садржани у исправама манастира Светог Николе у Добрушти. Краљ Душан обновио је цркву Светог Николе, формирао њено властелинство и потчинио је хиландарској обитељи, о чему је издата повеља маја 1334. године. Ово властелинство представља нову, Добруштанску метохију Хиландара, која се простирала 12–17 km југозападно од Призрена.⁵²² Добрушта је средњовековно село које се налазило највероватније на левој обали Призренске Бистрице, удаљено отприлике 2 km од ушћа реке у Бели Дрим. Остаци цркве на брду Шинкол у близини места где се налазило некадашње средњовековно село, вероватно се односе на саму цркву Светог Николе. Данашње село Добружда простире се око 5 km југозападно од средњовековног истоименог насеља.⁵²³ Властелинство Св. Николе у Добрушти познато је на основу оснивачке повеље (мај 1334), као и два царска акта – опште хрисовуље из 1348. године и повеље са сабора у Крупиштима, одржаног 2. маја 1355. године.⁵²⁴

⁵²⁰ С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару*, ССА 5 (2006), 67–69. (= С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару*); С. Мишић, *Друштвена структура Призрена у 14. веку*. Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић, Бања Лука 2015, 321 (= С. Мишић, *Друштвена структура Призрена у 14. веку*).

⁵²¹ С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару*, 74–77.

⁵²² Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добрушти*, 51–67; М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 22–23.

⁵²³ М. Николић, *Властелинство манастира Св. Николе у Добрушти*, 73–74; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 86; Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добрушти*, 66.

⁵²⁴ М. Николић, *Властелинство манастира Св. Николе у Добрушти*, 73–74.

Поред села југозападно од Призрена на левој обали Белог Дрима (Добрушта, Жури, Врбница), у оснивачкој повељи је на крају документа приложен и „*виноград Љубов на Огледници на међи љубижанској*“, као и приходи од трга у Призрену и царине у Светом Спасу.⁵²⁵ Ради се о винограду на реци Јагледници (Јегленици) северозападно од Призрена, где су се и у другој половини 20. века налазили тзв. "Љубови виногради", који допиру до границе са селом Љубижда, односно средњовековном Љубижњом североисточно од Призрена.⁵²⁶ С обзиром да се поменути дарови налазе на самом крају текста повеље након санкције, при том делимично прекривајући горњи део слова већ изведеног потписа, сматра се да су интерполирани у препис оригинала, који одражава обим и величину властелинства из каснијег времена.⁵²⁷ Самим тим, поменути виноград у Призренској жупи, као и приходи од трга и царине највероватније нису припадали цркви Св. Николе у Добрушти у време обнове храма и оснивања властелинства.

У општој хрисовуљи из 1348. године, која садржи потврду ранијих поседа добруштанске метохије Хиландару, црква Светог Николе у Добрушти потврђена је манастиру заједно са селима на левој обали Белог Дрима и Пилоту, са планинама, као и са „*виноградима у Призрену*“.⁵²⁸ Ови виногради свакако се могу односити на Љубов виноград из преписа оснивачке хрисовуље, који се наводи и у трећем акту издатом добруштанској метохији. Повељом цара Душана из 1355, којом се метохији додељују и нови поседи на десној обали Белог Дрима, потврђен је такође и нешто увећан виноградарски посед у Призрену, у виду „*два винограда Љубова*“.⁵²⁹ С обзиром да сачувана хрисовуља цара Душана из 1348. представља интерполирани препис, док се код повеље из 1355. заправо ради о хиландарском фалсификату, сматра се да су оба документа настала највероватније после 1365. године. Интерполирани препис

⁵²⁵ Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добрушти*, 54–57; М. Николић, *Властелинство манастира Св. Николе у Добрушти*, 77–79.

⁵²⁶ Исто, 79; Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добрушти*, 67; С. Мишић, Т. Суботин–Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 40–41.

⁵²⁷ Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добрушти*, 60–61, 64–65.

⁵²⁸ С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља*, 69–70, 74; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара према хрисовуљи цара Душана из 1348. године*, 42.

⁵²⁹ С. Мишић, *Хиландарски фалсификат за манастир Светог Николе у Добрушти*, 133, 135 – аутор сматра да до стварног увећавања поседа није дошло. С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља*, 89–90.

оснивачке повеље манастиру у Добрушти из 1334. могао је такође настати у Хиландару, у време израде фалсификата хрисовуље из 1355, у циљу стварања његове законске потпоре.⁵³⁰ Уколико је постојала оригинална хрисовуља цара Душана из 1348. године, није искључено да је земљиште под виновом лозом о коме је реч већ тада чинило део добруштанске метохије, док је до 1355. године можда увећано новим засадима. Имунитет над тзв. Љубовим виноградима у близини села Љубижда у Призренској жупи хиландарска црква Светог Николе у Добрушти стекла је свакако током XIV века, најкасније после 1365. године.

Судећи према повељи синова Вука Бранковића, који су после битке код Ангоре 1402. године као османски вазали повратили некадашње области свог оца, виноградима су постојали и у *Ораховцу*, данашњем истоименом насељу северозападно од Призрена. Након жалби хиландарских монаха Симеона, Теофана и Григорија да су им Турци поједине метохије одузели, док су друге поплењене и поробљене у међусобним ратовима, Гргур Вуковић је око 1405. године, са браћом Ђурђем и Лазаром и мајком Маром приложио Хиландару село Ораховац. Село је даровано са виноградима, њивама, ливадама, воћњацима, вртovima, воденицама, као и свим међама и правима „од века и од времена цара Стефана“, док се у самим међама налазио тзв. *Козмин виноград*.⁵³¹ С обзиром да се ауктори приликом одређивања међа села позивају на стање из времена цара Стефана, може се закључити да је виноградарство и у Ораховцу било присутно најкасније од средине XIV века. У дефтеру за Скадарски санџак из 1485. године Ораховац је припадао нахији Пећ, обухватајући 43 куће (174 становника) са годишњом производњом шире у количини од 180 медри (4,19 по кући; 1,03 по глави становника).⁵³²

У пределима срењовековног Хвосна, виноградарство се такође може пратити на поседима Хиландара од краја XII и почетка XIII века, као и на земљишту других цркава и манастира. Након смрти монаха Симеона ктиторство над Хиландаром преузео је његов син и наследник, велики жупан Стефан Немањић, који је приступио стварању друге, *Крушевске метохије* Хиландара у пределима средњовековне жупе Хвосно,

⁵³⁰ О критичким издањима повеља видети: Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добрушти*, 60–62, 64–65. С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља*, 76–83; С. Мишић, *Хиландарски фалсификат за манастир Светог Николе у Добрушти*, 136–138.

⁵³¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 463; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 125–126.

⁵³² S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I–II*, 292–293.

смештене између Пећке Бистрице, Проклетија и Белог Дрима.⁵³³ Повељом из септембра 1200/1201. године, Стефан Немањић увећао је манастирско властелинство поседима у северним деловима данашње Метохије, дарујући сеоска насеља и остала имања и приходе: „*Ђурђевик, Петровић, Крушево, Книна, Рубач поток, Дрстник, Гован, Заљуг и планину Добре Доле, а винограда два и трг Книнац*“, након чега се међу потчињеним поседима наводи и једно село у Зети и још неколико њих у области Метохије.⁵³⁴

Иако повеља Стефана Немањића не пружа увид у тачан географски положај винограда у оквиру атара неког од дарованих насеља, у поменутих преписима из времена краља Милутина (после 1284. и 1303/1304), који сведоче о ктиторској делатности његових предака, јасно је наведено да се један виноград налазио у *Крушеву*, а други у *Пећи*.⁵³⁵ Крушево је представљало управни и привредни центар хиландарске метохије у Хвосну – данашње Велико Крушево, око 23 km источно од Пећи, док је други виноград лежао у селу Пећ(и) на левој страни Белог Дрима, које треба разликовати од „*Пећи архиепископове*“, односно данашњег истоименог града и некадашњег трга са седиштем архиепископије, касније патријаршије.⁵³⁶ Важност винограда за манастирско властелинство огледа се и у чињеници да су се засади винове лозе налазили у Крушеву, привредном средишту поседа у Хвосну, уосталом као и у случају Хотачке метохије. У попису Скадарског санџака из 1485. године у нахији Сухогрло постојало је село Крушова (28 кућа, 116 становника), у коме је годишња производња шире износила 100 медри (3,57 по кући; 0,86 по становнику).⁵³⁷ Такође, уписано је и село Доња Крушева у истој нахији (19; 67) са количином шире од 1000 медри (52,63/14,92) и једним хаса виноградом од 30 медри.⁵³⁸

⁵³³ М. Благојевић, *Српска административна подела Косова и Метохије у XII веку*, 134–135; С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 137.

⁵³⁴ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 83; М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 20–21; С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија. Хиландарски посед у Хвосну*, Ниш 2013, 33–35. (= С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*).

⁵³⁵ А. Фостиков, *Збирна повеља*, 88, 96, 129; С. Новаковић, *Законски споменици*, 389, 394; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 59.

⁵³⁶ М. Живојиновић, *Историја Хиландара I*, 224; Иста, *Властелинство манастира Хиландара*, 87–88; С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 33, 48–50, 95.

⁵³⁷ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I–II*, 336–337.

⁵³⁸ Исто, 351.

У средњовековној жупи Хвосно Хиландар је поседовао један виноград и у самој *Пећи*, данашњем истоименом граду, као део имања око свог боравишта на тргу. У хрисовуљи цара Душана са сабора на Крупиштима од 2. маја 1355. године, манастиру је међу осталим поседима потврђено „и у *Пећи* у тргу што имају боравиште, стас, виноград и стлп, са воћем“.⁵³⁹ Иако наведена повеља представља препис настао половином XV века у настојањима хиландарског братства за очувањем својих поседа у нестабилним временима, садржај њеног текста углавном се сматра веродостојним. У препису се наводи да је хиландарски игуман са старцима на сабору у Крупиштима пружио на увид повеље краља Милутина о поседима манастира, односно „*хрисовуље прародитеља царства ми светог краља*“.⁵⁴⁰ Део потврђених поседа који претходи потврди боравишта са стасом, виноградом, ступом и воћњацима на тргу у *Пећи*, преузет је из повеља краља Милутина о потврди дарова својих претходника после 1284. и 1303–1304. године,⁵⁴¹ док се податак о имањима у *Пећи* могао налазити у некој од несачуваних краљевих повеља које се помињу у препису хрисовуље са сабора у Крупиштима.⁵⁴² Самим тим, поседе у *Пећи* са виноградом Хиландар је највероватније стекао најкасније у време краља Милутина.

Хиландарски посед у *Пећи* опстао је до половине XV века, о чему сазнајемо на основу одређених повластица дарованих манастиру. Приликом одржавања сабора 1450. године, патријарх Никодим је на захтев хиландарског игумана Романа и проигумана Варнаве са старцима, ослободио манастир плаћања пореза у корист султана и свих осталих доходака за кућу, ступ земље и виноград, односно имања која је Хиландар одраније поседовао у *Пећи*.⁵⁴³ У попису Скадарског санцака из 1485. године *Пећ* је представљала седиште истоимене нахије и казе, забележена као велико насеље од 33 муслиманске куће и 140 хришћанских (104 потпуна домаћинства, 16 удовичких и 20 нежењених), распоређених унутар шест махала, чиме би процењени број хришћанског

⁵³⁹ М. Копривица, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушчицу и трг Книнац*, ССА 15 (2016) 113, 116 (= М. Копривица, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушчицу и трг Книнац*).

⁵⁴⁰ Исто, 115, о дипломатичкој анализи документа опширније 117–127.

⁵⁴¹ А. Фостиков, *Збирна повеља*, 89, 97; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 278–279.

⁵⁴² М. Копривица, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушчицу и трг Книнац*, 117–127.

⁵⁴³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 474–475; *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља* (ред. С. Мишић), Београд 2010, 211–212 (*Пећ*) (= ЛГТССЗ).

становништва износио 580. Годишња производња шире у хришћанским виноградима износила је 4000 медри (28,57 по кући и 6,9 по становнику), поред чега су забележена и 3 хаса винограда са оствареном количином шире од 150 медри. У Пећи је винограде поседовало и муслиманско становништво, који су уобичајено опорезивани у износу од 4 акче по дунуму, како је наглашено и у самом дефтеру.⁵⁴⁴

Повеља Стефана Дечанског од 6. септембра 1327. године бележи податак који показује да се до прве трећине XIV века виноградарство развило у још једном сеоском насељу Крушевске метохије. Након окончања спора који се водио између хиландарског братства и краљеве властеле, Дмитра и Борислава Хардомилића, на иницијативу хиландарског игумана Гервасија и баште хрусијског пирга Теодосија, дошло је до поновног утврђивања међа, које су већ биле записане у хрисовуљи краља Милутина.⁵⁴⁵ Опис међа показује да је један од међника ишао „на раскрсницу, како се камен ваља у Штупељ, косом над виноград Петровић, низ Петровић на десно путем право у Дрим“.⁵⁴⁶ Данас непостојеће село *Петровић*, у коме се налазио и истоимени виноград, чинило је део Крушевске метохије од њеног оснивања 1200/1201. године. Данас постоје Велики и Мали Штупељ, док се, судећи према осталим међама, село Петровић простирало у близини Крушева и Ђурђевица (данас Мали Ђурђевик, око 2,5 km југоисточно од Крушева).⁵⁴⁷ С обзиром да је поновно тесање међа, предузето на основу повеље краља Милутина, могуће је да је виноград у Петровићу постојао и пре првих деценија XIV века.

На простору средњовековног Хвосна, виногради су постојали и у селу *Косорићи*, данас Косурић око 17 km југоисточно од Пећи, које се у време спора са хиландарским братством око питања власништва над земљом у суседству из 1327. године налазило у

⁵⁴⁴ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I–II*, 50–53.

⁵⁴⁵ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару о спору око међа Крушевске метохије*, ССА 3 (2004) 3–4, 10. (= С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару*); С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 53–62.

⁵⁴⁶ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару*, 6, 8–9; С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 59.

⁵⁴⁷ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару*, 16; С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 34, 64; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I*, 223; У општој хрисовуљи цара Душана Хиландару из 1348. године, насеља Ђурђевић и Петровић наводе се као засеоци села Крушево. Видети: С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља*, 69, 73, 87.

поседу властеоске породице Хардомилића.⁵⁴⁸ Цар Душан је на захтев некадашњег игумана хиландарског братства, јеромонаха кир Арсенија, повељама издатим у Прилепу и Скопљу након повратка са путовања на Свету Гору 1348. године, село Косориће даровао хиландарској келији у Кареји, са свим засеоцима, виноградима и осталим имањима.⁵⁴⁹ У пределима Хвосна винова лоза је узгајана и у *Сухогрлу*, данашњем истоименом насељу код Истока, у коме је хиландарска келија у Хрусији поседовала пола винограда Губавчевог, у виду дара краља Душана озакоњеног повељом из 1336/1337–1343. године.⁵⁵⁰

У овим насељима виноградарство је било заступљено и у другој половини XV века, о чему сведочи попис Скадарског санцака из 1485. године. Сухогрло је представљало велико пазарно насеље и административно седиште истоимене нахије, које су чиниле три махале са укупно 144 куће (656 процењених становника). Процењена годишња производња шире износила је 3500 медри (24,3 по кући; 5,34 по становнику), док је уписано и 3 хаса винограда са приходом од 120 медри.⁵⁵¹ У селу Косурић/Косорић (61 кућа, 252 становника), које је 1485. године чинило саставни део зеамета Дечани, годишња количина шире износила је 440 медри (7,21/1,75), док је уз један хаса виноград уписано 15 медри шире.⁵⁵²

У Хвосну су се налазили и поседи манастира Светог Стефана у Бањској на којима се, с обзиром на изричите одредбе о обради манастирских винограда од стране зависног становништва садржаних у оснивачкој повељи из 1314–1316. године, такође гајила винова лоза.⁵⁵³ Манастиру Бањска је у Хвосну било потчињено село Гумниште,

⁵⁴⁸ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару*, 5–9; С. Божанић, *Спор између манастира Хиландара и браће Хардомилића око Косорића*, Рад Музеја Војводине 51 (2009) 229–233; С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 52–64.

⁵⁴⁹ Д. Живојиновић, *Скопска хрисовуља цара Душана за келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји (Хил. 31)*, ССА 7 (2008) 63, 65; Исти, *Велика прилепска хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве*, ССА 7 (2008) 76, 80; Исти, *Карејске хрисовуље Стефана Душана*, ИЧ 50 (2003) 37–38; М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, 99; Иста, *Властелинство манастира Хиландара*, 88.

⁵⁵⁰ М. Ивановић, *Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу у Хрусији поклања цркву Св. Богородице у Липљану*, ССА 13 (2014) 43, 46 (= М. Ивановић, *Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу у Хрусији поклања цркву Св. Богородице у Липљану*).

⁵⁵¹ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I–II*, 198–200.

⁵⁵² Исто, 211–212.

⁵⁵³ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писамa*, 460, 464–465.

које се налазило између данашњег села Плужине и реке Клине, у чијим је међама стајао Георгијев виноград, који представља и једини поменути виноград у светостефанској хрисовуљи. У Хвостанској земљи манастиру су припала и села Коштрц, Осојани у Кујавчи, жупи између реке Кујавче и Источне реке, и црква Свете Богородице на „сухогрлској земљи“ код данашњег Истока.⁵⁵⁴

У близини архиепископије у Пећи, у месту *Лизица*, налазила се „*икономија црквене области*“, у којој је архиепископ Никодим (1317–1324) подигао цркву Св. Саве, посвећену првом архиепископу Сави Немањићу, насадивши и винограде и различите врсте воћа.⁵⁵⁵ Овај храм налазио се на метоху манастира Жиче, док је саму изградњу цркве довршио архиепископ Данило II.⁵⁵⁶ У попису Скадарског санџака из 1485. године највећи део поседа манастира Светог Спаса, односно Пећке патријаршије, налазио се под виновом лозом и воћем. Манастирско братство чинило је 10 лица – 7 монаха, 1 економ, баштина Јосифа коју држи друго лице и извесни Радослав Пахомије. Највећи део прихода који је долазио од манастира доносила је шира са ушуром од 90 медри, односно 1800 акчи.⁵⁵⁷ О виноградима у поседу хвостанске епископије и митрополије сведочи једино поменути османски попис. Манастир Врела, у каснијим пописима Врела Пречисте, највероватније се односи на катедрални храм Богородице Хвостанске (Мале Студенице), седишта хвостанске епископије, с обзиром да су у попису 1485, од укупно 5 кућа, забележена три монаха и један син митрополита. И у овом манастиру највише је узгајана винова лоза са производњом шире од 130 медри.⁵⁵⁸

⁵⁵⁴ Исто, 460; Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, ИЧ VI (1956) 184, 195–196 (= Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана у Бањској*); М. Благојевић, *Српска административна подела Косова и Метохије у XII веку*, 136.

⁵⁵⁵ *Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II*, 286.

⁵⁵⁶ В. Ђурић, *Свети покровитељи архиепископа Данила и његових задужбина*. Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 290; М. Копривица, *Задужбине српских архиепископа средњег века*. Црквене студије 16/2, Ниш 2019, 150.

⁵⁵⁷ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I–II*, 70 (име манастира је погрешно прочитано као Стаси). Ушур од шире наведен је у количини од 40 медри, док у наведеном издању дефтера стоји 90 медри тј. 1800 акчи. Видети: О. Zirojević, *Posedi manastira u Skadarskom sandžaku*, Novi Pazar, Kragujevac 1999, 52–53 (= О. Zirojević, *Posedi manastira u Skadarskom sandžaku*).

⁵⁵⁸ Исто, 66. Аутор бележи да су мештани крајем XX века чували успомену на постојање винограда на падинама источно и западно од цркве.

У другој половини XIV века, на простору Хвосна, винова лоза се гајила и на земљишту Спасове цркве, која се налазила у близини манастира Свете Богородице Хвостанске. *Спасову цркву у Хвосну код митрополије хвостанске*, кнез Лазар је 1380/1381. године потчинио манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори, са свим селима, људима, виноградима и осталим поседима који су записани у хрисовуљама претходних краљева, односно немањићких владара.⁵⁵⁹ У препису повеље кнеза Лазара, насталом крајем XV или у првим деценијама XVI века, наведене су међе црквених имања према властелинству хвостанске митрополије и другим поседима. Према опису међа, граница поседа Спасове цркве у једном делу допирала је до Црвене Стене, која и данас постоји у планинским пределима изнад рушевина седишта хвостанске епископије, северно од данашњих сеоских насеља Студенице и Врела у близини Истока.⁵⁶⁰ Каснији османски пописи такође потврђују да се ова црква налазила недалеко од села Врело код Истока, у чијој близини је смештен и манастир Богородице Хвостанске (Мале Студенице), седишта хвостанске епископије и митрополије.⁵⁶¹ Повељом кнегиње Милице, коју је издала са синовима Стефаном и Вуком у Новом Брду 8. јуна 1395. године, црква је потврђена Св. Пантелејмону са свим селима, метосима, међама и правима, које је имала од времена цара Стефана Душана, мада географски положај и обим њеног властелинства остају непознати.⁵⁶²

⁵⁵⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 515; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, 148 (= А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*); Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, 63, 72–73; Г. Шкриванић, *Хвостно у средњем веку*, Зборник ФФ у Београду 11/1 (1970), 333 (= Г. Шкриванић, *Хвостно у средњем веку*); Д. Јечменица, *Поседи светогорског манастира Светог Пантелејмона у Моравској Србији*. Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, Крушевац 2014, 187–188 (= Д. Јечменица, *Поседи светогорског манастира Светог Пантелејмона у Моравској Србији*).

⁵⁶⁰ Према поменутом препису границе властелинства Спасове цркве описане су на следећи начин: „Около цркве над Пилопак, на дрвени мост, од моста на Брдурије и њиховим слемомом (где се деле на једну и другу страну брда), како се камење ваља са врха на једну и другу страну, до Црвене Стене, а за тим страном Стене у воду Коритник и одатле долом на Скокшор, па опет слемомом, како се камење ваља, на епископову главу, а одатле опет слемомом, како се камење ваља на другу страну манастира изнад Пилопака под сам манастир, где је дрвени мост“. А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 156; Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, 73.

⁵⁶¹ О. Zirojević, *Posedi manastira u Skadarskom sandžaku*, 74.

⁵⁶² С. Новаковић, *Законски споменици*, 519; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана: текст, коментари, снимци*, Београд 2007, 295 (= А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*); Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, 64; Г. Шкриванић, *Хвостно у средњем веку*, 333.

2. 2. 2. 2. Поседи манастира Дечани

Распрострањеност винограда у жупама на простору Метохије у првој половини XIV века може се пратити и на поседима манастира Дечани, задужбине краља Стефана Дечанског. Стварање дечанског властелинства одвијало се током изградње манастира, која је трајала од 1327. до 1335. године, при чему је главнина посуда приложена до јесени 1330, када је највероватније издата и прва, оснивачка хрисовуља Дечана. Друга хрисовуља, која је настала до августа 1331. године, представља практик манастирског властелинства, односно попис свих сеоских насеља са имањима, као и потчињених мушких лица, тј. кућа свих социјалних слојева, чиме на одређени начин употпуњује садржај оснивачке исправе. Након 13 до 15 година од издавања прве хрисовуље, између маја 1343. и децембра 1345. године, настао је и други манастирски практик, односно трећа дечанска хрисовуља.⁵⁶³

На простору Метохије делови дечанског властелинства обухватили су крајеве Метохијско-призренске котлине на десној страни Белог Дрима, само делимично прелазећи и на леву обалу, као и крајеве мало јужније од Пећи до реке Валбоне у Албанији, док су на северу допирали до Дечанских планина, а на југу до планине Паштрик. Виногради манастира Дечани били су концентрисани у плодним крајевима западног дела Метохије, у жупама Затрнава, Подримље, Патково и Алтин, као и у долини КLINE и Ереника, условно речено, разбацани по плодној територији манастирског властелинства.⁵⁶⁴

На почетку диспозиције прве хрисовуље (1330) наводе се три винограда у најближој околини манастира, чији је положај детаљно описан: *„И приложих краљевство ми виноград испод манастира са свим међама до Великога пута и до воде која тече у Дечане, и до цркве свете Тројице; и виноград Дечанин са свим међама до цркве светог Георгија и до пута до Велике цесте и до Црвено-брешког потока (...) И виноград Харац; међа му је пут који излази из Чрвенога Брега до Велике цесте која иде под Чрвени Брег и преко до Чрвенобрешке њиве и одозго према цркви светог*

⁵⁶³ Р. Ивановић, *Дечанско властелинство, историјско-географска обрада*, ИЧ IV (1952–1953) 174; (= Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*); М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*. Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 24–26. (= М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*).

⁵⁶⁴ Г. Томовић, *Затрнавска жупа*, Косовско-метохијски зборник 2, Београд 1998, 1. (= Г. Томовић, *Затрнавска жупа*).

Георгија“.⁵⁶⁵ На основу међа, види се да су се виногради заиста налазили у најближој околини манастира. Својина над виноградима у најближој околини манастира је хронолошки спорна и највероватније не одговара времену настанка дечанског властелинства.

Први међу набројанима лежао је испод самог манастира, простирући се, судећи према опису међа, до реке Дечанске Бистрице, изнад које је смештена сама манастирска црква. Виногради *Дечанин* и *Харац* налазили су се у суседству Чрвеног Брега, који се односи на данашња села Горњи и Доњи Црни Брег, југоисточно од села Дечани, где постоји и топоним Црвени Брег. У време оснивања манастира представљао је заселак села Дечани (данас истоимено село са десне стране Дечанске Бистрице, 2 km југоисточно од манастира).⁵⁶⁶ Поменуто земљиште под виновом лозом засигурно је чинило део дечанског властелинства, осим што време његовог доласка у посед манастира није извесно. Наиме, одредбе о виноградима у близини манастира, као и дарована земља Бивољак, садржани су унутар десет редова оригиналне повеље, од 122. до 131, који представљају интерполацију, уметнуту између завршетка нарације и првог реда диспозиције оснивачког акта.⁵⁶⁷

У попису Скадарског санџака из 1485. године у манастиру Дечани регистровано је 12 монаха, док је од имања за само један виноград наглашено да припада манастиру, доносећи приход од 250 акчи. С обзиром да је у дефтеру забележен укупан збир прихода, који је долазио од самих Дечана и истоименог села, не може се поуздано разлучити која се имања такође могу сматрати манастирским. У селу Дечани, које свакако више није било потчињено манастиру, уписана је 61 кућа, док је ушур од шире износио 250 медри, при чему су евидентирана и два запуштена винограда, која су највероватније припадала манастиру.⁵⁶⁸ Судећи према попису, Дечани су 1485. године у својој најближој околини поседовали исти број винограда који се наводи и у

⁵⁶⁵ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 63, 305.

⁵⁶⁶ Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 182; Г. Томовић, *Затрнавска жупа*, 4, 8 (нап. 20).

⁵⁶⁷ Ђ. Бубало, *Два прилога о дечанским хрисовуљама*, ССА 6 (2007) 221–222. (= Ђ. Бубало, *Два прилога о дечанским хрисовуљама*).

⁵⁶⁸ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I–II*, 209–210; О. Зиројевић, *Posedi manastira u Skadarskom sandžaku*, 29; Иста, *Имање манастира Дечана у светлу турских пописа (1485–1582)*. Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 408 (= О. Зиројевић, *Имање манастира Дечана у светлу турских пописа*).

интерполисаном делу текста оснивачке хрисовуље, са том разликом да је само један од њих још увек био у стању култивисања и плодношења, док су друга два запустела.

Манастирски виногради који се јављају у интерполацији оснивачке хрисовуље, посведочени су и у попису Дукађинског санцака из 1570/1571. и 1582. године под скоро идентичним називима, али у нешто смањеном броју. У питању су виноград „Дечанин“ који би одговарао истоименом винограду код Црвеног Брега из оснивачке хрисовуље, затим виноград означен као „Придворац код манастира“, вероватно истоветан оном „испод манастира“, док је Харац уписан као њива.⁵⁶⁹ Од једног плодносног винограда и два запуштена 1485. године до пописа спроведеног скоро читаво столеће касније, у најближој околини манастира постојала су два винограда, од којих један може представљати некада запуштен, а затим обновљен виноград, док је Харац као трећи претворен у њиву.

Интерполација редова о власништву над виноградима у најближем суседству манастира у текст оснивачке хрисовуље, настала је највероватније крајем XVI века у време откупа претходно одузетих поседа. У време султана Селима II (1566–1574) извршена је конфискација свих земљишних добара у поседу хришћанских храмова у европским деловима Османског царства, након чега су дечански поседи откупљени у оном обиму који одражава попис Дукађинског санцака из 1570/1571. и 1581, док је откуп могао бити обављен током спровођења пописа санцака или тек 1583. године. И поред сведочанства о власништву над поседима, који су садржани у званичним османским документима и дефтеру области којој је манастир припадао, монашка обитељ Дечана је очигледно сматрала да је од велике важности створити и доказе о поседовању одређене земљишне имовине од самог оснивања манастира и његовог властелинства. Самим тим, сматра се да је интерполација о манастирским виноградима и земљи Бивољак настала крајем XVI века, управо у циљу повраћаја манастирске имовине, права на откуп и заштите ионако прилично умањених поседа.⁵⁷⁰ О времену стицања власништва над виноградима у околини манастира не може се ништа одређеније рећи. Судаћи према попису Скадарског санцака, једино је извесно да је манастир до 1485. године свакако дошао у посед три спорна винограда, од којих су два

⁵⁶⁹ Исто, 410–411; О. Зиројевић, *Posedi manastira u Skadarskom sandžaku*, 33–35; Ђ. Бубало, *Два прилога о дечанским хрисовуљама*, 222.

⁵⁷⁰ Исто, 222–226.

услед необнављања, одсуства неге или ратних недаћа, до последње четвртине XV века запустела.

У жупи Затрнава, виногради су се налазили у манастирском селу Стрелац, у коме су у другој хрисовуљи (1330) забележене 52 куће и 68 у трећој (1343–1345).⁵⁷¹ Село се простирало негде код данашњег Горњег или Доњег Стреоца испод Стреочких планина, отприлике на пола пута између Дечана и Пећи⁵⁷² Трећа дечанска хрисовуља (1343/1345) међу манастирским поседима бележи и цркву Светих Врачева у Стрелцима „са људима и с виноградима и са земљом и са свим што има црква та“.⁵⁷³ Средњовековно село Стрелац је у попису Скадарског санцака из 1485. уписано као Стрелец (58 кућа / 269 становника) у нахији Пећ, са годишњом количином шире од 450 медри (7,76 по кући / 1,67 по глави) и 33 медре од једног хаса винограда.⁵⁷⁴

Винова лоза је у првој половини XIV века узгајана и у селима на левој обали Дечанске Бистрице – у Љуболићу, данашњи Љубенић на левој обали Дечанске Бистрице у подножју стреочких планина, источно од Дечана и јужно од Пећи, са 67 кућа у првом и 74 куће и око 518 житеља (од тога око 230 мушкараца) у другом практику, и у Бродлићима (Бролић код Пећи) са 20 кућа у оба пописа.⁵⁷⁵ У другом дечанском практику бележи се да је дошло до замене виноградарских поседа зарад потреба манастира, на тај начин што је виноград у селу Бродлићу, замењен за Хвалојев виноград у Љуболићу. „И пресели краљевство ми Хвалоја и дах му село Бродлиће...И замених му виноград у Љуболићу за његов виноград“.⁵⁷⁶

Виногради су постојали и у селу *Ботуши*, данас Батуша југозападно од Јуника, које је једним делом припадало Дечанима. У хрисовуљи се наводи: „И приложи краљевство ми Светог Николу у Ботуши са људима који беху у то време... А земља

⁵⁷¹ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 64, 305 (Д I), 79–81 (Д II); С. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 140. (= С. Новаковић, *Село*); Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 219.

⁵⁷² Г. Шкриванић, *Хвостно у средњем веку*, 333; Р. Ивановић село смешта у жупу Хвосно и сматра да је чинило средиште хвостанског дела дечанског метоха – Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 184; Г. Томовић, *Затрнавска жупа*, 6.

⁵⁷³ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 266.

⁵⁷⁴ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I–II*, 307–308.

⁵⁷⁵ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 81–83 (Д II); 157–161 (Д III); С. Новаковић, *Село*, 140; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 184–185, 218; Г. Шкриванић, *Хвостно у средњем веку*, 333; Г. Томовић, *Затрнавска жупа*, 5–6.

⁵⁷⁶ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 131–132 (Д II).

црквена ступ на Русином пољу... и Радујев виноград, и на коме људи седе до Гргуревог плота. И виноград који је дао Добрачин...⁵⁷⁷ Виногради су лежали на земљишту цркве Светог Николе, која је имала укупно 15 људи. У Ботуши је 1330/1331. пописано 7 кућа са 49 становника (15 мушкараца). Село Ботуша налазило се међу сеоским насељима која је кнегиња Милица вратила Дечанима јуна 1397. године, након што је властелинство страдало током турских упада у ове делове Метохије.⁵⁷⁸ У попису Скадарског санцака из 1485. године, Љуболић (31 кућа / 126 становника) је припадао нахији Пећ са оствареном производњом шире у количини од 900 медри (29,03 по кући / 7,14 по становнику) и 80 медри од хаса винограда.⁵⁷⁹ Истој нахији припадала је и Бутоша/Ботоша (47; 195), у којој је винова лоза такође узгајана и у другој половини XV века, са процењеном годишњом производњом шире од 440 медри (9,36 по кући / 2,26 по становнику).⁵⁸⁰

У средњем току Клине Дечани су од оснивања властелинства поседовали виноград унутар атара села *Чабић*, који је чинио један од међника према суседним сеоским насељима Штитарици и Уњемиру – „Село Чабић са засеоцима и с међама. Међе Чабићу са Штитарицом и Уњемиром: од Губавча потока Великог цестом и уз брдо над виноград и (од винограда уз Рудине) на локву“.⁵⁸¹ Трећом дечанском хрисовуљом 1343/1345. Дечанима је приложена и црква Светог Петра код Чабића с виноградима и другим имањима.⁵⁸² Ово сеоско насеље постоји и данас под истим називом на левој страни Белог Дрима, југоисточно од насеља Клина. Према оснивачкој повељи у Чабићу су постојале 182 куће, од којих је пет замењено, док је према другом попису било 197 кућа са отприлике 1379 лица (око 596 мушких становника), што је село чинило највећим, најмноогољуднијим и једним од најбогатијих насеља међу дечанским поседима.⁵⁸³ О континуираној заступљености виноградарства у овом насељу сведочи и попис Области Бранковића из 1455. године, у коме је село уписано под истим

⁵⁷⁷ Исто, 131 (Д II), 266 (Д III).

⁵⁷⁸ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 264–265; Г. Томовић, *Затрнавска жупа*, 10.

⁵⁷⁹ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I–II*, 316.

⁵⁸⁰ Исто, 167–168.

⁵⁸¹ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 64–65, 305–306 (Д I); 96–97 (Д II); Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 190.

⁵⁸² П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 266 (Д III).

⁵⁸³ С. Новаковић, *Село*, 141; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 191; М. Грковић, *Имена у Дечанским хрисовуљама*, Нови Сад 1983, 16, 27 (= М. Грковић, *Имена у Дечанским хрисовуљама*).

именом у оквиру нахије Долци (75 кућа; 350,5 становника). Годишња производња шире од винограда потчињеног земљорадничког становништва процењена је на 800 медри (10,67 по кући / 2,28 по глави), док је од једног хаса винограда остварена количина од 140 медри.⁵⁸⁴

У Подримљу је оснивачком повељом из 1330. манастиру приложен еклесијарх Василије Леондичевић са село *Зерзевом*, данашње Зрзе на левој обали Белог Дрима, северозападно од Призрена и југозападно од Ораховца. Међе Зерзева детаљније су описане у другој дечанској хрисовуљи (1330/1331).⁵⁸⁵ Граница према кући Постељштака описана је на следећи начин: „...од Медвеђег дола с Постељштацима како иде пут над луг, под Станојев виноград, над лештије на почивалиште поврх Градишта и тако у Дрим“.⁵⁸⁶ Број домаћинстава у Зерзеву износио је 22 куће у првом и 21 домаћинство у другом попису.⁵⁸⁷ У Подримљу је краљ Душан даровао протопопу Прохору земљу попа Богдана „с вртovima, и с виноградом, и с млином, и што му је дало краљевство ми земљу на Брњашичи псарску“, као и „у Трновци што су растребили псари, и што је нетребљено земљиште од Бујковог винограда до врха уз брдо, и до Милошеве њиве што је ледина“.⁵⁸⁸ Даровани виноград, са осталим земљиштем, налазио се у суседству села Брњашче, (данашња Брњача југозападно од Ораховца).⁵⁸⁹ Бујков виноград који се помиње у међама, лежао је на брду, поред једног неискрченог земљишта.⁵⁹⁰

О заступљености винове лозе на простору жупе Патково говори један посредан податак, који се односи на дечански посед у овој области. Средњовековна жупа

⁵⁸⁴ *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, 21–22.

⁵⁸⁵ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 129–130 (Д II), 66–67, 307 (Д I); Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 193; М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*, 24, 26–27; М. Пешикан, *Из историјске топонимије Подримља I*, Ономатолошки прилози II, Београд 1981, 8–9. (= М. Пешикан, *Из историјске топонимије Подримља I*).

⁵⁸⁶ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 130 (Д II).

⁵⁸⁷ С. Новаковић, *Село*, 142; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 193; М. Грковић, *Имена у Дечанским хрисовуљама*, 17.

⁵⁸⁸ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 138–139 (Д II), 264–265 (Д III); О протопопу Прохору видети: М. Копривица, *Протопоп Прохор, свештеник и властеличић на дечанском властелинству у XIV веку*, БИГ 2 (2011) 75–89.

⁵⁸⁹ М. Грковић, *Имена у Дечанским хрисовуљама*, 143.

⁵⁹⁰ М. Благојевић, *Земљорадња*, 66, 74.

Патково обухватала је подручје данашњег Хаса, простирући се између Белог Дрима, Ереника (Рибника), планине Паштрик и реке Слатине (Скатине) у Албанији, захватајући и део данашње албанске територије до области Битичи.⁵⁹¹ На простору Паткова виногради су постојали у међама влашког катуна *Тудоричевци*, потчињеног Дечанима са 29 домаћинстава (203 становника / 104 мушкараца), који се налазио на простору данашњег села Ромаја, јужно од сеоског насеља Рогово.⁵⁹² Према другом практику манастира (1343/1345), на границама овог катуна постојао је виноград, с обзиром да је међа једним делом ишла „уз брдо на Драгољев виноград“.⁵⁹³

У жупи Алтин, која се простирала од Ереника до реке Валбоне, обухватајући њен горњи и средњи ток, и од подножја планина Богићевице и Трескавице до воделнице притока Белог Дрима, Дечани су поседовали укупно десет сеоских насеља.⁵⁹⁴ О заступљености виноградарства у овом крају сведочи топоним Виноградиште, као један од међника жупе, чији назив упућује да се ради о запуштеном винограду. Према трећој дечанској хрисовуљи, граница Алтина кретала је од Маторског преслопа, идући даље „на Тлсто брдо на виноградиште како упада у Жрково у Слатину...“⁵⁹⁵ Маторски преслоп се вероватно налазио између данашњег превоја Уришта на албанској граници и реке Ереник, док међник Толсто брдо представља планину Стоберце, познату и као Ђафа Стобрда југозападно од Ђаковице, такође на граници са Албанијом. Жрково, у чијој близини је било смештено виноградиште, јесте данашње албанско село Жерке, док је Слатина стари назив за реку Скатину у Албанији. Убикација топонима показује да је део границе Алтина који од виноградишта „упада у Жрково, у Слатину“, заправо пролазио развођем између поменутог села и горњег тока реке Скатине у подножју планине Стоберце. Под овом

⁵⁹¹ О границама жупе Патково у XIV веку детаљније видети: М. Николић, *Средњовековна жупа Патково*, ИЧ 18 (1971) 207–214. (= М. Николић, *Средњовековна жупа Патково*); М. Благојевић, *Српска административна подела Косова и Метохије у XII веку*, 135.

⁵⁹² М. Николић, *Средњовековна жупа Патково*, 208–209.

⁵⁹³ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 254 (Д III).

⁵⁹⁴ Исто, 65, 306 (Д I); 110 (Д II), 231 (Д III); Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 188–190; М. Пешикан, *Из историјске топонимије Подримља I*, 4–6; Г. Томовић, *Алтин у XIV и XV веку*. Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991, 153, 158. (= Г. Томовић, *Алтин у XIV и XV веку*).

⁵⁹⁵ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 65, 306 (Д I); 110 (Д II), 231 (Д III); Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 188.

планином се половином XIV века налазила и запуштена лоза или место на коме је раније постојао виноград.⁵⁹⁶ У претежно планинском Алтину, југоисточни крајеви у којима је средином XIV века забележен траг о некадашњем узгајању винове лозе представљају нижи, питомији део области до кога су долином Дрима допирали утицаји топле средоземне климе, стварајући могућност за развој насеља и земљорадничких делатности.⁵⁹⁷

Према дечанским хрисовуљама, од 46 сеоских насеља која су припадала манастиру у пределима Метохије, виногради се помињу унутар њих седам. Дечани су поседовали винограде у селима жупе Затрнава, као и три винограда у својој најближој околини, које је манастир стекао у периоду до 1485. године. Манастирски виногради налазили су се и у селу Ботуши (Батуша) југозападно од Јуника – на земљишту цркве Светог Николе, у средњем току Клине, у Подримљу и на простору Паткова, док се у међама Алтина, у подножју планине Стоберци, половином XIV века налази на податак о запуштеној лози или некадашњем постојању винограда на овом простору.

Након краћег периода привремене османске власти у раздобљу између првог пада и обнове Српске деспотовине (1439–1444), Дечани су се по освајању Области Бранковића 1455. године дефинитивно нашли у саставу турске државе, губећи највећи део свог дотадашњег властелинства, док се у попису Области од некадашњих дечанских виноградарских села нашло једино насеље Чабић у коме је винова лоза узгајана и половином XV столећа. Приликом пописа Скадарског санцака из 1485. године, манастир је заједно са селима Дечани, Косурић (Косорићи), Ругово, Ђаковица, Гораждево/Гораждевци и Чрниш чинио део зеамета Дечани, у поседу извесног Хасанбега.⁵⁹⁸ Иако је манастир изгубио скоро све своје поседе, попис такође показује да је у селима Срелац, Ботуша и Љуболић, која су некада припадала Дечанима, вероватно одржан континуитет гајења винове лозе до последње четвртине XV века.

⁵⁹⁶ Убикације према: Г. Томовић, *Алтин у XIV и XV веку*, 159–160.

⁵⁹⁷ Исто, 153.

⁵⁹⁸ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I–II*, 207–214; О. Зиројевић, *Имање манастира Дечана у светлу турских пописа*, 409.

2. 2. 2. 3. Поседи манастира Светих Арханђела код Призрена

Виноградарство је било нарочито добро развијено на поседима манастира Светих Арханђела код Призрена, задужбине цара Душана, чије је властелинство почело да се формира 1343. године, да би било уобличено и употпуњено 1349/1350, приликом издавања оснивачке хрисовуље. Највећи број манастирских поседа простирао се у најближој околини Призрена и Призренској жупи, а делимично и у Призренском подгору, Подримљу, Горској жупи и другим крајевима Метохије.⁵⁹⁹

Велики број винограда потчињених Светим Арханђелима простирао се у најужој околини Призрена, односно на „градској земљи“ или градском „метоху“ и њему суседним селима. Призренски метох простирао се око града, на удаљености 2–7 km у полупречнику, обухватајући плодно и добро обрађено земљиште. На истоку је допирао до атара сеоских насеља Новосељана и Селчана, на северу и североистоку до Љубижње, Љубижданског поља на десној обали реке Јагледнице и Љубове цркве на удаљености 2–3 km од града. На левој обали реке Јагледнице налази се данашње Призренско поље, које је такође представљало део градске земље, док су према северу, северозападу и западу границе метоха лежале на удаљености око 5 km од града. На северозападу је допирао до села Србице и Лутовице, на раздаљини од отприлике 6–7 km, а на западу до села Ограђеник дужином од око 5 km. На југу и југозападу градска земља се простирала до села Лесковац на локалитету Рибник (око 2 km), граничећи се и са селом Хоча Заградска, док је на југу и југоистоку призренски метох допирао до планине Цвилин (Цвиљен) на удаљености око 4 km.⁶⁰⁰

У Призрену је цар Душан својој задужбини даровао три цркве, које су поседовале мноштво винограда на различитим потесима градског метоха. Црква Светог Спаса, коју је подигао отац властелина Младена Владојевића око 1335. године, уступљена је Светим Арханђелима са свим селима, људима, земљом, виноградима и свим имањима које је поседовала у граду, жупи или на неком другом месту.⁶⁰¹ На име компензације, Младену Владојевићу и његовој мајци, дарована је Андрејча црква у Охриду, при чему је у манастирској повељи истакнуто да је замену црква пратила и замена свих њихових поседа – *„села за села, винограде за винограде, млинове за*

⁵⁹⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 40.

⁶⁰⁰ М. Благојевић, *Град и жупа*, 76–77.

⁶⁰¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 54, 60, 81–82, 89, 120.

млинове“.⁶⁰² Црква Светог Спаса је на градској земљи поседовала 4 винограда на неколико места: у Клепину углу, у Дреновцу, "љеху даниловску иза дворова", као и виноград на Курилу.⁶⁰³ Потес Курило налазио се код Призрена, на десној обали Призренске Бистрице, на месту које је данас под зградама, док се назив очувао у Курила Пољу северно од Жура.⁶⁰⁴ Локалитети Дреновц и Клепин Угао, такође нису очувани до данас.⁶⁰⁵ У „љехи даниловској“ вероватно се крије леја, односно засад винове лозе извесног Данила, који је лежао иза дворова – стамбених објеката у граду.⁶⁰⁶

Поред Спасове цркве, у призренском метоху винограде је поседовала и црква светог Николе, задужбина призренског властелина Рајка Киризмића, коју је цар Душан такође потчинио Светим Арханђелима са виноградима, воћњацима, дудињацима, млиновима и три куће зависних људи у граду.⁶⁰⁷ У светоарханђеловској хрисовуљи садржана је и одредба о детаљном распореду црквених винограда и извршеној замени поседа: „А ово су виногради те цркве: виноград на Крушевом пољу, а заменисмо га Њежи; и виноградак у Бабишима, и виноград у Пустицама, и оба заменисмо Њежи на Курилу. Виноград иза дворова, и заменисмо га Дабиживу каматнику на Курилу; виноград у Габровцима, и заменисмо га Бојку на Курилу; и други виноград иза дворова, и заменисмо га Дабиживу каматнику на Курилу; виноград у Габровцима, и заменисмо га Одељану, на Курилову; и у Пустицама два винограда, и заменисмо их Иванку ткачу на Курилову; виноград у Липовцима, и заменисмо га Дмитру на Курилову; виноград на Хинатовцима, а други у Дубровицама; виноград више Пуљше; виноград у Дреновцима; виноград у Бабишима; виноград у Пустицама“.⁶⁰⁸

Текст оснивачке хрисовуље показује да су виногради цркве Светог Николе били концентрисани у најближој околини Призрена. Црква властеличића Рајка Киризмића

⁶⁰² Исто, 89, 120; С. Мишић, *Друштвена структура Призрена у 14. веку*, 320.

⁶⁰³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 89, 120–121; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 121.

⁶⁰⁴ М. Благојевић, *Град и жупа*, 78; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 197.

⁶⁰⁵ Исто, 193, 196.

⁶⁰⁶ Исто, 89, 120–121.

⁶⁰⁷ Исто, 55–56, 82, 89, 121; С. Мишић, *Друштвена структура Призрена у 14. веку*, 320; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 120.

⁶⁰⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 90, 121.

поседовала је укупно 16 винограда на различитим потесима, који су се простирали на самој градској земљи.⁶⁰⁹ Укупно три винограда налазила су се у Пустицама, на месту данашњег потеса и потока под називом Пусница, што је уједно и највећи број винограда у поседу цркве на једном потесу. Поред тога, црква Св. Николе држала је по два винограда у Бабиштима, Габровцу и „*иза дворова*“, и по један виноград на потесима Крушево поље, Липовци, Хинатовац, Дубровице, Дреновц, као и „*више Пуљше*“, чија је локација одређена посредством имања извесног Пуљше, који је са децом и млином био потчињен цркви Св. Спаса.⁶¹⁰ Са друге стране, цитирани део повеље показује да су виногради били широко распрострањени на градском потесу Курило, налазећи се у рукама шесторице властеличића и занатлија, док је на овом потесу своје винограде имала и црква Светог Спаса.

Настојећи да створи компактну земљишну површину под виновом лозом у близини самог манастира, цар Душан је предузео комасацију земљишта и заменом поседа од укупно 16, образовао комплекс од 10 винограда на локалитету Курило, док су дотадашњим власницима додељени виногради на околним потесима који су припадали цркви Св. Николе.⁶¹¹ На тај начин, извесни Њежа добио је у посед укупно три винограда – у Крушевом Пољу, у Пустицама и Бабиштима, Дабижив каматник, човек потчињен кесару Гргуру који је делимично био потчињен Св. Арханђелима, бавећи се и новчаним трансакцијама⁶¹², стекао је два винограда иза дворова у граду, док се у власништву извесног Дмитра нашао један виноград у Липовцима. Два винограда у Габровцима припала су властеличићима Бојку и Одељану, а друга два у Пустицама ткачу Иванку. Након комасације земљишта, метох цркве Светог Николе који је припао манастиру Светих Арханђела, обухватало је десет винограда на Курилу и још шест

⁶⁰⁹ Убикације потеса у околини Призрена према: С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 187, 191, 193, 197–198, 204, 209.

⁶¹⁰ М. Благојевић, *Град и жупа*, 78; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 120–121.

⁶¹¹ М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, Зборник МС за историју 44 (1991) 16–17. (= М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*); М. Благојевић, *Град и жупа*, 78; С. Мишић, *Сеоске међе у средњовековној Србији*. Споменица академика Милоша Благојевића, Београд 2015, 46 (С. Мишић, *Сеоске међе у средњовековној Србији*); М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 120–121.

⁶¹² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112; С. Мишић, *Друштвена структура Призрена у 14. веку*, 321.

винограда смештених на разним потесима, такође у околини града – Хинатовац, Дубровице, Дреновц, Бабишта, Пустице, и у близини Пуљшиног имања.

Црква Светог Стефана са болницом, задужбина краља Милутина у Призрену, потчињена је манастиру са виноградима и осталим поседима, који су у светоарханђеловској хрисовуљи наведени уопштено, мада се са сигурношћу може претпоставити да су такође лежали на деловима градског метоха – *„И још приложи Царство ми цркву Светог Стефана, са свим двором, и са земљом и с виноградима и с млиновима и с вртovima и с воћем и с дудињацама...“*⁶¹³ Међу имањима три манастирске цркве у Призрену преовладавали су виноградима, мада је у њиховом поседу било и вртова, воћњака, дудињака, воденица, при чему само неколико њива. Овим црквама служила су укупно 22 домаћинства зависних људи у Призрену (цркви Св. Спаса 13, Св. Николе 3, Св. Стефана 6), међу којима је било и одређеног броја занатлија,⁶¹⁴ који су засигурно поседовали довољно искуства и вештина, неопходних за култивисање винове лозе.⁶¹⁵

У градском метоху винограде су поседовали и припадници нижег властеоског слоја – властеличића, које је цар Душан такође потчинио својој задужбини. У манастирској повељи се након цркава у Призрену наводи извесни Новак Пеција, приложен манастиру са дворовима, виноградима и осталим имањима.⁶¹⁶ Међу многобројним властеличићима са имањима и баштинским црквама, винограде је имао и Орландо Мицовић, који је Светим Арханђелима потчињен са виноградима, млиновима, људима *„и са свим што има у граду“*,⁶¹⁷ тако да се његови виноградима са осталим имањима такође могу сместити у сам градски метох. Манастирском властелинству прикључено је и баштинско село Орланда Мицовића – *Селчани*, данас Грнчари поред Призрена, коме је придодат и део арбанашког катуна Шпинадија.⁶¹⁸ Као што је приказано у опису граница призренског метоха, село се простирало до пута који је водио из Врбичана у Призрен, док је са друге стране допирало до села Љубижње, реке

⁶¹³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 60, 90, 121.

⁶¹⁴ М. Благојевић, *Град и жупа*, 78.

⁶¹⁵ М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 121.

⁶¹⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 90, 121.

⁶¹⁷ Исто, 109, 139.

⁶¹⁸ Исто, 50, 95, 109, 139; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 122–123.

Јагледнице и Љубове цркве⁶¹⁹, поред којих су се налазили тзв. Љубови виногради добруштанске метохије манастира Хиландара.⁶²⁰ Јасно је да се у личности Љуба крије одређени властелин, вероватније властеличић, који је на самој периферији градске земље поседовао баштинску цркву и винограде, који ће припасти хиландарској цркви Светог Николе у Добружди, па се и сами „Љубови виногради“ могу сместити у призренски метох. Део атара Селчана, поред пута од Врбичана ка граду, допирао је до „*винограда Хусарева*“, који је вероватно такође припадао градској земљи.⁶²¹

У међама села *Ограђеник*, данашњи Гражданик, које је лежало на западној страни призренског метоха на удаљености око 6 km од Призрена, светоарханђеловска хрисовуља такође наводи један виноград.⁶²² Граница сеоског атара према селима Млачно и Лука ишла је „*преким путем до дрена и од дрена уз брег на локву до сађене лозе, и од локве низ брег у цркву Светог Пантелеја, где се састаје Бистрица с Белим Дримом*“.⁶²³ Из цитираног дела повеље види се да је атар Ограђеника на западу допирао до ушћа Призренске Бистрице у Бели Дрим, док формулација описа међа указује да су на границама овог села постојали млади, тек оформљени засади винове лозе, мада није сигурно ком насељу су припадали.⁶²⁴

Југозападно од Призрена виногради су постојали и у манастирском селу *Плоскиштино*, данас Послишта, које је својим атаром такође додиривало градски метох. Село је даровано Светим Арханђелима „*с млиновима, и с виноградима, и с међама, и са свим правима села тога, како су држали отпре с Билушом и с Хочом, тако и да држе*“.⁶²⁵ Плоскиштино лежи у суседству Хоче Заградске, села Призренске епископије, и у суседству хиландарског села Билуше, у којима су у првој половини XIV века такође постојали виногради. С обзиром да хрисовуља краља Милутина о обнови епископске цркве Св. Богородице Љевишке у Призрену и њеног властелинства из

⁶¹⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 95, 109, 139.

⁶²⁰ Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добрушти*, 55, 57; С. Мишић, *Хиландарски фалсификат за манастир Светог Николе у Добрушти*, 133, 135.

⁶²¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 109, 139; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 122–123.

⁶²² М. Благојевић, *Град и жупа*, 77.

⁶²³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 95, 125–126.

⁶²⁴ М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 123.

⁶²⁵ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 97, 127; М. Благојевић, *Град и жупа*, 77; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 123.

1306/1307. године није сачувана, као ни исправе његових претходника, поседи призренске епископије садржани су тек у повељи краља Стефана Дечанског. Хрисовуља из априла 1326. године издата је у виду потврде ранијих дарова епископији, почев од византијских царева до краља Милутина, којој су придодати и нови поседи.⁶²⁶

Краљ Стефан Дечански потврдио је епископији „*село Хочу близу Луке, што су држали пронијари и са људима села тога, и са земљом њиховом и са свим међама као што је сад и од почетка било, и са виноградима и с њивама, све што је обрађено или необрађено, да ово има света црква као и друга села црквена слободно и ни од кога неповредно*“.⁶²⁷ Средњовековна Хоча, данашња Оча Заградска југозападно од Призрена лежала је у суседству некадашњег села Лука које се налазило на десној обали Призренске Бистрице, граничећи се са призренским метохом и селом Влашње. Цитирани део повеље показује да је Хоча, у којој су постојали виноградима, заједно са осталим имањима и људима „*као што је сад и од почетка било*“, као посед епископије била присвојена од стране пронијара, да би је потом Стефан Дечански вратио Светој Богородици.⁶²⁸ По свему судећи, Хоча је одраније била у саставу властелинства, свакако у време краља Милутина, мада није искључено да је са земљиштем и људима припадала епископском властелинству и у време оснивања 1219/1220. године.

Виногради су узгајани и у селу Кориша, које је са својим засецима Пакостиње и Бусино представљало валовито, брежуљкасто тло, богато здравим изворским и текућим водама. Кориша лежи североисточно од Призрена, у суседству Љубишње и засека Скоробиште, на удаљености око 10 km од Светих Арханђела.⁶²⁹ Старац Григорије, иконом хиландарског манастира Светог Петра Коришког, подигао је нову цркву Светог Петра у Кориши, потчинивши је 1343. године манастиру Светих Арханђела, „*заједно са*

⁶²⁶ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, 15, 21, 24; М. Николић, *Властелинство Свете Богородице на Љевиши*, ИЧ 23 (1976) 39–40. (= М. Николић, *Властелинство Свете Богородице на Љевиши*).

⁶²⁷ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, 15, 21.

⁶²⁸ М. Николић, *Властелинство Свете Богородице на Љевиши*, 40–41; С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, 33, 35.

Пронија је представљала условно добро које се добијало за обављање војничке службе, а пронијари уживаоци ове врсте поседа. Видети: Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1951, 127–132; *ЛССВ*, 589–591 (Б. Ферјанчић, *Пронија*).

⁶²⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 41.

зградама и са периором и са два винограда, и са млином и са правинама те цркве".⁶³⁰ Ову цркву цар Душан је учинио привременим седиштем манастирског игумана Јакова, тако да је село Кориша са новом црквом Св. Петра и два винограда чинило један од првих поседа арханђеловског властелинства.⁶³¹

Краљ Душан је у знак захвалности старцу Григорију уступио на доживотно уживање цркву чији је био економ – стару цркву Св. Петра Пустиножитеља Коришког са властелинством, која би после његове смрти припала Хиландару. Уколико пак буде желео да борави у Св. Архангелима, краљ му је "уписао два комада...да се храни до смрти", дарујући му доживотно издржавање.⁶³² У време издавања хрисовуље цара Душана са сабора у Крупиштима, 17. маја 1355. године, некадашњи хиландарски иконом више није био у животу, док је нова црква Св. Петра потврђена манастиру Светих Арханђела, при чему се детаљније наводи да се земља коју је старац Григорије купио налазила „око цркве и више цркве, до реке и до винограда Трчининовог“, која је са вртовима, воћњацима, млином, земљом у пољу и самом црквом процењена на 1800 перпера.⁶³³

Винова лоза је узгајана и у суседству Корише, у манастирском селу *Љутоглави* (данашња Љутоглава на путу за Суву Реку), у које је цар Душан доселио зидаре из Пнуће, жупе у земљи Рашка.⁶³⁴ Занатлијама су одређени поседи даровани у баштину, уз олакшице у обавезама, које пак нису подразумевале изузимање од обавезе обраде винограда: " ...и даде им Царство ми земљу у Љутоглавама што је држао Калојан,

⁶³⁰ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана старцу Григорију*. ССА 12 (2013) 24–25 (= С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана старцу Григорију*).

⁶³¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 11–12, 80, 91, 122; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 121.

⁶³² С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана старцу Григорију*, 25.

⁶³³ С. Мишић, *Хрисовуље цара Стефана Душана о светом Петру Коришком са сабора у Крупиштима*. ССА 11 (2012) 68 (= С. Мишић, *Хрисовуље цара Стефана Душана о светом Петру Коришком*); Друга повеља цара Душана датована такође 17. маја 1355. године представља фалсификат, премда се део о земљишту нове цркве Светог Петра у Кориши, који је истоветан као и у цитираној хрисовуљи, не сматра спорним. О критичкој анализи повеља видети: томе детаљно видети цитирани рад, као и С. Мишић, *Повеље цара Стефана Душана манастиру Светог Петра Коришког*, ИГ 1–2 (1993) 121–133; Исти, *Хрисовуље цара Стефана Душана о светом Петру Коришком*, 59–90; Исти, *Поседи манастира Светог Петра Коришког*, ИГ 1–2 (1989) 39–54.

⁶³⁴ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 41, 123, 199.

Милкусов брат – и њиве, и ливаде, и млин, и виноград на реци Милкусов – и да то имају све у баштину, и деца њихова и да им не буде ине работе осим зидања и бедбе дан и леја винограда,⁶³⁵ Према наведеном цитату види се да је у селу Љутоглави на реци постојао виноград, који је понео назив по извесном Милкусу, односно власнику земље на којој се налазио. Чињеница да су зидари, и поред бројних олакшица у корист обављања својих стручно-занатлијских послова, били дужни да годишње обрађују и леју винограда, сведочи о заступљености и значају виноградарства на светоарханђеловском властелинству.⁶³⁶ У попису Скадарског санцака из 1485. године Љутоглава је уписана као село у нахији Призрен, са 10 кућа (34 становника) и годишњом производњом шире од 100 медри (10 по кући; 2,94 по становнику).⁶³⁷

У селу *Мишутшита* (Мушутшите) код Суве Реке, североисточно од Призрена виногради су били засађени око цркве Светог Симеона, коју је краљ Стефан Дечански априла 1326. године даровао призренској епископији.⁶³⁸ Неколико деценија касније, приликом оснивања своје задужбине и формирања манастирског властелинства, цар Душан је одређене поседе одузео епископији дарујући их Светим Арханђелима. Манастиру је потчињено читаво село Мушутшите са црквом Свете Богородице, као и црквом Светог Симеона која је припадала цркви Богородице Љевишке, са виноградима, воћем, дудињацима.⁶³⁹

У оснивачкој хрисовуљи манастира Светих Арханђела садржан је податак о подизању великог винограда у селу *Сењани* у Подримљу, који представља и пример важности која је придавана виноградарству и његовом ширењу у ближој околини Призрена у првој половини XIV века. Средњовековно село Сењани налазило се у долини Рибника, на подручју данашњих Доњих Поточана код Ораховца.⁶⁴⁰ Овде је први игуман Светих Арханђела Јаков засадио "*...виноград велик, а са мало људи; и учини*

⁶³⁵ Исто, 110, 140.

⁶³⁶ М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 121–122.

⁶³⁷ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I–II*, 224–225. У близини Пећи постоји село под истим називом – Љутоглава, које је забележено и у Скадарском санцаку у оквиру нахије Пећ, 273–274.

⁶³⁸ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, 17, 23, 35.

⁶³⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 94, 125, 44–45; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 123.

⁶⁴⁰ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 43, 206; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 122.

*Царство ми у Сењанима закон, да онај виноград сами граде и обрађују, а да им не узимају лана, ни јагњетине, ни вуне, нити да им је далеког пута. И опет рече Царству ми, како земљице мало имају, да ону земљу која је била цркви узета од њихова села, ту земљу да поделе и да је имају, а да ору цркви на Брњашичи на ступовима црквеним што им је закон три дана с јесени заманицом, и три дана у пролеће, и бедбу, и три дана сена да косе, на Брњашичи заманицом, а другамо да их не гоне на сено нити на орање. И све да сврстају како им нареди игуман, а друге работе да им не буде".*⁶⁴¹

Сењани су се очигледно, као и Кориша, налазили у саставу властелинства још од 1343. године. Пошто је велики виноград захватио део површина које су земљорадници користили за гајење житарица, одлучено је да се становницима села врати онај део земље који је припао манастиру, док су своју радну обавезу према манастиру извршавали у атару суседног села Брњача.⁶⁴² Потреба да се поред комасације винограда у метоху Призрена у циљу заокруживања манастирских поседа, потчињавања села, људи и цркава са виноградима, прибегне и засађивању нових, потврђује чињеницу да је виноградарство током XIV века све више јачало и добијало на важности.⁶⁴³

Поред Сењана и дечанског села Зерзево (Зрзе), у Подримљу су се виногради гајили у још неким селима манастира Светих Арханђела. Један виноград налазио се у међама села *Пирани*, данас Пиране на путу Призрен–Ораховац: "... од студенца уз брег више винограда на Нерез, ...".⁶⁴⁴ С обзиром да је у повељи наглашено да су Пирани даровани са међама, виноград је сигурно припадао манастирском властелинству. Топоним Нерез који је наведен као међник села, указује на један од начина подизања винограда, али такође својеврсно сведочи о заступљености винове лозе на простору Пирани у претходном периоду.⁶⁴⁵ У долини Белог Дрима виногради су забележени и код манастирског села *Целине*, данас Целина северозападно од Призрена, у суседству Мале и Велике Круше, с леве стране пута за Ораховац. Судећи по међама његовог атара: "... од трновачке међе низ брдо па на ону страну уз поток мимо винограда, па у Спасовицу ...",⁶⁴⁶ могуће је да се поменути виноград простирао у самим Целинама.⁶⁴⁷

⁶⁴¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 93, 124.

⁶⁴² М. Благојевић, *Земљорадња*, 301–302.

⁶⁴³ Исто, 111.

⁶⁴⁴ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 123, 200.

⁶⁴⁵ М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 122.

⁶⁴⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 110, 140.

У Подримљу су виногради постојали и у некадашњем манастирском селу *Тмава*, које се налазило негде на Белом Дриму у суседству села Горожупе, данашњег Горожупа на албанској граници, које је у XIV веку припадало хиландарском манастиру Светог Николе у Добрушти.⁶⁴⁸ На реци *Невиној*, притоци Белог Дрима која данас не постоји под истим називом, на „*међи лоховској*“, постојало је место са млиновима, који су манастиру Светих Арханђела даровани заједно са млинаром Жаном са породицом и његовим земљишним поседима, односно са виноградима и њивама, који су се вероватно налазили негде у близини.⁶⁴⁹

Захваљујући повољним утицајима средоземне климе, винова лоза се могла гајити и у крајевима брдовите Горске жупе у шарпланинском пределу, у југозападној околини данашњег Драгаша. На овом простору половином XIV века виногради су постојали у светоарханђеловским селима *Оба Крстаца*, данас Мали и Велики Крстац у суседству Рапче, у близини границе са Албанијом.⁶⁵⁰ Међу манастирским поседима у Хвосну виногради се помињу једино у међама катуна *Синајинци*, који се налазио на простору данашњег села Синаје, источно од Истока и североисточно од Пећи.⁶⁵¹ Синајинце је цар Душан 1349/1350. потчинио Светим Арханђелима, док је део међе катуна од Истока ка селу Гојну ишао „*од студенца право међу винограде у Орландин камен*“.⁶⁵²

Као што се може видети на основу светоарханђеловске хрисовуље, у градском метоху Призрена налазио се велики број винограда у поседу цркава и манастира, властеле и властеличића. Неколико цркава потчињених задужбини цара Душана код Призрена поседовало је винограде смештене на разним потесима градске земље. Црква Светог Николе Рајка Киризмића држала је винограде у Пустицама, Бабиштима,

⁶⁴⁷ М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 122.

⁶⁴⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 128, 48; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 123.

С. Мишић, *Хиландарски фалсификат за манастир Светог Николе у Добрушти*, 133, 135, 140; М. Николић, *Властелинство манастира Св. Николе у Добрушти*, 78–79.

⁶⁴⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 100, 130, 200; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 124.

⁶⁵⁰ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 126, 47.

⁶⁵¹ Г. Шкриванић, *Хвостно у средњем веку*, 333; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 53.

⁶⁵² Исто, 105, 135.

Габровцу, на Крушевом пољу, у Липовцу, Хинатовцу, Дубровицама, Дреновцу, затим „*иза дворова*“, као и „*више Пуљше*“. На потесу Курило цар Душан створио је комплекс земљишта под виноградима у поседу манастира Светих Арханђела, који су некада припадали призренским властеличићима и занатлијама. Виногради цркве Светог Спаса такође су били смештени на Курилу, затим у Клепином углу, у Дреновцу, као и негде иза дворова у граду, док су на градској земљи лежали и виногради цркве Светог Стефана.

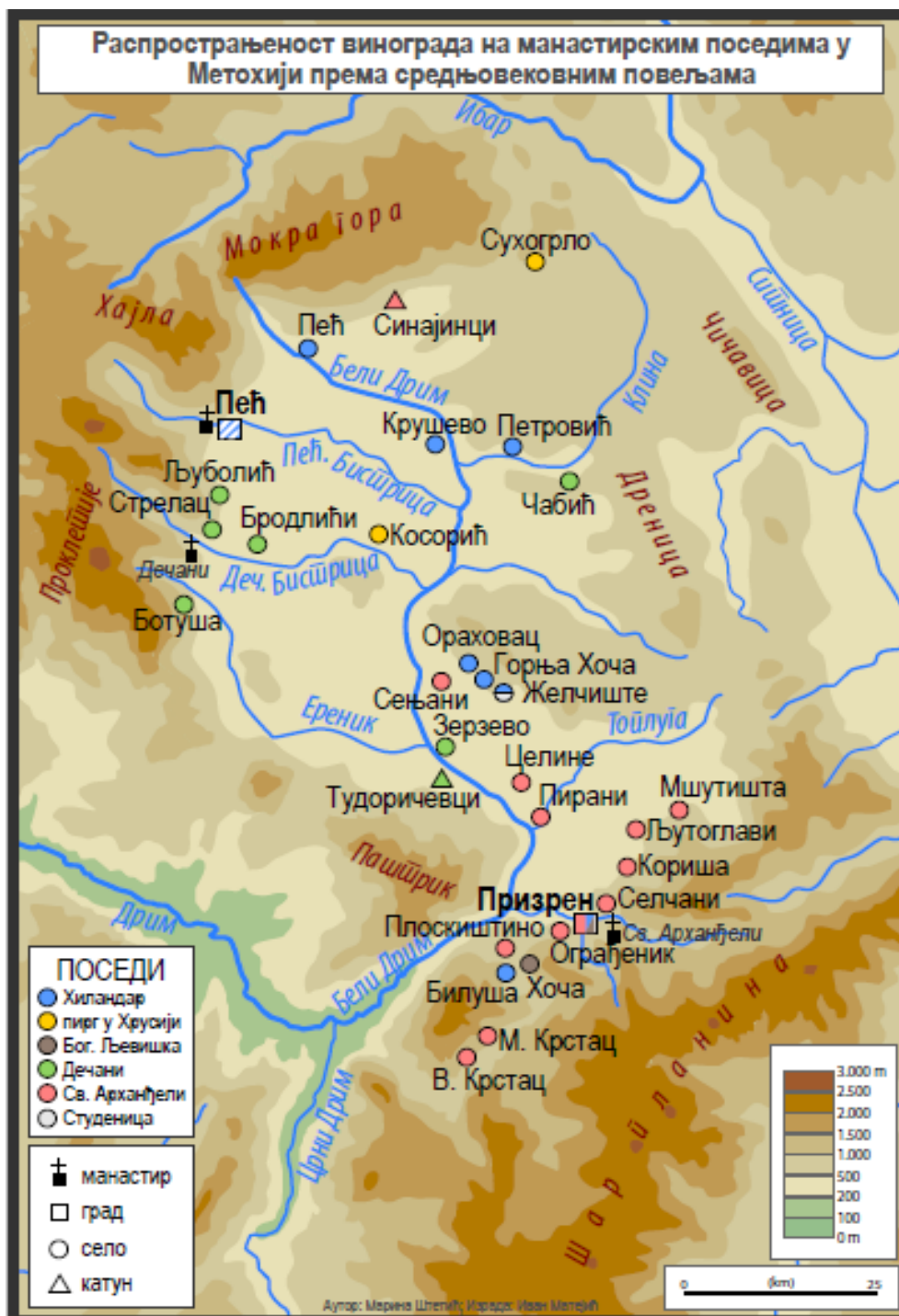
У градском метоху налазили су се и виногради властеличића потчињених манастиру Светих Арханђела – Новака Пеције, као и Орланда Мицовића са баштинским селом Селчани, којима треба додати и оне на периферији градске земље – виноград извесног Хусара према Селчанима, затим Љубове винограде на реци Јагледници према селу Љубижња, где је постојала и Љубова баштинска црква, а који су припадали хиландарској цркви Светог Николе у Добружди. Великом броју винограда манастира Светих Арханђела у призренском метоху треба придружити и оне који су припадали хиландарским црквама у Призрену. Виногради цркве Светог Димитрија у Призрену, коју је Хиландар стекао још у XIII веку у виду дара краља Драгутина, највероватније такође треба сместити у градски метох, док се међу њима посебно помиње и Иванов виноград, у коме се можда крије још један призренски властеличић са својим поседима у најближој околини града. Иако се не може са сигурношћу утврдити када је црква Св. Богородице „за градом“ Призреном потчињена Хиландару, неспорно је да је и ова црква поседовала винограде, свакако у ближој градској околини.

У околини Призрена манастир Светих Арханђела поседовао је највећи број сеоских насеља, која су лежала у жупама јужног дела Метохије – у Призренској жупи (укупно 40 села), затим у Подримљу на левој обали Белог Дрима у средњем току (7), у Призренском Подгору, или Сувој Реци (8 села и три засеока) и Гори (10 села).⁶⁵³ Према манастирској повељи, у време оснивања властелинства виногради се помињу у атарима само 8 села, док је винова лоза постојала и у међама два земљорадничка насеља. Виногради манастира Светих Арханђела простирали су се у Призренској жупи – у селима која су лежала у суседству градског метоха или у његовој близини и осталим селима југозападно и североисточно од Призрена, затим у Подримљу, као и у плодним деловима шарпланинског предела, у селима Горске жупе.

⁶⁵³ Исто, 54–55.

На простору Метохије виноградарство се развијало постепено, као и у осталим крајевима средњовековне Србије. Крајем XII века у Призренској жупи помињу се само два винограда која је Стефан Немања засадио за потребе Хиландара, да би у другој половини XIII века манастир стекао још неколико комплекса земљишта под виновом лозом. Средином XIV века винограда има знатно више у ближој и широј околини Призрена. На простору Хвосна крајем XII и почетком XIII века, међу хиландарским поседима наводе се такође само два винограда, у Крушеву и Пећи, док се почетком четврте деценије XIV века виногради помињу и у крајевима западног дела Метохије, на поседима манастира Дечани. До половине XIV века виноградарство је на поседима манастира Хиландара, Дечана, Светих Арханђела, а вероватно и на властелинству Светог Стефана у Бањској, затим на поседима Хвостанске и Призренске епископије и Пећке патријаршије, добило одређени замах, мада, судећи према манастирским повељама, средином столећа винограда ипак још увек није било превише ни у плодним жупама Метохије.

Карта 4: *Распрострањеност винограда на манастирским поседима у Метохији према средњовековним повељама*

2. 2. 2. 4. Предела Косова и остали крајеви Области Бранковића

О виноградарству на простору Косова у време српске власти сачувано је тек неколико посредних података везаних за околину Новог Брда почетком друге деценије XV века. Повелом деспота Стефана од 8. јуна 1411. године, села на простору Левча и у околини Новог Брда дарована манастиру Хиландару, била су ослобођена пореза у вино (чабрине) у корист деспота, што сведочи и о узгоју винове лозе у овим крајевима. На Косову је Хиландар стекао села која се простиру 12–16 km југоисточно од Приштине – Црешња, Коњинци, Зацрквљане, Штирци, Рухотинци и Милојевци, као и села Модра Глава, Криљева и Глоговица, смештена североисточно од Новог Брда.⁶⁵⁴ У селу Модра Глава се и половином XV века помиње један виноград који је Дубровчанин Јакша Брајковић 23. маја 1444. године дао некоме у залог.⁶⁵⁵

О постојању винограда у најближој околини Новог Брда почетком XV века сведочи *Закон о вину* у виду посебног члана садржаног у изводима новобрдског статута из 1412. године, који је предвиђао ослобађање од плаћања винског „псуња“ на вино које је произведено из винограда на градском метоху.⁶⁵⁶ Градски метох рударских насеља није подразумевао први земљишни појас у најближој околини града, као у случају Призрена и Штипа, већ одређени број сеоских насеља чије становништво има активно учешће у рударској производњи, док се земљорадничким делатностима бави секундарно.⁶⁵⁷ Поред заштите привилегија грађана који су поседовали винограде у градском метоху, узимање пореза на вино које је потицало искључиво из винограда ван најужег овог подручја сведочи и о знатној развијености виноградарства у околини Новог Брда и о већим количинама вина којима се у граду интензивно трговало.⁶⁵⁸ Виноградарство је у околини Новог Брда и у другој половини XV века имало широке

⁶⁵⁴ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 192–193, 198; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 87; М. Динић, *Новобрдска околина*. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 113.

⁶⁵⁵ Исто, 114.

⁶⁵⁶ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, 51 (= Н. Радојчић, *Закон о рудницима*).

⁶⁵⁷ С. Мишић, *Територијално-управна организација Рудника и околине (12–15. век)*. Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни, Аранђеловац 2018, 10–11 (= С. Мишић, *Територијално-управна организација Рудника и околине (12–15. век)*).

⁶⁵⁸ М. Благојевић, *Земљорадња*, 112.

размере, о чему сведоче прописи о трговини садржани у османском закону из 1488. године, осим што је наглашено да само градско становништво не производи ширу, већ да крчмари увозе и продају вино са стране, из околних сеоских насеља и других крајева.⁶⁵⁹

Османски попис настао непосредно након освајања некадашње области Бранковића показује да је поред Метохије, виноградарство у српској средњовековној држави било распрострањено и у скоро свим плодним крајевима Косова. Област Бранковића нашла се у потпуности у оквиру османске власти након пада Новог Брда, 1. јуна 1455, док је спровођење детаљног пописа Области отпочело још пре његовог пада, да би било окончано у периоду између 17. и 26. јуна, што значи да дефтер одражава затечено стање које је формирано деценијама раније током српске власти. Недостатак пописа Области Бранковића лежи у чињеници да су изузети царски и вакуфски поседи, као и одређене посебне социјалне категорије, док за сам попис није поуздано да га је Порта усвојила и потврдила, премда је сигурно да није био оповргнут.⁶⁶⁰ И поред свих мањкавости, попис Области Бранковића представља драгоцен извор за упознавање привредних прилика и степена заступљености виноградарства на овом делу некадашње Српске деспотовине, с обзиром да је настао непосредно након успостављања османске власти.

Пописом из 1455. обухваћене су нахије Трговиште, Клопотник, Долци, Морава, Вучитрн, Тополница, Лаб и област (вилајет) Приштина са укупно 646 сеоских насеља (од тога 599 земљорадничких), што значи да Област Бранковића није представљала заокружену, компактну географску целину. Изван области остали су вилајети Звечан и Јелеч на Косову, Тетово, Собри и Скопље у Македонији, као и вилајети Рашка и Сјеница, док пописом није обухваћена ни Призренска жупа, тачније већи део Метохије изузев насеља у доњем току Криве и око Истока. Са друге стране, Области Бранковића прикључени су делови данашњег Санцака, као и долине река Топлице и Јужне Мораве.

⁶⁵⁹ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 236–237; С. Ризај, *Рударство Косова и суседних крајева*, Приштина 1968, 206 (= С. Ризај, *Рударство Косова и суседних крајева*); Д. Бојанић, *О новобрдској господитини*, 119.

⁶⁶⁰ М. Мацура, *Насеља и становништво Области Бранковића 1455*, 6–7, 12.

Попис цркава и манастира, као уобичајених поседника винограда такође није потпун, с обзиром да је евидентирано само 15 храмова, од којих нису сви били активни.⁶⁶¹

Ни саме нахије Области Бранковића, као првенствено фискалне јединице, нису представљале географски заокружене административне јединице, већ су поједина сеоска насеља једне нахије лежала у суседству оних која су се налазила под другим управним центром. Такође, неке од нахија које су припадале Области Бранковића, нису пописане у целини. На основу података у дефтеру закључено је да су у потпуности пописане једино нахије Вучитрн, Морава, Лаб, а претпоставља се и вилајет Приштина, који је такође имао статус нахије.⁶⁶² У Новом Брду и његовом подграђу попису је подвргнута једино војна структура, док сама Приштина и вилајет Звечан 1455. нису улазили у састав Области Бранковића.⁶⁶³ И поред својих недостатака, попис Области Бранковића одражава степен заступљености узгоја винове лозе на овом делу некадашње Српске деспотовине, нарочито што су подаци о виноградарству на простору Косова и осталих крајева Бранковића који потичу из претходног периода, више него оскудни.

Према опширном попису Области Бранковића из 1455. године, од укупно 599 земљорадничких насеља унутар седам нахија и једног вилајета (области), винова лоза је узгајана у атарима 214 насеља, што је чинило проценат од 35,73%. Укупна годишња производња шире износила је 89.100 чаброва (10,38 по кући), док је унутар 112 насеља забележено 134 хаса винограда са 4756 чаброва шире.⁶⁶⁴ Највећа производња шире 1455. године остварена је у Вучитрну, највећем насељу истоимене нахије, са 232 куће (1216 процењених становника), у коме је постојао и трг. Производња шире износила је 2500 (10,77/2,05) и 130 чаброва од једног хаса винограда.⁶⁶⁵ У селу Доње Пантино јужно од Звечана, које је припадало нахији Тополници и бројало 47 кућа годишња количина шире од винограда сеоских становника износила је 1600 чаброва, док је један хаса виноград доносио чак 150 чаброва.⁶⁶⁶

⁶⁶¹ *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455*, XVIII, XX; М. Мацура, *Насеља и становништво Области Бранковића 1455*, 13–14.

⁶⁶² Исто, 56–58.

⁶⁶³ Исто, 92.

⁶⁶⁴ Према попису: *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455*.

⁶⁶⁵ Исто, 29–31.

⁶⁶⁶ Исто, 190–191.

Велике количине шире произведене су и у селима на реци Грачанки, десној притоци Ситнице, која су административно припадала вилајету Приштина – Хлапље/Лапље Село (99 кућа) 1300 и Брајаци/Преоце (90) 1000 чаброва.⁶⁶⁷ У Косову Пољу винова лоза је интензивније узгајана и у селима у доњем току Лаба (нахија Вучитрн) – Врани Дол, 90 кућа, 409 становника, 1200 чаброва (13,33/2,93) и 1 хаса посед под виновом лозом (30) и Бариљево, 80 кућа, 369 становника 950 чаброва (11,9/2,58) + 50 чаброва од 2 хаса винограда, као и у сеоским насељима северозападно од Вучитрна, на левој страни Ситнице – Врбница (нахија Вучитрн), у којој је забележен само ушур од шире (89 кућа, 800, 2/150) и Штитарица, северозападно од Вучитрна (60 кућа, 600 чаброва, 10/2,25 и 40 чаброва од једног хаса винограда).⁶⁶⁸ У Дреници највинородније село 1455. представљао је Трстеник у нахији Вучитрн, данас истоимено код Глоговца (97 кућа, 472 лица) – 1800 чаброва (18,56/3,81) са једним запуштеним хаса виноградом и истоименим манастиром. У Трстенику је остварена и највећа производња шире по кући на нивоу нахије (18,56 чаброва).⁶⁶⁹

У јужним деловима Косова Поља, у нахији Морава, највећа производња шире остварена је у селу Штимље (113 кућа, 511 становника) – 1400 чаброва (12,39 по кући / 2,54 по члану домаћинства), а затим у Обици, која је уписана као *мали трг* са 86 кућа (345 ст.), где је процењено 1300 чаброва вина (15,12/3,77).⁶⁷⁰ Обицом се данас назива један део Косова Поља јужно од Урошевца, док се истоимени трг изгледа налазио на простору данашњег села Вароши (Варош Село) у околини Урошевца, чији се заселак Догање можда може довести у везу са царинарницом. По свему судећи, Обица је пре турског времена представљала веће градско насеље, поред кога је пролазио стари римски пут из Косова Поља, реком Лепенац ка Скопљу, који је коришћен и у средњовековном и касније турском времену. Половином XVI века, пазар је из Обице пренет у Качаник, чиме је започело стагнирање насеља.⁶⁷¹ У селу Стобоц/Истобоц (непознато) са 15 кућа и 700 чаброва, остварен је највећи просек количине шире по једном домаћинству (46,67) међу насељима нахије Морава.⁶⁷² Велика производња шире,

⁶⁶⁷ Исто, 216–219.

⁶⁶⁸ Исто, 31–32, 52, 83–85.

⁶⁶⁹ Исто, 73–74.

⁶⁷⁰ Исто, 32–33; 120–121.

⁶⁷¹ О. Зиројевић, *Један стари трг на Косову*, *Balkanica XXIV*, Belgrade 1993, 225–227. (= О. Зиројевић, *Један стари трг на Косову*).

⁶⁷² *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455*, 39.

у количини од по 1000 чаброва, остварена је и у селима Грабовцу код Звечана (28,57 по кући / 7,55 по становнику) и Гребну код Урошевца (29,41 / 6,97), где су постојали и хаса виногради.⁶⁷³

У долини Клине највећа количина шире остварена је у великом селу Овчарево (нахија Тополница), 139 кућа / 570 становника – 1400 чаброва (10,07/2,46) и 95 чаброва од једног хаса винограда.⁶⁷⁴ Сеоска насеља у горњем току Клине припадала су углавном нахији Вучитрн, међу којима је највећа производња шире достигнута у селима: Доња Клина (66 кућа; 305 становника) – 1000 чаброва (15,15/3,28) и Горња Клина (98; 443) – 900 (9,18/2,03), у којима је уписан и по један хаса виноград са приходом од по 50 чаброва шире.⁶⁷⁵ Села у доњем току Клине 1455. године налазила су се у нахији Долци, док је највећа производња шире остварена у Дрсник на Клини, најнасељенијем селу са 131 кућом (562 становника) и широм од 1500 чаброва (11,45/2,67).⁶⁷⁶ Велика количина шире произведена је и у административном седишту нахије – насељу Долче/Долци (данашњи Долац код Клине), у коме се налазио и трг са манастиром (54 куће / 239 становника). Процењена годишња количина шире од хришћанских винограда у овом насељу износила је 1300 чаброва, што је доносило и највећи просек по кући (24,07) и глави становника (5,44) на нивоу нахије, поред чега је уписано и 140 чаброва од два хаса винограда.⁶⁷⁷ За Долцима су долазила села Доња Јошаница, данас код Клине (68 кућа / 292 становника) – 1200 чаброва (17,65 по кући / 4,11 по глави) и некадашње дечанско село Чабић, (75 кућа / 351) – 800 (10,67/2,28).⁶⁷⁸

У сеоским насељима југоисточно од Новог Брда, која су махом припадала нахији Тополница, винова лоза узгајана је интензивније у Ропотову (35 кућа; 136 становника), данас код Косовске Каменице постоје Мало и Велико Ропотово, са укупном количином шире од 1600 чаброва (45,71/11,76) и 150 чаброва од једног хаса винограда, као и у Каратину (Коретин) у доњем току Криве реке (29; 137) – 1300 чаброва (44,83/9,49).⁶⁷⁹ Велика годишња производња шире остварена је и у чисто виноградарским селима –

⁶⁷³ Исто, 33–34.

⁶⁷⁴ Исто, 192–193.

⁶⁷⁵ Исто, 61–63.

⁶⁷⁶ Исто, 20–21.

⁶⁷⁷ Исто, 18–19.

⁶⁷⁸ Исто, 21–22, 26.

⁶⁷⁹ Исто, 193–194, 199.

Божејовци (19; 87) – 1100 чаброва (57,9/12,64) у долини Прилепничке реке, леве притоке Биначке Мораве, као и у Каменици (18; 90) – 1000 (55,55/11,11), данас Косовска Каменица на Кривој реци.⁶⁸⁰ У селу Гоголовце у близини Новог Брда (14; 70) остварен је висок просек производње шире по кући и становнику (64,28/12,86), док је укупна производња износила 900 чаброва.⁶⁸¹

Попис Области Бранковића из 1455. године показује да је винова лоза узгајана у свим густо насељеним крајевима Косова – у сливу реке Ситнице, односно на простору данашњег Косова Поља, затим у Дреници, у долини КLINE, у пределима југоисточно од Новог Брда – долина Криве реке, Прилепничке и Огошке реке, као и у сливу Биначке Мораве и реке Лаб.⁶⁸²

Винова лоза се половином XV века гајила и у околини Новог Пазара и Раса, о чему сведочи Сумарни попис санџака Босна из 1468/69. године. Код Новог Пазара уписана су четири хаса винограда у Жрновници, данашњој Жеровници, један у Доњој Крнини, као и један запуштен у Горњој Крнини (Крнети), где се данас налази село Крнин.⁶⁸³ Код Раса који је 1468/69. имао статус шехера забележена су два винограда у оквиру читлука, од којих је за један назначено да допире до самог града. Један виноград уписан је код данас непознатог манастира Димитрова, као и у селу Петрово северозападно од Новог Пазара.⁶⁸⁴

⁶⁸⁰ Исто, 199–200.

⁶⁸¹ Исто, 196.

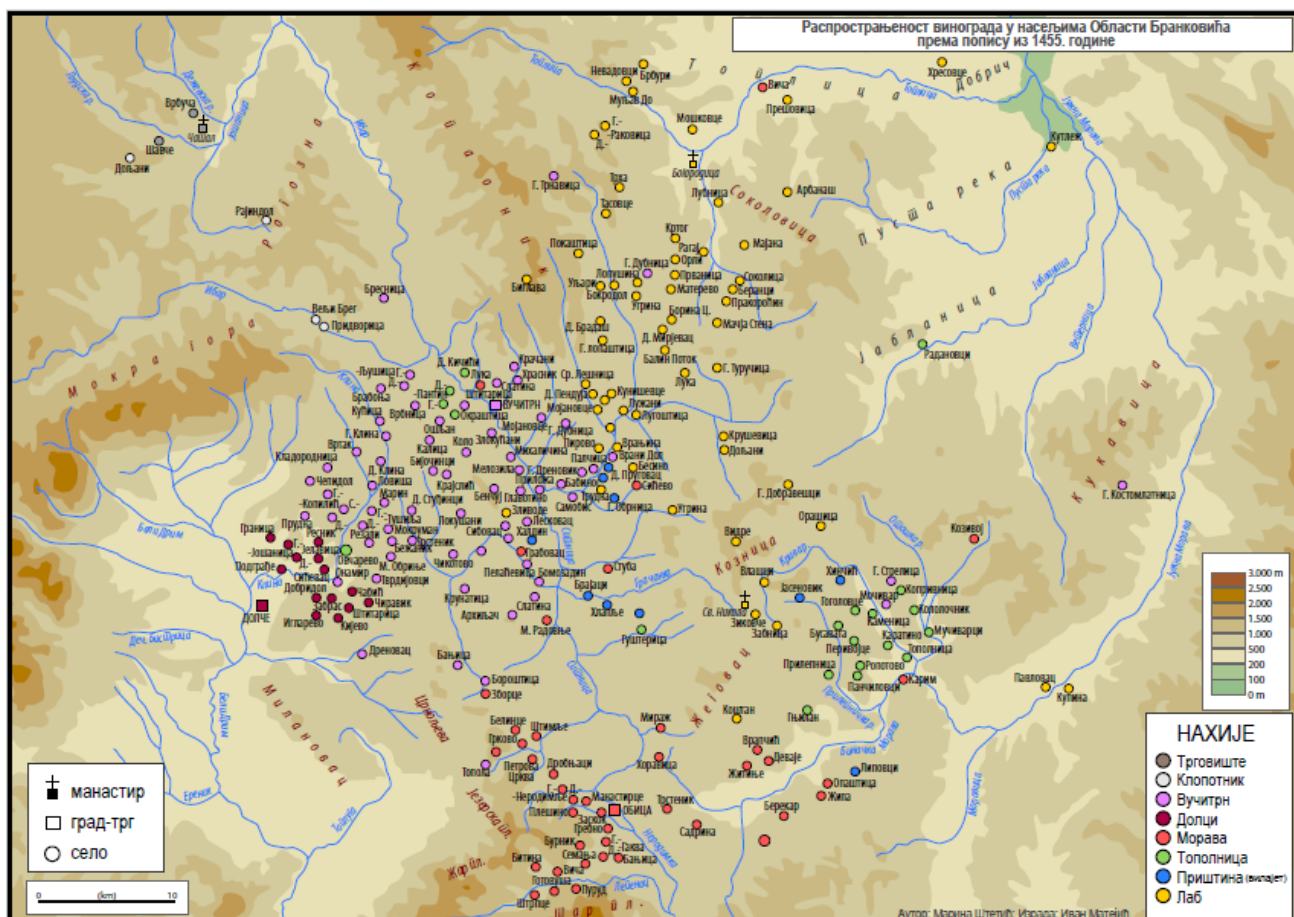
⁶⁸² Према попису: *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455.* и географским картама нахија Области објављеним у: М. Маџура, *Насеља и становништво Области Бранковића 1455.*

У XIX веку говорило се да су плодна Метохија и Ситница класичне земље српског виноградарства, и да је „из старих винограда око старих столица Приштине и Призрена“ деспот Ђурађ узимао винову лозу да би је засадио око своје престонице Смедерева, као и на својим поседима у Угарској – у Токају, Сомљу итд. Видети: Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић I*, Београд 1880, 89; Д. Лапчевић, *Наша стара пољопривредна култура (прилози за истраживања етнографска и културно-историска)*, Београд 1923, 51–52.

⁶⁸³ А. S. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 2, 4–5.

⁶⁸⁴ Исто, 20–21; О узгоју винове лозе у околини Новог Пазара у потоњем периоду говори и путописац Бенедикт Курипешкић, који је кроз овај крај прошао у оквиру посете аустријског посланства Цариграду 1530. године, наводећи да винограда има и према мору, као и према Сави и Дунаву, где се простиру велике равнице и добро обрађена земља. В. Курипешић, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku I Rumeliju 1530*, Београд 2001, 36.

Карта 5: *Распрострањеност винограда у насељима Области Бранковића према попису из 1455. године*

2. 2. 3. Долина Ибра

Виноградарство се од краја XII века постепено развијало и на поседима манастира Студенице, подигнутог на реци Студеници, левој притоци Ибра, чије се оснивање датује у период између 1183. и 1190. године. Иако Сава Немањић у *Житију Светог Симеона* сведочи о постојању златопечатне повеље, којом је Стефан Немања, подижући манастир успоставио манастирско устројство и формирао његово властелинство, ова драгоцену исправа о првобитним поседима Студенице није сачувана. Историјски извор на основу кога се може реконструисати део властелинства у ближој околини манастира, представља један знатно познији рукопис из XVII века, који садржи одломак првобитне хрисовуље, текст студеничког типика и једну историју Цариграда (*Студенички типик – Цароставник манастира Студенице*). Одломак оснивачке повеље настао је рукописом XVIII века и садржи бројне интерполације, па се самим тим не може узети као поуздан извор којим би се величина и организација студеничког властелинства у свом првобитном обиму са краја XII века могла у потпуности утврдити.⁶⁸⁵

Према наведеном препису, Студеници је припадало више од двадесет сеоских насеља која су лежала у долини Ибра у ближој околини манастира, затим у жупама Расини и Моравици, док су придодати и многи приходи који су длазили са посела ван поменутих крајева.⁶⁸⁶ Једина одредба о виноградаству на поменутих поседима односи се на одређене количине вина којима је требало снабдети манастир. Становништво пет манастирских села са засеоцима у жупи Расини – Поповац са црквом Ваведења пресвете Богородице и засеоком, Кожетин, Ракља са засеоком, Поховац (Пуховац), Велика Крушевица и Подруми (Подрумица), имала су обавезу „да приносе вино за потребе манастира“.⁶⁸⁷ Ова сеоска насеља постоје и данас северозападно, јужно и југоисточно од Александровца у Жупи, под скоро идентичним називима.⁶⁸⁸

⁶⁸⁵ С. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, 311; Г. А. Шкриванић, *Студеничко властелинство (1183–1190)*. Богословље XI–XXVI, свеска 1–2, Београд 1967, 9–10. (= Г. А. Шкриванић, *Студеничко властелинство*).

⁶⁸⁶ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 62; Г. А. Шкриванић, *Студеничко властелинство*, 11–16; Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, 317–318.

⁶⁸⁷ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 62.

⁶⁸⁸ Г. А. Шкриванић, *Студеничко властелинство*, 15–16.

Судећи према повељи, предели расинске жупе представљали су као и данас изразитији виноградарски крај, с обзиром на посебан, специјализовани задатак потчињеног становништва о „приношењу“ вина за манастирске потребе. Топоним Подруми, наведен уз Крушевицу, који се и данас често користи за крај „Појате“ на путу између села Крушевице и Ботуње југоисточно од Александровца⁶⁸⁹, указује на место на коме су вероватно постојале просторије одређене за складиштење већих количина вина. Сва манастирска села са овом врстом обавеза налазе се на простору данашње Александровачке Жупе, једног од најпознатијих винородних крајева Србије, премда се због природе извора којим располажемо не може тврдити да је виноградарство на овом простору било заступљено већ у другој половини XII века. Препис који нам је познат настао је свакако у време несрећних околности под турском влашћу у XVII или XVIII веку, у покушају очувања остатака некадашњег властелинства.⁶⁹⁰

Сеоска насеља која су припадала студеничком властелинству према препису дела оснивачке хрисовуље, налазе се у релативној близини самог манастира, у жупама Ибар и Расина, којима је Стефан Немања управљао као удеони кнез пре доласка на рашки великожупански престо 1166/68. године. Самим тим, није искључено да су одређена села, која су лежала у овим жупама, припала Студеници од самог оснивања у виду дара ктитора. Студеница је вероватно на свом властелинству почетком XIII века поседовала одређено земљиште под виновом лозом, о чему сведоче одредбе о употреби вина у манастиру, садржане у Студеничком типичу који је Сава Немањић саставио након повратка у Србију 1206. године.⁶⁹¹

О постојању винограда на студеничким поседима сведочи и одредба из повеље манастира Светих Арханђела код Призрена из 1349/50. године у којој се обавеза зависног становништва у обрађивању винограда одређује позивањем на „закон у Студеници“ – „и виноград да обрађује свако по закону као у Студеници у Светог Симеона“.⁶⁹² Позивањем на исти „закон“ биле су одређене и дужности попова, који су такође морали учествовати у обради винограда: „А који се попови налазе у целој

⁶⁸⁹ Исто, 16.

⁶⁹⁰ С. Ђирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, 318.

⁶⁹¹ *Студенички типик*, 59, 63–67, 119.

⁶⁹² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 110–111, 140; М. Благојевић, „Закон светог Симеона и светог Саве“. Свети Сава–Сава Немањић. Историја и предање, Београд 1979, 131. (= М. Благојевић, „Закон светог Симеона и светог Саве“).

области Арханђеловој, да им је закон о винограду, и о орању, и о другој работи као што је закон у Студеници и у Светог Симеона“.⁶⁹³ „Закон у Студеници“ или „Закон Светог Симеона“ подразумевао је скуп обавеза зависног становништва које су важиле на студеничком властелинству и које су касније примењиване на поседима свих новооснованих цркава и манастира, као што је био случај и са задужбином цара Душана, Светим Арханђелима код Призрена. Међутим, с обзиром на размере виноградарства у Србији крајем XII века, детаљно разрађене одредбе о обавезама свих категорија становништва у обради винограда на студеничком властелинству, највероватније нису могле бити унете у оснивачку хрисовуљу у тренутку самог оснивања манастира.⁶⁹⁴

Крајем XII века виноградарство у унутрашњим српским земљама, уосталом као и у приморским, још увек није било нарочито развијено, о чему сведочи и податак да је у плодној Призренској жупи Стефан Немања морао самоиницијативно и уз личну материјалну потпору наложити да се подигну два винограда за потребе хиландарског манастира. Такође, у другој половини XII и првој половини XIII века винова лоза није била узгајана ни у пределима средњег Полимља, где је судећи према обавезама потчињеног становништва, пиво у недостатку вина представљало главно пиће које је конзумирано на поседима цркве Свете Богородице Бистричке, задужбине Стефана Немање, подигнуте у периоду између 1172. и 1183. године.⁶⁹⁵

У околини Студенице у првим деценијама након оснивања, винова лоза се могла гајити у мањем обиму зарад потреба самог манастира и извођења црквених обреда, мада скромне размере саме по себи нису подразумевале обезбеђење већег броја радних руку, а тиме ни детаљно устројство прописа о дужностима потчињеног становништва у одржавању манастирских винограда. Највероватније је да је са замахом виноградарства и постепеним ширењем земљишта под виновом лозом током XIII века, дошло и до уобличавања прописа о култивисању манастирских винограда, који су у потоњем

⁶⁹³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 113, 143; М. Благојевић, „Закон светога Симеона и светога Саве“, 131–132.

⁶⁹⁴ Исто, 140.

⁶⁹⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 590; М. Благојевић, *О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века*. Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 16, 20 (= М. Благојевић, *О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века*.)

периоду служили као узор и примењивани и на поседима других цркава и манастира.⁶⁹⁶ У околини Студенице виногради су постојали и у другој половини XV века. У попису зеамета Брвеник из 1477. године у близини Студенице забележена су два хаса винограда, од којих је један лежао у околини самог манастира, док се други простирао недалеко од топонима Придворица, који указује на јачи потрошачки центар.⁶⁹⁷

Виногради су у средњем веку узгајани и у жупи Брвеник, која се простирала у долини реке Брвенице, леве притоке Ибра, премда зачеци развоја виноградарства такође нису познати. Једину евентуалну назнаку о култивисању винове лозе у овом крају у XIV веку представља топоним Лозно, који се јавља у виду назива села у повељи цара Уроша из 1363. године о замени града и жупе Звечан за град и жупу Брвеник између челника Мусе и кнеза Војислава Војиновића.⁶⁹⁸ Село се помиње под истим називом и у османском попису зеамета и тимара вилајета Брвеник из 1477, али такође без виноградарских поседа.⁶⁹⁹ Након успостављања турске власти, територије средњовековне жупе Брвеник и делови жупе Горњи Ибар биле су обухваћене границама вилајета Брвеник, формираног у оквиру Скопско-босанског крајишта. У састав вилајета Брвеник 1477. године улазила су насеља са обе стране Ибра у неједнаком обиму. На десној обали реке вилајет се простирао од Лепосавића на Косову до Ушћа, обухватајући и већи део планине Кобаоник, док је на левој обали Ибра захватао простор од реке Брвенице до Студенице. Попис вилајета Брвеник из 1477. године, којим је обухватаћено 178 села, пет мезри, три манастира и једна црква,⁷⁰⁰ показује да се виноградарство проширило у скоро све крајеве долине Ибра до осме деценије XV века.

О узгоју винове лозе у долини Ибра у другој половини XV века, може се говорити једино на основу хаса винограда, који су пописани уз број домаћинства у

⁶⁹⁶ М. Благојевић, „Закон светога Симеона и светога Саве“, 140.

⁶⁹⁷ Т. Катић – Г. Гарић-Петровић, *Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 32 (2011), 177. (= Т. Катић – Г. Гарић-Петровић, *Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*).

⁶⁹⁸ М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава Војиновића и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 145–146.

⁶⁹⁹ Т. Катић – Г. Гарић-Петровић, *Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*, 168.

⁷⁰⁰ Исто, 157–160.

једном насељу или манастиру, тако да заједно са осталим врстама побројаних хаса поседа представљају једино сведочанство о култивисаним површинама на овом простору. На читавом вилајету 1477. године забележено је 19 хаса винограда, од којих су 3 била запуштена. Поред манастира Студенице, хаса виногради пописани су и унутар 12 сеоских насеља зеамета Брвеник, затим код једне цркве и два манастира. У самом Брванику/Брвенику (38 кућа, 7 неожењених, 8 удовица), који је уписан као село у коме се одржава пазар са годишњом таксом од 500 акчи, забележен је један хаса виноград. Село је представљало подграђе средњовековног града Брвеника, који се налази на брегу изнад ушћа Брвенице у Ибар, 9 km северно од Рашке. Подграђе се простирало на дугој косини која повезује тврђаву са ушћем реке. Поменути пазар, односно трг, вероватно је био смештен поред данашњих остатака цркве Светог Николе, на равном платоу јужне стране подграђа.⁷⁰¹

У околини Брвеника, један хаса виноград уписан је у селу Горња Брвеница, западно од тврђаве на истоименој реци, као и код манастира Градац⁷⁰², задужбине краљице Јелене, подигнуте 1277–1282. године, на чијим се поседима гајење винове лозе вероватно такође развијало током средњег века. На левој обали Ибра хаса виногради налазили су се у селима у околини манастира Студенице, у долини истоимене реке – село Ратај (Ратари код Ушћа) у доњем току Студенице и у Косарићу (Косурићи, југоисточно од манастира).⁷⁰³ На десној страни Ибра, по један хаса виноград забележен је у селима источно и југоисточно од Брвеника – Орах код Павлице, Радојевиновце (Радојевина код Бадња) југоисточно од Брвеника, Поцесте (данас Поцесје), које се помиње и у повељи челника Мусе и Лучна (Лучно на Копаонику).⁷⁰⁴ У Крачици су 1477. постојала 3 запуштена хаса виноградарска поседа. Данас постоји род Крачићи у селу Метикош код Краљева, поред Крачићког потока, североисточно од Маглича.⁷⁰⁵ На десној обали Ибра, виногради су постојали и у селу Горња Рудница, југоисточно од Рашке, као и у селима северно од Лепосавића: Горњи Дрин – назив за пет сеоских

⁷⁰¹ Исто, 161.

⁷⁰² Исто, 168, 171.

⁷⁰³ Исто, 169, 179.

⁷⁰⁴ Исто, 165, 172, 181.

⁷⁰⁵ Исто, 174.

насеља: Бојовце, Мекинић, Михолић, Витјановић и Кобиловић, као и два хаса поседа у селу Родилъ (данашњи Родељ).⁷⁰⁶

Црква Кукан, посвећена Ваведењу Пресвете Богородице, задужбина Обрада Драгосаљића (Декиндића) у истоименом селу Кукањ, забележена је као празна са једним хаса виноградом. Претпоставља се да је село Кукањ било смештено на потоку Кукањ/Кукањица југоисточно од Рашке, код сеоских насеља Чајетина, Шипачине и Ново Село, која се 1388. године помињу као његови засеоци.⁷⁰⁷ Један хаса виноград забележен је и код неубицираног манастира Гостац.⁷⁰⁸

2. 2. 4. Полимље

Судећи према аграрним односима, који су владали на властелинству цркве Свете Богородице Бистричке, коју је Стефан Немања, највероватније између 1172. и 1183. године подигао у жупи Лим на месту код ушћа реке Бистрице, десне притоке Лима, виноградарство у пределима средњег Полимља у другој половини XII века није било заступљено. Манастирско властелинство познато је на основу повеље краља Владислава (1234–1243), који је захваљујући сведочењу епископа, игумана, старе властеле (бољара) и калуђера, реконструисао оснивачку хрисовуљу Стефана Немање, уништену услед немарности људи који су се бринули о манастиру.⁷⁰⁹

Садржај обновљене повеље из прве половине XIII века показује да су властелинство манастира Богородице Бистричке крајем XII века чинила сеоска насеља у жупи Лим – Бистрица „около цркве“, некадашње село на простору данашњег Вољавца, затим Молстир, данашњи Мојстир на десној обали Бистрице северозападно од Бијелог Поља, као и села на левој обали Лима у средњовековној жупи Љубовићи –

⁷⁰⁶ Исто, 176, 178.

⁷⁰⁷ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 201–202, 209; Т. Катић – Г. Гарић-Петровић, *Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*, 164; Б. Зарковић, *Ибарски посед манастира Хиландар*, Баштина 25 (2008) 193–194.

⁷⁰⁸ Т. Катић – Г. Гарић-Петровић, *Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*, 181.

⁷⁰⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 589–591; М. Благојевић, *О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века*, 7, 13.

Горње и Доње Невизраке код Кањског потока и Плано североисточно од Вољавца.⁷¹⁰ Једна од основних обавеза зависног становништва категорије меропаха била је прављење пива, које је у време Божића требало обезбедити у већој мери.⁷¹¹ Чињеница да је справљање пива на властелинству Богородице Бистричке представљало посебно назначену обавезу зависног становништва, посредно сведочи о одсуству виноградарства крајем XII и у првој половини XIII века у крајевима Полимља, док је у одсуству вина, пиво представљало главно алкохолно пиће, које се конзумирало и у време празника.⁷¹²

Према оснивачкој хрисовуљи манастира Светог Стефана у Бањској (1314–1316) винограде су морали да обрађују припадници свих зависних социјалних категорија који су живели на манастирском властелинству, што је посебно наглашено и за становништво манастирских поседа у Зети и Плаву – „А Зећани и Плављани да ору мат и бедбу и виноград копају као и сено косе као и манастирске метохије“.⁷¹³ Манастиру Бањској припадало је у жупи Плав село Крушево са тргом, које постоји и данас северозападно од Плава на Лиму, као и село Гусино, данашња варошица Гусиње.⁷¹⁴ Иако одредбе о обавезама које су теретиле све категорије зависног становништва, унете у оснивачку повељу, показују да винова лоза јесте узгајана на бањском властелинству, у светостефанској хрисовуљи није изричито наведено постојање винограда ни на једном манастирском поседу, па ни у поменутиим насељима у Плаву. Такође треба имати у виду да становништво копање винограда није морало обављати унутар атара села у којима је било насељено. О томе сведочи и одредба о обавезама које су се односиле искључиво на земљорадничко становништво категорије меропаха – послови требљења жита, рада на пећима за хлеб и давања слада и хмеља, у којој је затим наглашено да остале работе испуњавају „сви једнако“, „осим Зете и Плава јер су далеко“.⁷¹⁵

⁷¹⁰ Исто, 8–10; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 112.

⁷¹¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 590.

⁷¹² М. Благојевић, *О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века*, 16, 20.

⁷¹³ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 465.

⁷¹⁴ Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, 190–191; С. Мишић, *Студије о средњовековном Полимљу*, Београд 2012, 39 (= С. Мишић, *Студије о средњовековном Полимљу*).

⁷¹⁵ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 464.

У прилог томе да у првој половини XIV века винова лоза највероватније није узгајана у Плавској жупи, као и да су Плављани морали обрађивати винограде у другим насељима, посредно говори и одредба садржана у дечанској хрисовуљи краља Душана из 1343–1345, која гласи: „А Плављани да не копају винограда, него да дају цркви на Крстовдан 60 перпера, како су давали краљици баби краљевства ми“.⁷¹⁶ Дечани су у Плаву поседовали село Град са засеком Јаре (данас село Јаре североисточно од Плава са локалитетом Градина), села Коморане (Комарча) и Велика код данашњег Плава, затим Трепча и Грнчарево у близини Гусиња, и Врмош у котлини у близини албанске границе.⁷¹⁷ Обавеза обраде манастирских винограда замењена је за новчани порез који су Плављани плаћали у време када се жупа Плав налазила у „држави“ краљице Јелене, односно под њеном управом (после 1. маја 1277–1314).⁷¹⁸

С обзиром да су и на дечанском властелинству припадници свих зависних слојева морали учествовати у обради манастирских винограда, изузимање Плављања од извршавања ове врсте работе морало је бити оправдано.⁷¹⁹ Као што је приказано, дечански виногради простирани су се на одређеној удаљености од Плавске жупе, у средњовековним жупама на простору данашње Метохије – Затрнава, Хвосно, Подримље и у долини Ереника, чиме је испуњавање обавезе било знатно отежано. Познији извори показују да се виноградарство у горњем Полимљу није развило ни до последње четвртине XV века, с обзиром да у дефтеру за Скадарски санџак из 1485. године у селима нахија Плав и Будимља није забележен порез на име десетине од шире.⁷²⁰

Османски попис санџака Херцеговина из 1475/77. године показује да је виноградарство било заступљено у околини Пријепоља, мада се поставља питање када потиче интензивније гајење винове лозе у средњем Полимљу. Као и у случају студеничког властелинства, скуп обавеза зависног становништва на поседима манастира Милешеве код Пријепоља, служио је такође као узор приликом

⁷¹⁶ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 270.

⁷¹⁷ Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 196–200; С. Мишић, *Студије о средњовековном Полимљу*, 37–38.

⁷¹⁸ М. Копривица, „Држава“ краљице Јелене, Јелена: краљица–монахиња–светитељка, Манастир Градац 2015, 20 (= М. Копривица, „Држава“ краљице Јелене).

⁷¹⁹ Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 208.

⁷²⁰ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I–II*, према индексу.

организовања властелинстава потоњих цркава и манастира, јављајући се у повељама под називом „Закон Светог Саве“.⁷²¹ Позивање на „Закон Светог Саве“ присутно је у повељи из 1336/1337–1343. године, којом је краљ Душан цркву Св. Богородице у Липљану са поседима потчинио хиландарском пиргу у Хрусији, која је поседовала само пола винограда у Сухогрлу.⁷²² Уводећи у крајеве у околини Скопља обавезе које су важиле у матичним српским земљама, краљ Милутин у повељи манастиру Светог Ђорђа Скоропостижног, изdatoј око 1300. године, одређује да влашко, сточарско становништво, као и људи црквени уопште, треба да работају цркви према „Закону Светог Симеона и Светог Саве“.⁷²³ Са друге стране, прописујући обавезе земљорадничког становништва и попова на властелинству манастира Светих Арханђела код Призрена, међу којима се изричито наводи и окопавање манастирских винограда, цар Душан се у повељи из 1349/1350. године позива искључиво на „Закон у Студеници“ и „Закон Светог Симеона“⁷²⁴, што би могло значити да виноградарство још увек није било нарочито развијено на поседима манастира Милешеве, мада су односи на поседима манастира Студенице могли служити као узор и због релативне близине њених винограда у Метохији и арханђеловских поседа.

Попис Херцеговине показује да је манастир Милешева у XV веку поседовао винограде, као и да је до осме деценије столећа винова лоза већ била заступљена у широј околини Пријепоља. У манастиру Милешеви 1475/77. уписано је 13 калуђера уз забелешку да монаси поседују царску одлуку према којој су од давнина законом ослобођени харача и испенце, и да им се под наредбом султана нико не сме мешати у земљу, винограде, башче и млинове „које су стално уживали од времена Херцега“, вероватно од времена Стефана Вукчића Косаче (1435/1448–1466). Међутим, султан је приликом добијања дефтера на увид сузио њихове привилегије и увео плаћање харача.⁷²⁵

⁷²¹ М. Благојевић, „Закон светога Симеона и светога Саве“, 130–133.

⁷²² М. Ивановић, *Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу у Хрусији поклања цркву Св. Богородице у Липљану*, 43–46.

⁷²³ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 328–329.

⁷²⁴ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 140, 143; М. Благојевић, „Закон светога Симеона и светога Саве“, 131–132.

⁷²⁵ А. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 598–599.

Према попису санцака Херцеговина из 1475/77. године, у нахији Милешева највећа производња шире остварена је у пазарном месту Пријепоље, које је представљао и највеће насеље од 195 кућа и 818 процењених становника – 7000 медри, односно 35,9 по кући или 8,56 медри по становнику.⁷²⁶ Од укупно 43 сеоских насеља нахије Милешева, ушур од вина забележен је унутар 14 села и једне мезре (32,5%), док је годишња производња шире од винограда раје износила 2260 (6,74 по кући и 1,35 медри по становнику).⁷²⁷ У селима читаве нахије уписан је само један хаса виноград који се налазио у селу Подграђе.⁷²⁸ У близини Пријепоља, на обали Лима, забележена је и мезра Залуг (данашње истоимено село), која је припадала тврђави Ковин. У дефтеру је назначено да мезра представља чифлук који је некада био „хаса чифлук“ Херцегов. На мезри је постојао и виноград који је сам херцег засадио, са ушуром од шире у количини од 13 медри (78 акчи), док се у њему налазило и једно кућиште.⁷²⁹

2. 2. 5. Долина Јужне Мораве са Биначком Моравом, Топлицом, Дубочицом и Нишком облашћу

У горњем току Јужне Мораве, најстарији податак о присутности винограда односи се на село Лужани (данас Лучане у доњем току Биначке Мораве код Бујановца), које је у другој половини XIII века бугарски цар Константин Тих Асен потврдио манастиру Светог Ђорђа Скоропостижног код Скопља, премда се у саставу властелинства налазило вероватно од самог оснивања у првој половини XI века.⁷³⁰ Лужани се као село које је обухватало и винограде помињу и половином XV века, у попису Области Бранковића из 1455. године, унутар нахије Лаб са 50 кућа (216 становника) и 400 чаброва укупне производње шире (8 по кући; 1,85 по становнику).⁷³¹

⁷²⁶ Исто, 162–164.

⁷²⁷ Исто, 162–164, 573–575, 580–586, 588, 591, 593–595.

⁷²⁸ Исто, 574–575.

⁷²⁹ Исто, 583; М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње у средњем веку*, докторска дисертација, Београд 2013, 233–234.

⁷³⁰ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 256; Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 58–59. *Споменици на Македонија I*, 133–134, 194.

⁷³¹ *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455*, 286–287.

У долини Јужне Мораве виноградарство је било развијено у Врањској жупи, на поседима цркве Св. Николе у Врању, коју је краљ Душан 1343–1345. године на иницијативу ктитора, жупана Маљушата потчинио Хиландару. Сачувана повеља представља препис који је настао као компилација потврдне повеље краља Душана кнезу Балдовину и исправе о потврди дарова жупана Маљушата Хиландару, издате од стране истог ауктора. Претпоставља се да је прерада докумената сачињена у првим деценијама XV века, након 1413. или 1423. године, и да је настала услед потреба кесара Угљеше Влатковића да поврати територије које су некада биле под влашћу његовог оца севастократора Влатка Паскачића.⁷³² У сачуваном препису повеља краља Душана назначено је да се црква Светог Николе у Врању прилаже хиландарској обитељи „са селима и са међама и са виноградима, и са катуном и са ливадама и са млиновима и са свим правима тих села“.⁷³³

Ово омање властелинство, које је придружено хиландарским поседима, чинила су насеља на левој обали Јужне Мораве – села Горње и Доње Врање и Собина, као и влашки катун Псодерци са истоименим сеоским насељем, данас села Содерце и Катун, западно и југозападно од Врања.⁷³⁴ О површинама под виновом лозом које су припадале цркви, у повељи се конкретније говори тек након дела о ослобађању људи потчињених цркви од разних работа и прихода у корист краљевства, и надлежностима хиландарског игумана над људима црквеног властелинства: „и три винограда који се налазе у Горњем Врању, и њих приложи краљевство ми Светом Николи“.⁷³⁵ Село Горње Врање у коме су се налазила три винограда цркве Светог Николе постоји и данас на левој страни Јужне Мораве.⁷³⁵

⁷³² С. Марјановић-Душанић, *О неким нерешеним питањима из повеље Стефана Душана за цркву Светог Николе у Врању*, ССА 4 (2005) 237–248.

⁷³³ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 71, 76. (= С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању*).

⁷³⁴ Исто, 71–74, 76–78, 84–85; Г. Томовић, *Врање и околина у средњем веку*, Врањски гласник 26–27 (1993/1994) 49 (= Г. Томовић, *Врање и околина у средњем веку*); М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 86; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002, 56, 70–71 (= С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*).

⁷³⁵ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању* 74, 78.

Топоним Виначки Дол у међама катуна Псодерци, који се налазио у жупи, представљајући стално насеље – зимовиште сточарског становништва, такође указује на заступљеност и дужи континуитет узгајања винове лозе у околини Врања пре половине XIV века. Назив Виначки Дол данас се односи на пашњак северно од села Содерце.⁷³⁶ О развијености виноградарства у Врањској жупи, на поседима цркве Св. Николе, говоре и одредбе о радним обавезама потчињеног становништва, садржане у препису Душанових повеља. У „закону Власима“ одређено је да влашко становништво у данима када обрађује виноград добија од цркве хлеб и вино. Виногради које су Власи морали да обрађују поред својих основних сточарских обавеза могли су се односити на три поклоњена винограда у Горњем Врању, које је од катуна делило једино село Собина, мада није искључено да је земљишта под виновом лозом било и унутар самог катуна или села Псодерци. Одредба о учешћу сточарског становништва у пословима обраде манастирских винограда указује да су Власи познавали начин извођења радова у винограду, што би значило да су поседовали и властите винограде у својим зимовиштима и бавили се земљорадњом.⁷³⁷ Црква св. Николе са селима и правима потврђена је Хиландару и општом хрисовуљом цара Душана из 1348. године.⁷³⁸

На простору жупе Прешево, смештеној у котлини око данашњег истоименог града у долини реке Прешевске Моравице, о виноградарству се нешто исцрпније може говорити тек од средине XIV века. У управном погледу жупа Прешево је припадала средњовековној земљи Жеглигово, која се простирала око данашњег Куманова. Узгајање винове лозе на овом простору било је присутно на властелинству манастира Архилевица. Цркву посвећену Ваведењу Богородице подигао је севастократор Дејан у селу Архилевица, које се налазило код данашњег сеоског насеља Норча, 1 km југозападно од Прешева.⁷³⁹ О виноградима у близини манастира сведочи повеља господина Константина Драгаша и његове мајке „царице“ Јевдокије из 1378/79. којом су својој задужбини приложили цркву Св. Николе у Норчи – „у Архилевици другу нову

⁷³⁶ Исто, 72, 77, 84; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, 70; М. С. Филиповић, *Некада катун Псодерци сада село Содерце код Врања*, *Врањски гласник* 2 (1966) 60.

⁷³⁷ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању*, 73, 77; Г. Томовић, *Врање и околина у средњем веку*, 50; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, 70–71; Исти, *Законске одредбе о Власима у повељама Немањића*, *Браничевски гласник* 7, Пожаревац 2010, 39–40 (= С. Мишић, *Законске одредбе о Власима у повељама Немањића*).

⁷³⁸ С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља*, 70, 74, 86–87, 91.

⁷³⁹ С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, 21, 54–55, 74.

цркву брзог помоћника Светог Николе у Норчи, такође са половином тога селишта, Норче, са свим виноградима и са њивама и са млином и ливадам те цркве у Прешеву, како има приложено од монаха Неофита, званог Ђуроман, пошто ју је он саздао, и са свим осталим што та црква има“.⁷⁴⁰ Из повеље се види да је у Норчи, која је представљала заселак села Архиљевица, извесни монах Неофит саградио цркву посвећену св. Николи и обдарио је виноградима који су се налазили у околини саме цркве у Прешеву.

Према потврдној повељи цара Душана из 1355. године о оснивању цркве и прилагању поседа, манастирско властелинство је у ближој околини Архиљевице чинило девет села са истим бројем селишта.⁷⁴¹ Повеља „царице“ Јевдокије и њеног сина, господина Константина Драгаша из 1378/1379. године, о поклањању своје баштинске цркве Хиландару, показује да су од времена оснивања властелинства 1354. године, поједина селишта у околини манастира прерасла у сеоска насеља, којима је придружено и пет нових, док неколико првобитних није поменуто.⁷⁴² Архиљевичко властелинство је у тренутку потчињавања Хиландару у својој ближој околини обухватало 19 међусобно суседних села, смештених на пола пута између Норче и данашњег Куманова у средњовековној земљи Жеглигово – Архиљевица, Колицко, Ругинци (данас Руђинце), Извор, Подлешане, Бела Водица, Мокра Пољана, Глажња, Домановци, Гокшинци, Станчића, Злокућане, као и села непознате или непоуздане убикације – Литијаница, Гојановци, Дејковци, Крупници, Скрлинци, Тудорци и Другошевци.⁷⁴³

⁷⁴⁰ П. Драгичевић, *Повеља „царице“ Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архиљевици*, ССА 10 (2011) 89, 92 (= П. Драгичевић, *Повеља „царице“ Јевдокије и Константина о даривању Хиландару цркве у Архиљевици*); М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 50.

⁷⁴¹ Садржај ове повеље познат је на основу два преписа, насталих седамдесетих година XIV и првих деценија XV века. Видети издање: В. Алексић, *Два преписа потврдне хрисовуље Стефана Душана поводом оснивања Манастира Ваведена пресвете Богородице, задужбине севастократора Дејана, у селу Архиљевица код Прешева*, ССА 12 (2013) 31–65. (= В. Алексић, *Два преписа*).

⁷⁴² П. Драгичевић, *Повеља „царице“ Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архиљевици*, 87–102; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 83.

⁷⁴³ П. Драгичевић, *Повеља „царице“ Јевдокије и Константина о даривању Хиландару цркве у Архиљевици*, 88–89, 91, убикације детаљно 97–100; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, 54–55, 74–75; В. Алексић, *Два преписа*, 53–64; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 84; *Иста, Драгаши и Света Гора*, 50.

Након поименичког набрајања поседа у повељи је назначено да се сва села дарују Хиландару са синором и међама, „*како их од искона имају, а такође и њиве, и са свим виноградима и са млиновима те цркве, са свиме као што и до данас јесте сачувано у целој њеној обитељи, са свим синорима и међама њеним, како је и утврђено златопечатним записом од господина светопочившег цара Стефана,...*“.⁷⁴⁴ Овако формулисан део текста повеље, показује да је виноградарство сигурно било заступљено на архиљевичком властелинству, на коме се у атарима неких земљорадничких насеља винова лоза узгајала и пре оснивања манастира и његовог метоха средином XIV века. О томе сведочи и „*закон црквеним људима*“, прописан повељом о поклањању манастира Хиландару, који је подразумевао одређене земљорадничке и друге обавезе зависног становништва према манастиру, међу којима је изричито наведена и обавеза обраде црквених винограда „*по селима*“.⁷⁴⁵

У „*граду Светог Прокопија*“, данашњем Прокупљу у Топлици крајем XIV века налази се помен о једном винограду. Кнегиња Милица је 1395. године, са синовима Стефаном и Вуком, потчинила манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори „*кућу Вукоте Богдасевића са свом баштином, и два човека Радослава и Добромира, и виноград.*“⁷⁴⁶ Извесни Вукота Богдасевић вероватно је представљао богатијег грађанина који је потчињен манастиру са зависним људима и свим својим баштинским поседима, међу којима се налазио и један виноград.⁷⁴⁷

Међу сеоским насељима у долини Топлице, пописаних 1455. године у оквиру нахије Лаб Области Бранковића, највећа процењена годишња производња шире остварена је у планинском селу Доња Раковица (30 кућа, 150 процењених становника) у количини од 500 чаброва (16,67 по кући / 3,33 по становнику), у коме је уписан и један хаса виноград од 30 чаброва.⁷⁴⁸ Унутар четири села овог краја од природних давања

⁷⁴⁴ П. Драгичевић, *Повеља „царице“ Јевдокије и Константина о даривању Хиландару цркве у Архиљевици*, 89, 91–92.

⁷⁴⁵ Исто, 89, 92; М. Благојевић, *Закон господина Константина и царице Јевдокије*, ЗРВИ 44/2 (2007) 452–453, 457 (= М. Благојевић, *Закон господина Константина и царице Јевдокије*).

⁷⁴⁶ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 295, 302.

⁷⁴⁷ Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, 65, 75; М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 41 (= М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*; Д. Јечменица, *Поседи светогорског манастира Светог Пантелејмона у Моравској Србији*, 191.

⁷⁴⁸ *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455*, 71.

забележена је само шира од 10 чаброва на име десетине, тако да се, условно речено, могу сматрати чисто виноградарским – Хрсовце (22 куће / 89 ст.) – 100 чаброва укупне производње (4,54/1,12), Прешовица (14 кућа, 64 становника), 100 чаброва (7,14 по кући / 1,57 по глави) са једним хаса виноградом од 16 медри) и села северозападно од Куршумлије Невадовци (8/40) – 60 (7,5/1,5) и Муљав До (11 кућа / 47 становника) – 20 чаброва (1,82/0,42).⁷⁴⁹

До половине XV века виноградарство се развило и у селима у долини Косанице, десне притоке Топлице, с обзиром на процењену годишњу производњу шире изражену у чабровима 1455. године – село Мајана (50 кућа, 238 становника) – 400 чаброва (8/1,6), Матерево (33/141) – 300 (9,09/2,13), Соколица (31/135) – 300 (9,68/2,22), Ратај (20/96) – 200 (10/2,08), Орли (25/105) – 200 (8/1,9), Беранци (23/105) – 200 (8,69/1,91), Прваница (30/150) – 50 (1,67/0,33), као и у чисто виноградарским селима Кртог (25/113) – 200 (8/1,77) са једним хаса виноградом од 40 чаброва и Пракороћин (4/20) – 120 (30/6), док је код манастира Богородице уписан један хаса виноград са приходом од 30 чаброва.⁷⁵⁰

О присуству винове лозе у средњовековној жупи Дубочици, која је обухватала данашње Лесковачко поље у сливу Ветернице и Јабланице, сведоче топоними Вина и Винарци, који се крајем XIV века јављају као називи села у поседу манастира Светог Пантелејмона. Село Вина кнегиња Милица је са синовима Стефаном и Вуком 1395. године потврдила манастиру као дар кнеза Лазара, док су Винарци потврђени у виду поклона властелина Дуке.⁷⁵¹ Село Вина постоји и данас југозападно од Лесковца, на Ветерници, у клисури на изласку реке из Пољанице у Лесковачко поље. Винарци су данашње Винарце северозападно од Лесковца, смештено на левој обали Јабланице у делу Лесковачког поља у близини некадашњег ушћа реке Јабланице у Јужну Мораву, које је манастиру приложио властелин Дука.⁷⁵² С обзиром да уз село није наведена и

⁷⁴⁹ Исто, 250, 309, 333, 340; Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*, Глас ССLXL САНУ, Одељење историјских наука, књига 1, Београд 1974, 50–51 (= *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*).

⁷⁵⁰ *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455*, 240–243, 249, 287–288, 298–300, 307–308; *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*, 50.

⁷⁵¹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 295–296, 302–303; Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, 65, 75.

⁷⁵² Р. Т. Николић, *Пољаница и Клисура. Антропогеографска проучавања*. Пољаница и Клисура, Грделица, Доња Власина: насеља, порекло становништва, обичаји, књига 37 (прир. Б. Челиковић),

жупска припадност, треба узети у обзир да око 5–6 km југозападно од Косовске Митровице на левој обали Ибра постоје села Горње и Доње Винарце.⁷⁵³ Такође, Винарци као насеље у близини Звечана забележени су и на крајишту Иса-бега Исхаковића 1455. године, са укупно 22 куће и једним хаса виноградом,⁷⁵⁴ тако да се посед властелина Дуке можда односи и на село код Косовске Митровице.⁷⁵⁵

Виноградарство се до краја XV века развило и у Нишкој области, о чему сведочи османски попис из 1498. године. Нишка област која је територијално одговарала Нишком кадилуку или нахији, према османском попису обухватала је простор који је на западу допирао до Јужне Мораве, на југозападу до планина Бабишке Горе и Крушевице, на североистоку до Сврљишких планина и Калафата. На северу је била оивичена планинама Озрен и Девица, док се на југу простирала до речних токова Власине и Лужнице и планине Руј, обухватајући Нишку и Заплањску котлину, затим део Белопаланачке и Алексиначке котлине, као и део области Лужница и Власина.⁷⁵⁶ Према попису из 1498. године, на простору Нишке области винова лоза је од укупно 111 сеоских насеља узгајана у 101 селу (91%), у којима је процењена годишња производња шире износила 127.810 медри.⁷⁵⁷ Највећа производња шире остварена је у селима: Париград (98 кућа, 446 становника) – 4270 медри (43,57 по домаћинству; 9,57 по становнику), Веље Поље (155; 613) – 4200 (27,1/6,85), Малошиште (124/560) – 4060 (32,74/7,25), Доњи Матејевац (140/548) – 4000 (28,57/7,3).⁷⁵⁸

Београд 2018, 41, 57, 101–102, 214; Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, 74; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 310–311.

⁷⁵³ Д. Јечменица, *Поседи светогорског манастира Светог Пантелејмона у Моравској Србији*, 196.

⁷⁵⁴ Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 24.

⁷⁵⁵ Д. Јечменица, *Поседи светогорског манастира Светог Пантелејмона у Моравској Србији*, 196.

⁷⁵⁶ М. Копривица, *Нишка област од 1428. године до половине XVI века*, Браничевски гласник 5, Пожаревац 2008, 1–2 (= М. Копривица, *Нишка област од 1428. године до половине XVI века*).

⁷⁵⁷ Исто, 102–106.

⁷⁵⁸ Исто, према табелама, 42–48; 102–106.

2. 2. 6. Петрушко крајиште и Браничево

У време цара Душана Петрушко крајиште, које се простирало од Ћуприје и Раванице до Ражња и од Велике Мораве до Честобродице, још увек је било слабо насељено, будући да се до 1330. године стално налазило под претњом напада бугарске војске и пљачкашких одреда, да би тек након битке код Велбужда и успостављања пријатељских односа између Србије и Бугарске завладао мирнији период у трајању од неколико деценија.⁷⁵⁹ Једна повеља цара Душана сведочи да околина тврђаве Петрус, источно од данашњег Параћина изнад села Лешја, ни деценију или две касније није била насељена. Земљиште под Петрусом, које је цар Душан у периоду између 1346. и 1355. године поклонио жупану Вукославу у баштину, у тренутку даровања описано је као „пустош“.⁷⁶⁰

Жупан Вукослав, који је служио у време цара Душана и цара Уроша као властелин-крајишник, управник Петруског крајишта, на дарованој баштини у селу Лештију код Петрус подигао је цркву Свете Богородице Благодатељнице, формирајући и њено властелинство. Када је 15. октобра 1360. године црква са поседима потчињена Хиландару, њено властелинство обухватало је 5 села са људима, рибарима, уљаником, засецима и међама, као и већи број грла стоке, што сведочи о одређеном степену насељености на овом простору.⁷⁶¹ У време када су синови жупана Вукослава, Цреп и Држман (монах Дионисије) потраживали натраг своје баштинске поседе, који су били запустели услед немарности хиландарских монаха, црквено властелинство чинила су села Лештије, Брестница, Власи Голубовац, Видово у Заструми и Сињи Вир, затим једно језеро и једно блато на Годомину. Наведена сеоска насеља представљала су само један део баштинских поседа браће Вукославића.⁷⁶²

О постојању винограда на поседима браће Вукославића сведоче обавештења из оснивачке повеље кнеза Лазара манастиру Раваници из 1381. године. Формирајући властелинство своје задужбине, кнез Лазар наводи „*винограде насадих и друге купих од*

⁷⁵⁹ М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1–2 (1987) 34 (= М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*).

⁷⁶⁰ Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Даровнице властелске породице Вукославића*, ИГ 1–2 (1976) 100, 104; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*, 34–35.

⁷⁶¹ Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 154.

⁷⁶² М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*, 35.

Црепа и Југда.⁷⁶³ Виногради које је кнез Лазар купио од Црепа Вукославића вероватно су се налазили у близини манастира, који је и сам територијално припадао Петрушком крајишту. Поседи браће Вукославића у околини Петруса на крајишту свакако нису били једини, па је винограде очигледно поседовао и властелин Југда, који се у изворима јавља и 1395. године под именом Југа, као личност која је поред кнегиње Милице, њених синова и остале властеле, даровала одређена села у Дубочици манастиру Светог Пантелејмона.⁷⁶⁴

О заступљености винове лозе у најближој околини Раванице сведочи опис међа групе посела раваничког властелинства, која је обухватала села у долини Велике Мораве, затим насеља око данашњег Деспотовца, у долини Ресавице, на десној обали Западне Мораве и у Лепеници.⁷⁶⁵ Део заједничке међе у пределима југоисточно од Ђуприје и Деспотовца, једним делом ишао је на „Дионисијев виноград Жидиљца, и одатле преко Гарнога на Далакију на Крушку, и одатле преко у поток, у Липовачки, и у поток на Липу...“.⁷⁶⁶ Сматра се да је „Дионисијев виноград Жидиљца“ одређен припадношћу становнику села Жидиља, данас истоименог насеља југоисточно од Деспотовца.⁷⁶⁷ Међутим, како село Жидиље није постојало ни 1467. године у време османског пописа области Браничева, претпоставља се да начин формулисања овог дела међе потиче тек из времена настајања преписа раваничке оснивачке повеље крајем XVII века. Село је изгледа мењало свој положај, док убикација суседних међника из цитираног дела повеље показује да су се налазили на простору суседног села Кованице, у којој постоји и место „Виногради“, које би се могло односити на некадашњи Дионисијев виноград.⁷⁶⁸ Такође, име винограда у време оснивања манастира Раванице, највероватније је имало везе са Дионисијем Вукославићем.⁷⁶⁹

⁷⁶³ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 52; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*, 36; Исти, *Манастирски поседи крушевачког краја*, 36–37.

⁷⁶⁴ Исто, 36–37; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*, 36; Д. Јечменица, *Поседи светогорског манастира Светог Пантелејмона у Моравској Србији*, 196.

⁷⁶⁵ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 52; Г. А. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, ИЧ 16–17 (1966–1967), 241. (= Г. А. Шкриванић, *Раваничко властелинство*).

⁷⁶⁶ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 52.

⁷⁶⁷ Исто, 52, 72–73.

⁷⁶⁸ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 52, 72–73; Р. Тричковић, *Ђуприја и Средње Поморавље до Првог српског устанка*. Бој на Иванковцу 1805. године, Београд 1979, 105.

⁷⁶⁹ М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*, 36.

Виногради су крајем XIV века забележени и код трга Паракинов Брод, данашњег Параћина, који је властелин-крајишник Цреп Вукославић поклонио манастиру Великој Лаври Светог Атанасија на Светој Гори. „У тргу у Паракиновом Броду“ Лавра је поседовала и једно земљиште које су држали извесни Зуб и Радејко, а које је монахиња Евгенија – кнегиња Милица грешком поклонила духовнику Сисоју.⁷⁷⁰ Земљиште је са виноградима и воћњацима враћено Великој Лаври повељом издатом у Жупањевцу 1. августа 1398. године. По налогу монахиње, посед је враћен у међама које су отесали Шишат и Зуб: *„најпре атар на Знојцима, и од Знојаца атар на Лозном потоку, и од Потока, на том Потоку, на Великом путу атар, и од (тога) атара код Студенца (извора воде) атар, и од Суденца код Цера атар, и од атара на Слатину, и од Слатине на Шумама атар, и на путу атар код Јелхове баре, и отуда атар на Краљев Брод, и према Краљеву Броду на Ливади атар, и од Ливаде управо на пут влатковски атар, и на том Путу, свернув, на Трнови пут атар, и од тога места на њиве Кучке Добрашина атар, и на Првошеве њиве атар, на Зубову, на замењену њиву атар, и на том путу у Трна атар, и на Пријакове винограде атар, и на Владојев лаз атар, од лаза Владојева к Старчу атар. И винограде и воћњаке, који су на земљи Лаврине Цркве коју су омеђили Шишат и Зуб, све сам то ослободила да припада Великој Лаври“.*⁷⁷¹ Од наведених микропонима који се јављају као међници, сигурно је убициран Знојац који се односи на ливаде, налазећи се јужно од Параћина, па се може рећи да су се у том крају отприлике простирали и манастирски виногради.⁷⁷² У близини Знојца помиње се Лозни поток, чији назив такође сведочи о узгоју винове лозе пре краја XIV века, док су се у средњовековном Паракиновом Броду налазили и тзв. Пријкови виногради.

⁷⁷⁰ Исто, С. Мишић, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, б.

⁷⁷¹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 230, 233.

⁷⁷² Исто, 234.

Распрострањеност винограда у земљи Браничево, која се простирала између Велике Мораве и Дунава, обухватајући жупе у долини реке Млаве – Браничево у доњем, Ждрело у средњем и Хомоље у горњем току, затим жупе Пек и Звизд у доњем и средњем току реке Пек, као и жупу Ресаву у сливу истоимене реке⁷⁷³, делимично се може пратити од последњих деценија XIV века на поседима манастира Раванице, о чему говори оснивачка повеља кнеза Лазара из 1381. године. Од укупно 9 села која је кнез Лазар приложио манастиру у жупи Браничево, виногради се помињу у опису међа два сеоска насеља. Међе села Вучидол ишле су „од Дунава на селиште на Рукомије и на хумку дубравичку и на вучедолску хумку и на Скудељево међу винограде у Дунав“.⁷⁷⁴ Међу наведеним топонимима, село Рукомије налазило се на Селишту код данашњег истоименог манастира, 9 km северно од Пожареваца. „Хумка дубравичка“ вероватно се односи на узвишење висине 1,5 m и пречника око 30 m на гробљу у данашњем селу Дубравица, у близини ушћа Велике Мораве у Дунав, у чијем атару су постојали антички град Маргум и средњовековни град Морава. Судаћи на основу међа, село Вучидол лежало је на обали Дунава и може се односити на данашњи потес у сеоском насељу Петка, које је удаљено 2 km од Дунава, или на локалитет Вучји До у суседној Дубравици.⁷⁷⁵

С обзиром да је граница села пролазила кроз винограде, види се да је земљиште под виновом лозом лежало делимично у атару села Вучидол, простирући се и са друге стране међника, у Скудељевоу или неком другом насељу, допирући до Дунава. Такође, постоји могућност да је Скудељево назив неког брда или падине на којој су становници околних села обрађивали винограде.⁷⁷⁶ У сваком случају, виногради манастира Раванице који су лежали на Дунаву, најпрецизније се могу убицирати код данашњих села Дубравица и Петка. О узгоју винове лозе у селу Петка у последњим деценијама

⁷⁷³ С. Мишић, *Територијална организација Браничева (XII–XV век)*. Браничево кроз војну и културну историју Србије I, свеска 3, Пожаревац 2006, 11–18 (= С. Мишић, *Територијална организација Браничева (XII–XV век)*).

⁷⁷⁴ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53.

⁷⁷⁵ Г. А. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 246; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 85; Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у XV веку*, Пожаревац 2007, 125–127, 129 (Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у XV веку*).

⁷⁷⁶ Г. Бојковић, *Насеља Браничева крајем XIV века*. Село Балкана. Континуитет и промене кроз историју, Београд 2017, 38–39.

XIV века сведочи и опис међа некадашњег суседног села Дабар, које је такође лежало на Дунаву у суседству Петке, Кленовика и Браничева, односно Костолца. Кнез Лазар је село Дабар даровао Раваници, док је сеоска међа једном делом ишла „*над атар петчаских винограда*“, односно изнад винограда села Петка.⁷⁷⁷

У жупи Браничево винова лоза се гајила и у сеоским насељима која је кнез Лазар даровао влашким манастирима Тисмени и Водици, које је поп кир Никодим подигао у време влашког војводе Владислава I (1364 – око 1374) или војводе Радула (око 1374 – око 1384).⁷⁷⁸ Првобитни поседи Тисмене и Водице познати су на основу повеља угарског краља Жигмунда из 1429. и Јанка Хуњадија из 1444. године којима су, између осталог, манастирима потврђени и дарови кнеза Лазара – село Кисељево у коме је постојао трг, заједно са виноградима, ливадама, читавим атаром и дохоцима, затим села Поповци, Марјан и Дрмно на Млави, као и Кличевац на Дунаву, такође са виноградима, њивама, сенокосима и воденицама.⁷⁷⁹ Дарована села постоје и данас под скоро истим називима – Кисељево је на Дунаву западно од Великог Градишта, Поповац југозападно од Великог Градишта, село Марјани данас захвата југоисточни део села Курјаче, Дрмно је истоимено насеље код Костолца, док се Кличевац налази североисточно од Пожаревца.⁷⁸⁰

У жупи Пек виногради су постојали у близини раваничког села Љубиње, чија је међа једним делом ишла „*на хусарску пад на дуб на Одрину пољану, на дугу гору, на*

⁷⁷⁷ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53, 77; Г. А. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 246; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 85.

Описујући крајеве Јужне Угарске и Србије око 1154. године, арапски географ Идризи, који је долином Јужне и Велике Мораве ишао од Пирота према Браничеву, у свом делу „*Књига после лутања по хоризонтима или књига забаве*“, познатијем под називом „*Географија*“ записао је да се на реци Морави, која се улива у Дунав близу града Браничево, налазе воденице, баште и виногради. Мноштво лоза и винограда Идризи помиње код још једног града који се вероватно односи на некадашњи Новиград (Castrum Novae) код Чезаве на Дунаву, између Голупца и села Добро. Б. Стојковски, *Арапски географ Идризи о Јужној Угарској и Србији*, Зборник МС за историју 79–80 (2009) 68.

⁷⁷⁸ А. Веселиновић, *Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица*, ССА 8 (2009) 183 (= А. Веселиновић, *Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица*).

⁷⁷⁹ Исто, 194, 198–199.

⁷⁸⁰ М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 88; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, ИГ 1–2 (1987) 50–51 (= А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*); Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 123, 127–129, 137.

*Драгачев виноград*⁷⁸¹ Љубиње постоји и данас 17 km југозападно од Великог Градишта и 2 km северно од Малог Градишта. Драгачев виноград који се наводи као међник до кога је једним делом допирао атар села можда би се могао идентификовати са данашњим пределом Драгуљево, смештеним 6 km јужније од поменутог сеоског насеља.⁷⁸² У међама села Љубиње лежао је и потес „*Одрина пољана*“, чије се име може довести у везу са гајењем винове лозе, будући да је назив *одрина* у средњем веку у појединим крајевима означавао земљиште са засадима винове лозе подигнуте на сводове.⁷⁸³ У међама суседног села Камијево, које и данас постоји под истим називом, 12 km јужно од Великог Градишта, у време оснивања властелинства 1381. године, такође су се налазили виногради. Граница села је једним делом ишла „*под Шуваинске винограде*“, који би се могли убицирати на простору данашњег села Шувајића, 9 km западно од Голупца.⁷⁸⁴ Атару Камијева према суседном Љубињу, изгледа да је припадао тзв. *Косаноћа виноград*, с обзиром да је међа ишла изнад винограда до „*љубињске земље*“.⁷⁸⁵

Раваничка повеља показује да су последњих деценија XIV века виногради у Браничеву постојали у селима истоимене жупе, између Велике Мораве и Дунава, као и у сеоским насељима Пека, западно од доњег тока реке. Османски попис области Браничево показује да је у виноградарским селима Браничева и Пека винова лоза узгајана и у другој половини XV века.

Након османског освајања Ресаве, Вишесава на ушћу Поречке реке у Дунав и Голупца 1458. године, земља Браничево је захваљујући свом стратешком положају организована као посебан вилајет или субашилук, уживајући крајишки статус и крајишку војну аутономију. Административно, вилајет Браничево улазио је у састав Видинског санацака, да би у периоду између 1467. и 1476. године припао Смедеревском санцаку, при том и даље устројен као посебна област. Према попису из 1467. године област Браничево обухватала је нахије: Лучица (средњовековна жупа

⁷⁸¹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53.

⁷⁸² Г. А Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 247; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 87; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 78.

⁷⁸³ М. Благојевић, *Земљорадња*, 143.

⁷⁸⁴ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53, 69, 78; Г. А Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 247–248.

⁷⁸⁵ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53, 78; Г. А Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 247–248.

Браничево), Ждрело, Хомоље, Пек, Звижд и Ресава, које су територијално углавном одговарале средњовековним жупама Браничевске земље, као и нахију Раваницу у долини истоимене реке, која је у српској држави припадала Петрушком крајишту/власти и земљи Дубравници, у пределима од Ћуприје и Параћина до Ражња и Сталаћа.⁷⁸⁶

Област Раванице 1467. године представљала је малу фискалну јединицу, изузетно слабо насељену, док је од отприлике 80 села која је кнез Лазар крајем XIV века поконио манастиру, забележено само њих 13, међу којима се ушур од вина узимао унутар 5 сеоских насеља. Виноградарство на овом простору вероватно није било нарочито развијено ни током претходних деценија, с обзиром да ни насељеност није могла бити знатнија. Услед ратова са Османлијама и учесталих провала турских одреда, који су нарочито интензивирани после 1455. године, становништво је померано у планинске пределе или је одлазило у Угарску, што је свакако остављало последице и на привреду уопште.⁷⁸⁷ У селима нахија Хомоље и Звижд 1467. није узиман ушур од шире, с обзиром да су биле насељене војнуцима и власима – становништвом посебних социјалних категорија и занимања, које се није примарно бавило земљорадничким делатностима. То значи да и виноградарство у овим крајевима или није било заступљено или је лоза узгајана само на окућници, у јако малим размерама. У Хомољу је од 28 укупно регистрованих села, 20 било насељено војнуцима, док је у Звижду пописано само 5 села, уз напомену да у њима станују власи који су се скоро доселили.⁷⁸⁸ Заступљеност винограда у селима на нивоу нахија, као и процењена годишња производња шире у Браничеву 1467. године може се видети на основу табеле 1.

⁷⁸⁶ С. Мишић, *Територијална организација Браничева (XII–XV век)*, 12–13; Исти, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, 6–7; Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 13–27.

⁷⁸⁷ М. Стојакović, *Bраничевski teŝter. Poimenični popis pokrajine Bраничево из 1467. године*, Београд 1987, 11. (= М. Стојакović, *Bраничевski teŝter*)

⁷⁸⁸ Исто, 10.

Табела 1: Процењена производња шире у нахијама вилајета Браничево 1467. године⁷⁸⁹

Име нахије (укупан број активних насеља)	Број насеља са ушуром од шире (изражен у процентима)	Број хришћанских кућа / процењен број становника	Процењена производња шире у медрама	Просек производње шире по кући /по становнику	Број села са хаса и мулк вин.	Број хаса и мулк винограда
ЛУЧИЦА (95)	53 (55,8%)	1396/6946	19.420	13,91/2,8	5	4 хаса 1 запуштен
ЖДРЕЛО (72)	37 (51,4%)	726/3590	9000	12,4/2,51	10	4 хаса 3 мулк 3запуштена
ПЕК (57)	29 (50,9%)	493/2573	5500	11,15/2,14	6	4 хаса 2запуштена
РЕСАВА (46)	14 (30,43%)	292/1459	3600	12,33/2,47	5	3 хаса 1 запуштен 1 мулк
РАВНИЦА (13)	5 (38,46%)	101/495	1820	18,02/3,68	2	1 хаса 1 запуштен
Укупно 5 (283)	138 (48,76%)	3008/17.763	39.340	13,11/2,22	28	16 хаса 8запуштених 4 мулк

На нивоу пет нахија вилајета Браничево 1467. године, у којима је узиман порез од винове лозе, насеља са ушуром од шире чинила су 48,76%, што је представљало скоро половину укупног броја насеља. Годишња количина шире произведена из винограда становника раје у селима анализираних нахија процењена је на 39.340 медри, односно 13,11 по кући и 2,22 медре по становнику. Наведеној количини требало би додати и приход од 16 хаса и 4 мулк винограда, који у попису није у сваком случају

⁷⁸⁹ Табела сачињена према попису: М. Stojaković, *Braničevski tefter*.

доследно забележен. У Лучици, највећој нахији Браничева од 95 насеља, забележена је и највећа распрострањеност узгоја винове лозе. Према попису из 1467. ушур од шире убиран је од становника 52 села, као и у самој Лучици у којој је одржаван пазар, што процентуално износи 55,8%. Сагледавајући однос виноградарских према укупном броју насеља унутар једне фискалне јединице, за Лучицом (55,8%) су долазиле нахије: Ждрело (51,4%), Пек (50,9%), Раваница (38,5%) и Ресава (30,43%).

У нахији Лучица забележена је и највећа процењена годишња производња шире у количини од 19.420 медри (13,91 по кући и 2,8 по становнику), за којом су долазиле нахије Ждрело – 9000 (12,4 / 2,51) и Пек – 5500 медри (11,15 / 2,14). Међу насељима нахије Лучице, процењена годишња производња шире у висини од 1000 и више медри остварена је у самом пазарном месту Лучица (данас истоимено село јужно од Пожареваца) – 1800 (19,15 по кући; 3,85 по становнику), затим у селима: Прибишница (на Млави) – 1040 медри (33,55 по кући; 6,71 по становнику), Пожаревац – 1000 (20,41 / 4,12), Доње Црниће (данас Мало Црниће) са мезром Батуша – 1300 (16,25 / 3,27), Бискупац (Бескупље на Дунаву западно од Великог Градипшта, некада је припадало манастиру Ждрело) – 1100 медри (37,93 / 7,6).⁷⁹⁰ У нахији Пек издваја се село Клење (истоимено југозападно од Голупца) са укупном производњом шире од 1000 медри (18,52 / 3,7).⁷⁹¹

У виноградарским селима која су се у XIV веку налазила у поседу манастира Раванице, Тисмене и Водице, винова лоза је узгајана и у другој половини XV века. Међу некадашњим сеоским насељима влашких манастира, смештеним на Млави и Дунаву у жупи Браничево, која су 1467. припадала нахији Лучица, шира се проиводила у селима: Кисељево (80 кућа; 400 становника) – процењена годишња производња 250 медри (3,125 / 0,625); Поповац (11 / 53) – 300 медри (27,3 / 5,67), друго село Поповац (5 / 25) – 300 медри (60 / 12); Кличевац (14 / 70) – 100 медри (7,14 / 1,43).⁷⁹²

Од некадашњих раваничких села у којима је узгајана винова лоза, порез на ширу је 1467. забележен једино у онима у жупи, односно нахији Пек. У селу Љубиње, уписаном са мезром Острочић, која је била његово сејалиште, процењена годишња производња шире износила је 300 медри, односно 21,43 по кући и 4,28 медри по једном

⁷⁹⁰ М. Stojaković, *Bраничевski tefter*, 59–60, 65–68, 70–71, 98–99, 134–135; Убикације према: Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 125, 128, 135.

⁷⁹¹ М. Stojaković, *Bраничевski tefter*, 39–40; Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 100–101.

⁷⁹² М. Stojaković, *Bраничевski tefter*, 83–84; 62, 162–163; 76.

члану домаћинства. Поред винограда раје, постојао је и један хаса виноград са приходом од 100 акчи, чији би еквивалент у шири износио 6,67 медри.⁷⁹³ У селу Камијево (22 куће; 110 становника) годишња производња шире износила је 300 медри (13,64/2,73).⁷⁹⁴ О узгоју винове лозе на обали Дунава у Пеку сведочи и топоним Винци, који се 1476. јавља као назив мезре код села Белотино. Мезра је лежала на простору данашњег села Винци на Дунаву, северозападно од Голупца.⁷⁹⁵

Највећа производња шире на нивоу једног сеоског насеља остварена је у добро насељеном селу Тополници код Малог Црнића (109 кућа; 545 становника) у нахији Ждрело, у коме је ушур од шире доносио и највећи новчани приход међу натуралним дажбинама – 3750 акчи, док је доходак од житарица чинио 2820 акчи. Годишња количина шире процењена је на 2500 медри (22,94 по кући; 4,6 по становнику), док је у селу забележен и један хаса виноград са приходом од 20 медри.⁷⁹⁶ Уз село је уписан и манастир Златарић (Златарник), који је највероватније био смештен на данашњем потесу Црквине западно од села.⁷⁹⁷ За Тополницом је долазило село Бајић код Заовачког потока (64 куће, 314 ст.) са манастиром Захова – 1300 медри (20,31 по кући, 4,14 по глави), 220 акчи прихода од манастира и један хаса виноград са широм од 10 медри.⁷⁹⁸ Село Бајић које више не постоји налазило се код данашњег манастира Заова, јужно од Малог Црнића и југоисточно од Пожаревца, смештено на простору села Топоница у коме постоји истоимени потес – Бајић.⁷⁹⁹

Попис показује да 1467. године број уписаних хаса и мулк винограда није био велики – 16 хаса са количином шире од 93 медре, 5 мулк и 8 хаса запуштених засада унутар 28 сеоских насеља. Највећи број хаса винограда од којих се добијала шира налазио се у Лучици, Ждрелу и Пеку (по 4), као и у Ресави (3). У нахији Ждрело

⁷⁹³ Исто, 142.

⁷⁹⁴ Исто, 148–149.

⁷⁹⁵ Исто, 220; Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 110, 194.

⁷⁹⁶ М. Stojaković, *Braničevski tefter*, 101–103; В. Mijatović, *Braničevska oblast 1467. godine*, *Ekonomski misao, godina XXIII*, број 2, Београд 1990, 126 – на основу својих прорачуна о величини једне медре процењује да је у Тополници 1467. произведено 104.000 литара шире; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 92.

⁷⁹⁷ Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 214.

⁷⁹⁸ М. Stojaković, *Braničevski tefter*, 109–110.

⁷⁹⁹ Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 146, 213.

налазило се укупно 7 хаса (4+3 запуштена) и 4 мулк винограда, забележених на простору десет сеоских насеља.⁸⁰⁰

Виноградарство је на простору Браничева било развијено и у осмој деценији XV века, што се може видети на основу пописа Смедеревског санцака из 1476. године. Анализа прихода спахија на простору Смедеревског санцака показала је да је доходак од испенце, житарица и винограда заједно чинио близу 90% укупног прихода.⁸⁰¹ На зеамету Хамза-бега, који је 1476. обухватао четири села у Пеку, са укупно 249 домаћинстава и приходом од 26.806 акчи, највиши доходак остварен је од производње шире, у количини од 1424 медре или 11.392 аспре (43%).⁸⁰²

2. 2. 7. Долина Западне Мораве и крајеви данашње Шумадије

О виноградарству у долини Западне Мораве постоји податак који се односи на период XIII века и простор средњовековне жупе Мораве. Краљ Урош I даровао је манастиру Хиландару „*виноград у Морави у Лозници*“, селу које и данас постоји под истим називом у долини Лозничке реке, десне притоке Западне Мораве, око 9 km југозападно од Чачка.⁸⁰³ Сам назив села такође сведочи о присуству винове лозе на овом простору пре половине XIII века, која је највероватније узгајана на нижим падинама планине Јелице.⁸⁰⁴ Село Лозница са виноградом помиње се и половином XV века у препису повеље са сабора у Крупиштима (1355), насталом као производ тежњи хиландарских монаха за очувањем својих поседа у Србији.⁸⁰⁵

Писац Житија архиепископа Данила II, говорећи о његовој обнови манастира Жиче, која још увек није била потпуно опорављена након напада бугарских великаша Дрмана и Куделина (пре 1292. године), забележио је и да архиепископ „*сам насади*

⁸⁰⁰ М. Стојковић, *Браничевски тефтер*, на више места.

⁸⁰¹ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 85.

⁸⁰² Исто; Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 233.

⁸⁰³ А. Фостиков, *Збирна повеља*, 89, 97, 130; М. Живојиновић, *Даровања краља Уроша I манастиру Хиландару*, 217–218; Иста, *Историја Хиландара I*, 225; Иста, *Властелинство манастира Хиландара*, 89.

⁸⁰⁴ Г. Томовић, *Жупа Морава и нахија Морава*. Рудо Поље – Карановац – Краљево (од првих помена до Првог светског рата), ур. Љ. П. Ристић, Београд–Краљево 2000, 39.

⁸⁰⁵ М. Копривица, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушчицу и трг Книнац*, 113, 116.

много винограда, и раније насађене већма распрострањени, тако да је у његове дане Божјом помоћу у свему обилувало“.⁸⁰⁶ Цитирани део житија показује да је архиепископ Данило и већ постојеће манастирске винограде у првој половини XIV века додатно увећао. Постојање хиландарског винограда и сам назив села у коме се налазио сведоче о присутности винове лозе у долини Западне Мораве у XIII веку, па самим тим није искључено да је Жича као седиште Српске архиепископије располагала одређеним земљиштем под виноградима и од времена самог оснивања, бар у својој најближој околини.

О распрострањености винограда на простору данашње Шумадије, у средњовековним дипломатичким и наративним изворима садржани су само поједини подаци који потичу из прве половине XV века. О постојању винограда у Левчу почетком XV века посредно говори повеља деспота Стефана Лазаревића издата 8. јуна 1411. године у Јагодној, о даровању сеоских насеља Хиландару у циљу стицања шест аделфата, односно обезбеђивања средстава за лично издржавање у манастиру. Хиландару су у Левчу дарована села Бадчина и Церница, данас Бачина и Церница, око 15 и 17 km северно и северозападно од Крушевца, која су манастиру између осталог дуговала и чабрину, односно порез у вину, што указује на присутност винове у овом крају.⁸⁰⁷ Села у Левчу, као и насеља око Новог Брда, Хиландар је добио у виду надокнаде за изгубљену цркву Свете Богородице у Лештију са поседима на Петрушком крајишту, које су синови жупана Вукослава повратили до краја 1371. године.⁸⁰⁸

Године 1430–1431, даривајући своју задужбину, цркву Св. Ђорђа код Враћевшнице, смештену на пола пута између Крагујевца и Горњег Милановца, велики

⁸⁰⁶ *Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II*, 284.

⁸⁰⁷ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 192–193, 198; Д. Грбовић, *Привреда Јагодине у XV веку (до 1459.)*, Јагодина 2004, 40, 46; М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, 34; *Шумадија у XV веку*, ур. С. Мишић, М. Копривица, Београд 2018, 250 (М. Штећић, *Земљорадња и сточарство*) (= *Шумадија у XV веку*).

За цркву у селу Беочић у Левчу, саграђену почетком XX века, постоји предање које говори да је манастир на чијим рушевинама је црква настала, наводно подигао Стефан Немања под називом Беочин. Такође, легенда каже да је рашки велики жупан око своје задужбине засадио и прве винограде, тако што је након посвећења цркве окупио монахе дарујући им 12 волова, 12 дана ораће земље, 12 кованлука са пчелама и 12 винограда, заклевши их затим са 12 товара блага да у овом крају морају подићи исти број манастира. Видети: S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju*, 51.

⁸⁰⁸ М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 89–90; М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, 34.

челник Радич одредио је да се након његове смрти храму приложи и село Балуће (данашња Црнућа) у рудничком метоху са двором, виноградима и свим што му припада.⁸⁰⁹ Повељом издатом у Некудиму марта 1432, желећи да стекне аделфате, поклонио је манастиру Ватопеду између осталог и село Белопоље на левој обали Велике Мораве, као и 8 мати винограда тј. отприлике 7720 m² површине засађене виновом лозом на неком другом месту, које није прецизно одређено.⁸¹⁰ Константин Филозоф у *Житију деспота Стефана Лазаревића* записао је почетком XV века да су у Србији „засађени многи виногради, нигде тако без великих трудова, као у овој земљи“, што се сигурно односи на северне делове Српске деспотовине.⁸¹¹ О развоју виноградарства на простору Шумадије током средњег века говори и бургундски племић Бертрандон де Ла Брокијер, који је путујући 1433. године од Некудима (Смедеревска Паланка) до Београда, записао да је прошао долинама у којима је постојало мноштво села и добрих намирница, „а нарочито доброг вина“.⁸¹²

С обзиром да је виноградарство посебан замах добијало у околини већих, развијених, нарочито рударских градова са богатим тржиштем, може се претпоставити да је попут Новог Брда већи степен достигло и у околини Рудника, о чему донекле сведочи и османски посис из друге половине XV века. Попис Смедеревског санцака из 1476. године показује да се винова лоза интензивно гајила на простору десет села североисточно од Рудника, која су се налазила у поседу смедеревског санцакбега у нахији Островица. Годишња производња шире у овим насељима износила је 43.840 медри, што је чинило просек од 184,2 по кући и 37,86 медри по становнику (табела 2).⁸¹³ Највећа количина шире остварена је у селу Придворица, чији назив сам по себи

⁸⁰⁹ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 755; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, ИЧ 20 (1973) 135; В. Тошић, *Велики челник Радич*, прештампано из Зборника Матице српске за историју 13 (1976) 14–15 (= В. Тошић, *Велики челник Радич*); *Шумадија у XV веку*, 250 (М. Штетих, *Земљорадња и сточарство*); С. Мишић, *Територијално-управна организација Рудника и околине (12–15. век)*, 9.

⁸¹⁰ В. Тошић, *Велики челник Радич*, 17–18; *Шумадија у XV веку*, 250 (М. Штетих, *Земљорадња и сточарство*).

⁸¹¹ *Старе српске биографије XV и XVII века*, превео Л. Мирковић, Београд 1936, 50 (= *Старе српске биографије XV и XVII века*); М. Благојевић, *Земљорадња*, 139.

⁸¹² Б. де Ла Брокијер, *Путопис путовање преко мора кроз Палестину, Малу Азију, Србију и Француску*, Београд 2002, 109; *Шумадија у XV веку*, 250 (М. Штетих, *Земљорадња и сточарство*).

⁸¹³ Видети: А. С. Аличих, *Турски катастарски пописи I*, 215–219; *Шумадија у XV веку*, 251 (М. Штетих, *Земљорадња и сточарство*).

сведочи о присуству имућнијег феудалца са двором у функцији јачег потрошачког центра.⁸¹⁴ Руднички крај свакако је био изузетно погодан за земљорадњу, нарочито за узгајање винове лозе, али и осталих пољопривредних култура, с обзиром на релативно високе вредности остварене у производњи махунарки, воћа, поврћа, индустријских биљака, као и у пчеларству и свињогојству.⁸¹⁵

Табела 2: Производња шире у селима у поседу смедеревског санцакбега у нахији Островица 1476. године⁸¹⁶

Село	Број кућа	Број становника	Шира у медрама			
			Хаса виногради/ укупна производња	Виногради раје		
				Укупна производња	Произв. по кући	по глави становника
Страгар	42	205	1/600	15.800	376	77
Придворица	78	380	1/50	16.400	210	43
Машлишево	13	62,5	1/30	3120	240	50
Јаребица	15	72,5	1/20	1620	108	22,3
Висановац	8	37,5	1/15	300	16,7	3,4
Полун	4	20				
Добра Лука	6	30				
Злошпетица	26	125	1/20	400	15,4	3,2
Бојшници	33	162,5	1/40	5000	151,5	30,8
Штрбац Поље	13	62,5	1/15	1200	92,3	19,2
Укупно (10 села)	238	1158	8/790	43.840	184,2	37,86

Попис Смедеревског санцака из 1476. године сведочи о гајењу винове лозе и на простору Лепенице. У поређењу са поседом смедеревског санцак-бега у нахији Островица, може се рећи да је у Лепеници остварена доста нижа производња шире. Од винограда становника раје 14 сеоских насеља која су чинила „зеамет Лепеницу“ и два

⁸¹⁴ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 80.

⁸¹⁵ Видети: *Шумадија у XV веку*, 236–271 (М. Штетић, *Земљорадња и сточарство*).

⁸¹⁶ Табела преузета из *Шумадија у XV веку*, 251 (М. Штетић, *Земљорадња и сточарство*).

тимара у „Лепеници“ укупна количина шире 1476. године износила је 16.165 медри тј. 35,8 по кући и 7,2 медре по глави становника (табела 3). Међу анализираним селима забележено је и 7 запуштених хаса винограда, који сведоче о некадашњем узгајању винове лозе на овом подручју.⁸¹⁷

Табела 3: Производња шире у селима у Лепеници 1476. године⁸¹⁸

село	број кућа	број стан.	шира у медрама			
			хаса виногради/ укупна производња	виногради раје		
				укупна производња	по кући	по становнику
Косорићи	95	475	1 запуштен	7000 ⁸¹⁹	73,7	14,7
Церница	48	235	-	2100	43,75	8,9
Трстеник	66	330	1 запуштен	3380	51,2	10,2
Јасиковица	12	60	1 запуштен	1500	125	25
Стопање	58	290	-	380	6,55	1,3
Лазица	43	215	-	130	3	0,6
Бохнија	4	20	-	100	25	5
Доња Дренова	29	145	-	250	8,6	1,7
Шајин	5	25	1 у рушевном стању	25	1,4	0,3
Тимуча	13	62,5	1 запуштен			
Остапшина ⁸²⁰	20	100	1 запуштен	-	-	-
Горња и Средња Каменица	8	40	-	250	31,25	6,25
Горњи Градац	30	148	-	640	21,3	4,3
Добра Водица	21	105	1 у рушевном стању	410	19,5	3,9
Укупно (14 села)	452	2251	7 запуштених	16.165	35,8	7,2

⁸¹⁷ А. Аличих, *Турски катастарски пописи I*, 236–248; *Шумадија у XV веку*, 251–252 (М. Штетић, *Земљорадња и сточарство*).

⁸¹⁸ Табела преузета из *Шумадија у XV веку*, 252 (М. Штетић, *Земљорадња и сточарство*).

⁸¹⁹ Уписан ушур од шире и монополија: 700 медри – 5600 акчи. Видети: А. С. Аличих, *Турски катастарски пописи I*, 237.

⁸²⁰ Становници села Остапшина, Горњи Градац и Добра Водица становали су разбацано и плаћали половину ушура тј. десетине. Видети: А. С. Аличих, *Турски катастарски пописи I*, 245–248.

Виноградарство је у XV веку било развијено и у средњовековном Кучеву, које је током периода српске власти у управном погледу имало статус земље, која је административно припадала земљи Браничево. Кучево се простирало на левој обали Велике Мораве, допирући на северу до Дунава, на југу до река Јасенице и Кубршнице, обухватајући горњи ток Турије на југозападу, док је на западу захватало планину Космај са рудником Железник, идући даље до долине Колубаре и средњовековне Мачве.⁸²¹ Према попису из 1476. ушур од шире из рајинских винограда узиман је у скоро сваком селу нахије Кучево⁸²², у којој је евидентирано 134 сеоских насеља и 10 мезри, при чему треба имати у виду да је за поједина села забележено да припадају Смедереву, без навођења припадности нахији.⁸²³

Унутар 14 села нахије Кучево налазили су се хаса виногради феудалаца, међу којима је забележено 9 запуштених. Поред тога, дефтер Смедеревског санцака садржи и белешку да су на простору села Колари, у коме се у време пописа налазио само један становник, били засађени виногради. Назив села Пударци, које и данас постоји јужно од Гроцке под истим именом, такође указује на широку заступљеност виноградарства у овом крају.⁸²⁴ Име села изведено је од речи пудар (*podarius, vineae custos*), која означава чувара винограда.⁸²⁵ Појава пудара, односно становништва специјално задуженог за чување винограда, посредно говори о постојању великих засада винове лозе у широј околини Смедерева током периода Српске деспотовине, који су највероватније припадали владару или неком већем феудалцу.⁸²⁶

На простору Смедеревског санцака 1476. године убележена су 22 манастира, од којих је манастир светог Николе у Левчу спадао међу оне од којих је узиман највиши

⁸²¹ О положају и границама Кучева детаљно: А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, ИЧ 49 (2002) 139–162. (= А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*); С. Мишић, *Територијална организација Браничева (XII–XV век)*, 13.

⁸²² А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, 156; Исти, *Смедеревски крај у другој половини 15. и почетком 16. века*, у: *Смедеревски зборник 2 (2009)* 60 (= А. Крстић, *Смедеревски крај у другој половини 15. и почетком 16. века*).

⁸²³ *Шумадија у XV веку*, 64 (М. Копривица, *Турска управа на подручју Шумадије*).

⁸²⁴ А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, 156; Исти, *Смедеревски крај у другој половини 15. и почетком 16. века*, 60.

⁸²⁵ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika: Sv. 53: 3 dvanaestoga dijela*, JAZU Zagreb, 1952, 617 (*пудар*).

⁸²⁶ А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, 156; Исти, *Смедеревски крај у другој половини 15. и почетком 16. века*, 60.

приход (1342 акче, од тога 1052 акче од шире). У тимар посадника тврђаве Островице улазио је и приход од цркве Св. Николе "на обали реке Мораве" (манастир Никоље у Чачку) у који је улазило и 900 акчи од 150 медри шире у виду ушура.⁸²⁷

Манастирска земља је и у османском периоду у највећој мери била засађена виноградима, које су често поред калуђера обрађивали и становници неког од села суседних манастиру. Према попису из 1476. велика производња шире остварена је у селу Блазнава са манастиром Свети Стефан, у количини од 3700 медри. У цркви Св. Благовестин (Благовештење у Страгарима), уписан је укупан приход од шире, боба и воћа, у износу од 50 акчи.⁸²⁸

О виноградарству у околини Београда може се говорити једино на основу османског пописа нахија Београд и Железник из 1528–30. године. Нахији Београд припадала су села у најближој околини, чинећи територију градског дистрикта, као и она која су се у претходном периоду налазила у Кучеву и у оквиру других суседних нахија, док је Железник обухватао насеља у околини истоименог рудника на Космају. Београдска нахија је на северу допирала до Саве и Дунава, на западу до реке Тамнаве обухватајући сеоска насеља Бело Поље и Барич, док је на југу захватала долину Барајевске реке са селима Борак, Сибница, Велика Иванча, Младеновац, мали Пожаревац и Умчари, избијајући на Дунав источно од Гроцке.⁸²⁹

Попис из 1528–30. године показује да је међу 166 анализираних сеоских насеља у широј околини Београда, свега 41 село дуговало ушур од шире, на основу чега би процењена годишња производња износила 7950 медри (6,7 по кући и 1,5 медре по становнику), што је чинило једва четвртину укупног броја насеља (24,7%).⁸³⁰ Мимо тога, уз село Хрбчево, данас Ропчево у Сопоту, наглашено је да је производило доста вина, без навођења количине ушура и новчаног пореза.⁸³¹ Највећа запремина шире остварена је у насељу Железник (278 кућа, 1106 становника) – 1500 медри (5,4 по кући, 1,35 по глави)⁸³² и селу Бељина код Лазаревца у нахији Београд (31; 155) – 850 медри (27,42; 5,48).⁸³³ Анализом најбогатијих села долази се до закључка да се у оквиру исто

⁸²⁷ А. Аличич, *Турски катастарски пописи I*, 267; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 281–283.

⁸²⁸ А. Аличич, *Турски катастарски пописи I*, 226–227.

⁸²⁹ *Шумадија у XV веку*, 69–70 (М. Копривица, *Турска управа на подручју Шумадије*).

⁸³⁰ Исто, 255 (М. Штетић, *Земљорадња и сточарство*), на основу: Х. Шабановић, *Турски извори*, 115–242.

⁸³¹ Исто, 237; *Шумадија у XV веку*, 255 (М. Штетић, *Земљорадња и сточарство*).

⁸³² Х. Шабановић, *Турски извори*, 121–122.

⁸³³ Исто, 143–144.

насеља винова лоза и житарице нису подједнако интензивно гајиле.⁸³⁴ Релативно слаба заступљеност виноградарства у околини Београда на крају прве трећине XVI века објашњава се страдањима током ратовања која су претходила освајању Београда 1521, одражавајући се негативно на густину становништва, а самим тим и на привреду.⁸³⁵

*

Распрострањеност винограда у крајевима средњовековне Србије, која се може пратити углавном само у општим назнакама, показује да се виноградарство од краја XII века развијало постепено у свим деловима српских земаља, нешто јачим или слабијим интензитетом. Заступљеност винограда која се може сагледати на нивоу одређених регија указује на постојање повољног климатског режима на широком простору средњовековне Србије, где се винова лоза гајила и на теренима изнад 500 m надморске висине (видети карте). С обзиром да је виноградарство у погледу друштвених чинилаца зависило од присуства јачих потрошачких центара и веће густине насељености, у приморским земљама и жупама Македоније, у којима је раније дошло до развоја градских насеља, узгој винове лозе попримио је веће размере већ у другој половини XIII века, док је у осталим крајевима Србије добијао на интензитету тек од XIV столећа.⁸³⁶

У унутрашњим крајевима винова лоза се у првој половини XIV века гајила у широј околини Призрена, у Подримљу, Хвосну и осталим крајевима Метохије, затим у Врању, Прокупљу и долини Јужне и Западне Мораве, као и на поседима манастира Студенице и Бањске. У севернијим крајевима Србије виногради се помињу у другој половини XIV века на равничком властелинству у околини самог манастира, као и у селима Браничева и Пека на Дунаву. Током XIV века приметно је и подстицање ширења површина под виновом лозом. Развој виноградарства, који се најбоље може сагледати на основу манастирских и црквених повеља, показује да су владари настојали да својим задужбинама и осталим манастирима и црквама обезбеде довољан број површина под виновом лозом, најчешће поклањањем већ постојећих винограда, док су манастирска властелинства најбогатија виноградима била хиландарско,

⁸³⁴ *Шумадија у XV веку*, 255 (М. Штетих, *Земљорадња и сточарство*).

⁸³⁵ Исто, 70 (М. Копривица, *Турска управа на подручју Шумадије*).

⁸³⁶ М. Благојевић, *Земљорадња*, 114–115.

светоарханђеловско и властелинство манастира Св. Ђорђа код Скопља. Поред тога, приметно је и проширивање површина под виноградима на манастирским поседима, које је било подстицано од стране владара и високих црквених достојанственика у свим крајевима средњовековне Србије. Крајем XII века Стефан Немања подигао је два винограда у Великој Хочи, потчинивши их новооснованом манастиру Хиландару, док је на иницијативу Саве Немањића, вероватно у првој половини XIII столећа, предузимано крчење земљишта за подизање винограда Карејској келији. Познато је и да је краљ Милутин крајем XIII и почетком XIV века куповао властеоске винограде у најближој околини Скопља, како би их поклонио манастиру Св. Ђорђа Скоропостижног.

Подстицање ширења винограда било је присутно и на простору Хвосна, где је архиепископ Никодим у првим деценијама XIV века засадио виноград у месту Лизица код Пећке архиепископије, док је архиепископ Данило II у првој половини истог столећа подизао винограде на поседима манастира Жиче између Велике и Јужне Мораве. Прилажући бројне површине под виноградима својој задужбини, манастиру Св. Арханђела код Призрена, цар Душан подигао је и велики виноград у селу Сењани код данашњег Ораховца. Кнез Лазар је такође за потребе манастира Раванице откупио винограде у околини Петруса од властелина Црепа и Југда и подигао неколико нових. Оснивајући манастир Св. Богородице на Цетињу 1485. године, Иван Црнојевић наводи како је својој задужбини потчинио пола свог великог винограда у Доњем Добру, за који је назначено да га је својим трудом насадио.

Водећи рачуна о томе да својим задужбинама створе компактна земљишта под виноградима у најближој околини манастира, владари су прибегавали и комасацији земљишта, односно замени поседа некадашњим власницима на другим местима. Најбољи пример представља случај у коме је цар Душан за потребе манастира Св. Арханђела половином XIV века објединио винограде на потесу Курило на метоху Призрена, додељујући њиховим власницима винограде на другим потесима градске земље. Иван Црнојевић је крајем XV столећа такође вршио замену поседа, како би новооснованом манастиру на Цетињу доделио винограде у близини оног који је сам подигао и приложио својој задужбини, због чега је породици Остојића одузео лозије које су имали на Доњем Добру, доделивши им „лозу за лозу“ на другом месту.

У прилог томе да виноградарство почетком XIV века у унутрашњим крајевима северно од Скопља још увек није било довољно развијено сведоче и речи путописца.

Путујући кроз пределе Србије, анонимни писац је у свом *Опису источне Европе*, насталим крајем 1310. или почетком 1311. године, забележио да је краљевина Рашка богата житом, стоком и млечним производима, док у вину и риби оскудева. Широки слојеви становништва конзумирали су пиво и млеко, док су краљ и властела у изобиљу пили вино које је долазило из приморских крајева.⁸³⁷ Већ почетком четврте деценије XIV века у наративним изворима говори се о природним богатствима и лепотама тадашње Србије, међу којима се истиче и богатство у вину. Барски надбискуп Гијом Адам писао је у свом делу „*Directorum ad Passagium Faciendum per Philippum regem Franciae in terram sanctam anno 1332*“ да је краљевина Рашка „*луна великих шума, ливада, планина, равница и долина, пријатно проткана мрежом извора и река, богата житом, вином, уљем и месом, с пет златних рудника и многим окнима сребра*“, као и да је све што успева изврсно.⁸³⁸

Чињеница да је виноградарство у унутрашњим крајевима средином XIV столећа највиши степен заступљености достигло у околини великих и развијених градских насеља, попут Скопља и Штипа у Македонији, као и Призрена у Метохији, Душанов законик у члану у коме се говори о радним обавезама зависног становништва у окопавању винограда за потребе феудалца, показује да винова лоза половином XIV века није била узгајана ни на свим пронијарским, световним поседима, с обзиром да је прецизирано да у случају непостојања винограда, земљорадници на земљишту свог господара морају обављати неке друге послове. Реч је о члану 68 Законика којим је био прописан „*Меропсима закон по свој земљи*“, који је гласио: „*У недељу да работају два дана пронијару, и да му даје у години перперу цареву, и заманицом да му коси сена дан један, и виноград дан један, а ко нема винограда, а они да му работају друге работе дан један, и што уработа меропах, то све да држи (среди), а друго ништа, против закона, да му се не узме.*“⁸³⁹

Обавештења о властеоским виноградима су прилично оскудна, мада се може претпоставити да су властела и владар поседовали још веће површине под виновом лозом у поређењу са манастирским, с обзиром на засигурно велику заинтересованост за трговину вином. Властела и грађани поседовали су највећи број винограда у

⁸³⁷ *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, *Анонимов Опис источне Европе*, Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, критичко издање и превод: Д. Кунчер, Београд 2013, 122–123.

⁸³⁸ К. Жиречек, *Историја Срба I*, 281.

⁸³⁹ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 56, 108–109; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 88, 173.

дистриктима приморских градова и ближој околини развијених градских насеља у унутрашњим крајевима средњовековне Србије, попут Призрена, Новог Брда, Скопља, Штипа, где је виноградарство представљало главну пољопривредну културу. Међу представницима властеле, винограде су поседовали и војвода Цреп Вукославић и Југда у околини Петруса и велики челник Радич Поступовић у рудничком метоху. Већи број винограда у власништву властеле крајем XIV и у првој половини XV века помиње и у Сланском приморју и Конавлима, док о виноградима одређене требињске властеле, која је сачувала своје баштине и под османском влашћу у оквиру тимарског система, сведочи попис нахије Требиње у оквиру сумарног пописа Босне 1468/69. године.

До XV столећа виноградарство је попримило веће размере и у унутрашњим српским земљама, о чему говори случај велике производње вина у околини великог рударског насеља какво је било Ново Брдо, као и речи путописаца који су током XV века пролазили кроз северне крајеве тадашње Србије. У дистриктима зетских приморских градова, посебно на которском подручју, такође је приметно подстицање подизања нових винограда, које је наметао развој тржишта, док је узгој винове лозе до половине XIV века достигао изузетно висок степен развоја доводећи до хиперпродукције вина. Велика производња вина морала је бити регулисана како обезбеђивањем тржишта за извоз вина домаће производње, тако и доношењем прописа о ограничавању и сузбијању даљег ширења винограда у крајевима изван најстаријег градског подручја. Исте мере спроводиле су и дубровачке власти на новостеченим српским и босанским територијама – у Сланском приморју (1399), у крајевима од Љуте до Курила изнад Ријеке Дубровачке (1357) и на простору Конавала (1419. и 1426). У континенталним српским земљама нису забележене појаве сузбијања развоја виноградарства, које током средњег века највероватније није достигло толики степен развоја на ширим подручјима.

Први сачувани османски пописи освојених српских крајева говоре у прилог томе да се узгој винове лозе до друге половине XV века развио у скоро свим плодним крајевима који су улазили у састав средњовековне Србије, као и да виноградарство засигурно није замрло са успостављањем турске власти, док просек процењене количине шире по кући и глави становника остварене на годишњем нивоу одражава динамику производње у различитим крајевима, која се донекле може рефлектовати и на претходни период.

3. ПОДИЗАЊЕ И ОБРАДА ВИНОГРАДА

У средњовековној Србији земљиште засађено виновом лозом називало се *виноград* или *лозије*,⁸⁴⁰ док је сам назив „виноград“ етимологијски настао од прасловенске позајмљенице „вино“ и речи „град“, у значењу „ограђеног места“.⁸⁴¹ Израз *лозница*, у значењу једног струка винове лозе употребљаван је у долини Струме⁸⁴², као и на подручју Дубровника – *losniza* или *sarmentum*.⁸⁴³ Назив лозница јавља се и у српским крајевима дубровачког залеђа, па се може претпоставити да је исти назив био познат у свим земљама средњовековне Србије.⁸⁴⁴ О томе сведочи и топоним Лозница код данашњег Чачка, у средњовековној жупи Морави, који се јавља у другој половини XIII века.⁸⁴⁵ Млади виноград називао се *sad*, али се овај израз односио и на млад воћњак, као и на остале културе које су тек засађене.⁸⁴⁶

3. 1. Врсте винове лозе и начин подизања винограда

Сорта винове лозе, захваљујући својој генетској основи, представља основни услов раста, плодношења и квалитета грожђа и вина.⁸⁴⁷ О разноврсности сорти винове лозе које су се гајиле у српским средњовековним земљама, историјски извори пружају малобројне податке. На основу уговора о трговини у приморским крајевима, у којима се прецизирају боја, квалитет и одређене особености вина, може се закључити да су постојале црне и беле сорте грожђа, међу којима се за црне сматра да су биле

⁸⁴⁰ Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских I–III*, Београд 1863–1864, 114–115 (I, *виноград*), 19–20 (II, *лоза*, *лозије*). (= Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских I–III*); С. Новаковић, *Законски споменици*).

⁸⁴¹ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika III* (poni–Ž), Zagreb 1973, 594–595 (*Vino*) (= P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika III*).

⁸⁴² *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 313.

⁸⁴³ *Privata I fol. 31'*; М. Благојевић, *Земљорадња*, 116.

⁸⁴⁴ Исто, 116.

⁸⁴⁵ А. Фостиков, *Збирна повеља*, 89, 97, 130; С. Новаковић, *Законски споменици*, 390, 394; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 59;

⁸⁴⁶ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. JAZU, sv. 60: 2 četnaestoga dijela, Zagreb, 1954, 429–430; М. Благојевић, *Земљорадња*, 134.

⁸⁴⁷ Р. Тараило, *Основи подизања*, 6.

распрострањеније.⁸⁴⁸ У дубровачким уговорима обично се наводи бело (*vinum album*) и црно, тачније црвено вино (*vinum vermelum*), при чему је вероватно да се вино често добијало и мешањем црних и белих сорти.⁸⁴⁹

У Будванском статуту наилазимо на *кратошију*, у члану који говори о начину обраде „кратошијских винограда“.⁸⁵⁰ Савремена генетска истраживања која су вршена на простору данашње Црне Горе показала су да на овом простору постоје два генетска типа која су чинила базу даљем развоју свих осталих сорти– кратошија и разаклија, од којих је друга вероватно почела да се гаји у време Турака.⁸⁵¹ С обзиром да члан 261 Статута града Будве, говорећи о кратошијским виноградима, прописује начин узгајања винове лозе и обраде земљишта који би требало примењивати на читавом простору будванског дистрикта, јасно је да је ова сорта била широко распрострањена, као и да су остале сорте или подврсте, уколико их је било, узгајане и обрађиване на исти начин. Ако се узму у обзир наведене чињенице, може се закључити да кратошија на подручју Будве представља сигурно једну од најстаријих сорти винове лозе на простору средњовековних српских земаља.

Подаци о трговини са простора Хумске земље из средине XV века, такође сведоче о постојању сорти црног грожђа и употреби црног вина. Уговором од 12. октобра 1450. године извесни Радашин Милутиновић из Жабице код Љубиња обећао је дубровачком кредитору Марину Ђорђићу да ће вратити дуг у износу од 140 мера доброг црног вина.⁸⁵² Када је у питању заступљеност белих сорти, може се говорити о неколико врсти. На простору Дубровника била је позната *тамјаника*, која се већ 1306.

⁸⁴⁸ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 169; М. Благојевић, *Земљорадња*, 115.

⁸⁴⁹ Ј. Луčić, *Обрти и услуге у Дубровнику до почетка XIV stoleća*. Radovi Instituta za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1979, 111 (= Ј. Луčić, *Обрти и услуге у Дубровнику до почетка XIV stoleća*); G. Ravančić, *Život u krčmata srednjovjekovnog Dubrovnika*, Zagreb 2001, 23 (= G. Ravančić, *Život u krčmata srednjovjekovnog Dubrovnika*); I. Orešković, *Malvasija – glasovito vino još iz doba Dubrovačke republike*, Dubrovnik 2010, 23 (= I. Orešković, *Malvasija*).

⁸⁵⁰ *Средњовековни статут Будве*, 68, 144.

⁸⁵¹ Овом приликом се захваљујем археолозима проф. др Софији Стефановић и МА Мирку Вранићу који су ми љубазно проследили шему генетских типова и подтипова, достављену од стране др Миодрага Грбића, након прелиминарних истраживања у Црној Гори.

⁸⁵² Deb. Not. 26 f. 34; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 223.

помиње као *moscatelli et alie vites*, што такође показује да су поред ње постојале и друге врсте.⁸⁵³

У другој половини XIV и првој половини XV века у Дубровнику је посебно била цењена бела сорта, која се називала *vinea trebiana* (*tribiana*, *terbiana*), односно *требијанска лоза*.⁸⁵⁴ Сматра се да је на источну обалу Јадрана највероватније доспела из северне Италије, с обзиром да се њен назив може довести у везу са италијанском реком *Trebbia*.⁸⁵⁵ Бело вино је било посебно цењено међу богатијим слојевима, тако да су дубровачка властела и грађани често гајили требијанску лозу. У уговору од 24. јуна 1421. године, надбискуп Антоније је браћи Станојевић уступио земљиште у Ријечи Дубровачкој на коме је било засејано жито, да на њему подигну „*добру требијанску лозу*“, док ће вино које добију моћи да продају искључиво власнику.⁸⁵⁶ Дубровачки уговори показују да се ова сорта винове лозе узгајала као и остале, с тим што су се приликом подизања лозе на сводове, очигледно морале користити притке веће дужине од оних уобичајених.⁸⁵⁷

Посебно цењена бела сорта винове лозе – *малвасија*, чије је вино увожено из Венеције, узгајана је и на дубровачком подручју. Сматра се носи назив по грчкој луци Монемвасији на Пелопонезу, одакле се вино ове врсте и увозило, као и да је захваљујући млетачким трговцима у XIII веку пренета у Истру. Међутим, савремена DNA истраживања показала су да је истарска малвазија аутохтона сорта која нема сродних веза са грчким малвасијама. Генетска проучавања показала су и да се малвасија под разним именима вековима гајила у јужној Италији, Шпанији, Португалу и на Канарским острвима, мада место њеног порекла још увек остаје непознато. У средњем веку узгајана је и на подручју Дубровника, где је доспела посредством дубровачких трговаца, при чему не треба искључити ни могућност да се ради о дубровачкој аутохтоној сорти.⁸⁵⁸ О производњи малвасије на простору Дубровачке републике крајем XV века сведочи милански каноник Петар Касола који је, путујући из

⁸⁵³ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 169; М. Благојевић, *Земљорадња*, 115.

⁸⁵⁴ *Monumenta Ragusina III*, 75; *Monumenta Ragusina. Libri reformationum, tomus VI, a. 1364–1396*, ur. J. Lučić, Zagrabiae 1896, 47–48 (= *Monumenta Ragusina IV*).

⁸⁵⁵ D. Roller, *Agrarno–produktivni odnosi na području Dubrovačke republike*, 152; М. Благојевић, *Земљорадња*, 115.

⁸⁵⁶ D. Roller, *Agrarno–produktivni odnosi na području Dubrovačke republike*, 117.

⁸⁵⁷ Div. Not. 23 f. 54', 165; М. Благојевић, *Земљорадња*, 115.

⁸⁵⁸ I. Orešković, *Malvasija*, 13–14.

Венеције у Свету земљу, 1494. године боравио у Дубровнику. Каноник је том приликом записао да Дубровчани производе „добра црна вина и одличну малвасију“, која се сматрала бољом од истоимене врсте са Крита.⁸⁵⁹

Врсте винове лозе које су узгајане у унутрашњим крајевима средњовековних српских земаља нису познате, осим што су се и у континенталним деловима вероватно садиле црне и беле сорте. Могуће је и да су сорте из приморја доспеле у залеђе, ширећи се дубље у унутрашњост.⁸⁶⁰ Доласком Османлија на просторе српских земаља вероватно су пренете и одређене стоне сорте винове лозе из Мале Азије – дренак, афуз–али, ћилибарка, чауш и друге.⁸⁶¹ Као што се може видети, одређене сорте винове лозе попут кратошије, тамјанике, малвасије, требијанске лозе и оних из времена Османлија, биле су узгајане и у средњем веку, при чему треба имати у виду да оне вероватно нису идентичне данашњим. У периоду до појаве болести филоксере у другој половини XIX века, која је масовно уништила винограде широм Европе, винова лоза се гајила на сопственом корену, да би затим европске сорте почеле да се калеме на корен америчких, које су биле отпорне на ову болест.⁸⁶²

У средњем веку постојала су два начина узгоја винове лозе, који се суштински разликују обликом и висином стабла, односно начином резивања лозе, док је њихов избор зависио од сорте винове лозе и растреситости тла. Према првом начину подизања винограда, резидба лозе обављала се сваке године ниско, мало изнад корена, при чему су нови ластари који би избили у пролеће остајали при земљи, без могућности да растом достигну већу висину и да одебљају.⁸⁶³ За винову лозу узгајану на овај начин у статуту Котора употребљен је израз „vinea rosemluch“, што очигледно представља словенски назив за лозу „по земљи“, који је доспео у латински језик.⁸⁶⁴ Поред ниског начина узгоја, винова лоза је у другом случају требало најпре да порасте и ојача, након чега се резидба вршила високо изнад корена. Лоза која је резивана на одређеној висини обично је подизана уз високо коље или притке за које је везивана, носећи најчешће и посебне називе. На подручју Дубровника коришћен је назив *pergola*, *pergula*,

⁸⁵⁹ Исто, 22.

⁸⁶⁰ М. Благојевић, *Земљорадња*, 115.

⁸⁶¹ D. Burić, *Vinogradarstvo I*, 24.

⁸⁶² Исто, 33.

⁸⁶³ М. Благојевић, *Земљорадња*, 116.

⁸⁶⁴ *Statut grada Kotora II*, 238 (II), глава 214.

док се на простору Котора називала „*vinea in cameris*“ – лоза на сводове, при чему се оба појма могу превести као *одрина*.⁸⁶⁵ У Будванском статуту употребљени су изрази: „*vigna, che in epogresso*“ и „*levasse la vigna de tepogrelo*.“⁸⁶⁶

У члану 214 Которског статута од 25. новембра 1368. године, који говори о начину обраде винограда под наполицом, наводи се да је половник (наполичар) дужан да цео виноград подупре и испуни добрим моткама, и да га подигне на одрине (*cameris*). Зависно од врсте терена на коме се виноград налазио, лоза се на подручју Котора подизала на различите начине, коришћењем више врста притака и прављењем дрвених наслона по којима су се лознице уздизале. Наведени члан статута у даљем тексту прописује да виноград који је „*posemluch*“ или без одрине, наполичар мора да испуни добрим моткама (*bonis palis paruis*) ако је у равници, ако је на обали и у брду добрим приткама (*bonis prictis*), или добрим малим моткама (*bonis palis paruis*)⁸⁶⁷, што показује и да се лоза која је ниско орезана морала подићи уз кратко или нешто више коље, зависно од терена на коме је подигнута. Примери из околине Дубровника говоре о најспецифичнијем и најзрађенијем начину стварања *pergole*, тј. *одрине*.⁸⁶⁸ Високо рачвасто коље, које се називало *soxe* (*soche*), побадано је у земљу у неколико паралелних редова, док су се између стављале дрвене облице – *ленке* (*lienche*), распоређене и по дужини и по ширини. Тако је лоза која се најпре успуже уз коље настављала да расте и преко облица, чиме се стварала одређена врста свода.⁸⁶⁹

Начин гајења винове лозе који је подразумевао високу резидбу предузиман је у средњем веку и у унутрашњим српским земљама. На простору жупе Пек у доњем току истоимене реке, у средњовековној земљи Браничево, кнез Лазар је манастиру Раваници 1381. године даровао село Љубиње код данашњег Малог Градишта, у чијим међама се налазио топоним *Одрина пољана*, који може сведочити о начину гајења винограда.⁸⁷⁰

⁸⁶⁵ Исто; М. Благојевић, *Земљорадња*, 116.

⁸⁶⁶ *Средњовековни статут Будве*, 144; М. Благојевић, *Земљорадња*, 116; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, Београд 2014, 248 (= Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*).

⁸⁶⁷ *Statut grada Kotora II*, 238–239; *III*, 126; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 169; М. Благојевић, *Земљорадња*, 117.

⁸⁶⁸ *Privata I*, fol 47' (20. мај 1452); М. Благојевић, *Земљорадња*, 117.

⁸⁶⁹ Исто, 117.

⁸⁷⁰ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53; Г. А. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 247.

У крајевима освојеним од Византије и поседима манастира Хиландара у долини Струме, винова лоза која је високо резана називала се *нерез* или „*лозије нерез*“. Граница атара села Пирани северозападно од Призрена једним делом ишла је "... од студенца уз брег више винограда на Нерез", који је у овом случају представљао топоним.⁸⁷¹ Краљ Милутин је 1300. године манастиру Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља даровао село под именом Нерез, западно од Скопља на падинама планине Водно, које и данас постоји као Доњи и Горњи Нерези.⁸⁷² Према практику, односно попису имања манастира Хиландара у Струмској области из новембра 1300. године, једна земљорадничка кућа у селу Каменица поседовала је шест кабала „лозија нерез“.⁸⁷³ Овај начин подизања винограда примењиван је и у српским приморским земљама, о чему сведочи топоним Нерез у жупи Луки у доњој Неретви⁸⁷⁴, а вероватно и име винограда Нерази До у селу Пољичани у Попову у Хумској земљи, који се помиње 1475/77. године.⁸⁷⁵

Као наслон уз који је винова лоза могла да се успуже коришћена су и стабла воћака и других дрвећа. Попис хиландарских имања у долини Струме показује да се лоза гајила заједно са воћкама, које су јој служиле као наслон. У једном случају винова лоза је била засађена заједно са воћкама на земљишту површине 1,5 кабла, затим се наводи место са лозијем и „овоштијем“, као и виноград и перивол на површини једног кабла.⁸⁷⁶ Овоштије је представљало назив за воће, док је перивол означавао воћњак.⁸⁷⁷ Попис имања кончанског манастира такође говори о здруженом узгоју винове лозе са другим културама, показујући да се у винограду могло наћи и по неколико, или чак десетине стабала воћака. У селу Конча је од укупно 69 винограда, унутар њих 15 постојао и одређени број стабала воћака, док се у селу Лубница налазило 20 винограда,

⁸⁷¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 123.

⁸⁷² *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 322; Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 57–58.

⁸⁷³ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 312.

⁸⁷⁴ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 494; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 25, 158, 201.

⁸⁷⁵ A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 493.

⁸⁷⁶ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 310–311. Гајење лозе у здруженом узгоју са осталим културама, тј. дрвенастим биљкама попут маслине, смокве, дуда или леске, може се и у данашње време видети на окућницама у Далмацији, Ломбардији, Светој Гори и другде. У Србији је овај начин ретко заступљен, осим у појединим брдско–планинским селима, у којима тзв. „живи зид“ представљају мушмула, дуња, и понегде шљива и дуд. Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 63, 184.

⁸⁷⁷ О воћњацима и називима видети: М. Благојевић, *Земљорадња*, 131–137.

од тога 15 са воћкама. Иако је на кончанском властелинству воће било засађено у укупно 60 винограда, само унутар две виноградарске површине налазило се више воћака од по 15 и 16 стабала.⁸⁷⁸ Члан 261 будванског статута одређује да је онај који узме високо подигнут виноград у наполицу (*vigna che in erogresso*), дужан да поред половине грождја или вина, власнику преда и половину јабука, смокава и крушака, што показује да је и на подручју Будве лоза пуштана да израсте високо и да успуже уз стабла воћака, која су јој служила као наслон.⁸⁷⁹

У струмској области на крају XIII века помиње се и један перивол са „лозницама дубним“, што значи да се лоза подизала и уз друго дрвеће, попут дуба, односно храста.⁸⁸⁰ Лоза која је пуштана да пуже уз храстово дрво, гајила се и у крајевима у залеђу Дубровника, где је 1445. у Подускопљу у Конавлима поменута једна „*chrastova gniva sa losnizami*“⁸⁸¹ – „храстова њива“, тј. земљиште под дубравама са лозницама. Овај вид подизања винове лозе вероватно није био шире примењиван, с обзиром да је приликом избора стабла требало водити рачуна да дрвеће има ретку и прозирну крошњу, како би лоза добијала довољно сунчеве светлости и имала могућности за неспутан раст, док је и берба плодова вероватно била мање приступачна.⁸⁸²

Узгајање винове лозе подизањем уз притке или на сводове сигурно је било распрострањеније у приморским земљама које су оскудевале у површинама плодног земљишта, с обзиром да су се тиме са мањих парцела могле добити веће количине плодова. Такође, високо резана и подигнута лоза најчешће се налазила на окућници или негде у близини земљорадничког домаћинства, чиме се лакше могла заштитити од крађа или упада животиња, док је и само грождје власнику било доступније. Са друге стране, подизање лозе на сводове имало је своје мане, с обзиром да јој је стално претила опасност од живине, док је овај начин захтевао и прибављање дрвне грађе и

⁸⁷⁸ А. Соловјев, *Кончански практик*, 86–88, 97–99; Е. П. Наумов, *Селаните и феудалците според Кончанскиот практик, 1366–1367*, Историја, списание на сојузот на историските друштва на СР Македонија, година III број 1, Скопје 1967, 57; М. Благојевић, *Земљорадња*, 132, 135.

⁸⁷⁹ *Средњовековни статут Будве*, 68, 144; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 214.

⁸⁸⁰ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 313; М. Благојевић, *Земљорадња*, 117.

⁸⁸¹ *Div. Not.* 25 f. 130; М. Благојевић, *Земљорадња*, 116.

⁸⁸² Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 63, 184.

периодичну замену дотрајалог материјала.⁸⁸³ Стварање разгранатог свода од винове лозе било је карактеристично за подручје Дубровника, док се у околини Котора и Будве лоза која се орезивала на одређеној висини, судећи према обавештењима из градских статута, подизала и гајила на нешто једноставнији начин.⁸⁸⁴

У крајевима освојеним од Византије, лоза се подизала уз коље и стабла воћака или храста, мада не постоје подаци о савршенијој форми типичној за приморске градове.⁸⁸⁵ Тако нешто у унутрашњим српским земљама није ни било потребно, с обзиром на велике количине плодног земљишта, дубоког растреситог слоја и слабије заступљености камена. О лакој подизању винограда у северним крајевима средњовековне Србије сведочи и Константин Филозоф, писац *Житија деспота Стефана Лазаревића*, бележећи да су многи виногради подигнути без нарочитог напора.⁸⁸⁶ Самим тим, може се претпоставити да је узгајање винове лозе које је подразумевало ниску резидбу, у континенталним деловима средњовековне Србије било распрострањеније, док и сами називи *виноград* и *лозије*, који су у изворима најучесталији, у свом ужем значењу подразумевају првенствено гајење лозе при земљи.⁸⁸⁷ Са друге стране, код ниског начина узгоја лози је претила опасност од стварања ожеготина на бобицама услед веома топлог приземног ваздуха, премда се одређене сорте и данас у Србији успешно гаје без наслона.⁸⁸⁸ Извођење радова у винограду ниског начина узгоја такође је донекле могло бити отежано.

⁸⁸³ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 169. – наводи да земљорадници на подручју Котора нису били заинтересовани за подизање лозе и стварање одрине управо због опасности од крађа.

⁸⁸⁴ М. Благојевић, *Земљорадња*, 117–118.

⁸⁸⁵ *The Economic History of Bizantium: from the seventh through the fifteenth century I, II, III* (А. Е. Laiou, editor-in-chief), Dumbarton Oaks Research Library and Collection 2002, 255–256.

⁸⁸⁶ *Старе српске биографије XV и XVII века*, 50; М. Благојевић, *Земљорадња*, 113.

⁸⁸⁷ Исто, 116, 118.

⁸⁸⁸ У питању су сорте: Прокупац, Пловдина, Ружица, затим Смедеревка, Шасли, Мускат хамбург, Скадарка, итд. Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 147.

3. 2. Припрема земљишта за садњу винове лозе

Када је реч о избору терена за подизање винограда, треба још једном напоменути да је винова лоза у средњем веку узгајана на властитом корену, због чега су јој погодовали скоро сви типови земљишта, изузев баровитог и сланог тла. Што се тиче положаја терена, може се рећи да су земљорадници српских средњовековних земаља очигледно познавали предности стварања засада винове лозе на косинама, будући да се у манастирским повељама помиње и одређени број винограда који су лежали на странама неког брда. Из описа положаја њива које је манастир Св. Ђорђа Скоропостижног поседовао у селу Побужда и Туричевом долу у околини Скопља, види се да је један виноград лежао на Карачином брегу, док се испод њега простирала и једна манастирска њива – „*Њиву коју је дао Богдан Макелар у Карачином брегу низ његов виноград*“.⁸⁸⁹

Опис међа у дечанским и светоарханђеловској хрисовуљи, које се односе на манастирска села у жупама Метохије, такође показује да су виногради релативно често били подигнути на брдовитом земљишту. Према дечанским хрисовуљама, међа манастирског села Чабић са засеоцима Штитарицом и Уњемиром ишла је „*од Губавча потока Великом цестом и уз брдо над виноград и (од винограда уз Рудине) на локву*“.⁸⁹⁰ Из описа међа види се да је виноград лежао на брдовитом пределу, вероватно на нижој висини, с обзиром да се изнад њега долазило до још једног топонима и једне водене површине. Међе дечанског села Зерзева (Зрзе) са Постељштацима, према Белом Дриму ишле су „*како иде пут над луг, под Станојев виноград, над лештије на почивалиште поврх Градишта и тако у Дрим*“.⁸⁹¹ Топоним Градиште, који указује на некадашње, напуштено утврђење, дао је назив данашњем брду Градиш, између села Зрзе и Швањског моста.⁸⁹² Судећи према траси пута, сви наведени међници лежали су на падинама брда, тако да се виноград налазио изнад луга и „лештија“, а испод Градишта и почивалишта на самом врху узвишења.⁸⁹³ Према другој деланској хрисовуљи (1343/1345) међа катуна Тудоричевци у Паткову ишла је једним делом „*уз брдо на*

⁸⁸⁹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 322.

⁸⁹⁰ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 96, 305; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 190.

⁸⁹¹ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 130.

⁸⁹² Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 193.

⁸⁹³ М. Благојевић, *Земљорадња*, 69.

*Драгољев виноград*⁸⁹⁴, док је граница светоарханђеловског села Пирани пролазила „од студенца уз брег више винограда на Нерез ...”.⁸⁹⁵

Поменути насеља нису једина у Метохији која су својим међама обухватала или додиривала винограде у брдским пределима. Наведени примери показују да се и у равничарским селима плодне Метохије, у којој је постојало довољно обрадивог земљишта, винова лоза често садила на косинама, које су њеном узгоју највише и погодовале. Најповољнији терен за узгој винове лозе представљају косине окренуте југу, западу или југозападу⁸⁹⁶, мада није познато да ли су се у крајевима средњовековне Србије познавале погодности подизања винограда на присојним странама, односно оним странама које су највећим делом дана изложене сунчевој светлости. О познавању присојних и осојних страна сведочи одређени број топонима који се јављају у различитим крајевима средњовековне Србије – Присојинци са Присојинским потоком у жупи Ситници и село Осојани у жупи Кујавчи у Хвосну на властелинству манастира Бањска⁸⁹⁷, затим топоними Осојна стена и Присојни рат у међама земљишта цркве у Кичави код данашњег Бијелог поља, коју је краљ Урош даровао цркви Богородице Бистричке⁸⁹⁸, као и село Осојник у Сланском приморју, даровано око 1252. манастиру Св. Богородице у Стону.⁸⁹⁹ С обзиром да је узгоју винове лозе посвећивана велика пажња уз познавање неопходности извођења свих послова потребних за њен успешан развој, што ће се видети из даљег излагања, вероватно је да су средњовековни земљорадници српских земаља познавали и ову врсту погодности подизања и гајења винограда.

Иако виновој лози у данашњим условима највише погодују терени до 500 m надморске висине, виноградима су се у крајевима средњовековне Србије подизали и на знатно већој надморској висини. На пример, села Мали и Велики Крстац у Горској жупи у шарпланинском пределу, потчињена половином XIV века манастиру Св. Арханђела код Призрена са виноградима, леже на надморској висини од чак 944 m

⁸⁹⁴ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 254 (Д III).

⁸⁹⁵ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 123, 200.

⁸⁹⁶ Р. Тараило, *Основи подизања*, 4, 8–9; Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 40.

⁸⁹⁷ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 459–460.

⁸⁹⁸ Исто, 240.

⁸⁹⁹ Исто, 196.

(карта 4).⁹⁰⁰ Треба имати у виду да географски положај средњовековног села није морао одговарати положају данашњег сеоског насеља истог или сличног назива, мада попис Области Бранковића из 1455. године такође показује да се винова лоза гајила у великом броју села која леже на надморској висини изнад 500 m (карта 5). Виноградских села на истој надморској висини било је делимично и у другим деловима Метохије (карта 4), као и у крајевима Полога, у околини Скопља и Поречу (карта 3). Наведени примери показују да је на простору средњовековне Србије у позном средњем веку владао климатски режим који је у великој мери погодовао узгоју винове лозе.

У средњовековним статутима приморских градова – Дубровника, Котора и Будве, као и у Земљорадничком и Јустинијановом закону, мање или више детаљно, прописани су сви радови које су земљорадници обављали у винограду, док се опис радова више односи на старије, него на оне тек засноване винограде. Пре подизања винограда, земљиште које се припрема за лозу која ће се гајити при земљи, ниском резидбом, требало је прво дубоко прекопати и уклонити сав коров, жиле, камење и др, како би се корен винове лозе несметано развијао црпећи све хранљиве материје. Крчењем се из земљишта елиминишу стари чокоти и друго растиње попут стабала воћака и шума, чиме се спречава стварање трулежи, која, уколико захвати корен винове лозе изазива рапидно пропадање чокота или пак целог засада. Препоручљиво је да се на терену на коме је искрчена шума, виноград подиже тек након 4–5 година, док би у случају крчења старих чокота, пауза пре заснивања нових требало да траје бар 2–3 године. Уколико се ради о уклањању болесних винограда, са подизањем нових на истом земљишту треба сачекати 6–8 година.⁹⁰¹

У одредбама статута града Котора, за дубоко прекопавање земљишта користи се типична италијанска реч *zappare* (копати).⁹⁰² У уговорима из серија докумената дубровачке канцеларије јавља се више израза – *trapire, plantare, pastinare*⁹⁰³, „*terra rutta seu trapita*“,⁹⁰⁴ који у свом преводу указују на специфичан назив за дубоко прекопавање земље на дубровачком подручју, које се може превести као *трапљење*.⁹⁰⁵ Члан 214

⁹⁰⁰ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 126, 47.

⁹⁰¹ Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 64–65; 423–424; Р. Тараило, *Основи подизања*, 9–10.

⁹⁰² *Statut grada Kotor II 238; III 126.*

⁹⁰³ Div. Canc. 16 f. 67.

⁹⁰⁴ Div. Canc. 31 f. 51.

⁹⁰⁵ М. Благојевић, *Земљорадња*, 118.

Которског статута, настао на основу одлуке од 25. новембра 1368, гласи: „...саднице ако буде требало копати, где је потребно у јаму од лакта, а исто толико у ширину и у дужину како захтева у току целог месеца фебруара“.⁹⁰⁶ С обзиром да дубровачки лакат износи 0,512 m, за припрему једне саднице требало је прекопати отприлике по пола метра земљишта како у дубину, тако и около будућег засада, што би значило да је за сваки струк винове лозе било неопходно прекопати земљиште површине око $\frac{1}{4}$ m², што би се запремински подударало са приближно $\frac{1}{8}$ m³. Пропорције прописане статутом очигледно су представљале оријентационе или пак минималне мере, будући да судско нотарски списи Которског архива показују да се у пракси на которском подручју земљиште прекопавало до дубине од чак 3 педља, дакле пола лакта више у односу на прописе из статута.⁹⁰⁷

Одређени уговори дубровачке канцеларије из друге половине XIV века, закључени између власника винограда и наполичара, детаљније говоре о дубини трапљења земљишта на дубровачком подручју. Приликом припрема за подизање винограда у равници на растреситом терену, земљорадник је требало да прекопа земљу у дубину до колена. С обзиром да је „колена“ као мера за дужину, било дуже од лакта (0,512 m²) сигурно за $\frac{1}{12}$, „трапљење до колена“ односило се на дубину од око 55 cm.⁹⁰⁸ Према уговору од 20. маја 1386. изричито је наведено да се трапљење до дубине колена обавља искључиво на равничарском тлу, док је на брдовитом терену, који поседује знатно тањи плодносни слој, земљиште требало дубље прекопати.⁹⁰⁹ Дакле, конфигурација тла наметала је потребу за одређеном дужином трапљења, која је зависно од растреситости земље варирала од половине до чак читавог метра на каменитом земљишту. О копању до дубине веће од 55–60 cm такође сведоче одређени дубровачки и которски уговори. Копање на дубини од 3 педља, тј. до 0,768 m (1 педаль = 0,256 m), прописује се на которском подручју још 1333. године⁹¹⁰, а на дубровачком у уговорима од краја XIV и у XV веку.⁹¹¹ У појединим дубровачким документима из

⁹⁰⁶ *Statut grada Kotora II*, 238.

⁹⁰⁷ М. Благојевић, *Земљорадња*, 118.

⁹⁰⁸ Div. Canc. 17 f. 9 (28. XI 1351); М. Благојевић, *Земљорадња*, 118–119.

⁹⁰⁹ Div. Canc. 26 f. 81.

⁹¹⁰ М. Благојевић, *Земљорадња*, 119 (нап. 266).

⁹¹¹ Div. Canc. 55 f. 202' (22. X 1441) – „palmos tres fondutus“; Div. Not. 25 f. 162' (11. XII 1441).

1396. и 1441. године прописана дубина копања износила је 2 лакта или 4 педља, дакле чак више од једног метра (1,24 m).⁹¹²

С обзиром да је дубоко прекопавање подразумевало и дубинско одстрањивање камења и жила разног растиња, трапљење земљишта морало је да се обавља ручним алаткама, *објетелицом* и *мотиком*, пошто би коришћење рала или плуга довели до површног учинка. Објетелица је коришћена управо за дубоко прекопавање земљишта које се припремало за подизање младог винограда или обнову старог. Ова врста оруђа највероватније је личила на данашњи трнокоп, односно будак, крамп или пијук, са металним делом који поседује два крака – једним који подсећа на сечиво мотике и другим у облику клина или секире. Захваљујући шиљатом делу (клину), објетелицом се разбијао и вадио камен, док је сам алат сигурно био масивнији и скупљи од мотике, тежећи око 4,5 kg. Трнокоп или објетелица имала је и дрвену дршку, провучену и учвршћену између два крака.⁹¹³

Мотика је и у средњем веку имала широку примену у земљорадњи, тако да је и у виноградарству представљала незаобилазно оруђе приликом окопавања земљишта. Ликовне представе на манастирским фрескама и минијатуре показују да су мотику чинила два дела – метално сечиво и дрвена дршка. Метално сечиво је приказано у виду издуженог трапеза или равнокраког троугла на чијој се основици налази оштрица, док на супротној страни између две „ушице“ постоји прстенасти отвор у који се ставља дугачка дрвена дршка (слике 3 и 5). На простору Боке Которске користила се и двозуба мотика под називом *дикела*, која је нарочито погодовала окопавању каменитог земљишта. Дикелу су чинили двозубни метални део у облику слова „П“ и дужа дрвена дршка.⁹¹⁴ Ова алатка је највероватније налазила примену и у унутрашњим крајевима Србије, с обзиром да је поменута и у српском рукопису Земљорадничког закона.⁹¹⁵

Мотика је у радовима у винограду у приморским крајевима коришћена већ током фебруара, најкасније од почетка марта, приликом окопавања земљишта око засада винове лозе које је предузимано неколико пута до краја јуна, што је

⁹¹² Div. Canc. 33 f. 4 (6. мај 1396.); Div. Canc. 55 f. 218' (11. XI 1441) – „profunditate duorum brachiorum“; М. Благојевић, *Земљорадња*, 118–119.

⁹¹³ Исто, 25–26, 120.

⁹¹⁴ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 60; М. Благојевић, *Земљорадња*, 22; Исти, *Земљораднички закон, средњовековни рукопис*, Београд 2007, 114 (= М. Благојевић, *Земљораднички закон*).

⁹¹⁵ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 56–57 (члан 20).

представљало дужи временски период у коме је била неопходна. Пошто је прекопавање земљишта представљало дуготрајан и веома мукотрпан посао, пракса са подручја Дубровника показује да су наполичари за своје господаре подизали винограде на земљишту површине од пола или једне златице. На основу уговора из 1441, 1447. и 1454. године види се да су за једну златицу (1679,8 m²) добијали суму од 15 или 20 перпера, са којом се могло унајмити 120 или 160 копача, с обзиром да је цена једне наднице износила 1,5 динар (1 перпера = 12 динара). Даље се долази до закључка да је просечан дневни учинак једног земљорадника у пословима прекопавања земљишта износио од 10,5 до 14 m².⁹¹⁶

Услед демографског раста и потреба за већом количином хране, у средњовековној Србији је од половине XIV века започео процес интензивнијег крчења земљишта у циљу стварања ораница и другог обрадивог земљишта. На простору српске државе искрчено земљиште називало се *лаз*, *требеж* и *ледина*.⁹¹⁷ Ледине су обично представљале неискрчене површине, смештене у пределима ниже надморске висине и покривене густим растињем, које никада раније нису биле обрађиване, представљајући тло погодно за крчење, које су земљорадници често предузимали. Крчевине су стваране и на земљишту под доста гушћим растињем – у луговима и шумама које леже на мањим, као и у горама на већој надморској висини.⁹¹⁸

Иако је образовање додатних обрадивих површина предузимано првенствено из потребе стварања њива и сејања житарица, појава крчења земљишта у циљу формирања виноградарских засада, такође је посведочена у средњовековним изворима ћирилског и латинског порекла. Желећи да Карејској келији обезбеди неопходне количине вина, Сава Немањић обратио се Светогорском протату, тражећи дозволу за оснивање винограда. У уговору о куповини земљишта за виноград, који је датован 1. новембра 1192. године, истакнуто је да ће Светогорски протат Сави уступити „место ледино“, након чега се наводи да је пронађено „место честодревно“, које је лежало изнад брда над манастиром Хулиаром.⁹¹⁹ Садржај уговора показује да је земљиште било покривено густим дрвећем, тако да је један део требало да се искрчи и припреми за подизање винограда, док је светогорским манастирима било дозвољено да на другом делу, који је

⁹¹⁶ М. Благојевић, *Земљорадња*, 120–121.

⁹¹⁷ Исто, 65, 281.

⁹¹⁸ Исто, 65–73.

⁹¹⁹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 115.

остао под растињем, користе дрвеће за огрев, косе траву, прикупљају сено и обављају сличне послове.⁹²⁰

У приморју, које је оскудевало у површинама плодног земљишта, док је виноградарство са друге стране представљало најважнију пољопривредну грану, крчење земље зарад сађења винове лозе је још чешће предузимано. Међу бројним уговорима которског нотаријата који сведоче о подизању и ширењу винограда у которском дистрикту, налази се и пример крчења земљишта за виноград. Уговором 19. октобра 1332. године Јуније Гамбе уступио је Милбрату своје земљиште у Ангошу на рок од 10 година, да искрчи површину од 20 квадрањола и засади по 100 лоза, које ће убудуће обрађивати по принципу половице, што је представљало већу површину од 6720 m².⁹²¹ Још речитији је пример са дубровачке територије, садржан у уговору од 26. маја 1383. о условима подизања винограда на земљишту које ће постепено бити крчено. Земљиште које је раније служило за обраду названо је „добром земљом“ („bona terra“), док је за земљу која још није обрађивана употребљен израз „лоша земља или ледина“ („teris malis seu ledinis“). Двојица земљорадника требало је да на власниковом земљишту сваке године виновом лозом засаде једну златицу „добре земље“ и још пола златице „лошег, лединог земљишта“, односно оног које ће тек искрчити и припремити за култивисање.⁹²²

Наведени примери показују да су се ледине у средњем веку крчиле и ради стварања земљишта погодног за сађење винове лозе. Историјски извори којима располажемо, најчешће не пружају чак ни посредне податке о случајевима у којима је неки виноград подигнут на искрченом земљишту. Док се у средњовековним манастирским и црквеним повељама, које обилују највећим бројем оваквих садржаја, оранице које су настале на крчевини обично називају нечијим „лазом“ (на пример, *Драгоманов лаз* на бањском властелинству), земљиште под виновом лозом је увек назначено као виноград или лоза/лозје, без обзира да ли је засновано на крчевини или не.⁹²³

⁹²⁰ Исто, 117; М. Благојевић, *Земљорадња*, 66; О куповини земљишта за Карејску келију видети и М. Живојиновић, *Светогорске келије и тргови у средњем веку*, 92–93; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I*, 79–81.

⁹²¹ А. Мајер, *Kotorski spomenici II*, br. 135.

⁹²² *Div. Not.* 9 f. 192; М. Благојевић, *Земљорадња*, 66.

⁹²³ Исто, 74.

Претварање ледине у земљиште за виноград подразумевало је много веће радове од оних предузиманих приликом припреме земљишта на коме није било крупног растиња. Српски рукопис Земљорадничког закона предвиђа „сечење“ ледина помоћу секире и *трнорезог косира (трнореза)*, након чега је долазило паљење, чија је примена позната и из примера са дубровачке територије. Дакле, најпре је обављано сечење дрвећа, које се затим палило, пре него што се обави дубоко прекопавање, тј. трапљење и уклањање жила и камења. При томе је паљење могло позитивно да утиче и на плодност земљишта.⁹²⁴ Српски рукопис Земљорадничког закона (чланови 14 и 18), као и превод Јустинијановог законика (члан 24), одређују да земљорадник може да обрађује ледину три године и да убира плодове уз знање власника, коме након истека рока треба да врати земљиште. Уколико се крчење ледине и обрађивање земљишта предузима без знања и дозволе њеног господара, одузима се и право убирања плодова.⁹²⁵

Трогодишњи рок обраде предвиђен је и статутима Котора и Дубровника који прописују да земљорадник има право да ледину коју је узео на коришћење обрађује три године, и да му је власник не може одузети „до трећег дозрелог уroda“. Само у случајевима у којима господар жели да прода земљиште, да га да у мираз, или да на њему засади виноград, може ледину одузети земљораднику већ током прве године уз надокнаду трошкова.⁹²⁶ Заштита права земљорадника и санкционисање заузимања туђе ледине, свакако сведоче о тежини и сложености послова које је крчење подразумевало. У случају подизања винограда на ледини, поред великог физичког напора, захтевана су и прилична новчана улагања, тако да би одузимање земљишта и плодова за земљорадника сигурно представљало велики губитак.⁹²⁷

У средњовековним изворима налазе се поједина обавештења и о запуштеним виноградима и пропадању винове лозе. О томе сведоче топоними *виноградиште*, *виноградина*, *виноградац* и *виниште*. Назив са суфиксом *иште* и *ина* означавао је и у средњем веку напуштено насеље (селиште, градиште, трговиште) или објекат (црквиште, кућиште), док је „градац“ подразумевао разрушену тврђаву, односно град.

⁹²⁴ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 58–57, 66–67; М. Благојевић, *Земљорадња*, 28, 67–68.

⁹²⁵ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 54–57, 104–105; 109–110; А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*, Београд 1928, 239 (= А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*); М. Благојевић, *Земљорадња*, 68.

⁹²⁶ *Statut grada Kotor II*, 263 (глава 279); *Statut grada Dubrovnika*, 310–311.

⁹²⁷ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 110.

Имена места изведена од именице са наставком *ина* (градина, кулина, црквина) такође се односе на порушен, пропао или ишчезао објекат.⁹²⁸ Самим тим, и наведени топоними *виноградиште*, *виниште*, *виноградина* и *виноградац* (лат. *vinetum*, *vigneto*) указују на некадашњи виноград који је у међувремену запуство.⁹²⁹ Према повељи краља Милутина из 1300. године, манастир Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља је у Туричевом долу, месту код некадашњег села Побужда поседовао једну њиву звану виноградиште.⁹³⁰ Топоним виноградиште у овом случају такође указује на некадашњи виноград који је временом запуштен, након чега је земљиште на коме је постојао искрчено и претворено у њиву. Казнац Драгослав је у селу Бутељи на јужним падинама Скопске Црне Горе, приложио манастиру *виноградиште Маврово*.⁹³¹ Почетком XV века, запуштени виногради постојали су и у околини Скадра, о чему говори Скадарски земљишник/катастих из 1416/17. године, састављен од стране млетачких власти. С обзиром да су у Катастиху забележени као „*vigna vegra*“, изгледа да се радило о виноградима који су скоро у потпуности били пропали.⁹³²

Судећи према члану 19 статута града Котора, који говори о забрани пуштања животиња у култивисане пределе, на которском подручју земљиште на коме је некада био подигнут виноград називало се „*popust*“.⁹³³ Сачувани подаци са простора Дубровника показују да су виногради често пропадали услед исцрпљености земљишта и старости саме лозе. У уговорима је било прописано да је наполичар обавезан да обнови сваки чокот уколико би пропао, чиме се виноград одржавао и редовно подмлађивао. И поред тога, забележено је да су неки виногради постали потпуно неплодни и да су се скоро сви чокоти осушили. Како би се земљиште одморило и повратило плодност, пропали виногради су постајали ледине. На дубровачком подручју инсистирало се на томе да виноград може бити заледињен најдуже у периоду од четири

⁹²⁸ ЛССВ, 664 (Р. Михаљчић, *Селиште*); С. Мишић, *Студије о средњовековном Полимљу*, 17.

⁹²⁹ Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika III*, 594–595 (*Vino*); *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika: Sv. 86: 4 dvadesetoga dijela*, JAZU Zagreb 1972, 902 (*vinište*), 911–912 (*vinogradina*, *vinogradište*).

902.

⁹³⁰ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам*, 322.

⁹³¹ Исто, 319–320; Р. Грујић, *Властелинство светога Ђорђа код Скопља*, 55.

⁹³² F. Cordignano, *Catasto Veneto di Scutari*, 71, 73, 75, 106; М. Благојевић, *Земљорадња*, 108.

⁹³³ *Statut grada Kotor* II, 370; III, 293–294; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 57; М. Благојевић, *Земљорадња*, 130.

године, након чега га је требало обновити, односно поново засадити лозу на истом земљишту.⁹³⁴

О обнови винограда говори и случај са которског подручја, од 7. маја 1335. године, према коме је извесна Рада уступила Мароју и Радославу свој виноград у Лоринчану на земљишту цркве Св. Марка, на период од 6 година уз обавезу да га обнове и дају годишњу ренту.⁹³⁵ Уговорени период није случајан, с обзиром да је представљао време које је отприлике било потребно за потпуни развој винограда и доношење плодова у пуном обиму. Виногради су сигурно пропадали и услед разних болести винове лозе, о чему извори којима располажено не доносе никакве вести.⁹³⁶ Захваљујући континуираном обнављању и нези, виноград је могао опстати више деценија, а вероватно и више стотина година. Примера ради, виноград на тргу у Пећи који се налазио у поседу манастира Хиландара најкасније од времена краља Милутина,

⁹³⁴ Исто.

⁹³⁵ А. Мајер, *Kotorski spomenici I*, br. 1256. О обнови винограда на которском подручју видети и уговор А. Мајер, *Kotorski spomenici II*, br. 150.

⁹³⁶ Може се нешто рећи једино о типовима обољења која су идентификована пре средњовековног периода. Болест *еска*, односно сушење чокота лозе, као и болести сличне њој, јесте врло сложено обољење које се најчешће јавља у топлим климатским условима, манифестујући се у виду беле трулежи. Еска је јако стара болест, идентификована у Средоземљу још у време Римљана и може се јавити у два вида – сушењем листова или самог чокота. Инфективна дегенерација винове лозе, проузрокована вирусом *лепезавости листа* лозе, сматра се једном од најштетнијих, али такође и најстаријих болести, која је захватала делове Европе, нарочито крајеве Медитерана, заједно са ширењем винове лозе из персијских и црноморских предела. Ова врста болести манифестује се на три начина – деформацијом листова, образовањем двоструких ластара и стварањем мањег броја ситних бобица лошег квалитета и укуса, затим жућењем свих делова винове лозе у почетку вегетације и на крају појавом златно жуте боје дуж главних нерава која се јавља у другој половини лета на одређеним листовима. Болест *увијености листа винове лозе*, која порекло води из Мале Азије, такође је пратила ширење европске винове лозе. Симптоме овог вируса је тешко уочити, што доприноси његовом ширењу и проузроковању слабљења лозе – жути или црвени листови, доњи листови на ластару у другој половини лета почињу да се увијају, док грожђе поседује мање шећера и сазрева касније. Најзначајније и најраспрострањеније гљивичне болести винове лозе, попут пламењаче, пепелнице и екскориозе, идентификоване су тек половином XIX века, док се за последњу претпоставља да је била распрострањена у долини Рајне и Мозела у поменутом периоду. Друге две болести су сигурно америчког порекла – пепелница је уочена у Америци 1834, где је можда доспела из Јапана, док је пламењача пренета у Француску 1887. године. Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 319, 324–326; 330–338; 343–344; 358–360.

цар Душан је потврдио 1355. године⁹³⁷, док се исти виноград помиње и половином XV века, у акту патријарха Никодима из 1450⁹³⁸, што сведочи о његовом опстајању на истом месту више од 100 година.

Сачувани подаци о времену трапљења односе се такође једино на дубровачку територију. Прекопавање и крчење земљишта на коме је требало засадити винову лозу обављало се најчешће током јесени и у зиму, завршавајући се најдаље до краја јануара, када се у приморским крајевима отпочињало са другим радовима у виноградима.⁹³⁹ Идеалан период за дубоко прекопавање земљишта, за које је најбоље да је умерено влажно, јесте крај лета након првих киша, као и у раним јесењим данима до краја октобра. Међутим, и у данашњим условима ручног прекопавања, односно риљања (ашовом, мотиком и лопатом), овај посао се обавља и током новембра и зимских месеци. С обзиром на изразиту ефикасност ручне обраде, до садње младе лозе која је предвиђена за пролеће, остало би довољно времена да се земљишни слојеви изложени падавинама, врућинама, као и ветровима и мразевима, природно уситне и слегну. Уколико би се виноград заснивао на земљишту где се већ узгајају житарице, дубоко прекопавање би требало обавити након жетве.⁹⁴⁰ Само поједини дубровачки уговори сведоче о вршењу трапљења у пролећним и летњим месецима.⁹⁴¹ Вероватно се ради о случајевима када је планирано да се засад младих струкова обави у јесен, чему је након прекопавања земљишта такође требало да претходи дужи, вишемесечни период. Могуће је да се трапљење у пролеће избегавало због великог бујања корова у лето, који би из прекопаног, неравног земљишта било тешко искрчити.⁹⁴²

⁹³⁷ М. Копривица, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушчицу и трг Книнац*, 113, 116.

⁹³⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 474–475.

⁹³⁹ Div. Sanc. 15 f. 23; Div. Not. 9 f. 43; Div. Sanc. 54 f. 248; М. Благојевић, *Земљорадња*, 120.

⁹⁴⁰ Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 97.

⁹⁴¹ Div. Not. 34 f. 57 (16. IV 1449); М. Благојевић, *Земљорадња*, 120.

⁹⁴² Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 97.

3. 3. Ћубрење земљишта, припремање садница и сађење винове лозе

Средњовековни човек био је свестан да је за добар развој винове лозе и доношење квалитетног плода, након дубоког прекопавања и пре засада лозе, неопходно ђубрење земљишта. О употреби ђубрива сведочи историјска грађа Дубровачког архива, при чему најранији познати документ потиче из последње четвртине XIII века, премда је сигурно коришћено и раније.⁹⁴³ С обзиром да је сточарство у средњовековној Србији било интензивно развијено⁹⁴⁴, за винограде је најчешће коришћено овчје и козје ђубриво, које је прикупљано у просторијама у којима је стока боравила током ноћи, или уопште током године.⁹⁴⁵ У питању је органско, стајско ђубриво, које се добија ферментацијом излучевина стоке, задржавајући све неопходне хранљиве материје, заступљене у повољним размерама.⁹⁴⁶ Захваљујући сушењу, а затим и ситњењу, прикупљено ђубриво је претварано у прах, због чега се у појединим дубровачким, латинским документима јавља у таквој форми, означеној као *pulver*.⁹⁴⁷ Због своје структуре, на простору Дубровачке републике, преношено је у врећама и мерено у копелима (16 l), попут остале растресите и зрнасте роб.⁹⁴⁸

Уговори из различитих серија Дубровачког архива пружају одређене податке и о количинама ђубрива које су употребљаване на одређеној површини земљишта, као и о његовим ценама. Крајем XIV и почетком XV века, на дубровачкој територији се за једну златицу (= 1679,8 m²) трапљеног земљишта, на коме је требало подићи виноград, користило 50⁹⁴⁹, 80⁹⁵⁰ или 100 врећа сточног ђубрива⁹⁵¹, при чему је једна врећа најчешће садржала количину од 5 копела тј. 80 l.⁹⁵² Дакле, у случају 100 врећа, на једну

⁹⁴³ М. Благојевић, *Земљорадња*, 120 (Div. Canc. 1 f. 136, 142).

⁹⁴⁴ Видети: Р. Катић, *Сточарство у средњовековној Србији*, Београд 1978.

⁹⁴⁵ М. Благојевић, *Земљорадња*, 121.

⁹⁴⁶ Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 289, 382. (данас се сточно ђубриво меша са сламом).

⁹⁴⁷ Div. Canc. 62 f. 269; М. Благојевић, *Земљорадња*, 121. (Lamberta de foris 20 f. 218).

⁹⁴⁸ Div. Not. 3 f. 119', 139', 143', 144'; Div. Canc. 21 f. 197', 199; М. Благојевић, *Земљорадња*, 121, напомена 275.

⁹⁴⁹ Div. Not. 26 f. 113'.

⁹⁵⁰ Div. Canc. 33 f. 8'.

⁹⁵¹ Div. Canc 31 f. 122; Div. Not 29, f 91; Div. Not. 32 f. 99; Div. Not 35 f. 104'; М. Благојевић, *Земљорадња*, 121.

⁹⁵² D. Roller, *Agrarno–proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike*, 152.

златицу је долазило $8000 \text{ l} = 8 \text{ m}^3$ сточног ђубрива. Са друге стране, одређени уговори између власника будућег винограда и наполичара, указују на случајеве у којима је количина сточног ђубрива, предвиђеног за једну златицу прекопаног земљишта, изражена у новчаној вредности— од 6, 8, 9 и 10 перпера. Пошто је у ово време за 6 перпера могло да се купи 120 врећа од по 5 копела, произилази да се за 10 перпера добијало 200 врећа, односно 16 m^3 сточног ђубрива.⁹⁵³

Процењено је су наведене количине од 8 m^3 или $16,4 \text{ m}^3$ представљале велики терет за земљорадника у средњем веку. Ђубриво није било лако прикупити, с обзиром да се стока током године дуже време налазила и изван стаја и торова, док је и транспорт тако великих количина ђубрива до земљишта предвиђеног за виноград, подразумевао још једну отежавајућу околност. На основу познатих количина, у наведеним случајевима је оквирно израчуната и дебљина слоја коришћеног ђубрива. Будући да се ђубриво стављало само у удубљења, или јаме, које су биле припремљене за струкове винове лозе, у њима се стварао слој доста дебљи од 0,5–1 cm, колико би износио у случају да је сточно ђубриво распоређивано равномерно по читавој површини једне златице.⁹⁵⁴

С обзиром да је ђубрење земљишта одређеног за подизање винограда у средњем веку представљало прилично скупу инвестицију, на простору Дубровачке републике развила се специфична пракса у којој је власник земљишта свом наполичару давао новчани зајам (*mutuo*) и својеврсни новчани „поклон“ (*dono*), који се није враћао. Ова врста дара заправо није представљала прави поклон, нити вид награде. Новчану суму на име „поклона“ наполичар је, највећим делом или у целини, улагао у куповину ђубрива или је користио за унајмљивање надничара, уколико би се радило о заснивању винограда на већој површини земљишта, што је изискивало и веће потребе за радном снагом. У таквим случајевима, власник земљишта потраживао је и већи део плодова. У другој половини XV века наполичар је као „поклон“ најчешће добијао око 10 перпера, мада се у постојећим уговорима дубровачке канцеларије и нотаријата ова врста помоћи кретала од 6 до 20 перпера за једну златицу. Поред тога, забележени су и случајеви у којима је помоћ наполичару изостајала, или је износила испод 6 перпера. Зајам је такође износио отприлике 10 перпера.⁹⁵⁵ Узимање одређеног новчаног износа од

⁹⁵³ М. Благојевић, *Земљорадња*, 121–122.

⁹⁵⁴ Исто.

⁹⁵⁵ Исто, 122–123.

власника винограда било је предвиђено и чланом 15 српског рукописа Земљорадничког закона, који је највероватније такође требало утрошити на куповину ђубрива.⁹⁵⁶

Наведени примери са дубровачког подручја показују да је поред дела радне снаге наполичара, власнику земље за подизање винограда на површини од једне златице, било потребно око 20 перпера на име зајма и помоћи за улагање у припрему земљишта. С обзиром да виногради доносе плодове у најбољем случају након 2–3 године, сав новац трошен је на третирање и хемијско богаћење земљишта, као и на извођење свих специјалистичких радова које захтева узгајање винове лозе. Имајући у виду велика улагања која нису могла брзо донети добит, јасно је да су веће виноградарске површине могли да заснивају искључиво представници властеле и богатији трговци приморских градова.⁹⁵⁷ Са друге стране, у складу са вредношћу утрошеног новца повећавала се и цена земљишта под виновом лозом.⁹⁵⁸

Поред сточног ђубрива, у Дубровнику су коришћене и органске материје у виду отпадака од ратарских култура и винове лозе, које у данашњој примени представљају основу ђубрива под називом компост.⁹⁵⁹ Приликом прављења вина на дубровачкој територији половином XV века, исцеђено грозђе, односно комина, није бацано већ је коришћено у поменуте сврхе. Изгледа да у ово време комина још увек није коришћена за прављење ракије, с обзиром да је служила за ђубриво.⁹⁶⁰ Одређени подаци које пружају историјски извори дају назнаке да се у средњем веку могла користити још једна врста органског ђубрива – тзв. зеленишно ђубриво, које се данас назива сидерати. Обично се ради о легуминозама – грашак, грахорица, боб, детелина, али се могу користити и уљана репица, хељда, као и житарице – најчешће овас и јечам, чијим се заоравањем пре сађења винове лозе, или пак током првих година у младом винограду, земљиште обогаћује и додатно храни органским и минералним материјама.⁹⁶¹

⁹⁵⁶ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 54–55.

⁹⁵⁷ Div. Not. 10, f. 75'; Div. Not. 9 f. 200'; М. Благојевић, *Земљорадња*, 123; D. Roller, *Agrarno–proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike*, 78, 80–87, 92–94, 101–102, 118–119, 140–142.

⁹⁵⁸ G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 16–18.

⁹⁵⁹ Компост се данас ствара мешавином комине и самлевене лозе уз додавање стајњака, кречњака и минералних ђубрива. Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 289–290.

⁹⁶⁰ М. Благојевић, *Земљорадња*, 146–147.

⁹⁶¹ Зелена маса легуминоза позитивно утиче на хранљивост земљишта захваљујући симбиози са бактеријама које добро апсорбују азот из ваздуха, који се у земљишту разграђује у свом органском

Уговор Которског архива из 1396. године, показује да су се у виноградима могле садити и диње и лубенице, као међуусеви, односно усеви међу чокотима винове лозе⁹⁶², док су се у појединим виноградима дубровачких крајева, поред бостана, могли наћи и поврће и житарице. Други усеви су се вероватно више садити у младим виноградима, у којима још увек нису убирани плодови,⁹⁶³ мада се у наведеном которском уговору ради о старијем винограду или о лози коју је требало обновити. Могуће је да су одређени усеви у виноградима налазили места у циљу уштеде пољопривредног земљишта које је иначе у приморским крајевима било у дефициту. Поред тога, не треба искључити могућност да је у средњем веку био познат учинак одређених пољопривредних култура у процесу ђубрења и органског богаћења земљишта. О постојању травних површина између засада винове лозе такође има података, тако да се у неким виноградима косила трава и припремало сено. Овај пример би могао да указује да је неки стари виноград услед немара почео да се претвара у ледину, или, ако би се радило о младом засаду, да током прве године није предузимано окопавање.⁹⁶⁴

Након трапљења и ђубрења земљишта требало је засадити винову лозу, што се обављало у јесен или у рано пролеће након нестанка мраза и отапања снега. Самим тим, у приморским крајевима се са овим процесом могло отпочети већ крајем фебруара – у време које Которски статут прописује за расађивање лозе.⁹⁶⁵ Услед климатских услова, у континенталним деловима средњовековне Србије садњи се свакако приступало нешто касније. Пракса расађивања садница, позната на простору Дубровачке републике, сигурно је била позната и у другим крајевима. Садница винове лозе расађивана је на два начина. У већ припремљена и нађубрена удубљења, направљена у земљишту, стављала се садница са оформљеним кореном или без њега. Природа винове лозе дозвољавала је и да се, обично у рано пролеће, исече струк лозе, евентуално скрати и постави у земљу. На тај начин би јако брзо из места где се стварају пупољци избиле

облику и постепено претвара у један од најзначајнијих минерала који винова лоза усваја. Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 289–290, 382–383.

⁹⁶² I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 33.

⁹⁶³ Div. Canc. 4 f. 103–103', 108, 117; Div. Canc. 11 f. 102', 106'; М. Благојевић, *Земљорадња*, 124.

⁹⁶⁴ Div. Canc. 4 f. 117, 118'; М. Благојевић, *Земљорадња*, 124–125.

⁹⁶⁵ *Statut grada Kotora II*, 238 (глава 214).

жиле образујући корен саднице, што је свакако било познато и средњовековним земљорадницима.⁹⁶⁶

Назив „расклад“ коришћен је на територији Дубровника, како за садницу, тако и за место у које се постављала.⁹⁶⁷ С обзиром да винова лоза тек након 2–3 године доноси плод, садница са већ формираним кореном брже је напредовала и давала род, тако да су често сађени управо овакви струкови, о чему постоје примери са дубровачке и которске територије. Да би образовале млади корен, саднице су се гајиле у одређеним расадницима (на подручју Котора „salametum“; у дубровачким изворима „rasatnich“), из којих су се потом узимали струкови и садили на припремљеном земљишту.⁹⁶⁸ У сачуваним которским документима 1326–1337. године забележени су бројни расадници који су се налазили у многим селима и крајевима полуострва Врмац, односно на простору которског дистрикта на коме је винова лоза била широко распрострањена. Према сачуваним документима који сведоче о разним споровима, стварању нових садница, њиховом уступању у залог или у закуп, расадници су се налазили у Магарисију, код Св. Ловре код Лепетана, у Тивту, Думидрани, Кавчу, Корвешу, Касестру, на Шурању код цркве Св. Агате, итд.⁹⁶⁹

С обзиром да су саднице винове лозе са већ образованим кореном имале већу вредност, често су биле крадене чупањем из расадника или винограда, односно из земљишта у које су тек биле посађене. Према једном дубровачком уговору од 21. новембра 1443. године, земљорадник је почупао младу винову лозу у великом свежњу, који су очигледно чинили струкови са оформљеним кореном.⁹⁷⁰ На подручју Котора долазило је и до намерног уништавања садница. Петра Гостова тужио је 17. априла 1330. Драгослав Милојев да му је посекао расадник лоза, који се налазио код Св. Ловре, поред Лепетана на јужној обали Верига, и за који је тврдио да је припадао његовој породици „од стварања света“.⁹⁷¹ На простору Дубровника саднице лозе су биле

⁹⁶⁶ М. Благојевић, *Земљорадња*, 123–124.

⁹⁶⁷ Исто; *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika: Sv. 55: trinaestoga dijela*, JAZU Zagreb, 1952, 110–111 (*rasklad, rasklada*).

⁹⁶⁸ М. Благојевић, *Земљорадња*, 124.

⁹⁶⁹ Видети: А. Мајер, *Kotorski spomenici I*, br. 15, 140, 141, 151, 154, 166, 198 (1326), 289, 474, 491 (1327), 529, 550 (1330), 648, 651, 683, 764 (1331), 1033 (1332); *II*, br. 150, 207 (1332), 232, 298, 303, 391, 463, 489 (1333), 538, 718, 721, 761, 767, 773, 778, 787, 769, 808, 814–816 (1334), 970, 1165 (1335), 1037 (1336).

⁹⁷⁰ М. Благојевић, *Земљорадња*, 124, напомена 285.

⁹⁷¹ А. Мајер, *Kotorski spomenici I*, br. 529.

предмет крађа и за потребе огрева. У тужби од 4. јануара 1451. године истакнуто је да је део украдене лозе требало да служи за сађење, а други за огрев, при чему се радило о лози коју тек треба расадити и формирати корен.⁹⁷²

За разлику од расадника, струкови винове лозе приликом заснивања винограда, нису могли да буду густо засађени. О растојању међу струковима у једном реду, као и између редова сведочи већ цитирани члан 214 Статута града Котора, који говори и о дубини прекопавања земљишта: „...саднице ако буде требало копати, где је потребно у јаму од лакта, а исто толико у ширину и у дужину како захтева у току целог месеца фебруара“.⁹⁷³ Цитирани члан статута показује да су струкови винове лозе засађивани у правилним редовима, док је раздаљина између садница, као и између редова, износила бар пола метра.⁹⁷⁴

Виногради, као и остале врсте усева, нису подизани на мочварном и баровитом земљишту, али је након великих киша и отапања снега постојала опасност од надолажења бујица које су угрожавале култивисане деонице, како у равничарским пределима, тако и оне смештене на странама неког брда, због чега су се морале преузимати мере одводњавања.⁹⁷⁵ Сачувани подаци о вршењу одводњавања, који се односе искључиво на приморске крајеве, показују да су се власници земљишта од поплава бранили копањем потока, односно ровова, канала и јарака у виноградима и на осталом земљишту, у које је дотицала вода, спречавајући плављење засађене земље. Чланом 255 которског статута који носи назив „О виноградима или земљама које добијају воду одозго“ било је прописано да власник винограда или земљишта које добија воду одозго, мора сву количину примити на свој посед и не сме је скретати на нечији виноград или друго имање. Власник је могао усмерити ток воде једино у свој канал, поток или јарак на свом земљишту. Забрањено је било и померање ровова који су служили за прикупљање воде, тако да је наглашено да поток или јарак морају остати у стању, односно на месту на коме су се одувек налазили и да воде теку „онако како су у старини протицале“.⁹⁷⁶

⁹⁷² М. Благојевић, *Земљорадња*, 124, напомена 285.

⁹⁷³ *Statut grada Kotor II*, 238 (čl. 214).

⁹⁷⁴ М. Благојевић, *Земљорадња*, 119, 124.

⁹⁷⁵ Исто, 153–154; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 83.

⁹⁷⁶ *Statut grada Kotor II*, 252–253.

На подручју Будве власници винограда су поред уређења стаза на свом земљишту, морали да уреде и све јарке где је потребно, који су вероватно такође представљали неку врсту одводних канала.⁹⁷⁷ Према једном дубровачком уговору власник земљишта тражио је од радника да у његовом винограду направе три потока.⁹⁷⁸ Наведени прописи показују да исушивање неког заплављеног простора одводњавањем у приморским крајевима није било организовано као у случају наводњавања⁹⁷⁹, већ је предузимано од стране појединаца, регулисањем количине воде искључиво на властитом поседу. Вишак воде усмеравањем у ископане канале и јарке, одакле је даље одвођен на неко друго место, при чему је требало пазити да вода не угрози суседне поседе других власника. Одводњавање ове врсте вероватно је примењивано и у унутрашњим крајевима средњовековне Србије, у случајевима у којима је за тим било потребе.⁹⁸⁰

У условима топле и суве климе постојала је стална опасност и од суша које су доводиле до слабе или потпуно уништене летине, због чега је било неопходно регулисати влажност земљишта наводњавањем. Систем наводњавања је у средњем веку зависио искључиво од природних чинилаца, односно од тога да ли је у близини земљишта које је требало снабдети водом постојала река или поток, чији би се део тока скренуо ка месту одређеном за наводњавање.⁹⁸¹ Прокопан канал који је доводио воду на обрадиво земљиште у српским средњовековним изворима јавља се под називом „извод“, док су се помоћни канали, копани зарад довођења воде до жељеног места, називали *водовађе*, *бразде* и *ваде*.⁹⁸² У средњовековној Србији наводњаване су највероватније само њиве засејане житарицама и вртови. У случају винограда и воћњака натапање водом није морало бити неопходно, с обзиром да је, у поређењу са житарицама и поврћем, реч о културама отпорнијим на сушу. Пошто су виногради

⁹⁷⁷ *Средњовековни статут Будве*, 26; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 110.

⁹⁷⁸ М. Благојевић, *Земљорадња*, 154.

⁹⁷⁹ Право на воду за потребе наводњавања било је прецизно регулисано правним одредбама, тако да су становници сваког насеља знали колико им воде припада и ко поседује право коришћења водовађом. За коришћење воде са манастирског извода плаћала се посебна надокнада „водовадштина“. М. Благојевић, *Земљорадња*, 153; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 81.

⁹⁸⁰ М. Благојевић, *Земљорадња*, 154–155; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 83–84.

⁹⁸¹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 150; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 78.

⁹⁸² М. Благојевић, *Земљорадња*, 150–152; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 78–81.

често подизани на брдовитом терену, тешко је било и направити изводе и довести воду.⁹⁸³ Иако може позитивно утицати на развитак винове лозе, редовно плодношеће и повећање приноса и квалитета грозђа, у случају непознавања неопходних услова, наводњавање може изазвати и одређене последице – погоршање физичких и хемијских особина земљишта, опадање квалитета грозђа, повећавање могућности изазивања болести винове лозе, смањење отпорности лозе према ниским температурама, итд.⁹⁸⁴ И поред тога, могуће је да су тек засновани виноградни у приморским крајевима у периодима већих суша ипак наводњавани. О томе би могао да сведочи и 255. члан которског статута, с обзром да је вода коју су виноградни „добијали одозго“ могла представљати поплаву, али и воду која је циљно довођена за потребе натапања усева. Уосталом, наводњавање је повлачило за собом и одводњавање вишка воде, па се цитирани члан може тумачити и на тај начин.⁹⁸⁵

3. 4. Резидба, окопавање земљишта, заламање винове лозе и везивање за притке

Пошто су раст и плодношеће винове лозе вишегодишњи процеси који резултирају првим плодовима тек након 2–3 године, док је за достизање рода у довољно великом обиму потребно око 5 година, током овог периода виноградима је неопходна континуирана обрада и нега. Након отопљавања снега најпре се вршило орезивање винове лозе и уклањање прошлогодишњих лозница. Орезивање или резидба представља једну од основних и најважнијих мера које се спроводе у винограду. Током дугог периода еволуције, винова лоза је стекла особину формирања великог броја пупољака, при чему се мали број њих развија у здраве родне ластаре. За разлику од дивљих лоза које поседују способност саморегулације, код питоме винове лозе се број окаца, ластара и гроздова одређује орезивањем.⁹⁸⁶ Као што је објашњено, резидбом се формира будући облик стабла младог засада, који одређује и посебан начин узгајања винове лозе, уклања се одређени број окаца и ластара у циљу контролисања раста и

⁹⁸³ М. Благојевић, *Земљорадња*, 152.

⁹⁸⁴ Р. Тараило, *Основи подизања*, 63.

⁹⁸⁵ *Statut grada Kotora II*, 252–253.

⁹⁸⁶ Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 177.

родности лозе, подстицања боље зрелости и квалитета плода, чиме се достиже и одређена висина приноса у складу са квалитетом грозђа. Такође, орезивањем се елиминишу огољени делови стабла чокота, који могу бити оштећени услед јаких мразева, града и других непогода.⁹⁸⁷

Још у време почетака култивисања винове лозе, уочено да лоза са које су животиње откинуле поједине ластаре има бољу родност, која се одликује крупним и квалитетним плодовима. Резидба је заправо постала прва мера која је предузимана у процесу узгајања винове лозе. Њен учинак био је познат и у старом веку, тако да су Римљани за извођење црквених обреда допуштали употребу једино оног вина које је произведено из орезаних винограда.⁹⁸⁸ Намена овог посла условила је на неким средњовековним подручјима и њему својствену, специфичну терминологију. За разлику од Земљорадничког и Јустинијавовог закона, који прописују да земљорадник виноград треба да *ореже*⁹⁸⁹, у статутима градова Котора и Дубровника за резидбу се користи израз *putare* – *чишћење*.⁹⁹⁰

За орезивање је била неопходна одређена стручност, коју су земљорадници свакако поседовали, а обављано је ручно, посебним алатом – винорезним косиром. У ћирилским списима са краја XIV века, ова врста оруђа се увек јавља као косир, док се у латинским и италијанским текстовима налазе и облици *косијер*, *косер*, *косор* (*chosier*, *cossier*, *cosser*, *chosor*). Познат је и облик *путатор* (*putador*) изведен од назива врсте посла у коме је коришћен – *putare* (*чишћење*).⁹⁹¹ Косири су могли бити различитих величина, што показују археолошки налази, док се и у изворима јављају као велики или дугачки (*chosor grando*, *cosserium magnum*, *cosserium longum*), или као мали, косјерић (*chosierich pizulo*, *cosirich*).⁹⁹²

Извршена типологија средњовековних косира скоро у потпуности одговара подели типова античког оруђа ове врсте. Међу косирима који су коришћени за орезивање винове лозе, антички тип С одговарао би средњовековном типу II у оквиру

⁹⁸⁷ Исто, 175.

⁹⁸⁸ Исто, 174.

⁹⁸⁹ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 54–55, 99; А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 238.

⁹⁹⁰ *Statut grada Kotor* II, 238; III, 126 (čl. 214); *Statut grada Dubrovnika*, 310–311 (knjiga V, član XXX); М. Благојевић, *Земљорадња*, 125.

⁹⁹¹ Исто, 27, 125.

⁹⁹² *Privata I f. 24'*; М. Благојевић, *Земљорадња*, 28.

кога се издвајају три варијанте – косир са секирицом правоугаоног облика (а), трапезоидног облика са трном дужим од сечива косира (б) или правоугаоне форме и краће лучне оштрице изнад трна на радном делу сечива (в), који је вероватно употребљаван за прецизније резање винове лозе.⁹⁹³ На простору Смедерева пронађено је укупно 7 косира који се датују у шири временски период од XIV до XV века, међу којима и три типа Па. Код Београда су откривена два косира првог типа, који се стављају у још шири временски интервал XV–XVII века. У Параћину је нађено четири косира типа I и један типа Па, из периода XIV или XV века. Појединачни налази косира типа Па откривени су у Костолцу, локалитет Рудине 12–13. век, Параћину и Јагодини XIV–XV век. У Сремској Митровици пронађена су по два налаза подтипова Па и Пв (XIV–XVI век), док су у Чачку откривена такође два косира типа Пв, који потичу из XIV века.⁹⁹⁴ Димензије свих косира пронађених на простору Параћина обично су подразумевале око 4 cm ширине, док се дужина кретала између 26 и 36 cm.⁹⁹⁵

Као што је показано на примеру крчења земљишта за виноград, косир се као једно од најзаступљенијих оруђа у земљорадњи користио и за стварање нових површина погодних за обраду, док се онај који је служио за одсецање грана и шибља називао *трнорезним*.⁹⁹⁶ За орезивање винове лозе се поред винорезног косира употребљавао и нож (*cultelus, corttelus*), док је у дубровачким изворима његова намена понекад јасно назначена – „за сечење или чишћење лозе“ („*ad incidendum vites*“, „*pro incidendo vites*“, „*a pudando vites*“).⁹⁹⁷ Ликовне представе винорезног косира и ножа, коришћеног у берби грожђа, могу се наћи и у фрескосликарству, као и у виду минијатура (слике 2, 3, 4).

Време „чишћења“ винограда варирало је зависно од климатских услова и било је различито прописано на територијама одређених градова. Которски статут (члан 214) прописује резидбу најкасније до средине фебруара,⁹⁹⁸ премда се у приморју могла обављати и крајем јануара, о чему сведоче случајеви са простора Дубровачке

⁹⁹³ В. Р. Манојловић–Николић, *Средњовековно оруђе од гвожђа у Србији*, Нови Сад 2010, 71–77. (= В. Р. Манојловић–Николић, *Средњовековно оруђе од гвожђа у Србији*).

⁹⁹⁴ Исто, 71–77.

⁹⁹⁵ М. Благојевић, *Земљорадња*, 28.

⁹⁹⁶ Исто.

⁹⁹⁷ Исто, 29–30.

⁹⁹⁸ *Statut grada Kotora, II*, 238 (глава 214).

републике.⁹⁹⁹ Српски рукопис Земљорадничког закона, који може бити показатељ одређених прилика у континенталним деловима средњовековних српских земаља, не говори о времену извођења резидбе, али зато садржи одредбу о једној изведби у процесу узгајања винове лозе, која се и данас упражњава и везана је управо за извођење резидбе. Наиме, члан 11 поменутог закона прописује да је земљорадник дужан да виноград ореже како треба и да га „огрне“.¹⁰⁰⁰

Познавајући данашње прилике у условима екстензивног виноградарства, огртање је подразумевало покривање тек орезаних ластара земљом, у циљу заштите лозе од јаких зимских мразева, који се јављају на просторима континенталне и умереноконтиненталне климе, нарочито у равничарским крајевима и долинама река. Ова резидба, која се у савременом виноградарству назива основном или јесењом, спроводи се током периода мировања лозе, најчешће у јесен после опадања листова, као и током зиме. Поред јесење, упражњава се и зелена, пролећна резидба, након одгртања приземног дела чокота. У неким крајевима влада обичај отпочињања орезивања на дан Светог Трифуна, заштитника виноградача, 14. фебруара, који је у складу са климатским условима, с обзиром да у ово време у топлијим деловима већ престају мразеви и почиње отопљавање. На нашим просторима генерално, најадекватнији услови за пролећну резидбу владају током марта, до почетка априла.¹⁰⁰¹

С обзиром да Которски статут прописује извођење резидбе најкасније до средине фебруара, са њом се могло отпочети и почетком месеца у време св. Трифуна, који се по јулијанском календару прослављао 1. фебруара. Статути приморских градова не прописују огртање лозе, које се вероватно није ни морало обављати, с обзиром на одсуство јаких мразева у крајевима у којима влада медитеранска клима. Судаћи према Земљорадничком закону који је примењиван у српским земљама, може се претпоставити да је у унутрашњости средњовековне Србије постојала пракса заштите лозе огртањем, док је резидба након одгртања чокота могла да отпочне вероватно почетком марта.

Након резидбе и уклањања лозница следило је окопавање винограда, које се према статутима одређених приморских градова у средњем веку обављало два или три

⁹⁹⁹ Privata 1 f. 31', 32, 47', 48; М. Благојевић, *Земљорадња*, 125.

¹⁰⁰⁰ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 54–55, 99.

¹⁰⁰¹ Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 176.

пута годишње, уз прецизно описивање начина и тока радова. На простору Которског дистрикта окопавање је било прописано два пута, али је сваком копању претходило „орање у бразде“, које је почињало већ током фебруара, односно након обављања резидбе. У члану 214 которског статута, који садржи услове држања винограда у наполици, о окопавању се наводи: „...орати први пут у бразде, или окрета четири редом у току целог месеца фебруара. Исто тако окопати, прво окопавање у току целог месеца марта. Исто тако други пут орати на раније речени начин у току целог месеца маја. Исто тако окопати други пут у току целог реченог месеца маја.“¹⁰⁰² Члан 261 Статута града Будве, који је насловљен „О кратошијским виноградима“, регулишући однос између власника винограда и оног који га обрађује, изричито прописује три окопавања и истиче да је наполичар дужан да виноград „током целог марта оре и копа, а током маја окопава између трсова, чисти од лишћа, оре и везује; трећи пут да га оре до Св. Вида и однесе земљу најкасније до Св. Петра... Ако је винограду потребан какав други виноградарски рад, дужан је да га обави у сезони, ...“.¹⁰⁰³ На основу наведених чланова види се да су земљорадници у дистриктима Котора и Будве најпре орали земљиште ралом – четири бразде између редова винове лозе, а потом виноградарском мотиком окопавали виноград.

Коришћење рала у обради виноградарског земљишта није било уобичајено, док се на простору Дубровника користила искључиво мотика која се у изворима јавља под називима *zappa* и *ligo*. Када је у питању учинак, орање ралом није доносило најефикасније резултате обраде, али је знатно убрзавало процес, након чега је земљорадник требало још да окопа мању површину земље око самих чокота. Употреба рала такође показује да је лоза у таквим виноградима морала бити засађена правилно у редове. Треба имати у виду и напомену да у Судско–нотарским списима Историјског архива у Котору није пронађен ниједан документ који говори о употреби рала у виноградима.¹⁰⁰⁴ О орању земљишта у винограду на подручју которског дистрикта

¹⁰⁰² *Statut grada Kotora*, II, 238; III, 126 – текст у оригиналу гласи: „arare prima vice in brafdis, siue curfis quattuor per ordinem per totum mensem Februarium; item zappare prima zappatura per totum mensem Martij; item secunda vice arare modo praedicto per totum mensem Maij; item zappare secunda vice per totum mensem Martij praedicti.“ За друго окопавање наведен је месец март, што вероватно представља грешку у писању, где би требало да стоји „током...маја“, с обзиром да другом окопавању претходи орање у мају месецу, након што се прво орање и копање обави током фебруара и марта.

¹⁰⁰³ *Средњовековни статут Будве*, 68; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 100.

¹⁰⁰⁴ М. Благојевић, *Земљорадња*, 126; Исти, *Земљораднички закон*, 100.

сведочи и члан градског статута којим је прописана ширина граничног простора између винограда, која је тамо где се оре требало да износи 7 лаката (мало више од 3,5 m), а где се не оре свега три лакта (нешто више од 1,5 m).¹⁰⁰⁵ У Которском статуту орање земљишта под виновом лозом помиње се и почетком XV века. Чланом 361, који говори о заштити култивисаног земљишта, земљорадницима се дозвољава да могу довести волове у близину винове лозе, једино зарад орања земљишта у винограду.¹⁰⁰⁶

Орање земљишта под виновом лозом у околини Котора и Будве, указује и на положај винограда, с обзиром да примена рала захтева равно тло. Уколико је орање међу засадима винове лозе заиста предузимано, релативно мале површине равничарског земљишта у приморју нису чуване за узгој житарица, већ су на њима такође подизани виногради. То би додатно потврдило велики значај виноградарства у приморју.¹⁰⁰⁷ Што се тиче временског извршавања радова, види се да је на подручју Котора и Будве прво орање и копање у винограду обављано током фебруара и марта, након извођења резидбе и заламања лозе, док је друго предузимано током маја. На територији Будве, треће окопавање требало је обавити до Видовдана, тачније до 15. јуна, а најдаље до Петровдана, 29. јуна по јулијанском календару, односно до краја месеца.

Иако се Которским статутом прописују по два орања и копања, његово подручје сврстано је међу она у којима се окопавање земљишта под виновом лозом вршило троструко. Упоредивањем статута приморских градова дуж источне обале Јадрана закључено је да се окопавање у Котору и Будви, односно у градовима јужно од Дубровника, предузимало три пута, а на самој дубровачкој територији и северније од ње свега два пута годишње, пракса је најчешће била другачија.¹⁰⁰⁸ Мимо тога што статут Дубровника прописује само два копања – прво до 15. марта и друго до 15. јуна¹⁰⁰⁹, уговори између власника винограда и закупаца указују на другачије обичаје. Током XIV века и касније, и на простору Дубровачке републике наполичари су били дужни да окопавају винограде три пута годишње – први пут већ у фебруару као у

¹⁰⁰⁵ *Statut grada Kotora II*, 252 (гл. 254).

¹⁰⁰⁶ Исто, 370 (гл. 19).

¹⁰⁰⁷ G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 15–16.

¹⁰⁰⁸ Исто, 23–24.

¹⁰⁰⁹ *Statut grada Dubrovnika*, 310–311 (knj. V, čl. XXX).

Котору, други пут у априлу и трећи пут, судећи према статуту током прве половине јуна.¹⁰¹⁰

С обзиром да је Будвански статут прописивао троструко копање земљишта, међу којима је последње требало обавити најкасније до краја јуна, највероватније је и на которском подручју предузимано и треће окопавање, такође током месеца јуна. На основу изложеног види се да су радови обраде земљишта у винограду, у приморским крајевима почињали првим окопавањем – у случају подручја Котора и Дубровника у периоду од фебруара до половине или до краја марта, затим је следило друго копање током априла (Дубровник) или маја (Котор, Будва), завршавајући се најдаље до краја јуна, другим или трећим окопавањем.

У правним документима који се односе на континенталне делове средњовековне Србије такође су садржани извесни подаци о извођењу ове врсте радова у виноградима. „Копање винограда“ које је озакоњено у већем броју манастирских повеља заправо подразумева обавезу обраде и извођења свих радова у винограду и на самој виновој лози, која је теретила зависно становништво различитих друштвених категорија. Хрисовуља краља Милутина, издата манастиру Светог Стефана у Бањској 1314–1316 године, садржи прецизнију одредбу према којој је сваки земљорадник манастирског властелинства био дужан да окопа мат винограда до Ускрса, док је казну за неизвршавање обавезе представљало одузимање вола.¹⁰¹¹

Остављајући тренутно по страни питање површине земљишта, као и категорије зависног становништва које га обрађују, треба обратити пажњу најпре на прописани рок и број копања. Будући да Ускрс као празник није фиксног датума, у средњем веку се према јулијанском календару могао прослављати одређене недеље у периоду од 22. марта до 25. априла. На основу тога, претпоставља се да се окопавање винограда у унутрашњим деловима средњовековне Србије обављало до половине априла. Иако је Бањском хрисовуљом прописано само једно окопавање, свакако се морало обавити и друго у мају или јуну, када је и избијање корова највеће. У досадашњој литератури изнета је претпоставка да се повељом изричито намеће прво окопавање из разлога што су га земљорадници лако могли занемарити услед обима посла, с обзиром да је у исто време требало обавити и пролећну сетву житарица. У прилог томе говори и казна

¹⁰¹⁰ Privata I f. 31', 32, 47', 48; М. Благојевић, *Земљорадња*, 125–126; Исто, *Земљораднички закон*, 100.

¹⁰¹¹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 464.

одузимањем вола, који је коришћен као главна помоћ земљораднику приликом орања, што и самом кажњавању даје посебну тежину.¹⁰¹²

Да се и у континенталним деловима средњовековне Србије окопавање земљишта под виноградима обављало више од једног пута, експлицитније говоре преводи византијских закона, који су примењивани у српским земљама. Члан 11 српског рукописа Земљорадничког закона прописује окопавање два пута¹⁰¹³, док у члану 14 Јустинијановог закона стоји, да ако неко узме виноград у наполицу, треба на време да га „**обрѣже и оускопа и опраши**“.¹⁰¹⁴ *Опрашивање* или *прашење* у овом случају односи се управо на друго копање. Очигледно је да је у српским земљама приликом настајања превода закона, у обради винограда већ постојала пракса другог копања, исто као и специфичан термин у тадашњем српскословенском језику којим је називана. Технички се овај израз и данас односи на друго окопавање. Сама реч „опрашивање“ довела је до претпоставке да је као у случају Котора и Будве, у унутрашњим српским крајевима, поред мотике, за окопавање винограда употребљавало и рало, које би имало посебну примену у периоду XV века и у областима где није било великог броја радних руку.¹⁰¹⁵

Како би се сачувала плодност земљишта, пре другог окопавања највероватније се обављало поновно ђубрење винограда. С обзиром да се тло под вишегодишњом културом каква је винова лоза временом исцрпљивало, винограде је свакако требало бар повремено додатно ђубрити. Да је и ова пракса, која природно условљава успешан развој винове лозе, била позната и у средњовековној земљорадњи, посведочено је такође у богатој грађи Дубровачког архива. Како су на овом простору засниване велике виноградарске површине, при чему је за само једну златицу земљишта било потребно често и 100 врећа ђубрива, земљорадници су овакве винограде ђубрили постепено, односно у деловима, да би читаво земљиште обухватили за 4 до 5 година.¹⁰¹⁶ Ова пракса такође сведочи о дугогодишњем искуству узгајања винове лозе у приморју. Заправо, ефикасност деловања органског ђубрива ограничена је управо на период од 3 до 5 година, с обзиром да се хранљиве материје које га чине ослобађају врло споро и постепено. Пошто је након 4–5 или 6 година корен врло разгранат и захвата дубину од

¹⁰¹² М. Благојевић, *Земљорадња*, 128–129.

¹⁰¹³ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 99.

¹⁰¹⁴ А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 238.

¹⁰¹⁵ М. Благојевић, *Земљорадња*, 159–160; Исти, *Земљораднички закон*, 99.

¹⁰¹⁶ Div. Not. 7 f. 93 (15. I 1355.); Div. Not. 9 f. 30 (7. III 1371.); М. Благојевић, *Земљорадња*, 128.

20–60 m, и ђубрење треба обавити на већој дубини, како би се обухватио читав корен, односно хранидбени простор чокота винове лозе.¹⁰¹⁷

Пракса са дубровачке територије показује да су се ђубрили и стари и млади виногради. Вубрење старих винограда није могло да обезбеди знатно веће количине приноса, али је повољно утицало на одржавање плодности земљишта.¹⁰¹⁸ Процењено је да је једна земљорадничка кућа могла да прикупи годишње 50–150 цакова ђубрива, што представља количину којом се могла да се нађубри површина једне златице. С обзиром да су се виногради ђубрили сваке четврте или пете године, земљорадници су могли да прикупљено ђубриво употребе на земљишту површине 4–5 златица, односно око 0,75 ha. Овај рачун мора остати на нивоу претпоставке, при чему треба имати у виду да се ђубриво није користило само за винограде, већ се једним делом трошило и на вртове.¹⁰¹⁹

После резидбе и окопавања, а пре потпуног сазревања и отпочињања бербе, у винограду је требало обавити још један већи посао – *заламање*. Ради спречавања прекомерног израстања струкова и бујања винове лозе, односно усмеравања снаге чокота на сазревање што бољег плода, у пролеће је било неопходно откинути или одрезати врхове лозе.¹⁰²⁰ За заламање се у статутима приморских градова употребљава италијанска реч *srampanare/exrampanare*, или латински *foliare*.¹⁰²¹ Поред одсецања врхова, требало је ишчупати и бројне неплодоносне младице које сваке године избијају из корена, како не би црпле хранљиве материје из земљишта на штету већ развијеног чокота. За неке приморске градове данашње Далмације постоје прописи о подмлађивању винове лозе засађивањем младих лозница.¹⁰²² Заламање је могло да се

¹⁰¹⁷ Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 294, 382.

¹⁰¹⁸ М. Благојевић, *Земљорадња*, 144.

¹⁰¹⁹ Исто, 147–148.

¹⁰²⁰ Исто, 126–127.

¹⁰²¹ *Statut grada Dubrovnika*, 310 (knj. V, čl. XXX); *Statut grada Kotora*, II, 238; III, 126; G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 24.

¹⁰²² У Задру и Шибенику сваки закупник је имао обавезу да у току године на сваком гоњају винограда засади младу лозу у 25 јарака, што је један земљорадник могао да обави за дан. Видети: G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 24. Шибенски гоњај је као мера за површину у другој половини XVI века износио око 914 m², мада се сматра да величина корчуланског гоњаја од 604 m² представља отприлике величину оног гоњаја који се у XIII веку користио у Далмацији. О томе детаљно видети: М. Благојевић, *Прилог проучавању средњовековних мера*, 107–109.

обави тек након што лоза довољно стаса и добро се развије, тако да би и након одсецања врхова остало довољно листова за обављање фотосинтезе, правилну исхрану и здрав развој читавог чокота.¹⁰²³

Због тога статуту средњовековних приморских градова под српском влашћу, одређују да ове радове треба спроводити у мају, када и друго копање, или у јуну након трећег окопавања. У Котору је требало „*први пут скидати заперке са лозе до средине месеца маја и од тада колико пута и када буде требало и слично томе везивати прутове*“.¹⁰²⁴ Члан 261 Будванског статута, који се односи на кратошијске винограде, прописује слично – „*током маја [да] окопава између трсова, чисти од лишћа, оре и везује*“.¹⁰²⁵ Под „*чишћењем од лишћа*“ подразумева се управо заламање лозе¹⁰²⁶, које је земљорадник вршио након окопавања. На дубровачкој територији, према статуту града и уговорима, било је предвиђено да се овај посао обави у јуну након трећег копања.¹⁰²⁷ Крајем XIV века у Дубровнику је сачињен уговор интересантног садржаја, у коме се од стране власника инсистирало да заламање лозе врше искључиво мушкарци. Документ сведочи о одређеном нивоу стручности, који је посао заламања винове лозе захтевао, као и о значају који му је придаван.¹⁰²⁸ У случају кишних услова заламање се морало обављати неколико пута,¹⁰²⁹ о чему сведочи и Которски статут који прво скидање заперака прописује до средине маја, а затим још према потреби, колико када буде било неопходно.

Цитирани чланови статута Котора и Будве говоре и о везивању лозе за прутове током маја месеца, у време заламања и другог окопавања.¹⁰³⁰ Прутови се у Которском статуту називају *patrapos*¹⁰³¹, док се у дубровачким уговорима помињу као *pritche* или

¹⁰²³ Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 160.

¹⁰²⁴ *Statut grada Kotora, II*, 238; М. Благојевић, *Земљорадња*, 126.

¹⁰²⁵ *Средњовековни статут Будве*, 68.

¹⁰²⁶ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 100.

¹⁰²⁷ *Statut grada Dubrovnika*, 310–311 (књ. V, чл. XXX); *Privata I f.* 31', 32, 47', 48; М. Благојевић, *Земљорадња*, 126.

¹⁰²⁸ *Div. Sanc.* 31 f. 69 (5. мај 1393); М. Благојевић, *Земљорадња*, 126.

¹⁰²⁹ Исто, 128.

¹⁰³⁰ *Statut grada Kotora, II*, 238; *Средњовековни статут Будве*, 68; G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 24.

¹⁰³¹ *Statut grada Kotora III*, 126.

pali.¹⁰³² О постављању притки у винограду, њиховом облику и материјалу од кога су прављени, сведоче подаци из серија Дубровачког архива. У одређеним случајевима, помињу се *pritche de xnanovet*, што показује да су израђиване од врсте меког дрвета—зановети или жучице. Ова врста материјала омогућавала је лако преношење притки до винограда, али је такође била подложна брзој пропадљивости. Због тога су земљорадници на крају године чупали притке из земљишта, износили их из винограда и пропале и поломљене бацали, а оне одрживе одлагали, враћајући их у пролеће уз поновно везивање за струкове винове лозе.¹⁰³³ За везивање лозе у приморју је коришћена лика.¹⁰³⁴

Као што је поменуто, у српским приморским градовима било је прописано да се овај посао обавља када и заламање, у мају током другог орања и окопавања. На дубровачком простору уговори између власника винограда и наполичара предвиђали су да се притке постављају пре другог копања, односно у првој половини априла.¹⁰³⁵ Иако су земљорадници могли самостално да направе наслоне и лику за везивање, на богатом виноградарском, и трговачки развијеном подручју, какво је било дубровачко, притке за винову лозу куповане су у количинама од по неколико стотина, па и хиљада комада.¹⁰³⁶ Њихова дужина износила је најчешће 3 лакта, односно нешто више од 1,5 метра.¹⁰³⁷ У једном случају забележено је да је количина лике која је коштала 4 динара, потрошена за везивање лозе током 6 радних дана.¹⁰³⁸

*

Земљорадничко становништво средњовековне Србије одлично је познавало вештину подизања и обраде винограда, предузимајући читав низ стручних послова и радова, неопходних за нормалан раст и развој винове лозе. Пре подизања винограда, из земљишта је најпре требало уклонити сво камење, жиле, шибље, или остатке старих

¹⁰³² М. Благојевић, *Земљорадња*, 127.

¹⁰³³ Исто.

¹⁰³⁴ Privata I f. 31', 47'; М. Благојевић, *Земљорадња*, 127.

¹⁰³⁵ Privata I f. 31', 32, 47', 48; М. Благојевић, *Земљорадња*, 157.

¹⁰³⁶ D. Dinić-Knežević, *Trgovina drvetom u Dubrovniku u XIV veku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 14/1 (1971), 24; М. Благојевић, *Земљорадња*, 127.

¹⁰³⁷ Исто, 127.

¹⁰³⁸ Privata I f. 31'; М. Благојевић, *Земљорадња*, 127.

чокота уколико се радило о запуштеном винограду, извршавајући дубоко прекопавање (трапљење) земљишта објетелицом (трнокопом), које се обављало током јесењих и зимских месеци, у приморју најкасније до краја јануара, на дубини од половине до читавог метра у зависности од растреситости тла и присуства камена. У прекопавању земљишта неизоставно је коришћена и мотика, док се за окопавање каменитог тла у Боки Которској употребљавала двозуба мотика – дикела. Просечан дневни учинак једног земљорадника у пословима прекопавања земљишта износио је од 10,5 до 14 m², док извори сведоче и о крчењу шума зарад стварања засада винове лозе, као и о претварању ледине у виноград. Познати су и случајеви пропадања винограда услед исцрпљености земљишта и старости чокота, док се о страдању винограда захваћених одређеним болестима винове лозе не може ништа рећи. Како би се земљиште одморило и повратило плодност, запуштени виноград су претварани у ледине на период од највише четири године, након чега га их је требало обновити.

Након трапљења, предузимано је ђубрење земљишта стајским ђубривом, које је најчешће стављано у јамице, припремљене за постављање струкова винове лозе. Поред сточног ђубрива, у Дубровнику су коришћене и органске материје у виду отпадака од ратарских култура и винове лозе, нарочито исцеђено грожђе – комина. Не треба искључити ни могућност употребе зеленишног ђубрива, с обзиром да су се у виноградима могле гајити и легуминозе и житарице. Након ђубрења приступало се сађењу винове лозе у јесен или рано пролеће након отапања снега – у приморским крајевима већ крајем фебруара, а у унутрашњости нешто касније, док су саднице претходно расађиване у расадницима или су спуштане у земљу без корена. Струкови винове лозе засађивани су у правилним редовима, док је растојање између садница, као и између редова, износило око пола метра.

У приморским крајевима био је регулисан и начин одводњавања винограда, угрожених услед надолажења бујица након великих киша и отапања снега, било да су лежали у равничарским или брдовитим пределима. Одводњавање се вршило копањем канала, потока и јарака у винограду. Могуће је да је у изразито сушним периодима предузимано и наводњавање земљишта тек сазађеног виновом лозом, које се у случају натапања њива вршило прокопавањем канала (извода) и скретањем воденог тока реке или потока на земљиште предвиђено за наводњавање.

У већ заснованом винограду, након отопљавања снега предузимана је резидба или „чишћење“ винове лозе, која је обављана винорезним косиром, чиме је била

одређена и висина стабла лозе. Са резидбом се у приморју могло отпочети већ крајем јануара или почетком фебруара у време празника Светог Трифуна, док су у континенталним крајевима повољни услови владали вероватно током марта, негде до почетка априла. Могуће је да се у унутрашњим, посебно равничарским крајевима обављала и јесења резидба након које су се тек орезани ластари огртали земљом зарад заштите од мразева. После резидбе следило је прво окопавање земљишта у винограду током фебруара, које је у унутрашњим крајевима предузимано до половине априла. Након завршетка првог окопавања винова лоза се везивала за притке, док се земљиште поново ђубрило уколико је било потребно. На дубровачком подручју ђубрење се обављало постепено, тачније у деловима, како би током 4–5 година било захваћено читаво земљиште, што је уједно и период ефикасног деловања органског ђубрива.

Радови у винограду завршавани су другим или трећим окопавањем земљишта, која су обављана у мају и најкасније до краја јуна. На которском и будванском подручју окопавању је, судећи према одредбама градских статута, могло претходити и орање земљишта ралом. За другим, а вероватно и трећим копањем долазило је заламање, односно одсецање врхова лозе и чупање неплодоносних младица које би избиле из земље. Након завршетка свих радова у винограду наступао је период сазревања плодова у трајању од отприлике два месеца, после чега је предузимана берба грозђа, која је најраније почињала од половине августа – у приморским крајевима, завршавајући се до краја септембра.

Након обављања свих стручних радова у винограду, у наредном периоду од око два месеца долазило је до пуног сазревања плодова и отпочињања бербе грозђа. До краје плодова долазило је већ половином јула, мада је јасно да грозђе у то време није било довољно зрело и да се није могло користити за прављење вина. Берба је у приморју почињала 15. августа по јулијанском календару, завршавајући се до празника Светог Михајла 28. септембра.¹⁰³⁹ Одсецање гроздова обављало се винорезним косиром и ножем (слике 2,3,4).

¹⁰³⁹ *Statut grada Dubrovnika*, 199 (књ. III, чл. XIV); М. Благојевић, *Земљорадња*, 131; G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 25.

Слика 1: *Византијска минијатура* из манастира Есфигмен (кодекс 14), представа пољских радова

Слика 2: *Виноградар са винорезним косиром – резивање чокота,*
Хрвојев мисал, алегорија за месец фебруар

Слика 3: *Господар винограда и наполичари. Мотика и косир –*
Прича о непоштеним виноградарима, Хрвојев мисал

Слика 4: *Ноје обделава виноград*, фреска из Дечана на којој су представљени виноградарски нож и берба грожђа

Слика 5: *Туча виноградача*, минијатура из Призренског јеванђеља

3. 5. Заштита и чување винограда

У средњовековној Србији су, поред земаља и жупа као територијално–управних јединица, затим села, катуна, градског метоха и планина, појединачна имања унутар једног насеља такође била тачно омеђена, док су се међе морале поштовати као неповредиве.¹⁰⁴⁰ Земљиште под виновом лозом најчешће је било ограђено зидом (лат. *maceria*), шанцем (*tossatum*), плотом (*sepes*), трњем (*spinis claudere*)¹⁰⁴¹ или је, у неким случајевима, само омеђавано камењем.¹⁰⁴² Виноград је требало оградити и како би се спречио слободан улазак стоке и дивљих животиња, које су врло брзо могле да изгазе засад и обрсте лозу.¹⁰⁴³

У српским средњовековним земљама недозвољено напасање стоке у нечијем винограду и другим имањима, као и казна предвиђена за овај вид преступа, називала се *попаша*. Сачувани закони и статуту градова обилују члановима који се баве спречавањем штета које су животиње наносиле на култивисаном земљишту. Према члану 36 Земљорадничког закона, уколико би неко нашао вола да чини попашу у винограду, требало је да га преда ономе коме припада, тражећи притом надокнаду плодова.¹⁰⁴⁴ Одредба Душановог законика је нешто разрађенија, тако да се чланом 76 за нехотичну попашу жита, винограда или ливаде одређује да власник животиње оштећеном лицу надокнади штету процењену од стране „душевника“, односно старијих угледних људи из села. Намерна попаша је знатно строже кажњавана, приликом чега је поред плаћања штете уживаоцу уништеног поседа уступано и шест волова, што је за земљорадника представљало изузетно велики терет.¹⁰⁴⁵

С обзиром да статуту приморских градова садрже исцрпне одредбе о санкционисању више појединачних случајева угрожавања земљишног поседа од стране домаћих животиња, може се закључити да је виноградима често претила опасност од

¹⁰⁴⁰ С. Мишић, *Сеоске међе у средњовековној Србији*, 44–45; Исти, *Село и жупа у средњовековној Србији*. Континуитет и промене кроз историју, Београд 2017, 23–30 (= С. Мишић, *Село и жупа у средњовековној Србији*).

¹⁰⁴¹ *Statut grada Kotora II*, 239 (чл. 214); К. Јиречек, *Историја Срба II*, 169; М. Благојевић, *Земљорадња*, 115.

¹⁰⁴² А. Мајер, *Kotorski spomenici I*, br. 1032, 1033.

¹⁰⁴³ М. Благојевић, *Земљорадња*, 106.

¹⁰⁴⁴ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 62–63.

¹⁰⁴⁵ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 57, 110; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 90, 175–176.

упада стоке и попаше винове лозе. На подручју Котора судије су током своје службе бирале десет људи који су имали обавезу да од октобра до маја најмање једном месечно обилазе култивисане поседе изван града, надзирући и хватајући све врсте животиња које би затекли да пасу по виноградима, воћњацима, вртовима и засејаним пољима. Овим службеницима припадала је трећина стоке коју ухвате и трећина прописане новчане казне, док су Комуни следиле 2/3. У случају одбијања наведених дужности и прекршаја, службеници су сносили новчану казну од 10, а судије од 5 перпера.¹⁰⁴⁶

Глава 361 Которског статута – „*О животињама на испашаи*“ изричито забрањује присуство коња, мула, магараца, волова, крава, свиња и оваца у виноградима, вртовима, воћњацима и засејаним пољима. За ову врсту преступа статутом је била предвиђена казна од 2 перпере и обавеза надокнаде штете ако се радило о кориснијим животињама, попут коња, муле и магарца и вола, док су краве, овце и свиње које би упале у виноград уступане власнику оштећеног поседа. Штету су могли направити и одбегли коњи на којима би неко од которских грађана дојахао у виноград, мада је у таквим случајевима власник животиње био ослобођен казне. Дешавало се и да власници стоке покушавају да спрече да се животиње ухвате и истерају са земљишта на коме су починиле штету. Чињеница да је решавање оваквих спорова често захтевало присуство сведока, такође говори о томе да је стока често уништавала винограде и обрадива поља и да је могла нанети озбиљне штете власницима култивисаних предела. Власник земљишта имао је право чак и да убије или да туче туђе животиње које би му нанеле штету. Угрожавање обрадивог земљишта је изгледа представљало скоро свакодневну појаву, с обзиром да је на крају овог члана било неопходно нагласити да одредбу о забрани држања животиња на испашаи у виноградима, вртовима и пољима морају поштовати како грађани и становници Грбља тако и странци.¹⁰⁴⁷

О заштити обрадивих површина од упада животиња Велико веће Котора расправљало је и почетком XV века, приликом чега су настали још разрађенији прописи о начину напасања и чувања стоке у близини пољопривредног земљишта. Потврђено је да нико од грађана, влаштака, Жупљана и других, не сме довести стоку под винограде, док је Комуна раније утврђену новчану казну за повреду земљишта ове врсте уступила власницима угрожених поседа. Земљорадници су могли довести волове за потребе орања земљишта у винограду, али би их на крају дана морали вратити кући

¹⁰⁴⁶ *Statut grada Kotor II*, 150 (чл. 21).

¹⁰⁴⁷ Исто, 296–297.

или одвести у брдо или долину, како никако не би остали међу струковима винове лозе. Наглашено је и да се стока може напасати једино у виноградима у којима је доведена зарад узоравања земљишта. Одредба показује да су волови приликом орања у винограду морали бити под великим надзором и да је требало водити рачуна да не униште стабла лозе и летину у суседним виноградима и пољима. У том случају власнику земљишта би припале све животиње или пак две трећине, док би једна трећина била додељена службенику који би их пронашао.¹⁰⁴⁸

Члан 252 статута Скадра, посвећен проблему који може створити свиња улазећи у виноград, врт или поље, живописније и детаљније разматра ову појаву у односу на статутарне одредбе Котора. На простору скадарског дистрикта било је прописано да уколико свиња слободно уђе у виноград или у неки други земљораднички посед и поједе плод, након трећег упозорења власника животиње, господар земљишта је може убити, или је може задржати за себе без изискивања надокнаде штете коју је починила.¹⁰⁴⁹ Скадарским статутом такође се изричито наређује да нико не сме да пусти вола и коња у виноград, чак ни на кратко, иначе би уследила новчана казна од 4 перпере.¹⁰⁵⁰ Будвански статут предвиђао је новчану казну од 12 динара, коју је плаћао власник животиње ушетале у виноград.¹⁰⁵¹ Са простора Требиња познати су примери упадања коња међу заседе винове лозе. У једном случају из 1446. године, коњ Миладина Бјовчића из Полице у Требињском пољу ушао је у виноград Матка Милохњића и начинио штету.¹⁰⁵²

Поред подизања ограда и зидова или копања ровова, виноградима су се штитили и постављањем клопки, међу којима српски рукопис Земљорадничког закона разликује три врсте справа против нежељеног упада животиња – ступица, пругло и самострел.¹⁰⁵³ Ступица је представљала замку положену на земљу, која је хватала животињу на „трзај“, када би ногом упала у клопку.¹⁰⁵⁴ Могла је ухватити и најкрупније животиње, док су се у једном случају Дубровчани тужили да им је ухваћен чак пар волова.¹⁰⁵⁵

¹⁰⁴⁸ Исто, 370 (гл. 19).

¹⁰⁴⁹ *Statuti di Scutari*, 152–153. 152–153.

¹⁰⁵⁰ Исто, 108–109.

¹⁰⁵¹ *Средњовековни статут Будве*, 55 (чл. 199).

¹⁰⁵² Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 231, нап 109; видети и стр. 159, нап. 103.

¹⁰⁵³ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 64–65; Исти, *Земљорадња*, 107.

¹⁰⁵⁴ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 142.

¹⁰⁵⁵ М. Благојевић, *Земљорадња*, 107.

Самострел је врста оружја у виду лука са стрелом, код кога се натезала тетива да би се запела за одређену куку. Животиња је наилазила на самострел и изазивала померање положаја куке, након чега је тетива снажно избацивала стрелу, што је доводило до смртног исхода или до озбиљног рањавања.¹⁰⁵⁶ Пругло је вероватно представљало клопку са федером налик гвозденој замци за дивље звери, која је такође могла да тешко рани или убије животињу.¹⁰⁵⁷

Постављање клопки било је дозвољено и регулисано законским одредбама, према којима власник винограда у случају повреде и страдања животиње није подлегао казни. Члан 49 поменутог закона одређује да уколико пас или свиња упадну у клопку коју је господар винограда у време сазревања грожђа поставио у виду ступице, пругла или самострела, и при том угину на његовом поседу, власник земљишта није обавезан да надокнади штету за настрадалу животињу.¹⁰⁵⁸ Уколико власник ухвати живу свињу или пса и затвори их и умори, дуговао је надокнаду у животињама у двострукој вредности.¹⁰⁵⁹ Господар поседа није плаћао надокнаду ни за вола који би приликом уласка у виноград или врт упао у ров и угинуо. Копање широких ровова у које је животиња могла да упадне, било је могуће у равничарским пределима и осталим теренима захвалним за то, док је у приморју које је оскудевало у земљишту погодном за обраду углавном подизан зид од сухомеђине, односно од наслаганог камена.¹⁰⁶⁰ Постављање ограда и клопки није могло у потпуности да заштити виноградарски посед од упада животиња, док су виногради били предмет страдања и услед пожара, крађе плодова или намерне сече лозе.¹⁰⁶¹

Српски рукопис Земљорадничког закона показује да су земљорадници били дужни да предузимају све неопходне мере како не би угрозили винограде и друге поседе својих суседа. Посебно је требало бити обазрив приликом паљења ледине, како услед ветра ватра не би захватила и суседну кућу или плодно земљиште. У таквим случајевима земљорадници су имали обавезу надокнаде штете у двоструком обиму, док

¹⁰⁵⁶ Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957, 111–114; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 142.

¹⁰⁵⁷ Исто, 143.

¹⁰⁵⁸ Исто, 64–65.

¹⁰⁵⁹ Исто, 66–67, 143 (чл. 51).

¹⁰⁶⁰ Исто, 64–65 (члан 48).

¹⁰⁶¹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 107.

су могли бити ослобођени осуде једино ако је пожар изазван изузетно јаким ветром.¹⁰⁶² Иако је паљевински систем земљорадње поспешивао плодност земљишта остављајући за собом дебео слој пепела¹⁰⁶³, приликом паљења посеченог дрвећа и шибља могло је доћи до ширења ватре и стварања пожара. О томе сведочи 53 члан српског рукописа Земљорадничког закона, који гласи: „Ако неко запали ватру у својој ледини или лазу (и догоди се да) ватра (пређе и запали куће и плодне) поседе, не осуђује се само ако се то деси при јаком ветру.“¹⁰⁶⁴

Примери са подручја Дубровника са почетка XV века показују да су виногради често страдали у летњим месецима, када се ватра приликом паљења ледина, односно шибља, лишћа и другог растиња, услед приморских ветрова брзо ширила и на суседне струкове винове лозе.¹⁰⁶⁵ Поједини чокоти винове лозе дубровачког властелина Николе Палмотића изгорели су након што је извесни Богавац са сином запалио ватру на својој ледини. Уговор од 19. августа 1419. године јасно говори о томе да је чувар винограда једног дубровачког властелина упозоравао Јакова Николића да због ветра не пали ватру на ледини у суседству. С обзиром да је дрвеће на ледини ипак запаљено, ватром је био обухваћен и виноград, због чега је власник поднео тужбу.¹⁰⁶⁶

Повреда међа једног села, затим повреда нечијег имања, крађа плодова и казна за учињени преступ називала се *потка*.¹⁰⁶⁷ У српским земљама важила је колективна одговорност становништва једног сеоског насеља, тако да је према Душановом законнику, уколико би неко запалио кућу, гумно, сламу или сено, село коме припада требало да изручи кривца или да плати начињену штету.¹⁰⁶⁸ За паљевину гумна или сена изван насеља, надокнада штете падала је на терет околних села, уколико не би предали запаљивача.¹⁰⁶⁹ За намерну повреду и уништавање винове лозе Земљораднички

¹⁰⁶² М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 66–67 (чл. 53).

¹⁰⁶³ М. Благојевић, *Земљорадња*, 165.

¹⁰⁶⁴ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 66–67.

¹⁰⁶⁵ Исто, 145.

¹⁰⁶⁶ Исто, 145.

¹⁰⁶⁷ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 57, 111; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 90, 176; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996, 465–466 (= Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*). Потком је могао да се назива и међник неког имања.

¹⁰⁶⁸ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 62, 117; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 94, 184 (члан 99); С. Мишић, *Сеоске међе у средњовековној Србији*, 43–44; Исти, *Село и жупа у средњовековној Србији*, 29.

¹⁰⁶⁹ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 62, 117; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 94, 185 (члан 100).

закон је прописивао знатно строже казне. Намерно паљење плота винограда, поред надокнаде штете у двоструком обиму, подразумевало је и телесну казну у виду наношења удараца и жигосања руке. Такође, за сечење или тргање винове лозе са плодовима, закон је прописивао казну одсецања руке, коју је требало да изврши власник винограда коме је штета нанета.¹⁰⁷⁰

Паљење оgrade винограда наносило је велику штету, с обзиром да је ватра сигурно могла захватити и саме засаде винове лозе, док је обнављање винограда захтевало одређена материјална средства, а на род би се чекало три или четири године. И поред тога, не може се тврдити да је у средњовековној Србији примењивана казна жигосања или одсецања руке, нити да је за њено извршавање био задужен власник уништеног винограда.¹⁰⁷¹ Проблему повреде оgrade винограда посвећен је и члан 194 статута Будве, под називом „*О плоту*“, којим је за ову врсту престапа предвиђена искључиво новчана казна – „*Ако се некој особи докаже да је запалила, откинула или покварила туђи плот, плаћа казну од 12 динара, од чега половина припада кнезу, а половина власнику.*“¹⁰⁷² Уколико неке настане штета у винограду, према Будванском статуту надокнада штете падала је на терет онога који је пре тога негде у близини обављао бербу, при чему је требало да плати и 12 динара новчане казне.¹⁰⁷³

Власници винограда и осталог земљишта често су усмеравали токове вода на суседне њиве и винограде, због чега је долазило до многих тужби, док о овој појави сведоче и чланови статута Котора и Будве. Скретање воде на туђе винограде и остало земљиште било је забрањено 255. чланом которског статута који носи назив „*О виноградима или земљама које добијају воду одозго*“. Власник винограда или земљишта које добија воду одозго није смео померати ровове, јарке и потоке који су служили за одводњавање, како не би угрозио туђе винограде и остала имањам.“¹⁰⁷⁴ О скретању воде у туђи виноград сачуване су тужбе са подручја Котора, док су се овакви спорови решавали обично изласком судија на терен. Иван Василијев тужио је 15. марта 1336. две удовице Раду и Мару које су, стављајући међнике негде на потоку у Пину, скренуле воду у његов виноград и расадник. У овом случају представници суда нису успели да

¹⁰⁷⁰ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 66–67 (чл. 55 и 56).

¹⁰⁷¹ Исто, 146–147.

¹⁰⁷² *Средњовековни статут Будве*, 55, 131.

¹⁰⁷³ Исто, 58 (чл. 216).

¹⁰⁷⁴ *Statut grada Kotora II*, 252–253.

на терену утврде њихову кривицу, због чега је парница одложена, док је 15. априла 1337. дошло до неке врсте нагодбе и избора судија.¹⁰⁷⁵ Тужилац је могао доћи у посед међе, као у случају удовице Тоде којој је извесни Петар, син покојног Николе Главатова, саградивши међу, наврнуо воду у виноград на Прчњу.¹⁰⁷⁶

На простору Которске општине тридесетих година XIV века, као и у крајевима Дубровачке републике у првој половини XV столећа, познати су случајеви у којима је долазило до престапа чупања и сечења винове лозе, али казна никако није била оличена у тешкој телесној повреди, већ је изискивала надокнаду и новчана давања на основу процене штете од стране овлашћених службеника. Појава сечења винограда на которском подручју посведочена је и у пракси. Драгослав Милојев тужио је 17. априла 1330. Петра Гостова да му је посекао расадник лоза код Св. Ловре поред Лепетана, који се одувек налазио у поседу његове породице.¹⁰⁷⁷ Према документима од 28. јула 1332. извесна Јелена Медошева је посредством свог адвоката тужила Мата Трипуна Јаковљева, човека Миха Баса Пелегрине, да је посекао винову лозу у њеном винограду у Касестру, померио камење тј. међнике поседа и закрчио јој приступ, како винограду, тако и расаднику. Судије су након утврђивања штете на терену изрекле казну надокнаде штете.¹⁰⁷⁸ На простору Дубровника приликом одређивања висине новчане казне обично се узимало у обзир да ли се ради о младом или старом винограду, док је у случају једног посеченог винограда од 77 лозних струкова у Млинима, надокнада износила 6 грошева.¹⁰⁷⁹

Сечење или чупање винограда једног грађанина од стране другог у которском дистрикту строго су кажњавани. Уколико би нечији преступ ове врсте био доказан, кривца је теретила казна од 25 перпера, као и обавеза надокнаде штете према процени суда. Од тога је половина припадала власнику винограда, а друга половина комуни. Казна за посечен или ишчупан расадник, или друге плодноносне биљке износила је 12 перпера, такође уз надокнаду штете. У случају немогућности доказивања кривице оптужени се за сечење или чупање винограда могао оправдати у присуству својих пет

¹⁰⁷⁵ А. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 1036, 1126.

¹⁰⁷⁶ Исто, br. 1086 (18. фебруар 1337).

¹⁰⁷⁷ А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 529.

¹⁰⁷⁸ Исто, br. 1032, 1033.

¹⁰⁷⁹ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 147 (Lam de foris 17 f. 116^v; 7. decembar 1443; 24 f. 12; 29. новембар 1450).

најближих сведока, за посецање или чупање плодног дрвећа уз три, а за биљке без плода уз два сведока.¹⁰⁸⁰ Исто је поновљено и у члану 113 којим су прописи о заштити винограда проширени и на лица која нису припадала которском грађанству. За посечени или искорењени виноград некога од посадника – земљорадника или странаца, казна је износила 25 перпера уз надокнаду штете према процени суда. За сечење воћњака, затим ако неко искорени или опљачка колибу, ако запали или покраде вртове или поља или посече жито, висина предвиђене новчане казне је такође била више него дупло мања у односу на уништавање винограда, износећи 12 перпера и надокнаду штете.¹⁰⁸¹

Једино је странац за кога се докаже кривица о сечењу и чупању винограда у власништву грађанина Котора бивао подвргнут нижој новчаној казни од 12 перпера, затим телесној у виду шибања и жигосања, која вероватно није примењивана, као и обавези надокнаде штете. Власник винограда доказивао је злочин оптуженог заклетвом пред судијама са двојцом најближих сведока. Власнику је припадала половина новчане казне, 1 перпера кнезу, а остатак Комуни. У случају непроналажења злочинца, штету је надокнађивало село најближе уништеном поседу.¹⁰⁸²

О крађи грозђа и другог воћа српски рукопис Земљорадничког закона 58. чланом кратко прописује: „Они који улазе у винограде и смоквике туђе, ако, дакле, ради јела, нека буду невини; ако ли ради крађе, нека буду бијени лишени одеће.“¹⁰⁸³ Крађа плодова, која је свакако упражњавана од давнина, санкционисана је и Мојсијевим законом, којим је исто тако гарантована и слобода убирања грозђа ради јела: „Кад уђеш у виноград ближњега својега, можеш јести грозђа по вољи док се наситиш, али га не мећи у суд свој.“¹⁰⁸⁴ Казне за крађу грозђа разрађене су у 9. члану Софијског рукописа Јустинијановог законика, који се нашао и у преписима Законика цара Душана. Члан 144 Раваничког рукописа Душановог законика прописује: „Ако ко дању пролазећи уђе у било чији виноград и убере грозђа или воћа у мараму, или понесе у руци, то се

¹⁰⁸⁰ *Statut grada Kotora II*, 180–181 (чл. 82).

¹⁰⁸¹ Исто, 197.

¹⁰⁸² Исто, 194–195 (чл. 110).

¹⁰⁸³ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 68–69.

¹⁰⁸⁴ *Библија или Свето писмо старога и новога завета*, прев. ст. завет Ђ. Даничић, нов. завет В.

Стефановић-Караџић, Београд 1981, 189 (*Пета књига Мојсијева, глава 23, 24 (= Библија или Свето писмо старога и новога завета)*).

ништа не суди. Ако ли набере у кош, да га бију и да плати 12 перпера. Ако ли ноћу краде, да плати 20 перпера и да га бију. Ако ли бере и направи вино, да плати колико буде обрао, и да да 40 перпера, па да га бију.¹⁰⁸⁵

У члану 143 истог рукописа расправља се и о казни за поновљену крађу – „Ако ко краде поврће или воће, једанпут или двапут, да га бију и да да 12 перпера. Ако ли је трипут да да 40 перпера“, док Софијски препис Душановог законика већ приликом друге крађе прописује вишу новчану казну, у износу од 40 перпера.¹⁰⁸⁶ Рукописи Душановог законика показују да је и у средњовековној Србији долазило до учесталих крађа грожђа и других плодова, као и да је ради сузбијања ове врсте преступа било неопходно озаконити прецизно прописане врсте казни. Човек који би у току дана прошао поред нечијег винограда могао се слободно заситити воћем и понети мањи број гроздова – у руци или марами –, док се крађом сматрало прикупљање већих количина у судовима, узимање плодова ноћу и убирање зарад прављења вина, што је подразумевало и строге телесне и новчане казне. Новчана казна од 12 перпера за преступ крађе грожђа и других плодова била је предвиђена и статутом Будве.¹⁰⁸⁷ Са простора Котора остао је забележен случај у коме је Будоје Станков 4. децембра 1336. тужио жене Петра и Франка Сабиних да су крадом обрале виноград на Мулу који је припадао Петру, а који је он сам држао у залогу. Према одлуци суда Будоју је остајао виноград, док су тужене морале да врате вино и да буду кажњене према статуту.¹⁰⁸⁸

С обзиром да је оруђе које је коришћено у виноградарству и земљорадњи уопште представљало вредан и неизоставан алат за обављање бројних послова, такође је могло бити предмет крађа, што је санкционисано Земљорадничким законом. Члан 20 српског рукописа Земљорадничког закона подразумевао је: „(Ако земљорадник украде у време копања мотику или дикелу и буде препознат, тада да даје по 12 динара за дан, на исти начин треба поступити и према крадљивцу који украде) у време резања (винограда) косир или у време жетве срп или у време сечења ледине трнорез или секиру.“¹⁰⁸⁹ Новчана казна у износу од 12 динара, односно једне перпере дневно није

¹⁰⁸⁵ Законик цара Стефана Душана, Одељење друштвених наука САНУ, књига III, Београд 1997, 400–401. (= Законик цара Стефана Душана III); М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 149.

¹⁰⁸⁶ Законик цара Стефана Душана III, 334–335, 400–401; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 150.

¹⁰⁸⁷ *Средњовековни статут Будве*, 53 (чл. 187)

¹⁰⁸⁸ А. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 1072.

¹⁰⁸⁹ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 56–57 (члан 20).

била нимало занемарљива, с обзиром да су се за скоро исту суму у првој половини XV века могли купити једна мотика или четири косира или два винорезна ножа, ако се узму у обзир цене на простору Дубровачке републике. Један млетачки дукат чинила су 42 српска динара или отприлике 30 дубровачких грошева, док је једна мотика од 3,5 kg гвожђа вредела 12 дубровачких грошева, а она од 2,5 kg око 8 грошева. Износ од 12 динара чинио је нешто више од трећине млетачког дуката, колико је отприлике износила и просечна цена једне мотике на дубровачком подручју, изражена у дубровачким грошевима. Такође за цену једне теже мотике која је стајала 12 грошева, у зависности од доба године, у Дубровнику су се могла купити и 2–3 копела пшенице, односно између 33 и 48 литара.¹⁰⁹⁰

Богатији земљорадници поседовали су све неопходне алатке, међу којима су се могле наћи и 2 или 3 мотике. У сачуваном тестаменту од 23. фебруара 1392. године, који је оставио Медоје из Жрновнице (Дубровачке жупе) види се да је један богатији земљорадник имао у својој заоставштини три мотике, једну објетелицу, три косира, међу којима један винорезни (*putador de sarmentis*), и једну секиру. Са друге стране, сиромашнији земљорадници често су имали једну мотику или чак ниједну, тако да су посезали за крађом туђих.¹⁰⁹¹

На подручју приморских градова, где је виноградарство достигло највеће размере, пролаз кроз нечије винограде обично је био регулисан законским прописима. Которским статутом било је одређено да сваки власник мора имати пут којим ће ићи у свој виноград, „као што је у старини имао“. У случају када се један виноград који није имао сопствени пут налазио изнад или испод других, требало је да власник оног винограда кроз који је власник првог навикао да пролази, обезбеди пут кроз свој посед тамо где је погодно.¹⁰⁹² Сви јавни путеви који су пролазили кроз винограде и обрадива земљишта морали су бити широки шест лаката (скоро 3, 072 m), док су власници винограда и другог земљишта морали да их поправљају и одржавају, нарочито они који су касније засновали усеве. У супротном, казна је износила 5 перпера, док је људима дата слобода да пролазе кроз виноград где год желе.¹⁰⁹³ Члан 49 Будванског статута

¹⁰⁹⁰ Исто, 113; М. Благојевић, *Земљорадња*, 23–25; 28–30.

¹⁰⁹¹ *Testamenta* 8 f. 17'; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2*, Београд 2006, 464 (= Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2*); М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 114–115.

¹⁰⁹² *Statut grada Kotora II*, 250 (чл. 249).

¹⁰⁹³ Исто, 250 (чл. 247).

одређује да је свако дужан да уреди оштећене стазе у својим виноградима и у пољима и да поправи све јарке у којима је то неопходно. Казна за неодржавање путева у винограду износила је 12 динара, док сам власник није смео спречавати људе да пролазе кроз његов посед све док не уреди стазу.¹⁰⁹⁴ Путеви и стазе су могли пролазити само кроз довољно велике винограде.

Велики виногради имали су своје чуваре који су се називали *пудар* (*rudarius*, *vinae custos*, *guardator*). На подручјима приморских градова постојало је више чувара који су били задужени за надзирање и чување општинских винограда, као и винограда властеле и грађана, који су представљали и највећа пољопривредна добра комуне. Скадарски статут одређује да је дужност чувара да добро надзиру путеве, односно прилазе виноградима у периоду од празника Светог Илије (20. јул / 2. август) до дана Светог Михајла (29. септембар / 12. октобар). Колико је одговорност чувара била велика показује одредба према којој је, у случају да неко почини штету у винограду, морао да преда лопова или, уколико га не може ухватити, да сам надокнади штету власнику. Чувари или гвардатори, како су називани на скадарском подручју, полагали су и заклетву да ће исправно обављати своју функцију.¹⁰⁹⁵ На простору Котора, за посаднике који би узели да обрађују нечији виноград под наполицом, такође је било назначено да морају да чувају винограде од свечаности Светог Илије до празника Светог Луке (18. октобар). Уколико би се оглушили о ове дужности, сву штету у винограду насталу њиховим немаром требало је да надокнаде и поправе.¹⁰⁹⁶

Назив села Пударци јужно од Гроцке, које се 1476. године помиње у нахији Кучево, указује на постојање великог винограда у поседу владара или некога од крупније властеле, који је морао имати и свог чувара.¹⁰⁹⁷ Самим тим, вероватно је да су и у унутрашњим српским крајевима веће површине под виновом лозом у поседу владара, властеле или црквених установа имали своје чуваре, или је део зависног становништва потчињеног једног феудалца обављао ову врсту службе.

¹⁰⁹⁴ *Средњовековни статут Будве*, 26.

¹⁰⁹⁵ *Statuti di Scutari*, 111 (чл. 82).

¹⁰⁹⁶ *Statut grada Kotor II*, 239 (214); И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 142; I. stjerčević, *Prevlaka*, 9.

¹⁰⁹⁷ А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, 156; Исти, *Смедеревски крај у другој половини 15. и почетком 16. века*, 60.

3. 6. Начин производње и чувања вина

Производња вина отпочињала је муљањем грозђа ногама, које се затим цедило у пресама или муљачама, лат. „torculum“, које су и данас очуване у приморским крајевима на источној обали Јадрана.¹⁰⁹⁸ Пресе за цеђење грозђа (слике 6 и 7) се у српским ћирилским изворима називају точилима – термином који се могао односити и на подрум или виницу за чување вина.¹⁰⁹⁹ Грозђјани сок (шира) је до превирања држан у бачвама – бурадима, да би се након ферментације вино у неким случајевима преливало у земљане посуде попут амфора (слика 8) или у мешине од животињске коже, за шта су могле да послуже и мање бачве. У приморским крајевима вино у амфорама је требало да неко време одстоји у посебним просторијама – апотекама, у којима се димило (cela vinaria).¹¹⁰⁰ Вино се у средњем веку често мешало са медом или зачинама, чиме је долазило до промене његовог првобитног својства и укуса. У Котору је била забрањена продаја вина помешаног са медом¹¹⁰¹, док вероватно исто треба схватити и члан Дубровачког статута који дозвољава прављење „медовине“ (molčam; mulsa) искључиво „за пиће у својој кући“, односно за личне потребе.¹¹⁰² Постојала је и пракса мешања вина са водом, којим се такође није смело трговати.¹¹⁰³

Вино се чувало у бачвама и судовима које је израђивала посебна врста занатлија – *бачвара* (bottarius,-ii). На подручју Дубровника бачве су прављене најчешће од храстових стабала, која су увозена из унутрашњих крајева Балканског полуострва. Поред бачви, постојала су и *барила* у виду мањег суда, који је поред течности служио и за држање барута, док су се занатлије које су их израђивале називале *барилари*.¹¹⁰⁴

¹⁰⁹⁸ Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских III*, Београд 1864, 302; *Poljoprivredna enciklopedija* 3, 437; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 162–163.

¹⁰⁹⁹ Сава Немањић у Житију свог оца пише да је Стефан Немања саветовао синове да поштују Бога, како би им житнице биле пуне пшенице, „а вино же точила баю истачають“. *Студенички типик*, 164.

¹¹⁰⁰ *Poljoprivredna enciklopedija* 3, 437.

¹¹⁰¹ *Statut grada Kotora II*, 286 (глава 340); И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 69.

¹¹⁰² *Statut grada Dubrovnika* (књ. VI, чл. 40) 350–351.

¹¹⁰³ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писамa*, 272; А. Solovjev, *Prebegar u Brskovu*, 272; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV веку*, 65–66.

¹¹⁰⁴ D. Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, Zagreb 1951, 115, 118 (= D. Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*); А. Фостиков, *Занатство у средњовековној Србији*, докторска дисертација, Београд 2016, 151 (= А. Фостиков, *Занатство у средњовековној Србији*, 151–152).

Бачвари су производили и остале посуде за вино које су служиле као мерне јединице – чаброве, каблове, ведра, итд, што је условило и стандардизацију судова, док је према дубровачким изворима школовање будућег занатлије трајало око 6 година.¹¹⁰⁵ Винске бачве налик данашњој буради, прављене од храстовине, снабдеване су и обручима од дрвета или метала за које је на дубровачком подручју прописивано да их треба везати на венецијански начин.¹¹⁰⁶ Вино је у суду од дрвета најбоље сазревало, достижући највиши квалитет, док је код вина бољег квалитета већи и значајнији и утицај дрвеног материјала на његова позитивна својства.¹¹⁰⁷

Приликом превозења вина на колима употребљавана је посебна врста буради – возилнице, док се на коњима вино преносило у козјим или јарећим мешинама.¹¹⁰⁸ О коришћењу мешина говори један уговор из 1446. године о допремању вина из Дубровника у подрињски рудник Зајачу, у коме се посебно наводи да је слуга скидајући један мех просуо половину вина, услед чега је дошло до спора.¹¹⁰⁹ Вино се само понекад стављало у боце, о чему сведочи и један случај са дубровачког подручја из 1285. године који говори о боци пуштеној у море.¹¹¹⁰ С обзиром да су овакви судови морали бити запечаћени, треба имати у виду да су се чепови од плуте нашли у широј употреби тек од XVIII века, чиме је отпочело и масовније коришћење боца за вино.¹¹¹¹

О употреби буради (*vegetes*) и мешина (*utres*) сведочи и 384. члан Которског статута који говори о њиховом унајмљивању.¹¹¹² С обзиром да је приликом прављења

¹¹⁰⁵ D. Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, 119; А. Фостиков, *Занатство у средњовековној Србији*, 151; Иста, *Биљна сировина и њена обрада на тлу средњовековне Србије*. БИГ 9 (2018) 15–16 (= А. Фостиков, *Биљна сировина и њена обрада на тлу средњовековне Србије*).

¹¹⁰⁶ D. Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, 118; А. Фостиков, *Занатство у средњовековној Србији*, 151; Иста, *Биљна сировина и њена обрада на тлу средњовековне Србије*, 16.

¹¹⁰⁷ *Poljoprivredna enciklopedija* 3, 431.

¹¹⁰⁸ К. Лиречек, *Историја Срба II*, 169; Н. Вучо, *Привредна историја Србије*, 91; М. Благојевић, *Земљорадња*, 115.

¹¹⁰⁹ М. Спремић, *Јадар у средњем веку*. Прекинут успон: Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 29 (= М. Спремић, *Јадар у средњем веку*); Исти, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1999, 759 (= М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*).

¹¹¹⁰ J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije, knjiga III. Zapisi notara Tomazina de Savere 1284–1286, Diversa cancellariae II (1284–1286), Zapisi notara Aca de Titullo 1295–1297, Diversa cancellariae III (1295–1297)*. Monumenta historica Ragusina III, Zagreb 1988, 73 (= J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije III*).

¹¹¹¹ *Poljoprivredna enciklopedija* 3, 433–434.

¹¹¹² *Statut grada Kotora II*, 307.

посуда за вино долазило до разних мањкавости, случајних или намерних, ваљана израда буради и судова на простору Котора била је прописана статутом. У члану о мајсторима бачварима наводи се да су занатлије „на превару и злонамерно израђивале бурад“ тако да је власницима судова вино често цурило, услед чега су трпели много штете. Прописано је да су мајстори обавезни да праве квалитетне бачве и посуде из којих вино сигурно неће истицати до свечаности Св. Мартина (11/24. новембар). У супротном, мајстор је од свог вина морао надокнадити штету муштерији и платити которској општини новчану казну, у висини цене коју је узео за лоше направљен суд.¹¹¹³

О постојању бачварског заната у унутрашњим крајевима средњовековне Србије сведоче једино поједини топоними попут Бачве и Бачварине, од којих други упућује на место где су се бачве производиле или вршила наплата таксе од продаје вина, или на место где је некада постојао посед одређеног бачвара. Треба додати и да етимологија речи бачва потиче из старије редакције словенског језика, док се у одређеним словенским изворима касније редакције јављају термини пинтер, бондар и бачвар.¹¹¹⁴ Пресе за вино такође су израђивале занатлије које су се бавиле дрводељством, вероватно и сами бачвари.¹¹¹⁵

Просторије у којима се чувало вино у средњовековним изворима често се називају *точилима* или *пивницама*, под којима се уствари подразумевао подрум за вино тј. *виница* (**виница**, *vinnica*, **кѡѡт**).¹¹¹⁶ У јеванђељу по Матеју, Марку и Луки наводи се: „Другу причу чујте: бијаше човјек домаћин који посади виноград, и огради га плотом, и ископа у њему пивницу, и начини кулу, и даде га виноградарима, и отиде. А када се приближи вријеме родовима, посла слуге к виноградарима да приме родове његове.“¹¹¹⁷ Исто се наводи и у причи из Хрвојевог мисала (1403–1404) о „непоштеним и вероломним виноградарима“ који су побили господаре слуге и одбили да предају

¹¹¹³ *Statut grada Kotor II*, 287 (343).

¹¹¹⁴ А. Фостиков, *Занатство у средњовековној Србији*, 151–152.

¹¹¹⁵ D. Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, 115, 119.

¹¹¹⁶ К. Лиречек, *Историја Срба II*, 169.

¹¹¹⁷ Библија или Свето писмо старога и новога завета, 28, 53, 87 (Свето јеванђеље по Матеју, глава 21, 33, по Марку, глава 12, 1, по Луци, глава 20, 9).

плодове, с том разликом што је пивница названа точилом.¹¹¹⁸ Дакле, точило и пивница подразумевали су подрум за вино или виницу, који је могао бити укопан у самом винограду. Члан 66 Земљорадничког закона за крађу вина из посуде или точила тј. пивнице, одређује казну исту као и за крађу пшенице и уља. За крађу која је извршена први пут била је прописана телесна казна од сто удараца и надокнада штете господару, за поновљени преступ плаћала се двострука вредност украдене натуралије, док је за трећи преступ било предвиђено ослепљење.¹¹¹⁹

Велике количине вина у поседу богатијих феудалаца нису се могле држати у обичним подрумима. Подаци из сачуваних српских средњовековних повеља показују да се вино већих и богатијих манастира чувало најчешће у кули града у близини манастирске цркве. У повељи манастиру Светог Ђорђа код Скопља (око 1300) краљ Милутин саопштава да је даровао манастиру „*пред полатом пирг Хрптати да је соћница Светог Ђорђа*“.¹¹²⁰ Реч је о кули у градским зидинама на великој градској капији, преко пута старе палате, која је требало да служи манастиру за похрањивање свих натуралних прихода са властелинства, између осталог и вина, убираног од потчињеног становништва.¹¹²¹ Пиргови или куле добро утврђених градова са привредно развијеним подграђем, имали су више функција – служили су као склоништа од непријатељских напада, као ризнице за похрањивање новца и осталих драгоцености и као места за складиштење великих количина натуралија. Вишеструка улога пиргова види се и из повеље краља Душана издатој после 1337. године, којом је манастиру Трескавац код Прилепа приложио „*од свега што улази у кулу прилепску, жито, вино, благо и свака храна*“.¹¹²²

О складиштењу већих количина вина у деловима градског утврђења експлицитније говори и хрисовуља цара Душана манастиру Светих Арханђела код Призрена (1349/1350). Тврђава Вишеград са црквицом Светог Николе (Горњи град средњовековног Призрена), која се налазила на потесу Пштан, на излазу Призренске

¹¹¹⁸ *Missale Hervoniae ducis spatensis croatico-glagoliticum*, transcriptio et commentarium, Editionem curaverunt B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić, sub redactione V. Štefanić, Zagreb, Ljubljana, Graz 1973, f. 40 (42) 79.

¹¹¹⁹ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 68–71 (чл. 65 и 66).

¹¹²⁰ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 323.

¹¹²¹ Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 54, 67–68; *Споменици на Македонија I*, 140–141.

¹¹²² С. Новаковић, *Законски споменици*, 671.

Бистрице из клисуре, припадала је епископској цркви Свете Богородице Љевишке као житница и црквена ризница.¹¹²³ Цар Душан је Вишеград, под којим је био смештен и сам манастир Светих Арханђела, одузео призренској епископији у замену за три сеоска насеља и даровао је својој задужбини – да јој служи као „*житница, и винуца и местохранилница црквена уместо тирга*“, изузимајући је из надлежности призренског кефалије, чиме је непосредно потчињена манастиру.¹¹²⁴ Светоарханђеловска хрисовуља недвосмислено говори да се у Вишеград заједно са осталом храном смештало и манастирско вино. Стварајући манастирско властелинство, цар Душан се постарао да својој задужбини обезбеди знатне површине земљишта под виновом лозом, са којих је несумњиво остваривана производња великих количина манастирског вина које је превазилазило основне потребе, постајући предмет продаје и остваривања добити на призренском тргу. Самим тим, Вишеград је као кула најближа Светим Арханђелима послужио као довољно пространо место за складиштење обилних количина манастирског вина и остале хране.

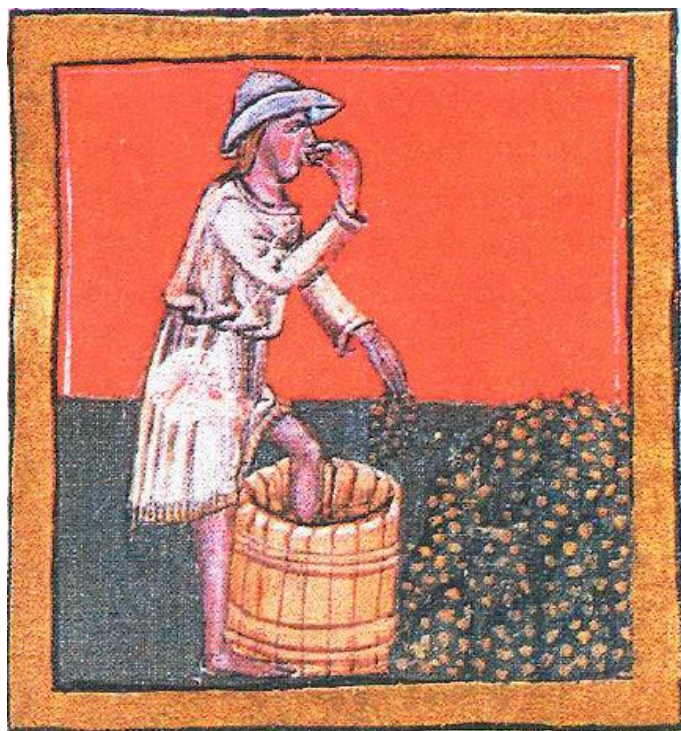
У економским просторијама у северном делу манастирског комплекса Студенице су вероватно постојали типични вински подруми, на шта указују пронађени дрвени држачи за бурад која се чувала у тачно одређеном распореду.¹¹²⁵ Село Подруми у Расини, које се у студеничкој повељи помиње као једно од насеља чије је становништво било задужено за доношење вина у манастир, такође указује на постојање посебних просторија намењених за похрањивање и чување већих количина вина.¹¹²⁶

¹¹²³ С. Мишић, Т. Суботин–Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 10, 15, 204.

¹¹²⁴ С. Мишић, Т. Суботин–Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 34, 56, 88, 120.

¹¹²⁵ *ЛССВ*, 80 (В. Петровић, *Винуца*).

¹¹²⁶ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 62; Г. А. Шкриванић, *Студеничко властелинство*, 16; С. Ђирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, 318.

Слика 6: *Виноградар и муљање обраног грозђа*, Хрвојев мисал – алегорија месеца септембра

Слика 7: *Претакање вина*, Хрвојев мисал – алегорија месеца октобра

Слика 8: Сцена *Свадбе у Кани*, фреска из манастира Дечани, на којој су представљена три земљана ћупа са вином

4. ОБЛИК ПОСЕДОВАЊА ВИНОГРАДА И ОБАВЕЗЕ ЗАВИСНОГ СТАНОВНИШТВА

4. 1. Земљишна својина – виногради на земљорадничком и властеоском поседу

У српским земљама средњег века, као и у византијском и западноевропском феудализму, владар је представљао господара читавог земљишта, док ће његову улогу након распада српског царства у другој половини XIV века преузети обласни господари у границама својих области. Поред владара, у улози господара земљишта налазила се и властела која је, издвајајући се као богатији слој, имала и улогу представника врховне административне, војне, судске и финансијске власти, док је члановима властеоског слоја владар потврђивао већ стечене баштинске поседе и додељивао нове. Део земљишта, права и прихода владар је уступао и црквеним установама – манастирима и црквама, које су такође представљале велики ослонац његове моћи. У средњовековној Србији друштво се уопштено делило на повлашћене, у које су спадали припадници властеле и свештенства, и на потчињене, односно зависно становништво које живи на земљишту свог феудалног господара и у чију корист испуњава различите врсте обавеза. Класу потчињених чинили су зависни земљорадници (*земљани, земаљски људи*), затим професионални сточари – Власи и Арбанаси, занатлије и припадници категорија посебних занимања (рибари, пчелари, млинари, итд.).¹¹²⁷

Као што је поменуто, врховна својина (*dominium eminens*) над читавим земљиштем се у феудалном друштву налазила се у рукама владара, док је директну својину (*dominium directum*) над земљишним поседом имао феудални господар, у чијој су се улози могли наћи властела, црквене институције или сам владар. Према праву коришћења – уживања (*dominium utile*) све обрадиве површине делиле су се на два

¹¹²⁷ И. Божић, *Доходак царски (поводом 198. члана Душановог законика Раковачког рукописа)*, Београд 1956, 6–7 (= И. Божић, *Доходак царски*); М. Благојевић, *Земљорадња*, 291; Исти, „*Закон светог Симеона и светог Саве*“, 137–139; Исти, *Србија у доба Немањића*, 48–49.

дела, неједнака по величини, од којих је мањи припадао земљораднику, док је већи део земљишта уживао феудални господар непосредно.¹¹²⁸

Свака земљорадничка кућа поседовала је одређену површину земљишта која се састојала из два дела. „Селиште“ је представљало економско двориште земљорадника, односно простор на коме су се налазиле куће за становање и неколико просторија за смештај стоке, одлагање оруђа и складиштење пољопривредних производа. У близини селишта најчешће је постојао и врт, који је могао обухватати и одређени број стабала воћака. *Земљорадничко имање* састојало се од култивисаних земљишних парцела – њива и винограда – које најчешће нису биле груписане на једном месту, већ су се налазиле, условно речено, разбацано по читавом сеоском атару. Такав распоред култивисаног земљишта одговара збијеном типу сеоских насеља (тзв. концентрисано село) који је подразумевао комплекс сеоских кућа постављених једна уз другу са двориштима и вртovima, око кога су размештене њиве и виногради. Насеља овог типа највероватније су преовладала у долинама и равничарским, жупским пределима. Код мање распрострањеног, засебног сеоског типа, оранице и виногради једног земљорадника лежали су уз саму кућу и врт.¹¹²⁹

Као најстарији назив за земљораднички посед (имање), користила се прасловенска реч „село“, која се среће у хрисовуљи краља Милутина манастиру Светог Стефана у Бањској (1314–1316). У историографији је истакнуто да је овај назив по значењу одговарао латинском термину *ager* и ранофеудалном западноевропском *mansus*–у.¹¹³⁰ Употреба речи „имање“ у 70. члану Душановог законика, показује да је до средине XIV века у српским средњовековним земљама постојао и овај назив, који је затим добио широку употребу, одржавши се до данас. Читав земљораднички посед са

¹¹²⁸ Исто, 7; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 85–87; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 231.

¹¹²⁹ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 283–284; Г. Острогорски, *Аграрне прилике у Византијском царству*. Привреда и друштво у Византијском царству, Сабрана дела II, Београд 1969, 66; М. Благојевић, *Земљорадња*, 277; *ИСН I*, 359 (М. Благојевић).

¹¹³⁰ М. Благојевић, *Земљорадња*, 277, 281; О селишту: Р. Михаљчић, *Селишта*, Зборник ФФ IX–1, 173–224; *ЛССВ*, 664 (Р. Михаљчић, *Селиште*); Г. Острогорски, *Византијски практики*, Сабрана дела I, Београд 1969, 42, 45–46 (= Г. Острогорски, *Византијски практики*).

економским двориштем, вртом и обрадивим деоницама, представљао је тзв. *потчињену* или *зависну баштину* једног земљорадника.¹¹³¹

Услед промене начина стицања земљорадничког имања, стара реч „село“ којим је означавано, замењена је називом „*имање*“ и грчким термином „*стас*“. Такође, на основу начина стицања и права коришћења поседа, имања су могла имати и посебне називе. *Баштином* се називало земљиште које је добијено наследним путем или је даровано од стране владара у лични и неутуђиви посед. Имања која су стечена путем куповине у српским средњовековним изворима редовно се називају „*купљеницама*“¹¹³², али најчешће без назнаке о којој се врсти поседа ради, које су се обично наводиле уз одређене врсте обрадивог земљишта и имања. То се може видети на примеру дара краља Стефана Дечанског, који је властелинству Призренске епископије приложио и цркву Светог Симеона у Машутиштима код Суве Реке, „*са људима и с виноградима и са млиновима и са земљом тих људи, с баштинама и с купљеницама.*“¹¹³³ Без обзира што у изворима најчешће није било назначено који су тип обрадивог земљишта подразумевале, баштине и купљенице су се могле односити и на винограде, као и на било које друго земљиште или објекат. Земљиште које је дато у мираз означавано је као „*прикија*“, док је земљишна деоница додељена поповима представљала „*жребџије*“.¹¹³⁴

Процес развоја и интензивирања виноградарства довео је до тога да је земљиште под виновом лозом најчешће чинило саставни део једног земљорадничког имања, на тај начин што су виноградни објекти били измешани са ораницама. О томе сведочи Кончански практик, попис имања манастира Св. Николе у Кончи из 1366. године, који бележи да се на некадашњем Вранином „селу“ (имању) налазило земљиште тројице нових поседника, који су имали по три њиве, док је извесни Просеник поред њиве поседовао и лозије тј. виноград.¹¹³⁵ Три њиве које се често помињу у српским средњовековним изворима најчешће су подразумевале „три поља“ на која је била

¹¹³¹ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 56, 109; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 89, 174; М. Благојевић, *Земљорадња*, 277; И. Божић, *Доходак царски*, 7.

¹¹³² М. Благојевић, *Земљорадња*, 280–281.

¹¹³³ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, 17, 23, 35.

¹¹³⁴ М. Благојевић, *Земљорадња*, 280–281.

¹¹³⁵ А. Соловјев, *Кончански практик*, ЗРВИ 3 (1955) 83–109. (= А. Соловјев, *Кончански практик*); М. Благојевић, *Земљорадња*, 278.

издељена једна ораница, према тропољном систему земљорадње.¹¹³⁶ Земљораднички посед („село“ или имање) су дакле чиниле бар једна њива и један виноград, који су се налазили изван ужег насеља, негде на простору атара села у коме је земљорадник био настањен.¹¹³⁷

О прошараности винограда и осталог обрадивог и необрадивог земљишта сведочи одређени број појединачних примера. О измешаности површина под виновом лозом са ораницама говори распоред њива у селу Побужда и суседном Туричевом долу код Скопља, на властелинству манастира Светог Ђорђа Скоропостижног, који је у повељи краља Милутина (око 1300) описан на следећи начин: „*Њива у Побужди при виноградима, садовна, до реке Побушке. Њива виноградите у Туричевом долу од реке међу винограде...Њиву коју је дао Богдан Макелар у Карачином брегу низ његов виноград*“.¹¹³⁸ Према Хтетовском вревију – попису појединачних имања манастира Свете Богородице, једна њива код села Речице у Пологу лежала је „*под лозијем Десиславовим*“.¹¹³⁹ Виногради су се могли налазити и у суседству крчевина, као у случају *Бујковог винограда* у селу Брњашча у Подримљу, који је допирао до „*нетребљене земље*“¹¹⁴⁰ или су лежали поред саме реке, што се може видети на примеру „*Милкусовог винограда на реци*“ у селу Љутоглава код Призрена, у које је цар Душан доселио зидаре из Пнуће, потчинивши их манастиру Светих Арханђела.¹¹⁴¹ Такође, међа атара раваничког села Вучидол једним делом је ишла „*међу винограде у Дунав*“.¹¹⁴²

Као и у случају земљишта које је припадало зависном земљорадничком становништву, виногради једног феудалног господара вероватно нису чинили јединствену целину, већ су били измешани са виноградима и осталим имањима других власника, премда је било и случајева комасације земљишта. У случају груписања

¹¹³⁶ Тропољни систем подразумевао је начин обраде према коме се на једном делу земљишта сејала озима, а на другом јара житарица, док је трећи остављан на угар, односно одмор без засејавања, зарад обнове плодности тла с обзиром да се оранице нису ђубриле. Видети опширније: М. Благојевић, *Земљорадња*, 164–179.

¹¹³⁷ Исто, 279.

¹¹³⁸ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 322.

¹¹³⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 38; *Споменици на Македонија III*, 282, 293.

¹¹⁴⁰ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 138 (Д II), 265 (Д III); М. Благојевић, *Земљорадња*, 66, 74.

¹¹⁴¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 140.

¹¹⁴² А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53; Г. А Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 246.

обрадивих површина, тачније ораница, изглед издуженог правоугаоника који су добијале наметао је назив „ступ“. Виногради су попут ораница такође могли бити груписани на једном месту, мада комплекс обједињеног земљишта под виновом лозом није добијао посебан назив. Случај груписања или комасације земљишта под виновом лозом познат је на потесу Курило на призренском метоху, где је цар Душан одређеним властеличићима заменио укупно десет винограда на другим локалитетима, како би својој задужбини, манастиру Светих Арханђела обезбедио један велики комплекс земљишта под виновом лозом.¹¹⁴³

Део земљишта над којим је феудални господар имао искључиво право коришћења, у средњовековној Србији се јавља под различитим називима, који се најчешће односе на уживаоца, а ређе на социјалну категорију чија се радна снага користила за обраду земљишта. „Кнежина“ се односи на земљиште које је припадало господарима старих српских земаља, кнежевина. Једна кнежина постојала је у околини Стона, који се сматра седиштем хумских кнежева, тако да је и овај назив настао односећи се највероватније првенствено на најстарије, самосталне господаре Захумља. Над старијим називом „кнежина“ преовладао је термин „царине“, који је такође подразумевао земљиште са искључивим правом коришћења владара, независно од титуле коју је користио. Такође, са нестанком српског царства и јединствене државе, назив царина коришћен је и за означавање земљишта које је обрађивано у корист обласних господара и крупније властеле, односно световног феудалца уопште.¹¹⁴⁴

Уколико се у улози феудалног господара налазила црква или манастир, најчешће је употребљаван назив „*црквена земља*“ или „*црквена метохија*“, мада су ове синтагме могле да се односе и на укупну површину обрадивог и необрадивог земљишта које се налазило у оквиру црквених поседа, обухватајући и оно са искључивим правом коришћења цркве, као и земљиште које је условно припадало зависном становништву. Израз „меропшина“ настао је са аспекта меропаха, односно најбројније категорије зависног земљорадничког становништва, чија се бесплатна радна снага користила за обраду феудалчевог земљишта. Сви термини који се односе на земљиште над којим

¹¹⁴³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 90, 121; М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, 16–17; Исти, *Град и жупа*, 78; С. Мишић, *Сеоске међе у средњовековној Србији*, 46; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 120–121.

¹¹⁴⁴ М. Благојевић, *Земљорадња*, 282–291; *ЛССВ*, 792 (С. Мишић, *Царина (1)*).

право непосредног уживања има феудалац – „кнежина“, „царина“, „меропшина“, „црквена земља“ или „метохија“, заправо суштински одговарају латинском називу *terra indominicata* у феудализму западне Европе, док се у домаћој историографији усталио појам *властелинска резерва*, без обзира да ли се ради о земљишту црквеног или световног феудалца.¹¹⁴⁵

Виногради су поред ораница чинили највећи део обрадивог земљишта на властелинској резерви, о чему сведоче подаци садржани у Душановом законнику, као и у уговорима Дубровачке републике, који се односе на некадашње српске, тј. босанске земље. Чланом 34 Душановог законика било је предвиђено: *„И што су села меропшине царства ми по загорју и иначе, црквени људи да не иду у меропшине, ни на сено, ни на орање, ни на винограде, ни на једну работу, ни на малу, ни на велику; од свих работа ослободи их царство ми, нека работају само цркви; ко ли се нађе да изагна метохију на меропшину, и оглуши се о закон царства ми, томе власнику да се све одузме и да се казни.“*¹¹⁴⁶ Цитирани члан Законика регулише обавезе „црквених људи“ у селима у којима је настањено и становништво које не припада црквама и манастирима, већ је потчињено властели или непосредно владару. Црквени људи ослобођени су обављања пољопривредних радова на меропшинама које припадају световним феудалцима, али су са друге стране дужни да исте те послове обављају на властелинској резерви цркве којој су и потчињени. Као обавезе црквених људи наводе се орање, обрада винограда и припремање сена, које су заправо представљале основне „работе“, зависног становништва, док су њиве и виногради чинили главнину обрадивог земљишта на властелинској резерви, која је обрађивана бесплатном радном снагом потчињених слојева друштва.¹¹⁴⁷

„Царине“ су постојале широм средњовековне Србије, како у приморским земљама, тако и у унутрашњости. О виноградима на царинама у поседу властеле постоје одређена обавештења која се односе на Конавле и Сланско приморје, садржана у одлуци од 9. фебруара 1427. године, која се тиче поделе земљишта на царинама конавоске властеле дубровачким поданицима, након стицања дела Конавла војводе Радослава Павловића. Радослав Грујић изнео је процену да се на простору Конавала

¹¹⁴⁵ М. Благојевић, *Земљорадња*, 282–291.

¹¹⁴⁶ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 49, 98; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 82, 161.

¹¹⁴⁷ М. Благојевић, *Земљорадња*, 289.

тада налазило око 100 малих села са 700 кућа и 3500 становника.¹¹⁴⁸ Узимајући да је у западној половини Конавала постојало близу 50 сеоских насеља са отприлике 350 кућа, међу којима је више од 60 представљало домаћинства властеле и властеличића, у историографији је закључено да су наведене царине под виноградима припадале слоју крупније властеле.¹¹⁴⁹

Најистакнутији међу њима био је свакако војвода Радослав Павловић, обласни господар, који је у Конавлима на својим царинама држао два винограда, један у Љутој и други са вртом у Добруши.¹¹⁵⁰ Чланови познате властеоске породице Љубибратића такође су поседовали одређене површине под виновом лозом. Радоје Љубишић држао је један виноград у Ускопљу, док су Медвед и Рајко Богданчић имали два винограда на „царини“ у Светом Мартину.¹¹⁵¹ Прибатко и Чичоје Поповић, поседовали су по један виноград у Грдошевини и на Пављем Брду, а припадали су истакнутој властели Поповића, која је држала поседе на простору Требиња и Конавала.¹¹⁵² У Плочици су винограде имали Остоја Сасиновић, као и Раско Јамомет из породице Јамометићи, која је такође поседовала земљу у Требињу, Конавлима и Попову. Највећи број винограда (4) на једној „царини“, међу онима које су дубровачке власти евидентирале 1427. године, налазио се на „царини“ у Жабокличу, у поседу Вукашина и Видака из конавоске, властеоске породице Дракул.¹¹⁵³

Велико земљиште под виновом лозом, од укупно 4 винограда, представљала је и царина Вукше Илојевића у Диништима, којој треба додати и један врт. У Диништу су по два винограда држали и властелини Никола (Миладиновић) и Милдруг Полилеј, из породице о чијем властеоском статусу сведоче одређени подаци из 30–их година XIV века.¹¹⁵⁴ У Потхумљу је један виноград на „царини“ држао извесни Миладин, који се можда може сматрати родоначелником властеле Миладиновића. Овом списку властеоских винограда у делу Конавала који се некада налазио под влашћу војводе Радосава Павловића треба додати и два винограда у Дрвенику, чији власници нису

¹¹⁴⁸ Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 37–38.

¹¹⁴⁹ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 199.

¹¹⁵⁰ Б. Недељковић, *Liber viridis*, 164; Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 79; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 199.

¹¹⁵¹ М. Динић, Хумско–требињска властела, 21–24; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 199.

¹¹⁵² М. Динић, Хумско–требињска властела, 29–30; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 199.

¹¹⁵³ М. Динић, Хумско–требињска властела, 60–61, 74; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 199.

¹¹⁵⁴ М. Динић, Хумско–требињска властела, 74; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 199–200.

познати, као и виноград извесног Богдана у Добруши. Виноградарски поседи ових десетак српских породица властеоског рода у Конавлима, које су сачувале своје баштине током српске, босанске и власти обласних господара, вероватно сежу дубље у XIV век.¹¹⁵⁵

Сматра се да се просечно растојање између сеоских насеља у средњовековној Србији кретало од 3 до 5 km, што би значило да је површина атара села износила отприлике 3–4 хиљаде хектара. Имајући у виду начин обраде, засноване на коришћењу воловске запреге, као и просечну величину села, која се кретала до 50 кућа, претпоставља се да је обрадиво земљиште захватало највише једну трећину укупне површине сеоског атара. С обзиром да се српска средњовековна земљорадња заснивала на производњи житарица, оранице су представљале најбројнију врсту обрадивог земљишта, за којима су долазили виногради и остало обрадиво земљиште. У осталим деловима атара преовладавале су шуме и ливаде, које је господар села могао крчити у циљу стварања додатних земљишних површина погодних за култивисање, док су се крчевине стварале и зарад подизања винограда.¹¹⁵⁶ Као што је објашњено, све обрадиве површине унутар атара једног сеоског насеља, лежале су у оквиру једног или више комплекса, распоређених на неколико места, док су преостали сеоски простор заузимале шуме, пашњаци, воде, рибља ловишта и слично. Такође, култивисани земљишни поседи феудалних господара, међу којима су се налазили и виногради, били су измешани са деоницама њима потчињених земљорадника, од којих је свако земљиште било тачно омеђено, док су земљорадници познавали међе својих винограда, као и међе винограда на властелинској резерви које су обрађивали.¹¹⁵⁷

Виногради су се често налазили и у међама сеоских насеља, док су приликом навођења у функцији међника, у повеље обично уписивани са именима, чиме је одређена њихова припадност власницима или уживаоцима. Такви примери су бројни: *Георгијев виноград* као међник некадашњег села Гумништа на Клини, које је припадало

¹¹⁵⁵ Исто, 198, 200.

¹¹⁵⁶ М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, 14–15; С. Мишић, *Сеоске међе у средњовековној Србији*, 46.

¹¹⁵⁷ Г. Острогорски, *Византијски практики*, 42–45; М. Благојевић, *Земљорадња*, 79; Исти, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, С. Мишић, *Сеоске међе у средњовековној Србији*, 44–45.

манастиру Бањска¹¹⁵⁸, *Станојев виноград* у међама дечанског села Зерзево¹¹⁵⁹, *Драгољев виноград* у међама катуна Тудоричевци¹¹⁶⁰, „*Хусарев виноград* на призренском метоху који је представљао међник до кога је допирао део атара Селчана¹¹⁶¹, *Каначки виногради* до којих је ишла међа атара светоарханђеловског села Купелник у Доњем Пилоту¹¹⁶², *Козмин виноград* у међама хиландарског села Ораховац¹¹⁶³, док се посредством Губавчевог имена одређује виноград у Сухогрлу, дарован хиландарском пиргу у Хрусији.¹¹⁶⁴ Село Целине потчињено Светим Арханђелима код Призрена простирало се „... од трновачке међе низ брдо па на ону страну уз поток мимо винограда, па у Спасовицу ...”¹¹⁶⁵, граница атара села Пирани ишла је „од Алтунице право на студенац на Ограђеник, од студенца уз брег више винограда на Нерез, ...”¹¹⁶⁶, док је део међе катуна Синајинци једним делом пролазио „од студенца право међу винограде у Орландин камен“.¹¹⁶⁷ Кучевиште са засеком Бродцем код Скопља, које је цар Душан такође приложио Светим Арханђелима граничило се са црквиштем „при Калопетровој лози“.¹¹⁶⁸

Виногради у функцији међника срећу се и на раваничком властелинству, па је тако граница групе села у ближој околини манастира излазила на *Дионисијев виноград*, међа села Вучидол у Браничеву ишла је „међу винограде у Дунав“, а међа Дабра „над Петчаске винограде“. Атар села Љубиња у Пеку избијао је на *Драгачев виноград*, док је

¹¹⁵⁸ Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама, 460; Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, 184.

¹¹⁵⁹ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 130.

¹¹⁶⁰ Исто, 254 (Д Ш).

¹¹⁶¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 109, 139; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 122–123.

¹¹⁶² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 99–100, 130; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 124.

¹¹⁶³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 463; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 125–126.

¹¹⁶⁴ М. Ивановић, *Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу у Хрусији поклања цркву Св. Богородице у Липљану*, 43, 46.

¹¹⁶⁵ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 110, 140; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 122.

¹¹⁶⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 123, 200.

¹¹⁶⁷ Исто, 105, 135.

¹¹⁶⁸ Исто, 98, 128–129; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 124.

међа села Камијево делом пролазила под *Шуваинске винограде*“ и „*над Косаноћа виноград*“¹¹⁶⁹. Граница земљишта које је монахија Јевгенија даровала Великој Лаври Св. Атанасија у Паракиновом Броду ишла је на *Пријкове винограде*.¹¹⁷⁰

*

Зависно становништво које се бавило земљорадњом припадало је различитим категоријама у складу са својим обавезама и правима. *Меропси* су представљали најбројнију категорију потчињених земљорадника на простору старих српских земаља, са највећим радним обавезама у корист феудалца, које су подразумевале све послове у производњи житарица, обради винограда и припремању сена на властеоској резерви. На манастирским властелинствима сваки меропих је имао обавезу да обради део земљишта предвиђеног за сејање житарица, чија се величина кретала од 7,5 до 9 мати. Веће радне обавезе од меропиха имали су једино *ратаји*, који као посебна категорија нестају из историјских извора половином XIV века. За меропсима су долазили *сокалници*, *сеоске занатлије* и *отроци*. Обавезе *сокалника* на ораницама феудалног господара биле су за три мата мање од меропашких, при чему су имали учешћа и у обављању грађевинских радова и вршењу транспортних услуга. *Сеоске занатлије* су имале дужност да обраде исту величину ораница као и *сокалници*, док су обавезе *отрока* биле отприлике једнаке онима које су извршавали меропси.¹¹⁷¹

Отроци су представљали византијску категорију која се у већем броју први пут јавља у широј околини Скопља, односно на поседима келије Св. Петке у Тморанима, коју је краљ Милутин око 1300. године потчинио Хиландару. У првој половини XIV века категорија *отрока* је постојала на властелинству манастира Светог Стефана у Бањској са учешћем у земљорадничким пословима, као и на поседима манастира Дечана у виду пратње игумана и монаха. Заправо, *отроци* су представљали малобројни слој слугу, тачније слој личне послуге старешине манастира и других високих црквених

¹¹⁶⁹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53, 69, 77–78; Г. А Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 246–248.

¹¹⁷⁰ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 230, 233; Приказ винограда као пограничних ентитета сеоских насеља дала је и С. Божанић, *Чување простора: међе, границе и разграничења у српској држави од 13. до 15. века*, Нови Сад 2013, 303–305 (= С. Божанић, *Чување простора*).

¹¹⁷¹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 291; Исти, „Закон светога Симеона и светога Саве“, 137–139; Исти, *Србија у доба Немањића*, 48–49.

достојанственика.¹¹⁷² Као послуга могли су бити регрутовани и из редова беземљаша и сиромашних, да би након ступања у службу од господара добијали земљишну деоницу на условно коришћење. Уколико су поседовали земљу и волове, бавили су се и земљорадњом, па су самим тим учествовали и у обради земљишта својих господара.¹¹⁷³

Категорији отрока према статусу су одговарали *посадници* (од речи „посадити“ неког на земљу; *possanicus, possanici*), који се јављају на простору которског дистрикта, затим у жупи Грбаљ и на полуострву Луштица. Категорија посадника постојала је и на властелинству Зетске епископије, које су почетком XV века чинили Луштица, Љешевићи, Богдашићи, Пасиглав, Томбе тј. Брда и Страдиоти, као и земљишни поседи у Мрчевцу и Кавчу на простору которског дистрикта.¹¹⁷⁴ Посадници су такође добровољно служили свом господару и боравили на његовој земљи.¹¹⁷⁵ Крајеви освојени од Византије од времена краља Милутина били су насељени *парицима*, најбројнијом византијском категоријом зависних земљорадника, која је и сама према имовинском статусу била издиференцирана. Поред парика који су поседовали своја имања и њима слободно располагали уз плаћање тачно утврђених дажбина, било је и беземљаша под називом *дулопарици* и *дулевти*, који су обрађивали земљу својих феудалних господара, представљајући слуге или раднике, односно слој једнак отроцима.¹¹⁷⁶ У земљорадњи су учествовали и попови, део градског становништва, као и део професионалног сточарског становништва Влаха и Арбанаса.¹¹⁷⁷

Све обавезе зависних људи према феудалном господару у средњем веку могу се поделити на *работе* и *поданке* или *данке*. Приликом њиховог одређивања и наметања

¹¹⁷² Реч *отрок* у средњовековној Србији имала је различита значења, о томе детаљно: М. Благојевић, *Меропси и отроци–баштиници и посадници у Грбаљском рукопису Душановог законика*, Глас САНУ СССХСХVI, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд 2004, 37–59. (= М. Благојевић, *Меропси и отроци–баштиници и посадници*).

¹¹⁷³ Исто, 48–50, 53.

¹¹⁷⁴ I. Stjerčević, *Prevlaka*, Zagreb 1930, 18; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*. Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 38, 52 (= И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*); М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, 128.

¹¹⁷⁵ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 53–54; *Историја Црне Горе II/2*, Титоград 1970, 184 (И. Божић); М. Благојевић, *Меропси и отроци–баштиници и посадници*, 33–34; Исто, *Баштиници и посадници у Грбљу у XIV и XV веку*, 152.

¹¹⁷⁶ Г. Острогорски, *Византијски практики*, 50–51, 107; М. Благојевић, *Меропси и отроци–баштиници и посадници*, 51–52; Исто, *Земљорадња*, 274–275.

¹¹⁷⁷ Исто, 292.

обично се водило рачуна о степену оптерећења становништва, тако да уз велике радне обавезе нису долазили велики поданци, док на поседима на којима је данак представљао главну обавезу, работе нису биле велике. На основу социјално-аграрних односа, односно врсте феудалне ренте као доминантне и карактеристичне за одређене крајеве, на територији средњовековне Србије уочавају се три веће целине. Начин обраде земљишта на властелинској резерви путем радних обавеза односно *работа*, којима је земљорадничко становништво било оптерећено, преовладавао је у матичним српским земљама. Коришћење бесплатне радне снаге земљорадника за обраду земљишта под непосредним уживањем феудалца усталило се и у оним крајевима који су освојени од Византије током дужег периода ратовања, окончаног освајањима рашких великих жупана, Стефана Немање крајем XII и његовог сина Стефана Немањића почетком XIII века. До нове етапе проширења државне територије (1282–1284) у време краља Милутина, које је након дугогодишњих ратовања признато склапањем мира 1299. године, прошао је дужи временски период од отприлике читавог столећа. Самим тим, на просторима припојеним крајем XII и почетком XIII века временом су усвојени друштвени односи који су увелико владали на подручјима старих српских земаља. О томе сведоче једнаке радне обавезе, како на властелинству манастира Богородице Бистричке у Полимљу, тако и на поседима манастира Бањске, Грачанице, Дечана и Св. Арханђела код Призрена, што би значило да је радна рента била доминантна у долинама Лима, Ибра и Западне Мораве, као и на простору Косова и Метохије.¹¹⁷⁸

Освајања нових територија крајем XIII и почетком XIV века током владавине краља Милутина и Стефана Дечанског, достигла су широке размере за релативно кратко време. У околини Скопља, у Пологу, Штипу, Пијанецу и другим крајевима Македоније затечени су византијски друштвени односи које није било могуће у кратком року прилагодити социјалном и аграрном устројству које је владало у српским земљама. У овим крајевима основна обавеза зависног земљорадничког становништва према свом феудалцу била је оличена у натуралној дажбини под називом *десетак*, која је подразумевала уступање десетог дела свих пољопривредних производа остварених на свом делу земљишта. Српска власт је настојала да на овим подручјима дажбине и обавезе карактеристичне за византијски феудализам донекле замени и прилагоди

¹¹⁷⁸ М. Благојевић, *Земљорадња*, 273; *ЛССВ*, 144–145 (М. Благојевић, *Десетак*); Исти, *Утицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*. Византијски свет на Балкану II, Београд 2012, 236 (= М. Благојевић, *Утицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*).

појавама устаљеним у српским земљама, које су одговарале и феудалним господарима. Због тога је на одређеним властелинствима на простору новоосвојених византијских крајева, где српска власт још увек није била довољно учвршћена, долазило до преплитања радних и натуралних ренти.¹¹⁷⁹

На подручјима Котора и осталих приморских градова, као и у околини Скадра, такође је преовладавао систем десетка, уз присуство и одређених работа, о чему говоре сачувани извори XIV и XV века. Десетина се као основна обавеза зависног становништва током првих деценија XV века, у време власти Лазаревића и Бранковића, јавља и на властелинствима око Приштине, Липљана и Гњилана, тако да је натурална рента завладала и у крајевима северно и западно од Скопља, у којима раније није била распрострањена.¹¹⁸⁰

Треће подручје представљају области освојене од стране краља и цара Душана у периоду 1332–1348, у којима је био укорењен византијски фискални систем, који је подразумевао узимање новчане ренте на име свих земљорадничких производа. С обзиром да је византијски порески систем у крајевима јужно од Охрида, Прилепа, Струмице и Штипа функционисао у складу са тадашњим друштвеним и привредним захтевима, није било ни лако, а ни неопходно мењати га.¹¹⁸¹ Разлике у социјалном и аграрном систему у одређеним крајевима средњовековне Србије условиле су и стварање фиктивне поделе државног простора након освајања краља Душана и узимања царске круне. Проглашењем Српског царства, 16. априла 1346. године, читава државна територија била је подељена на две територије – краљевство, односно „српске земље“, које су се простирале северно и западно од Скопља, и царство које је обухватало „грчке земље“, смештене јужно и источно од истоименог града, док је само Скопље највероватније припадало „српским земљама“. Као што је назначено, подела није била стварна и административна, већ заснована на различитим обичајима – „српским“ и „грчким“, који су подразумевали првенствено различита друштвена и аграрна уређења, односе у производњи и обавезе зависног становништва.¹¹⁸²

¹¹⁷⁹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 272–273; Исти, *Утицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*, 237.

¹¹⁸⁰ *ЛССВ*, 144–145 (М. Благојевић, *Десетак*).

¹¹⁸¹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 273–274; 276.

¹¹⁸² М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 165–166; Исти, *Земљорадња*, 274–275.

Врста обавезе зависних земљорадника у крајевима у којима је важила радна или натурална рента, обично је зависила од величине земљишта које је чинило властелинску резерву. У случају да је властелин располагао мањом површином земљишта, његове потребе за узимањем десетине укупне летине од себи потчињених људи биле су веће. Са друге стране, веће површине земљишта под искључивим уживањем феудалца свакако су захтевале наметање разних работа, тако да је господар за обраду свог земљишта користио бесплатну радну снагу себи потчињеног становништва, док је поједине деонице могао дати и у закуп, такође својим или туђим земљорадницима, као и беземљашима.¹¹⁸³

4. 2. Радна рента у обради винограда

У матичним српским земљама, земљиште на властелинској резерви обрађивано је бесплатном радном снагом зависног становништва, док је радна рента представљала најважнији вид обавеза земљорадника према феудалном господару. О обавезама и правима зависног земљорадничког становништва у средњовековној Србији највећи број података садржан је у сачуваним манастирским повељама које говоре о „*црквеним људима*“ и њиховим „*законима*“. Појам „*црквени људи*“ у ширем смислу односио се на целокупно становништво свих социјалних категорија, које је припадало одређеном манастирском властелинству. Са друге стране, одељци у повељама цркава и манастира, који се јављају под различитим називима, попут „*закон црквеним људима*“, „*закон метохији црквеној*“ или „*закон Србљем*“, суштински су имали исто значење, подразумевајући скуп разних работа, дажбина и права, која су се односила на потчињено земљорадничко становништво на једном црквеном властелинству. Мимо тога, делови повеља који су се тицали обавеза и права зависних земљорадника, често нису имали посебне наслове.¹¹⁸⁴

¹¹⁸³ Исто, 272; ЛССВ, 144–145 (М. Благојевић, *Десетак*); Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 658–659; И. Божић, *Доходак царски*, 7; Г. Острогорски, *Византијско царство у својој унутарњој структури*, Привреда и друштво у Византијском царству, Сабрана дела II, Београд 1969, 36.

¹¹⁸⁴ М. Благојевић, „*Закон светог Симеона и светог Саве*“, 134–136.

Радне обавезе зависног становништва у обрађивању земљишта и обављању других послова на црквеним поседима у матичним српским земљама биле су установљене повељама манастира Студенице и Милешеве, чији се скуп одредби о работама и другим обавезама називао према манастирским ктиторима – „закон Светог Симеона“ или „закон у Студеници“, и „закон Светог Саве“. Као што је поменуто, овај „закон“ није представљао посебан кодификовани зборник законских прописа, већ је подразумевао скуп свих обавеза које су постојале на властелинствима манастира Студенице и Милешеве, садржане у манастирским хрисовуљама.¹¹⁸⁵ Заправо, позивање на „закон Светог Симеона и Светог Саве“ налази се у каснијим повељама којима је требало организовати властелинства новооснованих црквама и манастирима и прописати обавезе зависном становништву, по узору на већ постојеће односе на студеничким и милешевским поседима.¹¹⁸⁶ Са развојем виноградарства од краја XII века, постепено су обликоване и утврђиване и одредбе о обавезама земљорадничког становништва у обради манастирских винограда, које су током XIII столећа успостављене на поседима Студенице и Милешеве, служећи као модел и на осталим црквеним и манастирским властелинствима. Сви прописи који су настајали у потоњем периоду спадали су у „Закон Светог Симеона и Светог Саве“, иако највероватније нису могли чинити саставни део оснивачких хрисовуља Студенице и Милешеве.¹¹⁸⁷

Обавештења о радним обавезама у винограду, односно о „копању винограда“, учешћу одређених категорија зависног становништва у култивисању винове лозе на манастирским поседима и начину одмеравања работа, прецизирана су у хрисовуљама манастира Светог Стефана у Бањској и манастира Дечана, насталих у првој половини XIV века. Повељом краља Милутина манастиру у Бањској из 1314–1316. године прописан је „закон људима црквеним“, у коме се након обавеза меропаха и сокалника о орању њива и култивисању озимих и јарих житарица, наводи и обавеза протегнута на сво сеоско становништво, која у преводу гласи: „А виноград свако да копа: и поп и дијак, и отрок, и сви мајстори као и сви остали работници; ко ли га не окопа до

¹¹⁸⁵ О томе детаљно: М. Благојевић, „Закон светог Симеона и светог Саве“, 130–166.

¹¹⁸⁶ Према Теодосију, писцу Житија Св. Саве, назив је настао на иницијативу Саве Немањића после смрти, канонизације и преношења моштију Симеона Немање из Хиландара у Студеницу, која ће као прва у хијерархији српских средњовековних манастира почети да се назива „лавра светог Симеона“ или „велика лавра светог Симеона“. М. Благојевић, „Закон светог Симеона и светог Саве“, 132.

¹¹⁸⁷ Исто, 140.

*Ускрса да му се во одузме.*¹¹⁸⁸ Иако меропси и сокалници нису изричито обухваћени наведеном одредбом, обавеза *копања* тј. обраде винограда на бањском властелинству, свакако се првенствено односила на ове две најбројније категорије зависних земљорадника. Са друге стране, појединачно истицање других социјалних категорија показује да је било неопходно проширити одредбу о копању винограда и на остале слојеве потчињеног становништва, на попове, отроке и занатлије, који су поред свог основног занимања, држали и обрађивали и одређене земљишне деонице. Цитирана одредба прописује и време првог окопавања земљишта у винограду, о чему је већ било речи, док је претња тешком казном одузимања вола, као што је објашњено, вероватно скопчана са могућношћу да су земљорадници могли заборавити или занемарити обраду винограда у периоду у коме се обављала и пролећна сетва житарица, као један од најважнијих пољских радова.¹¹⁸⁹

У средњовековној Србији обавезе зависног становништва одређиване су по *кући* као основној јединици, која је подразумевала инокосну или задружну породицу.¹¹⁹⁰ Дечанске хрисовуље (1330, 1343–1345) садрже разрађеније одредбе о нези и одржавању манастирских винограда, пружајући податке и о величини ове работе, односно о томе колику површину виноградарског земљишта је свака земљорадничка кућа требало да обради за годину дана. Обавезе меропаха прописане су у виду „*закон меропсима*“ у првој и унутар „*закон метохији црквеној*“ у другој и трећој дечанској хрисовуљи, који су по садржини готово једнаки. Одредбе су предвиђале да свака земљорадничка породица категорије меропаха треба да окопа „*винограда мат, мером као и по другим црквама*.“¹¹⁹¹ Затим следи „*закон сокалником*“, којим је сокалницима такође прописана

¹¹⁸⁸ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 464.

¹¹⁸⁹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 128–129; Исти, „*Закон светога Симеона и светога Саве*“, 140.

¹¹⁹⁰ С. Мишић, *Инокосне породице и задруге у средњовековној Србији*. Гласник Завичајног музеја, књ. 10–11, Пљевља 2015, 13 (= С. Мишић, *Инокосне породице и задруге у средњовековној Србији*).

¹¹⁹¹ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 68, 308 (Д I), 133 (Д II), 270 (Д III). У овом издању дечанских хрисовуља начињена је грешка у преводу дела прве повеље о обавезама меропаха, који гласи: „*А ово је закон за меропхе који земљу држе: да ору шест мати пшенице, две овса, две проса, две винограда, мат мером као и по другим црквама.*“ (страница 308). Заправо, погрешним разумевањем и одвајањем делова текста зарезима, који су се тиме нашли на неадекватним местима, промењен је смисао одредбе. Тиме је створена погрешна слика о меропашким работама, које код обраде винограда делују двоструко, а код производње пшенице чак троструко увећано, у односу на њихову реалну величину која је у хрисовуљама тачно прописана. Укупна површина засађена свим врстама житарица, коју су меропски морали да узору у оквиру своје основне радне обавезе, износила је 6 мати, док је обрада винограда

обавеза обраде винограда површине једног мата (965 m²), да би потом исто било проширено и на припаднике друштвене категорије занатлија, на следећи начин: „А ковачи и златари и седлари и кројачи и кожари и сви мајстори, да раде и да ору као и сокалници. И оно што би од жита и вина обрадили сокалници и сви мајстори, пошто среде, све да предају у цркву.“¹¹⁹²

Након прецизно разрађених прописа, на крају дела о обавезама које су теретиле наведене слојеве земљорадника, у све три дечанске хрисовуље још једном је наглашено: „виноград свако да копа, или поп, или ко било, ко земљу држи.“¹¹⁹³ Попови који су поседовали баштине нису имали обавезе према феудалном господару које су теретиле земљорадничко становништво. Исто је важило и за оне који су, услед непоседовања земље, од свог господара за потребе издржавања добијали три њиве законите, односно једну деоницу земљишта у оквиру тропољног система земљорадње, коју су могли уживати све док обављају своје основне богослужбене дужности на властелинству коме припадају. Уколико би узели више од „три њиве законите“, дуговали су све работе и дажбине у корист свог господара као и земљорадничко становништво категорије меропаха.¹¹⁹⁴ Попови су на манастирским и црквеним властелинствима вероватно узимали учешћа и у производњи вина, или су били дужни да црквама у којима су служили сами обезбеде одређене количине.¹¹⁹⁵ С обзиром да су припадници категорије отрока на дечанском властелинству морали сами обезбедити храну уколико иду на пут без игумана и монаха, сматра се да су поседовали сопствена имања, и да су самим тим вероватно учествовали и у пословима у виноградима на црквеном земљишту, иако нису поименице наведени међу осталим категоријама које су биле оптерећене радним обавезама на манастирском поседу.¹¹⁹⁶

подразумевала један мат, па би превод требало да гласи: „А ово је закон за меропхе који земљу држе: да ору шест мати–пиенице два, овса два, проса два, винограда мат, мером као и по другим црквама.“

О величини обавеза у производњи житарица на дечанском властелинству видети: М. Благојевић, *Земљорадња*, 296–297.

¹¹⁹² П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 68, 308 (Д I), 133(Д II), 270 (Д III).

¹¹⁹³ Исто, 68 (Д I), 134 (Д II), 271 (Д III).

¹¹⁹⁴ М. Благојевић, „Закон светога Симеона и светога Саве“, 143.

¹¹⁹⁵ М. Копривица, *Попови и протопопови Српске цркве*, Ниш 2013, 159 (= М. Копривица, *Попови и протопопови Српске цркве*).

¹¹⁹⁶ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 68, 308 (Д I), 133–134 (Д II); М. Благојевић, *Меропси и отроци–баштиници и посадници*, 49, 54.

Светостефанска и дечанске хрисовуље показују да су у обради винограда на манастирском земљишту учествовали припадници свих слојева земљорадничког становништва – првенствено меропси и сокалници, укључујући и попове, дијаке, као и сеоске занатлије и мајсторе, односно све људе који су држали и обрађивали земљу, од којих је свака кућа требало да обради један мат винограда годишње (965 m²). С обзиром да је обрада винограда поред производње житарица представљала главне земљорадничке послове на једном властелинству, водило се рачуна и о њиховом редовном обављању. Пошто су се обавезе зависног становништва разрезивале по *кући*, која се у изворима најчешће односила на задружне породице, требало је наћи начина на који ће издвојени и сами домаћини испуњавати своје основне дужности према феудалцу. Према светостефанској хрисовуљи, човек који није имао ни сина, ни брата, добијао је „*стиштника*“ са којим је требало удружено да обавља све врсте работа на земљишту свог господара: „*И који немају сина или брата или работника, јединци, два да се здруже иако разну работу и земљу имају, али на друге работе осим орања и винограда; тако исто и сокалници и било који мајстори.*“¹¹⁹⁷ Цитирана одредба показује да су се јединци, односно самци, удруживали као „два у једно“, чиме им је било омогућено да терет работа носе исто као и задругари, што се односило како на меропхе тако и на припаднике сокалника и мајстора, али су обавезе орања и обраде винограда морали обављати сами.¹¹⁹⁸ С обзиром да је један мат, којим је одређивана и основна работа у обради винограда, подразумевао површину коју један копач може да окопа за један дан¹¹⁹⁹, „самцима“ није била неопходна помоћ у обради земљишта под виновом лозом, премда је вишечлана породица могла брже обавити исти посао.

Уколико у одређеним насељима потчињених манастиру није било винограда, зависно становништво је обрађивало црквено земљиште под виновом лозом у неком другом атару. Земљорадници су могли бити и ослобођени работе у случајевима када су се села у којима су били настањени налазила на знатнијој удаљености од манастирских винограда. Овакви примери забележени су такође у светостефанској и дечанским хрисовуљама. Иако је за становнике бањског властелинства у жупама Зети и Плаву

¹¹⁹⁷ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 464; Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама: правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, Београд 2006, 143 (= Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*).

¹¹⁹⁸ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 588; С. Мишић, *Инокосне породице и задруге у средњовековној Србији*, 14.

¹¹⁹⁹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 321.

повељом краља Милутина одређено да копају виноград, обављају послове орања и сакупљања сена, „као и остале манастирске метохије,¹²⁰⁰ у другој одредби је наглашено да не могу извршавати све обавезе подједнако као и остало зависно становништво, с обзиром да су „далеко“,¹²⁰¹ односно да су се налазили на одређеној удаљености од манастирских винограда и осталих земљишних поседа.

На дечанском властелинству краљ Душан је хрисовуљом из 1343–1345. године радне обавезе становника Плава у обради манастирских винограда заменио годишњим новчаним износом у вредности од 60 перпера који су плаћали на Крстовдан (14/27. септембар), као и у време управне власти краљице Јелене у последњим деценијама XIII и почетком XIV века.¹²⁰² Иако положај манастирских винограда није познат, највероватније су се простирали у хвостанским крајевима, можда и у долини Ибра, што би свакако било на одређеној удаљености од дечанских села у околини данашњег Плава и Гусиња. С обзиром да су на дечанском властелинству припадници свих друштвених категорија које поседују земљу морали учествовати у обради винограда, изузимање Плављана од ове врсте работоре сигурно је било условљено њиховом физичком удаљеношћу.

Позивање на „закон Светог Симеона“ или „Закон у Студеници“, приликом одређивања обавеза земљорадничког становништва у обради винограда, присутно је у оснивачкој повељи цара Душана за манастир Светих Арханђела код Призрена из 1349/1350. године. Обавезе земљорадничког становништва које су се тичале обраде манастирских винограда на светоарханђеловском властелинству установљене су у одељку под називом *Закон Србљима*, којим се одређујуће: „и виноград да обрађује свако по закону као у Студеници у Светог Симеона.“¹²⁰³ На исти начин биле су прописане и дужности попова, који су такође морали учествовати у обради винограда:

¹²⁰⁰ Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама, 465.

¹²⁰¹ Исто, 464.

¹²⁰² П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 270; М. Копривица, „Држава“ краљице Јелене, 20. Није познато да ли се овај новчани порез у време управе краљице Јелена плаћао за исту намену.

¹²⁰³ С. Мишић, Т. Суботин–Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 110–111, 140; М. Благојевић, „Закон светог Симеона и светог Саве“, 131.

„А који се попови налазе у целој области Арханђеловој, да им је закон о винограду, и о орању, и о другој работи као што је закон у Студеници и у Светог Симеона.“¹²⁰⁴

Међу свим земљорадничким пословима у којима су учествовали и попови, на властелинству манастира Светих Арханђела дата је предност "закону о винограду", чак и над "законом о орању", што би значило да је обрађивање манастирских винограда подразумевало основну и најважнију работу попова. С обзиром да се „закон о орању“ наводи након „закона о винограду“, обавезе попова у производњи житарица односиле су се вероватно само на оне који би узели више од „три њиве законите“.¹²⁰⁵ Са друге стране, на светоарханђеловском властелинству обавеза обраде манастирских винограда важила је за сво поповско становништво, без обзира да ли је поседовало баштину или не, што такође сведочи о значају виноградарства на поседима Светих Арханђела.¹²⁰⁶ Будући да је на дечанском властелинству свака кућа меропаха, сокалника, занатлија, отрока, попова и дијака требало да обрађује по један мат (965 m²) манастирских винограда годишње, може се закључити да је исто важило и за сво зависно земљорадничко и поповско становништво на поседима манастира Светих Арханђела код Призрена.¹²⁰⁷

Уколико су поседовали стална насеља, професионални сточари, Власи и Арбанаси су се мимо основних, сточарских задужења, бавили и земљорадничким делатностима у својим зимовиштима, где су највероватније поседовали и винограде. Повељом краља Душана из 1343–1345. о поклањању цркве Светог Николе у Врању Хиландару, обавезе сточарског становништва садржане су у „закону Власима“, уређеном од стране ктитора жупана Маљушата и хиландарског игумана Арсенија. Поред уобичајених сточарских обавеза, за Влахе на црквеном властелинству било је прописано „И када обрађују виноград, да им се од цркве даје хлеб и вино.“¹²⁰⁸ Црква Светог Николе поседовала је три винограда у Горњем Врању, док су Власи приликом обраде црквених винограда добијали и храну и вино, односно одређену врсту оброка који су феудални господари

¹²⁰⁴ С. Мишић, Т. Суботин–Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 113, 143; М. Благојевић, „Закон светога Симеона и светога Саве“, 131–132.

¹²⁰⁵ Исто, 144; М. Копривица, *Попови и протопопови Српске цркве*, 156–157.

¹²⁰⁶ М. Благојевић, „Закон светога Симеона и светога Саве“, 144; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 125.

¹²⁰⁷ Исто, 124–125.

¹²⁰⁸ С. Марјановић–Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању*, 73, 77.

иначе давали зависном становништву када је обављало послове на царини, тј. на земљи под њиховим непосредним уживањем.¹²⁰⁹ Будући да су обрађивали црквене винограде, Власи су сигурно имали земљиште под виновом лозом и у својим зимовиштима, бавећи се поред сточарства и земљорадњом. Међу поседима цркве Светог Николе у Врању налазио се и катун Псодераца, смештен у жупи као зимовиште Влаха, као и село Псодерци, где су се Власи вероватно бавили земљорадњом узгајајући и винову лозу.¹²¹⁰

Судећи према одредби из светоарханђеловске хрисовуље – „А Арбанаси који се налазе у цркви да работају као и Србљи“,¹²¹¹ арбанашки сточари су на поседима Светих Арханђела код Призрена вероватно учествовали у обради манастирских винограда, с обзиром да су у радним обавезама били изједначени са земљорадничким становништвом, коме је узгој винове лозе за потребе манастира представљао једну од основних дужности. Иако је цар Душан манастиру потчинио велики број арбанашких и влашких катуна, међу којима су сви представљали стална насеља смештена у жупским крајевима, једино су Арбанасима биле наметнуте земљорадничке обавезе.¹²¹² Пошто се у повељи ни у једном арбанашком катуну не наводе виногради, могуће је да су Арбанаси су винограде Св. Арханђела обрађивали изван својих зимовишта, у другим манастирским насељима.¹²¹³

Манастиру Светих Арханђела били су потчињени и многи властеличићи са својим земљишним поседима, који су попут Орланда Мицовића и Новака Пеције, поседовали и винограде на простору градског метоха и у Призренској жупи, чиме је манастирско властелинство увећано додатним виноградарским површинама на свом властелинству. Због тога се на иницијативу цара Душана у оснивачкој хрисовуљи нашла се и одредба која је припадницима властеоског слоја наметала и одређене обавезе које су се тичале обраде манастирских винограда и осталог култивисаног земљишта. „Властела која се налази у цркви“, тачније они феудалци који су били потчињени манастиру, требало је да обраде по „*стат*“, односно једну парцелу

¹²⁰⁹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 284.

¹²¹⁰ Г. Томовић, *Врање и околина у средњем веку*, 50; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, 70–71; Исти, *Законске одредбе о Власима у повељама Немањића*, 39–40.

¹²¹¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

¹²¹² Исто, 131–138.

¹²¹³ М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 126.

винограда годишње.¹²¹⁴ Величина *стата* није позната, осим што указује на то да је земљиште засађено виновом лозом било испарцелисано, односно подељено на приближно једнаке делове, чиме је одређивање обавезе обраде винограда било олакшано.¹²¹⁵

Дужности властеле на поседима других манастира и цркава биле су прописане „војничким законом“, који је подразумевао чување и одбрану манастирских утврђења и обезбеђивање оружане пратње игуману током пута, док учешће у пољским радовима на светоарханђеловском властелинству очигледно представља новину. Обавезе о обради по једне парцеле манастирских винограда представља и први познати случај у коме је властеоски сталеж био оптерећен извођењем земљорадничких послова у корист цркве. Треба имати у виду да представници властеле вероватно у највећој мери нису непосредно учествовали у извођењу пољских радова, већ су користили радну снагу себи потчињених земљорадника.¹²¹⁶ Стат винограда је сигурно подразумевао површину мању од једног мата, којом су одмераване обавезе свих зависних земљорадника, па се може рећи да је властела у овом случају имала нешто мању обавезу од земљорадничког становништва.¹²¹⁷

Извесне олакшице на арханђеловском властелинству имали су и зидари досељени из Пнуће у село Љутоглава у Призренској жупи, који су од цара Душана добили у баштину њиве, ливаде, млин и Милкусов виноград на реци, уз одредбу „да им не буде ине работе осим зидања и бедбе дан и леја винограда“.¹²¹⁸ Будући да су живели на селу и поседовали земљу, зидари су поред својих основних занатлијских делатности учествовали и у земљорадничким пословима уз извесна олакшања. Обавеза обраде винограда била је одмерена једном лејом земљишта под виновом лозом, односно површином такође свакако мањом од површине једног мата, која је представљала основну земљорадничку обавезу у извођењу послова у винограду на властелинској резерви.

¹²¹⁴ С. Мишић, Т. Суботин–Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

¹²¹⁵ М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 125.

¹²¹⁶ М. Благојевић, „Закон светог Симеона и светог Саве“, 163–164; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 125.

¹²¹⁷ М. Благојевић, „Закон светог Симеона и светог Саве“, 164.

¹²¹⁸ Исто, 140.

Радне бавезе у одржавању винограда на господаревој земљи важиле су и на поседима цркве Светог Николе у Врању, затим на властелинству цркве Св. Николе у Добрушти, као и у селу Брчеле у Црмници, које је краљ Душан око 1340. потчинио манастиру Св. Николе на острву Врањина. У повељама Стефана Душана о врањинском селу и потчињавању поменутих цркава Хиландару, наводи се да су црквени земљорадници ослобођени свих работа према владару, између осталог и „*винограда*“.¹²¹⁹ Иста формулација налази се и у повељи краља Душана хиландарском пиргу у Хрусији из 1336/1337–1343. године, који је поседовао пола винограда у Сухом Грлу код Истока¹²²⁰, као и у општој хрисовуљи Хиландару из 1348. године, којом су становници свих метохија и манастирских села ослобођени *винограда* и осталих работа.¹²²¹

Обавеза *винограда* такође подразумева радну ренту, док је ослобађање крајње условно, будући да је зависно становништво раду и даље извршавало, али у корист господара коме је потчињено, у наведеним случајевима у корист цркве или манастира. Окопавање винограда на црквеном земљишту важило је и на поседима манастира у Архиљевици код Прешева. У повељи „царице“ Јевдокије и господина Константина Драгаша из 1378/1379. године, „*законом црквеним људима*“ било је прописано: „*винограде црквене да обрађују по селима*“¹²²², што значи да је вероватно у већини или у свим сеоским атарима постојао део земљишта под непосредним уживањем цркве, на коме је зависно становништво обрађивало манастирске винограде. Поред тога, у повељи је још једном наглашена обавеза „*рада у винограду*“.¹²²³

Основне обавезе меропаха као најбројније категорије земљорадничког становништва, које су подразумевале све послове у производњи житарица, кошења

¹²¹⁹ Б. Зарковић, *Повеља краља Стефана Душана којом прилаже манастиру Врањини село Брчеле*, 29-43; С. Марјановић–Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању*, 74, 78; С. Мишић, *Хиландарски фалсификат за манастир Светог Николе у Добрушти*, 133, 136..

¹²²⁰ М. Ивановић, *Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу у Хрусији поклања цркву Св. Богородице у Липљану*, 43, 46.

¹²²¹ С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља*, 68, 73.

¹²²² П. Драгичевић, *Повеља „царице“ Јевдокије и Константина о даривању Хиландару цркве у Архиљевици*.89, 92; М. Благојевић, *Закон господина Константина и царице Јевдокије*, 452–453, 457.

¹²²³ П. Драгичевић, *Повеља „царице“ Јевдокије и Константина о даривању Хиландару цркве у Архиљевици*, 90, 92.

сена и обради винограда, коначно су формулисане Душановим закоником и сведене на одређени број дана које је земљорадник требало да проведе извршавајући прописане работе. Чланом 68 Законика установљен је „*Меропсима закон по свој земљи*“, који је гласио: „*У недељу да работају два дана пронијару, и да му даје у години перперу цареву, и заманицом да му коси сена дан један, и виноград дан један, а ко нема винограда, а они да му работају друге работе дан један, и што уработа меропах, то све да држи (среди), а друго ништа, против закона, да му се не узме.*“¹²²⁴ Цар Душан је дакле, радне обавезе меропаху у производњи житарица на поседима пронијара свео на два дана недељно, поврх којих је долазио и дан кошења сена, док је обавеза у узгајању винове лозе такође одмерена временом тј. једним даном рада у винограду.¹²²⁵

Иста одредба поновљена је и у хрисовуљама цара Душана од 17. маја 1355. године за цркву Светог Петра Коришког, у којима се наводи „*И закон метохији и свим селима Светога Петра, а то је закон који је поставило царство ми у свој земљи: свако ко је одељен – да работа два дана у недељи, дан виноград и дан сено,...*“¹²²⁶ Слично је постављен и „*закон метохији хиландарској*“ у повељи цара Душана од 1. маја 1355. године – „*да ради сваки који је одељен два дана у недељи, и 2 дана орања на јесен, и дан орања на пролеће, и дан кошења сена, и виноград да раде.*“¹²²⁷ У последњој исправи обрада манастирских винограда није одређена временом, односно „једним даном копања“, на чему се није ни морало инсистирати, с обзиром да је ова мера била већ одавно устаљена и позната земљорадничком становништву свих категорија. Уношење члана Душановог законика, који се односи на обавезе меропаху потчињене пронијарима, и у повеље цркава и манастира, показује да су од времена издавања Законика радне обавезе зависног становништва одмераване временом и на световним и на црквеним властелинствима.¹²²⁸

С обзиром да је обавеза обраде винограда површине једног мата (965 m²), која је важила на свим властелинствима, подразумевала величину земљишта коју један земљорадник може да обради за један дан, јасно је да је цар Душан успостављајући

¹²²⁴ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 56, 108–109; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 88, 173.

¹²²⁵ М. Благојевић, *Земљорадња*, 309–310.

¹²²⁶ С. Мишић, *Хрисовуље цара Стефана Душана о светом Петру Коришком*, 69 (I), 78 (II).

¹²²⁷ М. Копривица, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Круичицу и трг Книнац*, 112–113, 116.

¹²²⁸ М. Благојевић, *Земљорадња*, 310.

радну ренту у винограду одмерену временом озаконио постојеће стање, не доносећи суштински никакве промене. Работа је и даље одређивана по кући, док ју је могао извршавати један или више чланова породице истовремено.¹²²⁹

Након извођења свих радова на властелинској резерви земљорадник је требало да покупи летину и преда свом господару. О томе говори цитирани члан Душановог законика према коме су меропси све што „уработају“ морали и да „среде“.¹²³⁰ Дечанске хрисовуље су у томе још изричите: „*И оно што би од жита и вина обрадили сокалници и сви мајстори, пошто среде, све да предају у цркву.*“¹²³¹ Прикупљање летине од винограда и осталог обрадивог земљишта важило је за све слојеве зависног становништва које је учествовало у земљорадничким делатностима. Доношење већих количина вина из винограда који су се простирали на знатнијој удаљености од феудалца у чијем поседу су се налазили морало је бити организовано, тако да је одређено становништво имало посебну обавезу транспортне службе. На властелинству манастира Бањска сокалници и влашко сточарско становништво које је живело у селима, били су задужени да доносе товар жита и товар вина годишње, одакле им игуман каже.¹²³²

Иако светостефанска хрисовуља не пружа увид у распрострањеност винограда, на бањском властелинству су се очигледно производиле веће количине вина, које су могле пристизати из саме околине манастира, са поседа у долини Ибра или из сеоских насеља у Хвосну. Такође, становници села Горожупи, Милишта и Плански били су задужени да хиландарској цркви Светог Николе у Добрушти доносе вино из манастирских винограда у Доњем Пилоту, који су се простирали око цркве Св. Богородице у селу Калођени. Један део укупне летине у вину је сигурно остајао цркви Свете Богородице, док је други требало пренети у добруштанску цркву.¹²³³ У неким случајевима, цркве које су биле потчињене одређеним манастирима дуговале су половину укупне количине вина из својих винограда. Цар Душан је, оснивајући своју задужбину Свете

¹²²⁹ Исто, 321.

¹²³⁰ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 56, 108–109; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 88, 173.

¹²³¹ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 68, 308 (Д I), 133(Д II), 270 (Д III).

¹²³² *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 465, 468; Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 147, 191; С. Мишић, *Законске одредбе о Власима у повељама Немањића*, 38.

¹²³³ С. Мишић, *Хиландарски фалсификат за манастир Светог Николе у Добрушти*, 133, 135, 140; М. Николић, *Властелинство манастира Св. Николе у Добрушти*, 78–79; М. Благојевић, *Земљорадња*, 303.

Арханђеле код Призрена, одредио да цркве Свети Врачеви и Крсти у селу Шикља у Горњем Пилоту половину вина дају манастиру, које је такође требало допремити и сместити у манастирско складиште у тврђави Вишеград.¹²³⁴ На властелинству цетињског манастира, у Доњем Добру постојао је „велики виноград“ од кога је манастир сваке године добијао такође половину укупно произведеног вина.¹²³⁵

Утврђивањем величине основе радне обавезе у обради винограда, поставља се питање од чега се полазило приликом њеног одмеравања, с обзиром да није познато колику је површину винограда земљорадник могао да обради током једне године. Треба имати у виду да послове одржавања винове лозе и обраде земљишта није обављао само један земљорадник, већ читава његова породица, односно сви одрасли способни чланови домаћинства који су били вични обављању радова у винограду. Сачуване повеље манастира и цркава у највећој мери не садрже податке о величини земљорадничких винограда. Примера ради, на поседима манастира Хиландара у Струмској области земљорадници су поседовали винограде површине од једног до четири византијска модија и у неколико случајева земљиште под виновом лозом 6–8 модија.¹²³⁶

Треба имати у виду и чињеницу да нису сва домаћинства гајила винову лозу на својим зависним баштинама, чак ни у изразито виноградарским крајевима. На манастирским властелинствима виногради нису постојали у свим потчињеним селима, док винова лоза није узгајана у свим насељима ни на световним властелинствима. О томе сведочи и члан 68 Душановог законика, у коме је назначено да у случају да пронијари не поседују винограде, могу користити бесплатан рад својих земљорадника у обављању неких других послова.¹²³⁷ Пошто су земљорадници имали обавезу да на властелинској резерви обраде земљиште под виновом лозом величине једног мата или једног дана копања, претпоставља се да су и виногради на земљишту феудалног господара обухватили површину која је отприлике 8–9 пута мања од површине засејане житарицама. У унутрашњим крајевима средњовековне Србије, виногради су на

¹²³⁴ С. Мишић, Т. Суботин–Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 98–99, 129–130; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 123–124.

¹²³⁵ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 237–239.

¹²³⁶ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 308–311.

¹²³⁷ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 56, 108–109; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 88, 173.

деловима земљишта који су припадали земљорадницима вероватно такође чинили мањи део пољопривредног земљишта у односу на оранице.¹²³⁸

Радна обавеза обраде винограда одмерена временом свакако није могла подразумевати само један дан у години. Земљиште у винограду је у току једне године требало окопати два или три пута, што је већ подразумевало два или три радна дана. Претпоставља се да је на резидбу винове лозе и изношење лозница из винограда одлазило четири пута мање времена него за једно окопавање, док је заламање, постављање притки и везивање лозе трајало дупло краће него једно копање земљишта. Самим тим, процењено је да је за два окопавања било потребно мање од половине, а за све остале послове, не рачунајући бербу грожђа и ђубрење земљишта, нешто више од пола укупног радног времена проведеног током радова у винограду. Време утрошено за ђубрење земљишта зависило је од удаљености места у коме се ђубриво сакупљало и чувало од локације до које је доношено, као и од тога да ли треба пренети 100 или више цакова. Величину послова током бербе грожђа одређивала је најпре количина остварене летине, коју је требало и донети до места где ће се грожђе цедити и претварати у вино. Статутима приморских градова било је прописано време отпочињања бербе, док њено трајање, захваљујући наведеним чиниоцима, није могло бити прецизирано. Обављање свих радова у винограду трајало је бар шест радних дана годишње, а вероватно и дуже.¹²³⁹

Цене винорезних косира, ножева и мотика на дубровачком подручју показују да земљорадници најчешће нису били у прилици да обезбеде довољан број свих врста гвозденог алата коришћеног у виноградарству. Једна земљорадничка породица најчешће није поседовала довољно гвозденог оруђа у складу са бројем чланова који су учествовали у обради винограда, што је додатно смањивало ефикасност извођења радова.¹²⁴⁰ С обзиром да су земљорадници у пословима везаним за производњу житарица на властелинској резерви трошили трећину свог радног времена, а исто толико и за припремање сена, претпоставља се да су сличан временски период морали да издвоје и за потребе обраде винограда на земљишту свог феудалног господара.¹²⁴¹

¹²³⁸ М. Благојевић, *Земљорадња*, 322.

¹²³⁹ Исто, 130–131, 323.

¹²⁴⁰ Исто, 23–25, 28–30, 32; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 113.

¹²⁴¹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 310–323.

Властела је зависном становништву често наметала веће обавезе и работе од оних које су биле законски утврђене, о чему сведочи и 139. члан Душановог законика, који гласи: „*Меропсима у земљи царства ми, да није властан ниједан господар ишта против закона, осим што је царство ми записало у законнику, то да му работа и даје.*“¹²⁴² Истим чланом даље је предвиђено да се меропак може судити са својим господаром, као и са царом, царицом, црквом и другом властелом, уз загарантовано право надокнаде штете од стране феудалца коме припада. Међутим, примена наведене одредбе је спорна, с обзиром да о њој није нађена потврда у другим изворима¹²⁴³, док је свођењем радних обавеза на два дана орања, дан копања винограда и дан кошења и припремања сена недељно, озакоњено присвајање само једне трећине радне снаге земљорадника.¹²⁴⁴

Српски рукопис Земљорадничког закона садржи одредбе које регулишу начин поступања са поседом одбеглог земљорадника и испуњавања његових обавеза. С тим у вези члан 16 предвиђа: „*Ако земљорадник, не узмогавши да ради на свом поседу, бежи и странствује, они који о стварима државних дажбина издају наредбе, нека сакупе то, а земљорадник када се буде вратио нема право да надокнади штету од ових у било чему.*“¹²⁴⁵ Према 67. члану Душановог законика село је као целина дуговало владару, односно држави, одређене новчане или натуралне дажбине, које су одређиване одсеком, а затим разрезиване на читаву заједницу, односно на укупан број пореских глава – „*отроци и меропски који живе заједно у једном селу, свака дажбина која доспева, да плаћају сви заједно, по људима, како дажбине плаћају и работу работају,*

¹²⁴² Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 69–70, 126–127; Ћ. Бубало, *Душанов законик*, 103–104, 202.

¹²⁴³ Н. Радојчић, *Око Душанова законика III. Јемства личне и имовинске слободе по Душанову законнику*, ИЧ 5 (1955) 7–17.

¹²⁴⁴ М. Благојевић, *Земљорадња*, 328.

¹²⁴⁵ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 54–55.

тако и земљу да држе“).¹²⁴⁶ У питању су биле дажбине попут соћа, оброка, позоба, „крине преводне“, приселице, као и осталих „приплата“ и „поданака“.¹²⁴⁷

Цитирани члан српског рукописа Земљорадничког закона одређује да људи који преузимају терет плаћања дажбина уместо земљорадника који је побегао са свог поседа, могу у виду обештећења покупити летину са његове земље. Уколико би се земљорадник вратио, није имао право да потражује надокнаду на име узете летине.¹²⁴⁸ Са друге стране, Земљораднички закон је штитио право земљорадника на уживање земљишта које обрађује све време док је редовно плаћао утврђене дажбине у корист државе, чак и у периоду када се није налазио на поседу који држи – „Ако земљорадник побегне са свог поседа, а плаћа сваке године (редовне) државне дажбине; они који оберу посед и снесу, нека надокнаде штету у двострукој вредности.“ У том случају, свако ко би у одсуству одбеглог земљорадника купио род са његовог земљишта, морао је надокнадити штету у двоструком обиму.¹²⁴⁹ Предмет Земљорадничког закона је посед одбеглог земљорадника уопште, који се могао односити на винограде, као и на било које друго култивисано земљиште, док извори који би говорили о случајевима ове врсте у пракси нису познати.

4. 3. Натурална рента

У крајевима који су се у одређеним периодима налазили под јачим утицајем византијске власти важила је натурална рента оличена у давању *десетка* или *десетине*, односно десетог дела летине коју би земљорадници остварили на свом делу земљишта. Натурална дажбина изражена у десетом делу плодова или стоке представља стару обавезу зависног становништва према свом феудалном господару, која је садржана још у књигама Старог и Новог завета. Пророк Самуило у *Првој књизи о царевима* упозорава

¹²⁴⁶ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 56, 108; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 88, 173; С. Ћирковић, *Сеоска општина код Срба у средњем веку*. Работници, војници, духовници, Београд 1997, 343–344 (= С. Ћирковић, *Сеоска општина код Срба у средњем веку*).

¹²⁴⁷ О наведеним дажбинама детаљније видети: М. Благојевић, *Соће – основни порез средњовековне Србије*, Глас САНУ СССХС (2001) 1–44 (= М. Благојевић, *Соће*); Исти, *Оброк и приселица*, ИЧ 18 (1971) 175–188; Исти, *Србија у доба Немањића*, 46–48.

¹²⁴⁸ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 107.

¹²⁴⁹ Исто, 54–55, 109 (члан 17).

синове Израилеве да ће цар, уколико буду бирали себи владаре, њихове најбоље њиве, винограде и маслињаке поделити својим слугама и дворанима, којима ће уступити и десетак од винограда и усева.¹²⁵⁰ То показује да је десетак био успостављен у најстарије време, као појава која је у потпуности одговарала условима екстензивне привреде и друштву које се махом бавило земљорадњом и сточарством. Ова врста натуралне дажбине била је прихваћена и у Византијском царству, у коме се начин привређивања није много разликовао и где ће слуге и дворани бити оличени у световним и црквеним феудалцима, па је убрзо и кодификована и уврштена у чланове Земљорадничког закона.¹²⁵¹

До прихватања и устаљивања десетине као натуралне ренте на простору одређених српских земаља дошло је током XI и XII века. Након сламања Самуилове државе, односно Бугарског царства 1018. године, извршена је византијска реокупација Балкана, чиме су се под влашћу Византијског царства поново нашле и српске земље на простору од Ибра до Дрине и Лима, као и земље у јадранском приморју, између река Цетине и Бојане. У време византијског цара Василија II (976–1018) успостављен је стабилан порески систем на просторима које су насељавали Срби и Бугари, односно у великим темама Бугарска и Парадунавон, као и у темама Драч, Далмација и Србија, чиме су се стекли услови да се земљорадничко становништво оптерети одређеним натуралним и радним обавезама према држави (владару), као и према феудалним господарима.¹²⁵² Цар Василије II задржао је натуралне обавезе из времена бугарског царства, према којима су земљорадници од једног пара волова владару дуговали по један модиј жита и проса, као и један врч вина. Успостављене натуралне дажбине према држави, које су одговарале производним могућностима земљорадника, свакако су биле на снази и у другој половини X века.¹²⁵³

Поред већ постојеће теме Далмације са седиштем у Задру, на простору јужно од Цетине и Неретве основана је и Друга или Горња Далмација са центром у Дубровнику. Прихватљив порески систем византијског цара Василија II нарушен је већ за време његових наследника, који су завођењем новчаних дажбина проузроковали више

¹²⁵⁰ Библија или Свето писмо старога и новога завета, 259–260 (Прва књига Самуилова, глава 8, 14, 15).

¹²⁵¹ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 265–266.

¹²⁵² Исто, 153–154.

¹²⁵³ *Византијски извори за историју народа Југославије, том III*, (ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић) Београд 1966, 151–152.

устанака у средишњим крајевима Балкана. У устанку 1037–1038. године српске земље у јадранском приморју успеле су да се ослободе византијске власти, након чега је дошло до уједињавања Захумља, Травуније и Дукље, којима је управљао кнез Стефан Војислав. Седиште ове државе је у другој половини XI века пренето у Дукљу, док о обавезама њеног становништва постоје само понека штура обавештења.¹²⁵⁴ Након устанка кнеза Војислава тема Горња Далмација била је сужена и сведена највероватније на простор Сланског приморја, Дубровника и приобалних крајева до Боке Которске на коме је византијска власт слабила и у другој половини XI века, током владавине краља Михаила и краља Бодина. Дукљански владари почели су да дају данак Византији у време цара Јована II Комнина (1118–1143), да би се у потоњем периоду византијска власт у теми Горњој Далмацији и крајевима Дукље додатно учврстила. У време цара Манојла I Комнина (1143–1180) организована је посебна управна јединица, дукат Далмација и Диоклитија са седиштем у Дубровнику, која је обухватала и градове Котор, Улцињ, Бар, Дањ, Сард, Дриваст, Скадар и Свач. До времена освајања „грчке области“, односно Диоклитије и Далмације (касније назване Зете) од стране Стефана Немање 1183–1186. године, византијска власт извршила је велики утицај који је остварен и у домену аграрних односа.¹²⁵⁵

На простору которског дистрикта у првој половини XIV века, у уговорима о узимању винограда или земљишта за подизање винограда у закуп, десетина од вина се јавља као вид закупнине исплаћиване власнику поседа. Десетина се према уговорима увек узимала „*према старом обичају земље или краја*“, што сведочи о томе да је десетак и као вид основне натуралне ренте одавно био успостављен у крајевима Боке Которске.¹²⁵⁶ О убирању десетине у деловима Зете око Скадарског језера сведоче одређена обавештења из времена успостављања млетачке власти, која показују и да је десетак као врста натуралне дажбине убиран и у претходном периоду српске власти, при чему је увек припадао феудалном господару, односно ономе који има директну својину над земљом. Заузимајући 1396. године српске градове у зетском приморју – Скадар, Дриваст и Свети Срђ, Млетачка република је на основу уговора са Ђурђем II Страцимировићем Балшићем нове поседе преузела са свим устаљеним „приходима, царинама, дажбинама“, задржавајући убирање свих врста намета заснованих на

¹²⁵⁴ Детаљније видети: *ИСН I*, 182–196. (С. Ћирковић); М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 22.

¹²⁵⁵ М. Благојевић, *Утицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*, 244–246.

¹²⁵⁶ А. Мауер, *Kotorski spomenici I, II*, према индексу; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 247–249.

законима градских статута и обичајима, с том разликом што су све постојеће дажбине и приходи долазили у њену касу.¹²⁵⁷

Као и у време српске власти, земљиште се налазило у поседу градских комуна, представника властеле, грађана, војничких скупина и црквених институција, док су приликом предаје млетачким властима, представници градских општина обавезно инсистирали на потврди дотадашњих поседа који су се налазили у рукама набројаних држалаца. Иако су Млечани завели општи државни порез од једног модија жита и четири динара (гроша) „*према древном обичају покрајине*“, утврђени намет није строго поштован будући да се негде узимала и десетина од свих натуралних производа.¹²⁵⁸

Након запоседања Скадра, Дриваста и крајева између реке Бојане и доњег тока Дрима априла 1396. године, упознајући се са устаљеним аграрним односима представници венецијанске власти сматрали су да затечени „десетак“, као натурална дажбина од свих производа, представља основну обавезу према држави. Због тога је у одлуци од 19. октобра 1396. године одређено да сви становници Дриваста дугују млетачким властима годишњу ренту у виду десетине од жита, вина и уља.¹²⁵⁹ Као одговор на жалбе представника Дриваста, који су тражили ослобађање од плаћања десетка, млетачки управници истицали су да је обавеза натуралне ренте постојала и у време српских господара, притом изражена у знатно већим количинама. Млечани су прописивали и допунске намете, тако да су становници Скадра 1412. године негодовали због додатног намета од једног гроша на сваку „*corbolu*“, тј. крблу вина.¹²⁶⁰

Систем свих дажбина устаљен је 1416/1417. године састављањем Скадарског земљишника (катастиха), који је настао у виду пописа околних крајева Скадра уз регистар повластица, након рата са Балшом III Балшићем. С обзиром на разне злоупотребе скадарског кнеза и капетана Павла Квирина, катастихом је коначно прописан тачан државни намет који је подразумевао 1 дукат, 1 модиј жита, оброк од 4

¹²⁵⁷ S. Ljubić, *Listine o odnošajih južnoga slavenstva i Mletačke republike IV, od godine 1358. do 1403*, Zagreb 1874, 366–367 (= S. Ljubić, *Listine IV*); И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, 261–262.

¹²⁵⁸ *Историја Црне Горе* 2/2, 174.

¹²⁵⁹ S. Ljubić, *Listine IV*, 389; И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, 304; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 249–250.

¹²⁶⁰ И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, 304–305.

динара и десетину проса од сваке куће. Са друге стране, истакнуто је да десетина припада феудалним господарима, као и у претходном периоду.¹²⁶¹

Под управом скадарског кнеза као представника млетачке власти, налазило се 109 села и заселака, 11 сеоских насеља са којих се становништво разбежало и град Балеч. На челу насеља стајали су главари (сави) и пронијари, који су могли имати управу и над два и више насеља, тако да је 1417. године постојало укупно 70 представника административне власти.¹²⁶² Главари су према положају одговарали „владавцима“ или „предстојницима“ који се као управници села јављају у 146. члану Законика цара Душана и који су обично бирани из редова угледнијих сељака.¹²⁶³ Били су задужени за убирање државних прихода, старајући се о спровођењу свих наређења млетачких власти, због чега су били изузети од плаћања општих намета. Старешине у виду пронијара и „пронијара и главара“ располагале су сопственом земљом за коју су дуговале војну службу, због чега су од себи потчињених земљорадника могли да потражују радну или натуралну ренту. Уколико су поседовали земљу у виду параспорних поља или другог земљишта под својим директним уживањем, користили су бесплатну радну снагу себи потчињених земљорадника. У случају да нису имали земљиште те врсте, могли су да потражују десетак од сопствених земљорадника.¹²⁶⁴

Становништво сеоских насеља којима нису управљали пронијари, дуговало је десетак својим господарима, односно црквама и манастирима, или држави уколико јој је било непосредно потчињено. Венеција је покушавала да наметне плаћање десетка и црквама и манастирима, којима је владар редовно уступао убирање десетине, као вид ренте која је увек припадала феудалном господару, односно ономе ко поседује директну својину над земљом.¹²⁶⁵ Приликом успостављања млетачке власти 1443. године, опатија Свете Марије Ратачке код Бара добила је потврду свих ранијих привилегија које је стицала од времена краља Милутина, потврђених од стране деспота Ђурђа Бранковића, а вероватно претходно и Балшића. Мимо тога, млетачки кнез у Бару

¹²⁶¹ Исто, 263; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 250–251; *Историја Црне Горе* 2/2, 174.

¹²⁶² И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, 275.

¹²⁶³ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 71, 128–129; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 105–106.

¹²⁶⁴ И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, 317, 319–321; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 251–252.

¹²⁶⁵ И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, 316; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 252–253.

је почетком 1445. покушао да Ратачкој опатији наметне давање десетка од вина и уља, чему се успротивио опат Ђорђе Пелиновић, истичући да опатија никада није имала сличне обавезе према врховном господару. Сенат је јула исте године потврдио да неће доћи до наметања десетка, док је опатија 1450. године добила и потврду свих стечених привилегија, дарованих у прошлости од стране српских деспота. До поновног покушаја узимања десетине од Свете Марије Ратачке дошло је 1456. године на иницијативу барског потестата, који је заобишао наредбе млетачке власти, да би манастир од Сената коначно добио потврду свих ранијих повеља о привилегијама тек 1458. године.¹²⁶⁶

Од XI века наилазимо на податке о убирању десетине од вина у византијским крајевима који ће се крајем XIII столећа наћи у границама српске државе. Са праксом давања винског десетка, која је теретила земљорадничко становништво на простору Македоније, краљ Милутин се сусрео након освајања Скопља, Полога и осталих крајева 1282–1284. године. Приликом обнове манастира Светог Ђорђа Скоропостижног код Скопља и његовог властелинства око 1300. године, манастиру је потврђено село Речице у Доњем Пологу са виноградима и свим осталим имањима и правима, у коме су владали сложени феудални односи, док је становништво било оптерећено давањем „винског десетка“ и „винског наметка“. Село Речице представљало је један од најстаријих манастирских поседа од времена византијског цара Романа III Аргира, да би затим било потврђено од стране царева Алексија I и Манојла I Комнина, као и бугарског цара Ивана II Асена (1218–1241). С обзиром да су византијски цареви, који су манастиру Св. Ђорђа потврђивали село Речице, владали током XI и XII века, имунитетска права и дажбине које су се тицале зависног становништва, укључујући и давање десетка од вина и осталих производа, потичу из истог периода. Успостављањем бугарске или српске власти крајем XII и током XIII века у освојеним византијским крајевима прихваћени су и сви постојећи друштвено-аграрни односи.¹²⁶⁷

Давање винског десетка и винског наметка, потчињено становништво села Речице извршавало је искључиво у корист свог феудалца, односно манастира Светог Ђорђа. Онима који су добијали жупу Полог „у државу“, односно на управу, било је забрањено да од становништва узимају било какав доходак, мали или велики. Међу

¹²⁶⁶ М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара*, Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 185–186.

¹²⁶⁷ М. Благојевић, *О једнаким обавезама становништва у хрисовуљама манастира Св. Георгија код Скопља*, ЗРВИ 46 (2009) 153–154. (= М. Благојевић, *О једнаким обавезама становништва*).

представницима локалне административне власти помиње се винар, као „владалац краљевства ми“, који није смео да „улази“ у село Речице. *Винар* је вероватно био службеник задужен за убирање доходака од вина на поседима који су се налазили под властeosком или владаревом непосредном влашћу у полошкој жупи, док од становништва села Речице потчињеног Светом Ђорђу није смео да узимати приход.¹²⁶⁸

Поред манастирских, у селу Речице постојали су и поседи пронијара, потчињених такође манастиру Светог Ђорђа код Скопља. Краљ Милутин је некадашње пронијарске поседе Драготе, односно његовог зета Манота, сјединио са манастирским имањима у Речицама, уз обавезу вршења пронијарских дужности према „војничком закону“ у корист Св. Ђорђа, што је подразумевало стражу над манастирским пиргом тј. утврђењем.¹²⁶⁹ Међутим, дотични Драгота је на својој земљи, коју је уживао као условно добро за које је скопском манастиру дуговао војну службу, поседовао и одређени број земљорадничког становништва од кога је уживао и десетак. Исто би се могло рећи и за властеличића Калођорђа који је манастиру потчињен са својом баштином у Речицама.¹²⁷⁰ Краљ Милутин је затим сјединио све „стасове“ у селу и прописао забрану продаје њива и винограда *извана*, односно људима изван насеља, и њиховог давања у мираз, чиме се штитила целина сеоског насеља и сеоске заједнице. Забрана је била пропраћена и предвиђеном казном за непоштовање одредбе, која је подразумевала повратак отуђених поседа манастиру и плаћање *потке* – новчане надокнаде за повреду земљишне својине, у износу од 12 перпера у корист манастира.¹²⁷¹

Као што је поменуто, у крајевима који су се налазили на граници „српских и грчких земаља“ познати су и случајеви преплитања радних и природних обавеза и

¹²⁶⁸ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 323–324; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 255–256.

¹²⁶⁹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 324; М. Копривица, *Полог под српском влашћу у средњем веку*, 84.

¹²⁷⁰ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 323–324; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 256.

¹²⁷¹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 324; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 256–257; Д. Ангелов, *Аграрните одношения в Северна и Средна Македонија през XIV век*, 75–77; Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 61; О потки видети: М. Благојевић, *О једнаким обавезама становништва*, 158–159; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996, 465–466.

постепеног завођења феудалних ренти карактеристичних за матичне српске земље, што се најпре уочава на поседима манастира Светог Ђорђа Скоропостижног, који су се простирали у Скопској области, Поречу и Пологу. Радне обавезе или „работе“ биле су одређене „*законом Светог Симеона и Светог Саве*“¹²⁷², већ устаљеним на првобитним српским територијама, док се у селу Речице говори о „*копању винограда*“, при чему су на властелинству важили и већ поменути „*десетак вински*“ и „*вински наметак*“.¹²⁷³ Постојање две врсте дажбина показује да је у време обнављања и потврђивања поседа скопског манастира била уведена и рента карактеристична за српски аграрни систем. Са друге стране, на одређеним поседима манастира Св. Ђорђа још увек се одржала натурална рента изражена у десетини укупне летине, уз коју је долазио и одређени наметак, чији износ остаје непознат.¹²⁷⁴

Десетина од вина убирана је и у околини Штипа – у хиландарском селу Козјак¹²⁷⁵ и селима Бања и Киселица, која је цркви Вазнесења у Штипу даровао господин Константин Драгаш у другој половини XIV века.¹²⁷⁶ Вински десетак узиман је и од земљорадничких винограда у Злетову и Пијанецу, где су се налазили поседи манастира Св. Арханђела у Леснову¹²⁷⁷, као и у Дебру од становништва села Радостуше са црквом Св. Богородице и Требишта, која је арбанашки господар Иван Кастриот са синовима првих деценија XV века даровао Хиландару.¹²⁷⁸

Поред винског десетка, у околини Штипа се јавља и радна обавеза копања винограда, која се на хиландарским поседима односила искључиво на становништво категорије отрока, што је садржано у делу збирне повеље краљева Милутина и Стефана Душана, сачуваној у виду компилације чији се настанак смешта у период 1336/1340 – 1342 – друга половина XIV века. Повељом је манастиру Хиландару потврђен дар протосеваста Хреље у виду цркве архистратига Михајла у Штипу са виноградима и осталим имањима, као и 50 људи из штипског подграђа. Према „*закону подграђу*“

¹²⁷² *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 328.

¹²⁷³ Исто, 329.

¹²⁷⁴ М. Благојевић, *Земљорадња*, 272.

¹²⁷⁵ Ж Вујошевић, *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра (Хил. 63)*, 117, 121.

¹²⁷⁶ Ј. Шафарик, *Стара српска писма*, 270–271; С. Новаковић, *Законски споменици*, 765–767.

¹²⁷⁷ С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, 188, 193; С. Новаковић, *Законски споменици*, 454–455.

¹²⁷⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 467; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 82.

отроци који су поседовали коње обављали су транспортну службу у корист црквеног иконома, док су они без коња учествовали у свим земљорадничким пословима на црквеном земљишту у Штипу, тако да им је између осталог било одређено и „дан у винограду да работају“.¹²⁷⁹

Поред винског десетка и обавезе копања винограда, коју је извршавао само један слој зависног становништва, у Штипу се јавља и натурална дажбина оличена у давању *чабра* вина по кући. Цар Душан је 1346/1347. године злетовској епископији потчинио цркву Светог Николе у Штипу са свом баштином, земљом, њивама, виноградима и 20 чаброва, односно 20 кућа које су манастиру дуговале по чабар вина годишње.¹²⁸⁰ Чабар се јавља и јужно од Скопља, на поседима цркве Св. Николе на Пчињи под Кожљем, где је према повељи из 1353. године свака кућа црквених људи дуговала по пола чабра вина, односно два ведра звончата, којих је „четири у чабар“.¹²⁸¹ Узимање чабра присутно је и у Пологу, где су такође важиле и радне обавезе. У селу Лесковљане у Доњем Пологу, које је цар Душан 1354. даровао Хиландару, била је предвиђена обавеза обраде манастирских винограда, али и натурална дажбина изражена у давању једног чабра вина по кући.¹²⁸²

Чабар је узиман и у крајевима северно од Полога и Штипа, па је истом натуралном рентом био оптерећен и део земљорадничког становништва у Пилоту, потчињен манастиру Светих Арханђела код Призрена. Према повељи цара Душана (1349/1350) латинско свештенство села Шикља у Доњем Пилоту дуговало је манастиру по један чабар вина од својих винограда, што се односило и на сва сеоска насеља у Горњем Пилоту, која су припадала светоарханђеловском властелинству.¹²⁸³ С обзиром да су на поседима Светих Арханђела код Призрена важиле радне обавезе обраде винограда, устројене *Законом Светог Симеона*, натурална дажбина изражена у чабру вина вероватно је представљала замену за радну ренту. Може се претпоставити да манастир није поседовао винограде под својим непосредним уживањем у сеоским насељима у

¹²⁷⁹ А. Фостиков, *Збирна повеља*, 93, 99–100; С. Ђирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, 104.

¹²⁸⁰ С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, 186, 192.

¹²⁸¹ Г. Бојковић, *Повеља цара Стефана Душана и краља Стефана Уроша митрополиту серском Јакову*, 94, 98.

¹²⁸² С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару*, 123–124, 130.

¹²⁸³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 99, 130; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 123–124.

Горњем Пилоту, тако да је становништво уместо окопавања винограда давало по чабар вина произведеног са свог земљишта. Према рачунању С. Ћирковића, чабар вина износио је 41 литар, док се приликом разрезивања ове дажбине изгледа није узимало у обзир колико вина која земљорадничка кућа производи.¹²⁸⁴

Натурална дажбина оличена у давању чабра вина по кући јавља се и у време Српске деспотовине почетком XV века, тако да су села у Левчу и околини Новог Брда, која је деспот Стефан Лазаревић 1411. године потчинио Хиландару, имала обавезу давања *чабрине*, која је до тада можда постала утврђена и шире важећа натурална дажбина.¹²⁸⁵ Крајем XV века на властелинству манастира Св. Богородице на Цетињу узимала се натурална дажбина од три крбле вина по кући, установљена приликом оснивања манастира 1485, што је вероватно представљало процењену количину коју је становништво могло да даје од својих винограда.¹²⁸⁶

Манастирске повеље показују да су на једном властелинству могле важити и радна и натурална рента, од којих је друга била оличена у чабру вина по кући или у десетини укупне количине вина произведеног на поседу једне земљорадничке породице, уз коју је у неким случајевима долазио и вински наметак. Земљорадничко становништво није могло бити оптерећено и једном и другом врстом дажбине, док се однос чабра и десетине засада не може поуздано утврдити. С обзиром да се десетина почетком XV века јавља и у околини Липљана на Косову, могуће је да се византијски утицај у успостављању ове врсте натуралне дажбине постепено ширио и ка северним крајевима српске државе, заједно са развојем виноградарства. У прилог томе говори и чињеница о преузимању десетине од стране Османлија, која је као основна натурална дажбина важила у свим српским крајевима непосредно након завођења турске власти¹²⁸⁷, при чему је количина шире најчешће изражавана у чабровима или медрама (ведрима).

¹²⁸⁴ М. Благојевић сматра да један од разлога лежи у томе што виноградарство у унутрашњим крајевима средњовековне Србије половином XIV века није било нарочито развијено, чему у прилог говори и то што винова лоза чак није била ни заступљена на свим властелинствима. М. Благојевић, *Земљорадња*, 322.

¹²⁸⁵ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 192–193, 198.

¹²⁸⁶ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 205, 239–240.

¹²⁸⁷ М. Благојевић, *Утицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*, 250–251.

4. 4. Узимање винограда у закуп

У одређеним крајевима средњовековне Србије, нарочито тамо где је виноградарство достигло велике размере, земљиште под виновом лозом обрађивано је и путем закупа. О условима узимања винограда или земљишта за сађење винове лозе у закуп најбоље сведоче сачувани уговори са простора которског дистрикта, на коме је виноградарство представљало најважнију привредну грану. Слободни земљорадници на подручју Котора, којих је било једино у дистрикту, често су узимали земљу властеле и грађана у закуп, према којима су за коришћење уступљеног земљишта имали одређене обавезе. На територијама изван градског дистрикта, односно у Грбљу, Бијелој, Крушевицама и Леденицама, живели су земљорадници који су након стицања ових подручја били сведени на положај посадника, док је гајење винове лозе било строго сузбијано и ограничавано. Грбљани су из тог разлога посезали за обрађивањем винограда са простора дистрикта у форми закупа, на основу чега су долазили до одређених количина вина, мада ни у Грбљској жупи и осталим крајевима ширење површина под виноградима није било могуће лако спречити. Приликом давања земљишта у закуп, између власника и закупца склапани су уговори, али су се договори често постизали и у усменој форми. Узимање винограда или земљишта предвиђеног за подизање винограда у закуп било је ограничено различитим временским роковима (*ad tempus*), или је долазило до неограниченог, тзв. *вечног закупа* (*in perpetuum, affictum perpetuum*).¹²⁸⁸

Члан 276 которског статута, у коме су садржани услови обраде винограда узетих „*на део*“, за држање поседа под закупом предвиђао је рок од три године. Земљорадник који би узео туђи виноград на обраду *на део* био је дужан да га током трогодишњег периода правилно и благовремено орезује према постојећим прописима, затим да предузме орање и окопавање земљишта – први пут у марту и други пут до празника Св. Петра након заламања витица. Уколико би се пред сведоцима доказало да радови у винограду нису извршени правилно, власник је земљораднику могао одузети посед без икакве надокнаде, док је 1442. године одлучено да поништавање уговора треба обављати на Михољдан (29. септембар / 12. октобар), након завршетка свих радова и обављања бербе.¹²⁸⁹ Током XIV и XV века на простору Которске комуне у уговорима о

¹²⁸⁸ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 50–51.

¹²⁸⁹ *Statut grada Kotor II*, 262; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 50–51.

закупу најчешће је заступљен период од пет, десет, двадесет и више година, или је долазило до доживотног уступања (*in vita mea tantum*). Иако је статутом прописан трогодишњи период држања винограда, у неким уговорима кметови су предвиђали рок након кога могу вратити земљиште власнику, који је након истека договореног времена посед морао примити натраг. Рок је у неким случајевима био врло кратак, износећи само три месеца. Уговорима је често загарантована и надокнада штете изазване елементарним непогодама, ратним разарањима или крађом.¹²⁹⁰

У вечни закуп најчешће је уступано земљиште црквених установа, премда постоје уговори у којима су и световни власници давали своја земљишта под закуп ове врсте. На византијским територијама ова појава је била позната као *емфитеуза*, док се на которском подручју називала *ливел*, од латинске речи *libellus*, која се односила на нотарски документ о уговору о закупу.¹²⁹¹ Закупац је за уступљено земљиште власнику дуговао тачно уговорену ренту, најчешће натуралну или новчану, која се на простору Котора називала *agraticum* – *земљарина*. Такође, вечни закуп дозвољавао је закупцу да земљиште отуђи, прода, додели у наследство или у мираз, све док на поседу постоји лице које ће господару земље исплаћивати договорени део прихода. Тиме би се *agraticum* тј. уговорена рента пренела на новог уживаоца поседа. Други основни принцип вечног закупа, или византијске емфитеузе, представљало је право прече куповине (*ius protimeseos*), које је подразумевало обавезу закупца да, уколико више не жели да обрађује земљиште, посед понуди најпре првобитном власнику. Сачувани уговори показују да господари земљишта обично нису инсистирали на поменутом праву, већ су дозвољавали отуђивање поседа, захтевајући једино редовно исплаћивање закупнине.¹²⁹²

Црквене установе су у великој мери биле заинтересоване за ширење површина под виноградима, добијајући тиме велике вишкове вина које су износиле на тржиште. Због тога је у крајевима Боке Которске у првој половини XIV века често предузимано

¹²⁹⁰ Исто, 51; I. Stjerčević, *Kotor i Grbalj*, 97.

¹²⁹¹ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 51. – наводи да су аграрни односи успостављени на основу емфитеузе били раширени на Сицилији и у Јужној Италији; К. Митровић, *Опат Трифун Лампров Болица и ливелисти на поседима Манастира Св. Ђорђа пред Перастом (1457–1458)*. Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012), Београд 2015, 193 (= К. Митровић, *Опат Трифун Лампров Болица и ливелисти на поседима Манастира Св. Ђорђа пред Перастом*).

¹²⁹² И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 51–52.

давање црквеног земљишта у закуп зарад подизања винограда, о чему сведоче бројни уговори Которског архива из прве половине XIV века, док је закупнина или земљарина (*agraticum*) обично износила десетину остварене летине. Католичке цркве у Котору и околини често су део земљишта са својих резерви уступале зависним земљорадницима или властели зарад стварања нових засада винове лозе, од којих су заузврат потраживали десетину плодова или вина, најчешће „*према старом обичају земље или краја*“ („*secundum usum terre*“ или „*consuetudinem terrae*“). Према уговору од 28. августа 1326. године, архиђакон катедрале Светог Трифуна у Котору уз сагласност црквеног каптала, уступио је црквено земљиште под брдом Св. Ловра површине од осам квадрањола (2688 m²), на коме је извесни рибар Лора требало да засади по 100, односно укупно 800 чокота винове лозе. Договор је подразумевао да ће црква сваке године добијати десетину плодова, „*према старом обичају земље*“ („*ad decimam partem secundum usum terre*“), док је Лори остављена могућност да изнад договореног места искрчи земљиште и створи нове засаде. Винова лоза је требало да се засади у суседству већ постојећих винограда, од којих је један припадао цркви Св. Мартина.¹²⁹³

Два месеца касније, 25. октобра 1326. године, архиђакон Петар дао је у закуп још две површине црквеног земљишта зарад подизања винограда, уз право на десетак „*за сва времена*“ („*ad decimam partem imperpetuum*“).¹²⁹⁴ Већ наредне године, истакнути властелин из Котора, Бисте де Примутис, узео је у закуп на име десетине велику површину црквеног земљишта катедрале Св. Трифуна, величине 30 квадрањола, како би на њему подигао виноград од 3000 чокота.¹²⁹⁵ Према наведеном уговору из 1327. године, виноград је требало да захвата површину од 10.080 m², односно скоро читав хектар. Властелин де Примутис, који се 1328. године помиње као човек краља Стефана Дечанског, свакако је поседовао знатна новчана и материјална средства, као и велики интерес за заснивање тако великог винограда, док је которској катедрали припадао десетак од плодова, који би у овом случају подразумевао такође велику количину грозђа или вина.¹²⁹⁶

¹²⁹³ А. Мајер, *Kotorski spomenici I*, бр. 61; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 247.

¹²⁹⁴ А. Мајер, *Kotorski spomenici I*, бр. 145, 146.

¹²⁹⁵ А. Мајер, *Kotorski spomenici I*, бр. 432.

¹²⁹⁶ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 247; Исти, *Утицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*, 247.

Уговори из прве половине XIV века показују да су и остале цркве на подручју Котора често уступале земљиште зарад подизања винограда уз обавезу плаћања десетине. Према уговору од 21. маја 1335. опатица самостана Св. Бенедикта дала је самостанско земљиште Богоју Бадалову, човеку Петра Катене, да га засади виновом лозом за коју ће плаћати десетину.¹²⁹⁷ Которски архиђакон Петар дао је у закуп *Viscu Brumutovi* такође велики део црквеног земљишта површине 30 квадратола (10.080 m²) у Прчањском долу на коме ће посадити укупно 3000 винових лоза и плаћати десетину плодова према обичају земље.¹²⁹⁸ Медоје Суић је 1. априла 1337. обећао да ће цркви Св. Марије од Ријеке увек плаћати десетину за виноград у Доброти.¹²⁹⁹ Поред наведених цркава, земљиште за подизање винограда у замену за уступање десетине рода, давале су и цркве Св. Петра и Св. Михаила у Котору, цркве Св. Дујма и Св. Петра на Шурању, црква Св. Павла на Мулу, затим цркве Св. Агате, Св. Петра и Андреје на Крепису, као и црква Св. Јакова и Филипа.¹³⁰⁰ И у уговорима које су склапале наведене цркве, земљиште је уступано према „*старом обичају земље*“ или „*старом обичају града*“, што као и у осталим случајевима показује да је током прве половине XIV века обичај давања десетине од укупно остварене летине на простору которског дистрикта представљао знатно старију и устаљену праксу.¹³⁰¹

Забележени су и случајеви у којима су закупци каснили са исплатом десетка од винограда. Спор од 1. марта 1333. године настао је због неисплаћених десетина за виноград цркве Светог Дујма на Шурању, који је лежао изнад стене у Столиву. Виноград је држала у закупу удовица Рада, која је истицала да спорни посед никада није ни припадао цркви, нити је био оптерећен десетином. У оваквим случајевима било је неопходно сведочење шесторице суседа. Уколико би купац изгубио спор, суд је могао донети решење о надокнади заосталог десетка. С обзиром да је тужена успела да окупи само 5 сведока, пресуда је донета у корист опата Св. Дујма.¹³⁰²

Услед развоја виноградарства и привредних односа уопште, као и већих потреба тржишта, појачавани су и услови држања земљишта у закупу, тако да су на подручју

¹²⁹⁷ А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 1270.

¹²⁹⁸ А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 432.

¹²⁹⁹ А. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 1523.

¹³⁰⁰ А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 191, 396, 397, 493, 775, 1065; *II*, br. 179, 1247.

¹³⁰¹ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 248.

¹³⁰² А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 1065; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 248.

Боке Которске власници винограда, или земљишта на коме је тек требало подићи виноград, често потраживали четвртину, трећину или половину плодова. Док је десетак или десетина представљала стару, укорењену дажбину земљорадника према свом феудалном господару, која је важила и почетком XI века у време поновног успостављања византијске власти на простору српских земаља, узимање летине у већим размерама наметао је развој тржишта и све веће потребе феудалних господара, као вероватно највећих произвођача и носиоца трговине вином, која је такође достигала све већи интензитет.¹³⁰³ Узимање четвртине, трећине или половине вина или грозђа од земљорадника који су обрађивали нечије земљиште, било је присутно на подручју Котора већ 40–их година XIV века, о чему сведоче сачувани нотарски документи.

Уговором од 7. маја 1335. године, извесна Рада, ћерка покојног Димитрија Саје, уступила је Мароју и Радославу свој виноград у Лоринчану на земљишту цркве Св. Марка, на период од 6 година уз обавезу да га обнове и дају годишњу ренту. Браћа су од винограда дуговала једну четвртину плодова, а на крају када би виноград био у потпуно обновљеном стању, требало је да предају половину, уз нагласак да су половину која би њима припала могли продати искључиво власници поседа.¹³⁰⁴ Такође, уговором од 7. августа исте године, Кан Главатов дао је Милану из Мрчевца земљиште које је требало да засади виновом лозом на четвртину, уз напомену да закупац такође може продати земљиште.¹³⁰⁵

На подручју Котора принцип *половице* или *наполице* важио је такође већ у четвртој деценији XIV века, о чему је сачувано више примера. Опат цркава Св. Ивана и Св. Марка у Котору дао је извесном Марку Леонову црквени виноград у Корвешу у наполицу, уз напомену која ће се наћи и у которском статуту – „да га добро обрађује и побољшава“.¹³⁰⁶ Уговором од 25. октобра 1332. године уступио је прапопу Мати доживотно виноград опатије Св. Ивана, заједно са расадником и кућицом у Корвешу. Мате је требало да обнови виноград, од кога би узимао половину плодова, док би друга половина припала цркви.¹³⁰⁷ Према уговору од 15. јула 1331, Тодор је уступио Јакову два земљишна поседа у Кастагети са свим дрвећем које је на њему, да га током наредне

¹³⁰³ Исто, 248–249.

¹³⁰⁴ А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 1256.

¹³⁰⁵ А. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 941.

¹³⁰⁶ А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 492; *Statut grada Kotor II*, 238 (чл. 214).

¹³⁰⁷ А. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 150.

4 године засади виновом лозом, од које ће сваке године давати половину летине. Уколико не испуни договор или се „земља изгуби“, мора се вратити власнику.¹³⁰⁸ Јуније Гамбе склопио је 19. октобра 1332. уговор са Милбратором, коме је дао своје земљиште у Ангошу на рок од 10 година, да искрчи површину од 20 квадрањола (6720 m²) и засади по 100 лоза, које ће убудуће уживати по принципу половице.¹³⁰⁹

Услови половице на подручју Котора били су регулисани и градским статутом, док су се закупци захваљујући врсти закупа и висини ренте називали *половници*.¹³¹⁰ Назив *половник* (polovnicus) потиче од држања земљишта у наполици (ad medietatem), која је подразумевала равномерну поделу плодова између власника и закупца. Обрада винограда у форми наполице у статуту Котора и уговорима често је формулисана и као узимање земљишта „на део“ (ad partem).¹³¹¹ У глави 214 градског статута, која гласи „О *половницима винограда*“, садржана је одлука већа од 25. новембра 1368. године о начину држања винограда у наполици. Због могуће злоупотребе и немарности земљорадника приликом обраде закупљеног земљишта, на почетку одредбе било је неопходно истаћи да су закупци дужни да виноград дат на обраду на део не упропашћују, већ да га чувају и унапређују зарад опште користи. „*Желећи да стану на пут злоби и преварама неверних обрађивача речених винограда*“, которски већници прописали су „*прикладан лек*“, према коме је половник био дужан да виноград или винограде узете на обраду на део, држи три године и да их током назначеног рока не може вратити власнику, нити их он може примити, осим ако уговором није предвиђено другачије.¹³¹²

До злоупотреба је долазило вероватно јер су уговори о закупу постизани и у усменој форми, тако да је одсуство писане јавне исправе дозвољавало непоштовање договора и несавесно испуњавање обавеза, које можда нису ни биле прецизно разрађене. Због тога је статутом такође било посебно наглашено да сваки грађанин

¹³⁰⁸ А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 691.

¹³⁰⁹ А. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 135.

¹³¹⁰ У неким случајевима закупци се јављају и као *годишњици*, чији статус није у потпуности јасан – у једном уговору из 1451. године стоји да су годишњици они који „*стоје у винограду за свог патрона*“, односно поседују кућу на земљишту свог господара. Назив годишњак се вероватно односио на случајеве у којима су уговори између закупаца и власника земљишта закључивани на годину дана. И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 53.

¹³¹¹ Исто, 53.

¹³¹² *Statut grada Kotor II*, 238–240; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 53.

Котора може давати њиве, винограде и вртове на рад и обраду коме год жели, изузев „злом човеку или злој жени“ од којих би суседи имали штете.¹³¹³ Половник је био дужан да благовремено обави све радове у винограду током године, док је за постављање мотки за подизање лозе на одрину, власник био дужан да обезбеди трску. Винограде је требало по потреби заштитити оградом од трња и обавезно брижљиво чувати од празника Св. Илије до свечаности Св. Луке. Половник тј. закупац је о свом трошку сам организовао бербу винограда, а затим је половину вина и плодова у бродићу лично доносио до Котора.¹³¹⁴

Уколико би дошло до повреде поседа услед неприкладног чувања винограда, половник је морао надокнадити штету власнику о свом трошку. За неадекватну обраду и негу винове лозе биле су предвиђене различите казне. За пропуштено орање и окопавање винограда, власник је половнику могао одузети вино и плодове, као и сав „рад обављен у винограду“, при чему се вероватно мислило на одузимање читавог поседа. Уколико саднице не би посадио како треба и ако их не би „закопао“ – вероватно огрнуо, или ако би лозу чак украо или посекао, поред надокнаде штете била је предвиђена и телесна казна шибања кроз град. Након овако строге казне следи још један део који се сматра каснијим додатком, будући да се њиме разрађују врсте пропуста у пословима са делимично ублаженим казнама. За необављање других радова у винограду, закупац би власнику надокнадио штету, док је половину одређеног прихода на име казне дуговао которској општини. Упропашћени виноград половник је требало да обнови, како би се у време повратка власнику посед налазио у бољем стању него када је био узет на обраду, док су службеници Которске комуне били задужени за надгледање и утврђивање штете.¹³¹⁵

Примери са которског дистрикта показују да су начин држања земљишта и наслеђивања поседа узетог у закуп могли бити детаљније разрађени. Уговором од 5. августа 1396. године Нифико и Живко Бућа уступили су свој виноград на Мулу на обали Которског залива Мојси Прекирићу и његовим наследницима да га обрађују по принципу наполице „на вечна времена“. Договорено је да закупац током наредне четири године о свом трошку обавља све статутом прописане радове у винограду, док ће власници поседа у првој години обезбедити притке за винову лозу. Мојса је требало

¹³¹³ *Statut grada Kotora II*, 261–262 (гл. 275).

¹³¹⁴ Исто, 238–240; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 53.

¹³¹⁵ *Statut grada Kotora II*, 238–240; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 53.

и да огради виноград према мору (заливу) и да направи међе и унутар самог земљишног поседа уколико је неопходно. Као што је већ наведено, закупцу је од произведеног вина следовала половина, поред које је могао задржати и сав род диња и лубеница, ако би их узгајао међу чокотима винове лозе. Ако би виноград пропао, купац је такође о свом трошку морао да га обнови, док је од господара поседа могао добити новац једино у случају да се разболи, коме би заузврат требало да уступи читаву годишњу летину у вину. Уговор је предвиђао и начин обнове винограда који би страдао у ратним приликама, тачније ако буде „од војске посечен“. У том случају власници и купац би заједно обновили и обрадили виноград делећи род равномерно, према условима уговора. Дотични Мојса је могао завештати виноград уз поштовање уговорених обавеза. Уколико би умро без наследника, не оставивши тестамент о заоставштини неком другом лицу, виноград се враћао првобитним власницима.¹³¹⁶

У средњовековној Србији црквени земљопоседи се нису могли отуђити, мада је у пракси услед одређених чинилаца долазило до извесних промена у власништву. Зависни земљорадници са властелинства Зетске епископије, касније митрополије, имали су право да део земљишта које обрађују и држе као своју условну баштину, неком другом лицу заложу или дају у закуп, док је дозвола епископа била неопходна једино у случају продаје или трајног отуђивања поседа. До оваквих појава долазило је најчешће у близини већих градова, као последица развоја тржишта. Самим тим, земљорадничке деонице са властелинства Зетске епископије најчешће су узимали у закуп и куповали грађани Котора, као слој који је у великој мери био заинтересован за трговину вином, о чему сведоче бројни уговори из прве половине XIV века који се односе управо на винограде. Которани су властелинство Зетске епископије називали „метохијом светог Михаила“, док је зависно становништво на епископским поседима представљало „људе епископа светог Михаила“. У уговору од 23. новембра 1327. године, наводи се да је извесни Андрија из Пасиглава услед немогућности измиривања дуговања био приморан да виноград који је његов отац подигао на властелинству Зетске епископије, уступи Марину Голији уз очување права епископије.¹³¹⁷ На тај начин епископ цркве Светог Михаила задржавао је све приходе који су долазили од винограда, који су при том прелазили на терет новог уживаоца земљишта.¹³¹⁸

¹³¹⁶ I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 32–33.

¹³¹⁷ A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 478.

¹³¹⁸ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 242.

На властелинству „Св. Михаила“ долазило је и до уступања земљорадничких деоница у вечни закуп у форми продаје земљишта. Братослав Китуновић из Пасиглава, човек потчињен зетском епископу, уступио је „за сва времена“ земљиште које је обрађивао на Мутиним брдима извесном Михајлу Ивановићу, човеку једног которског властелина, који се обавезао да ће на њему подићи виноград (2. октобар 1334.). Нови господар дуговао је некадашњем поседнику земљишта „земљарину према обичају краја“, изражену у виду десетог дела плодова из винограда. Поред тога, дотичном Китуновићу платио је и 10 перпера на име продаје.¹³¹⁹ С обзиром на изразито ниску цену уступљеног земљишта, јасно је да се у овом случају не ради о правој продаји поседа, већ о тзв. „вечном закупу“ или закупу „за сва времена“. Закупац земљишта је од будућег винограда дуговао земљарину (*agraticum*) према већ устаљеном обичају, која је износила десети део плодова.¹³²⁰ Приликом купопродаје, у средњовековној Србији плаћала се *издава*, *издавитина* или *приставитина*, која је представљала таксу исплаћивану приликом предаје имања или предмета и увођења у посед, које је вршио службеник под називом *пристав*. Према 108. члану Душановог законика, пристав је на име издаве од продаје винограда добијао 3 перпере,¹³²¹ док одређени документи говоре да је такса износила 10 % вредности земљишта.¹³²²

О уступању земљорадничких деоница у закуп познати су и случајеви из прве половине XV века у време слабљења Зетске митрополије. Ратко Андрејић из Пераста „продао“ је 22. априла 1436. године три квадрањола (1008 m²) у Кавчу ковачу Прибилу, који се обавезао да ће за уступљено земљиште плаћати десетак митрополиту.¹³²³ Уговори показују да се за подизање винограда на зетском властелинству митрополиту обавезно плаћала десетина плодова, без обзира да ли је земљорадник који обрађује или заснива нови виноград „човек зетског митрополита“ или припада неком другом господару.¹³²⁴

¹³¹⁹ А. Мајер, *Kotorski spomenici II*, бр. 595.

¹³²⁰ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 245; Исти, *Утицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*, 246.

¹³²¹ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 63, 120; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 96, 188–189; *ЛССВ*, 251 (С. Ћирковић).

¹³²² М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 244.

¹³²³ I. Stjerčević, *Prevlaka*, 14 (нар. 62).

¹³²⁴ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 246.

Досадашње излагање показује да је зависно становништво са властелинства Зетске епископије и митрополије могло слободно располагати својим земљишним деоницама и уступати их у закуп, све док је земљарина редовно исплаћивана феудалном господару. На ову појаву односи се и члан 174 Душановог законика који носи назив „*О баштинама*“ и гласи: „*Људи земљани*¹³²⁵ *који имају своју баштину, земљу, и винограде, и купљенице, да су власни од својих винограда и од земље у прђију дати, или цркви подложити, или продати, али увек да има работника на томе месту ономе господару чије буде село, аколи не буде работника за оно место ономе господару чије буде село, да је властан узети оне винограде и њиве.*“¹³²⁶ „Људи земљани“ или ратари, подразумевали су све слојеве зависног становништва које се примарно бавило земљорадњом, као и оно које је имало бар неког удела у пољопривредним пословима. Према Законику, свим зависним земљорадницима било је дозвољено слободно располагање својим потчињеним баштинама, са којих су винограде и остала имања могли да дају у мираз, да завештају цркви или продају, водећи рачуна да на поседу увек буде работника, односно да нови уживалац поседа редовно извршава све обавезе према феудалном господару села који има директну својину над земљом. У супротном, господар је могао да одузме винограде и друга добра, уколико би обавезе према феудалцу биле занемарене.¹³²⁷

Иако је у матичним српским земљама земљиште које је спадало у властелинску резерву углавном обрађивано бесплатном радном снагом потчињених земљорадника, поједина сведочанства из прве половине XIV века сведоче о постојању закупа и у унутрашњим крајевима средњовековне Србије. Најранији сачувани подаци о појави закупа садржани су у Бањској хрисовуљи (1314–1316) у којој је наглашено да се црквена земља на светостефанском властелинству нипошто и никоме не даје „*ни у подораније ни у седеније*“.¹³²⁸ *Подораније* се свакако односило на њиве, подразумевајући краткорочније уступање земљишта, за разлику од *седенија* које је имало трајнији карактер држања поседа у закупу. Примера ради, на земљишту

¹³²⁵ У преводу стоји „*Људи ратари*“–синтагма која се свакако односи на земљораднике; Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 78, 135–136; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 113, 216.

¹³²⁶ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 78, 135–136; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 113, 216; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 87–88; М. Благојевић, *Меропси и отроци–баштиници и посадници*, 26.

¹³²⁷ Исто, 33.

¹³²⁸ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 465.

Призренске епископије постојао је један „стас поповски“ на коме људи „седе“.¹³²⁹ О уступању дела црквеног земљишта, на коме су постојали и виногради, у закуп познат је пример који се односи на дечанско властелинство. У одредби друге дечанске хрисовуље, садржани су подаци о црквеном земљишту које се по свему судећи налазило под закупом трајнијег карактера. Одредба се тиче потчињавања дела села Ботуше дечанском манастиру и у преводу гласи: „*И приложи краљевство ми Светог Николу у Ботуши са људима који беху у то време... А земља црквена ступ на Русином пољу... и Радујев виноград, и на којој [земљи] људи седе до Гргуревог плата. И виноград који је дао Добрачин...*“¹³³⁰ „Црквену земљу“ Светог Николе у Ботуши чинила су у целини два ступа, два винограда, селиште, њива, два лаза и сенокос, док су је обрађивали људи који на њој „седе“ и који су вероватно такође били потчињени цркви, држећи ову земљишну деоницу у закупу.¹³³¹

Постојање „седенија“ на деловима црквеног земљишта манастира Бањске, Богородице Љевишке и Дечана, показују да је и у унутрашњим деловима средњовековне Србије постојала пракса уступања земљишта на обраду у виду закупа, која се може засигурно датовати најкасније у почетак XIV века, а вероватно и раније.¹³³² Почетком XV века наилазимо на податке о закупу и у крајевима у Црмници. У повељи Балше III Балшића манастиру Светог Николе на Врањини из 1420, познатој на основу преписа из 1721. године, наводи се: „*за село црквено на коме седе Каручи, да дају цркви десетак од свега што даје лето, од жита и од вина, ...*“. Повеља показује да су Каручи били настањени на властелинству врањинског манастира, коме су за држање земље дуговали десетину од вина и свих осталих производа.¹³³³

Узимање винограда у закуп по принципу наполице било је предвиђено и чланом 11 српског рукописа Земљорадничког закона, чији садржај гласи: „*Ако земљорадник узме од неког осиромашеног земљорадника виноград да обрађује у наполицу, и не ореже га како треба, не огрне и не стави притке, два пута окопа, ништа од плодова*

¹³²⁹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 188; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 658–659.

¹³³⁰ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 131 (Д II), 266 (Д III).

¹³³¹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 188–189.

¹³³² Исто, 189.

¹³³³ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 105; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 254.

да не прими.¹³³⁴ Дакле, уколико не би благовремено обавио прописане послове у винограду, наполичар или закупац губио би право на договорену количину плодова. Слична одредба садржана је и у члану 14 Јустинијановог закона.¹³³⁵ Такође, Јустинијановим законом било је прописано да се наполичар, који приликом одсуства господара земљишта напусти виноград који обрађује, кажњава исплатом двоструке количине плодова.¹³³⁶ Исто је садржано и у члану 12 Земљорадничког закона који не говори о винограду, већ о поседу уопште.¹³³⁷ Наполичар је имао и могућност да обавести господара да није у стању да обрађује виноград који је узео у закуп, чиме је био ослобођен одговорности за стварање евентуалне штете на поседу, проузроковане власниковим незаинтересованим држањем.¹³³⁸

Земљораднички закон регулисао је и узимање одређене новчане суме од власника винограда, намењене најчешће куповини ђубрива, у форми која је позната са дубровачког подручја. Члан 15 Закона предвиђао је: *“Ако земљорадник узме да обрађује виноград или њиве, споразумевши се са господарем њиховим, па узевши капару, одметне се и не започне и вративши се напусти то, нека да одговарајућу вредност за њиве или виноград, а посед нека има господар његов.”*¹³³⁹ У овом случају под капаром, која се у оригиналном тексту назива *аравона*, не подразумева се уобичајено узимање дела новца унапред приликом купопродаје, већ нека врста новчане аконтације коју је земљорадник узимао од власника земљишта за потребе обављања одређених послова на поседу узетом у закуп. Поменуто је да су земљорадници на територији Дубровника од власника земљишта добијали новчану помоћ у виду поклона (*donum*) и зајма (*mutuo*) како би могли да засаде винове лозу и обаве сву врсту послова. Помоћ која се добијала за подизање винограда на површини једне златице (1680 m²) износила је укупно око 20 перпера. „Поклон“ или „дар“ обично је био утрошен на куповину ђубрива, док је зајам наполичар морао вратити, најчешће од свог дела вина, који бу ми припао након прикупљања летине. Уколико земљорадник новац не би искористио за подизање винограда, плаћао је високу казну која је често износила 10 перпера, уз обавезу да и

¹³³⁴ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 54–55, 99.

¹³³⁵ А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 238.

¹³³⁶ Исто (члан 16).

¹³³⁷ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 54–55, 103.

¹³³⁸ А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 238 (Јустинијанов закон, члан 15); М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 54–55, 103–104 (чл. 13).

¹³³⁹ Исто, 54–55.

мимо тога обави договорени посао и засади винову лозу. Новчана казна је такође представљала велики терет, с обзиром да је 10 перпера представљало половину укупне суме за подизање винограда на једној златици, док се за исти износ могао набавити и најбољи во за орање.¹³⁴⁰

Дешавало се и да земљорадник подигне кућу и виноград на нечијем пустом, незасађеном земљишту у одсуству господара, чиме се додатно повећавала вредност поседа, након чега је требало правно разлучити шта припада власнику земљишта, а шта ономе који је учинио његову „побољшицу“. Примери чији је предмет „побољшица“ познати су из уговора са дубровачког¹³⁴¹ и которског подручја, док је овакве случајеве решавао и 19. члан српског рукописа Земљорадничког закона, који је вероватно примењиван на простору српске државе: *„Ако земљорадник сазиде кућу и посади виноград на туђем пустом месту и временом дођу господари места, нека немају право да кућу разоре или виноград да искорене, но да узму место за место ако се договоре; ако ли се небрижношћу не побрине онај који је на туђем сазидео или посадио да да место за место, има право господар овог, ако буде виноград да га потрга, а кућу да разори.“*¹³⁴²

С обзиром да је подизање куће и винограда на дотада пустом месту повећавало вредност земљишта законом се штитио посед, тако да власник не смео да заузме или уништи кућу и виноград које није сам подигао, док је земљорадник требало да господару додели неко друго земљиште у виду надокнаде. Једино у случају да се земљорадник оглуши о право господара земље на којој је учинио побољшицу и необезбеди компензацију, власник је добијао дозволу да сруши кућу и искорени виноград. Заправо, цитирани члан суштински штити обе стране, тако да је повећана вредност припадала ономе који ју је и учинио, док је земљиште морало остати власнику, што је требало регулисати компензацијом.¹³⁴³

Поједини власници посезали су за присвајањем туђе побољшице, о чему сведочи и један спор са которског подручја, вођен пред судом 18. јуна 1431. године. Спор је водио Прибил са братом против браће Петројевић од којих је био узео део чистог, голог

¹³⁴⁰ Исто, 106–107.

¹³⁴¹ Видети: D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike*, 101, 106, 121, 156, 210, 223.

¹³⁴² М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 56–57.

¹³⁴³ Исто, 111–112.

земљишта у ливел, односно у вечни закуп, за које је у наредних 20 година требало да плаћа три стара пшенице годишње. С обзиром да је на земљишту направио кућу, подигао виноград, врт и засадио смокве и још неко воће, уз улагање великог напора и материјалних средстава, није био спреман да напусти спорни посед.¹³⁴⁴

1. 5. Уступање винограда у залог

С обзиром да су представљали вредну имовину, виноград и вино су могли бити и предмет залога. Услови давања винограда и вина у залог на име дуга, као и услови повраћаја поседа, познати су једино са которског подручја, на коме су били регулисани 81. чланом градског статута. У случају ненамерно учињене штете на заложеном поседу, држалац у року од највише три месеца није био дужан да изврши надокнаду. Такође, није сносио одговорност за заложено вино које би се током истог периода покварило. Након три месеца држалац залога позивао је свог дужника на суд, који је могао откупити заложено имовину, док су у износ дуга обрачунавани и приходи остварени на поседу током назначеног рока, изузев трошкова које је залогопримац сносио на том истом поседу.¹³⁴⁵ У случају да залогодавац није желео да откупи своју имовину, суд је држаоцу издавао исправу на основу које је могао извршити продају поседа према правном обичају Котора.¹³⁴⁶ У случају да залогодавац није био у могућности или није хтео да откупи свој виноград или вино, онај који је примио залог могао је продати заложени посед по цени која одговара висини дуга који му припада. Уколико се никако не би нашао купац, суд је посед додељивао залогопримцу, док је дужник бивао ослобођен дуга.¹³⁴⁷ Чланови 257 и 259 которског статута говоре о условима продаје заложених винограда и другог земљишта или објеката у Котору и изван града, тако да је онај коме је посед био дат у залог могао потраживати своја права од новог власника једино у периоду од годину дана, рачунајући од датума куповине.¹³⁴⁸ Власник је свој

¹³⁴⁴ Исто, 112.

¹³⁴⁵ У тексту члана за трошкове стоји „у току речених 6 месеци“, што вероватно представља грешку, с обзиром да се претходно говори о тромесечном року. *Statut grada Kotor II*, 179–180.

¹³⁴⁶ Исто.

¹³⁴⁷ Исто, 256–257 (гл. 264).

¹³⁴⁸ Исто, 253–254.

зложени посед очигледно могао продати неком другом лицу, док је статут штитио права залогопримца и након преласке земљишта у руке новог власника.

Сачувани уговори из прве половине XIV века показују да су услови о узимању винограда у залог на име дуга на которском подручју углавном били у складу са прописима градског статута, док је форма држања поседа у залогу могла бити различито уобличена. Уговори о залогу јесу најчешће склапани на одређени временски период, док би у случају да дужник не исплати позајмљени новац до предвиђеног рока, земљиште прелазило у власништво зајмодавца или је представљало предмет куповине, као што је било предвиђено и статутом. О томе говори которски уговор од 15. августа 1330. према коме је Петар Белеков на име дуга од 35 перпера млетачких грошева, уступио у залог зајмодавцу Налу свој виноград код Св. Ловре, који је требало да држи до Божића, односно отприлике четири месеца. Уколико му не врати дуг до наведеног рока, виноград ће се сматрати предметом куповине и припасти дотичном Налу. Такође, ако би се десило да зајмодавцу неко одузме виноград, Трипун, брат Петра Белекова, требало је да надокнади штету.¹³⁴⁹ Према документу од 17. априла 1330, Млечанин Перинколо Болани, који је држао виноград свог дужника Сима, сина покојног Стјепана Мартинова, изразио је жељу да их прода, док би за остатак дуга ушао у други виноград. Суд је затим извршио процену винограда, према којој су први вредели 200 крстастих перпера, док је други процењен на 100 перпера.¹³⁵⁰

Примери са которског дистрикта показују да су се у залог могли дати и виногради на црквеном земљишту, обрађивани под закупом. Тако је удовица Рада 21. јануара 1334. године заложила виноград који је обрађивала на земљишту цркве Св. Трипуна за износ од 40 перпера у периоду од два месеца.¹³⁵¹ Блане, удовица Грубе Муси, дала је у залог Трипуну Бући виноград у Тивту који је представљао њен мираз за суму од 260 млетачких грошева, на рок од четири године. С обзиром да је вредност винограда у време бербе и пуног зрења плодова била највећа, у случају откупа током трајања бербе, уговором је било предвиђено да „два добра човека“ одреде износ додатних трошкова које је Блане требало да плати. Наглашено је и да се дуг може исплатити једино у млетачким грошевима, не у крижним.¹³⁵² У другом случају, Трипун

¹³⁴⁹ А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 621.

¹³⁵⁰ Исто, br. 532.

¹³⁵¹ А. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 714.

¹³⁵² Исто, br. 833 (1. мај 1334).

Бућа је 28. новембра 1334. издао исправу удовици Слави и њеним синовима о измирењу дугова које су имали према њему, са напоменом да ако му неко узме њихове винограде на Пину које држи у залогу, издата признаница о анулирању дуга неће имати важност.¹³⁵³ Два дана касније удовица Слава је уступила у залог све своје винограде на Пину на годину дана за 460 перпера, обавезујући се да ће их обрађивати по принципу наполице, што значи да је наставила да обрађује сопствено земљиште, дугујући половину летине залогопримцу према коме је имала одређена дуговања. Уколико ду не би измирила у договореном року, требало је да врати двоструки износ према процени двојице поштених људи.¹³⁵⁴

Са виноградом могао је бити заложен и расадник лоза, као у случају од 5. септембра 1330. године, када је извесни Палма свој виноград са расадником у Тивту zaloжио дотичном Бисту за 315 крстастих перпера у периоду од две године. У уговору је наглашено да током договореног времена новац неће бити оптерећен каматом, нити је неопходно додатно улагати у виноград. Ако по истеку рока не би дошло до повраћаја дуга, Бисте је требало да откупи posed за цену коју ће проценити двојица човека, изабраних од стране лица која су склопила уговор.¹³⁵⁵ У другом случају од 8. јуна 1331. Бисту је заложен расадник лоза у долу Св. Ловре за 26 перпера, за који није могао примити дуг док га не покоси, односно док га не окопа и истреби коров.¹³⁵⁶ Још један пример од 8. децембра 1332. показује да су се уговори о узимању винограда или расадника у залог склапали под различитим условима, које су прецизирале обе заинтересоване стране. Удовица Рада са синовима zaloжила је свој расадник лоза код цркве Св. Агате на Шурању на две године за 60 перпера, с тим што су Мати Голију, који је примио расадник остајали сви струкови које би евентуално сам засадио.¹³⁵⁷ Према уговору од 27. маја 1336. ђакон Валије звани Сасо обећао је свом шураку Драгошу да ће до Божића откупити земљиште, виноград и расаднике који су чинили његов мираз. Ако до Божића не изврши откуп дуговаће сваке године по 25 квинквија или ведара вина.¹³⁵⁸

¹³⁵³ Исто, br. 665.

¹³⁵⁴ Исто, br. 666.

¹³⁵⁵ А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 550.

¹³⁵⁶ А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 648.

¹³⁵⁷ А. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 207.

¹³⁵⁸ Исто, br. 1694.

Случајеви залагања винограда и вина у унутрашњим крајевима средњовековне Србије нису познати. Душанов законик о залогу само кратко прописује: „Залози, где се нађу, да се откупљују“, без прецизирања о условима и врстама поседа који се залажу.¹³⁵⁹ Са друге стране, члан 64 српског рукописа Земљорадничког закона о залогу расправља нешто детаљније, прописујући начин наплате камате на позајмљени новац – „Ко узме поседе као накнаду за добит, ако се више од седам година појављује као корисник плодова са поседа, нека израчунају судије од седам година и даље и сваку (половину) нека саставе (са главницом).“¹³⁶⁰ Цитирани члан предвиђао је да, уколико земљорадник, који је на име дуга зајмодавцу заложиио свој посед или један део поседа, не био могао да врати зајам у краћем року, плати и камату, односно интерес. Према Земљорадничком закону, земљиште дато у залог зајмодавац је могао користити највише седам година, да би се затим сваке следеће године половина летине приписивала главници, чиме је долазило до постепеног смањења дуга.¹³⁶¹

Да ли је члан о залозима примењиван у крајевима средњовековне Србије, није познато. Ниједан уговор међу сачуваним которским документима о заложеним виноградима и земљишту уопште не прецизира наплату главнице и камате, већ је за држање залога обично био предвиђен одређен временски рок или су залогопримци уживали земљиште до коначне исплате дуга. Близак 64. члану Земљорадничког закона јесте 159. члан статута Будве, који подразумева да свако ко држи у залогу посед или кућу која доноси плодове може присвојити приход у висини износа дуга након одбитка трошкова.¹³⁶²

¹³⁵⁹ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 60, 114; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 92, 181 (члан 90).

¹³⁶⁰ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 68–69.

¹³⁶¹ Исто, 157.

¹³⁶² *Средњовековни статут Будве*, 48 (члан 159).

5. ТРГОВИНА ВИНОМ

5. 1. Врсте вина

Као и о врстама винове лозе, о врстама вина постоје тек посредни подаци садржани претежно у трговачким и закупничким уговорима, као и у законским прописима са дубровачког подручја. У средњовековном Дубровнику производило се бело вино (*vinum album*) и црно, односно црвено вино, означавано као *vinum vermelum*¹³⁶³ или *rubeum suctile*.¹³⁶⁴ Међу црним сортама од којих се добијало вино, позната је тамјаника (*moscateli*) са простора Дубровника¹³⁶⁵, као и кратошија на подручју будванског дистрикта, о чему говори 261. члан градског статута.¹³⁶⁶ Од белих сорти, у Дубровнику је код богатијих слојева било обожавано требијанско вино, за које се претпоставља да потиче из северноиталијанске области Требије, које се у дубровачким изворима среће под називима *vini terbiani*¹³⁶⁷ или *vini tribiani*.¹³⁶⁸ О томе колико је вино које се добијало од беле требијанске лозе било на цени, сведочи и уговор од 15. децембра 1395. године о условима давања винограда са простора Жупе дубровачке у наполицу. Уговором је договорено да ће власница Луција Гучетић на име свог дела добијати сав род белог требијанског вина, док ће половницима Бошку и његовој ћерки Луцији припасти црвено вино. У случају да количина белог вина буде већа од половине укупног приноса, вишак белог вина би се делио на пола, при чему је исто важило и за црвено, премда је јасно да је требијанској белој врсти придаван већи значај.¹³⁶⁹

Познато је и бело вино из италијанског града Ортоне, које је увозено на трг Дријева на Неретви и трг Светог Срђа на Бојани, мада се у изворима не прецизира о

¹³⁶³ J. Lučić, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoleća*, 111; G. Ravančić, *Život u krčtama srednjovjekovnog Dubrovnika*, 23.

¹³⁶⁴ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 153 (= И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*).

¹³⁶⁵ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 169; М. Благојевић, *Земљорадња*, 115.

¹³⁶⁶ *Средњовековни статут Будве*, 68, 144.

¹³⁶⁷ *Monumenta Ragusina III*, 75 (21. мај 1360).

¹³⁶⁸ *Monumenta Ragusina IV*, 47–48 (20. јул. 1366).

¹³⁶⁹ D. Roller, *Agrarno–produktivni odnosi na području Dubrovačke republike*, 106.

којој тачно врсти је реч.¹³⁷⁰ Када су беле сорте у питању, међу богатијим слојевима радо се пила и малвасија, коју су и српски владари увозили из Италије, док се ова сорта гајила и на дубровачком подручју.¹³⁷¹ С обзиром да се вино у средњем веку често мешало са медом, водом или зачинама, статути приморских градова обухватили су чланове којима је санкционисана продаја вина које је садржало и друге састојке, како не би конкурисало продаји домаћег, чистог вина. У Котору је казна за продају вина помешаног са медом, износила 2 перпере и проливање целокупне количине вина ове врсте.¹³⁷² На дубровачком подручју „медовина“ (molčam; mulsa) се могла производити само за личне потребе, док је у случају продаје важила казна иста као и у Котору – глоба од 2 перпере и проливање производа.¹³⁷³

Трговци су били склони разблажавању вина, о чему сведочи повеља краља Драгутина из 1277–1281. године, којом је Дубровчанима било забрањено да на тргу у Брскову продају вино помешано са водом.¹³⁷⁴ Због праксе додавања других састојака вину, попут меда, зачина или воде, у дубровачким уговорима често се наглашава да се ради о тзв. „vinum purum“, односно „чистом вину“,¹³⁷⁵ док се у неким случајевима говори и о чистом мошту – puri vini musti.¹³⁷⁶ Примера ради, Скадарски катастих из 1416/17. године прописивао је да становништво села Купелник сваке године у скадарску тврђаву доноси 40 товара „чистог и здравог вина“.¹³⁷⁷ У одређеним дубровачким изворима говори се и о „добром вину“ (vini boni), што такође сведочи о инсистирању на одређеном квалитету. Према одлуци дубровачког Већа Умољених из 1363. године, кнезу Војиславу Војиновићу требало је послати 40 ведара доброг вина,

¹³⁷⁰ Div. Canc. 4 f. 122' (6. јун 1306); Div. Canc. 32 f. 39; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 68.

¹³⁷¹ М. Спремић, *Србија и Венеција (VI–XVI век)*, Београд 2015, 241–242.

¹³⁷² *Statut grada Kotora II*, 286 (глава 340); И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 69.

¹³⁷³ *Statut grada Dubrovnika* (књ. VI, чл. 40) 350–351.

¹³⁷⁴ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 272; А. Solovjev, *Prebega u Brskovu*, 272; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 65–66.

¹³⁷⁵ J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije, knjiga IV. Zapisi notara Andrije Beneše 1295–1301. Praecepta rectoris II (1299–1301), Testamenta II (1295–1301)*. Monumenta historica Ragusina IV, Zagreb 1993, 222, 248 (= J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije IV*); *Monumenta Ragusina III*, 86 (29. јун 1361).

¹³⁷⁶ G. Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije, knjiga I. Zapisi notara Tomazina de Savere 1278–1282*. Monumenta historica Ragusina I, Zagreb 1951, 211 (= G. Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije I*).

¹³⁷⁷ И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, 310–311; М. Маловић–Ђукић, *Пилот у средњем веку*, 218–219.

док је већ поменути Радашин Милутиновић из Жабице код Љубиња, према уговору од 12. октобра 1450. године, обећао да ће вратити дуг у одређеној количини „*доброг црног вина*“.¹³⁷⁸ У трговачким уговорима као предмет продаје јавља се и „*добро бело вино*“ (*boni vini albi*)¹³⁷⁹, или чак одређене количине *питког вина (planas vino)*.¹³⁸⁰

Као и у случају сорти винове лозе, може се претпоставити су у средњовековној Србији такође постојале две врсте вина – бело и црно, односно црвено, као и да је приликом производње долазило до мешања црних и белих сорти.

5. 2. Трговачки прописи, царине и путеви

У средњовековној Србији трговина се одвијала на трговима, који су могли бити градски и сеоски, или су представљали отворена, неутврђена насеља предвиђена за обављање купопродајне размене, која је била организована најчешће једном недељно.¹³⁸¹ Лична и имовинска безбедност трговаца који су долазили у српске земље обично је била гарантована повељама владара. Члан 118 Душановог законика, забрањивао је нападање трговаца, отимање и отварање товара робе, као и изнуђивање продаје производа по нижој цени.¹³⁸² Законик је трговцима гарантовао и слободу кретања по трговима и читавој земљи, док је царевим цариницима такође било забрањено да трговце узнемиравају и узимају им робу у бесцење.¹³⁸³ Властела, цариник, као и припадници других социјалних категорија, нису смели да задржавају, нити да спречавају ни своје људе ни остале трговце да доносе робу на цареве тргове, док је за учињени преступ следила новчана казна од по 300 перпера.¹³⁸⁴

¹³⁷⁸ Deb. Not. 26 f. 34; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 223.

¹³⁷⁹ Div. Canc. 32, 39; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 68; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 84.

¹³⁸⁰ Div. Canc. 12, 223'; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 68.

¹³⁸¹ С. Ћирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*. Работници, војници, духовници, Београд 1997, 270; *ЛССВ*, 737–739 (Д. Ковачевић-Којић, *Трг*).

¹³⁸² Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 66, 122; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 98, 192–193.

¹³⁸³ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 66, 122; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 99, 193–194 (члан 120).

¹³⁸⁴ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 66, 123; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 99, 194 (чланови 121, 122).

Трговци и путници имали су право преноћишта у селу у коме би се задесили. Штету коју би претрпели у случају када су били приморани на преноћиште изван сеоског насеља, морали су надокнадити господар и управитељ села заједно са становништвом.¹³⁸⁵ Надокнада штете коју су трговцима или путницима учинили лопови и разбојници називала се *приселица*, представљајући колективну обавезу коју су сносила села, жупе, градови или властелинства. Члан 125 Душановог законика ослобађа градове приселице и одређује да свако ко би дошао на коначиште, треба да преда своје ствари и коња на чување *стањанину*, односно власнику коначишта или гостионичару, који је сносио одговорност за имовину госта, дугујући надокнаду у случају штете.¹³⁸⁶ Уколико би се нешто украдо на градској земљи, штету је требало да надокнади околина, односно суседна села.¹³⁸⁷ Познато је да су грађани Призрена уживали одређене повластице, с обзиром да их је цар Душан ослободио плаћања приселице, без обзира да ли је штета почињена у граду или на градском метоху.¹³⁸⁸

Члан 160 Душановог законика предвиђао је да уколико трговци, а посебно Латини, као и калуђери, буду нападнути од стране разбојника или лопова и опљачкани, могу тражити надокнаду штете од самог владара, који би надокнаду свог издатка потом потраживао од стражара задужених за чување путева. Остали оробљени путници су се обраћали кефалији (управнику града) или становништву околних села, где је штета почињена. Пракса надокнаде штете дубровачким трговцима од стране владара била је аутоматски на снази једино у време царске власти, док су се у претходном и потоњем периоду трговци најпре обраћали становницима села, жупе или околине у којој су се задесили као жртва пљачке. Тек уколико им они не би платили, могли су тражити надокнаду од владара. Душановим закоником саветовано је и да би трговци и странци требало да се крећу под пратњом и заштитом страже, између два стражарска места. У

¹³⁸⁵ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 74, 132; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 109, 210 (члан 159); С. Ћирковић, *Сеоска општина код Срба у средњем веку*, 345.

¹³⁸⁶ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 67, 124; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 100, 195–196; М. Благојевић, *Оброк и приселица*, ИЧ 18 (1971), 165–188; *ЛССВ* 586 (М. Благојевић, *Приселица*); К. Јиречек, *Стањанин*, *Зборник Константина Јиречека I*, Београд 1959, 419–420; И. Бабић, *Стањанин у Душановом законик*, *Душанов законик*, 650 година од његовог доношења, Бања Лука 2000, 394–359.

¹³⁸⁷ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 67, 124; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 100, 196 (члан 126).

¹³⁸⁸ М. Благојевић, *Град и жупа*, 83.

случају пљачке и губитака и под таквим условима, стража је била задужена за плаћање штете, о чијем извршењу су морале водити рачуна кефалије.¹³⁸⁹

Приликом трговине вином и осталом робом на трговима средњовековне Србије плаћала се царина, која је представљала регално право, односно главни приход владара или државе. Царински систем, висина царине, као и начин убирања царинског прихода у средњовековној Србији били су регулисани и учвршћени крајем XIII и почетком XIV века, опстајући и у периоду Српске деспотовине све до успостављања османске власти. Царина није била убирана на границама српске државе, већ је наплаћивана на трговима, искључиво од продате робе. Трговци су преосталу робу најчешће односили на друге тргове, на којима је важио исти начин убирања царине. Уколико су трговци намеравали да са остатком трговачких производа пређу на територију друге државе, плаћали су мимоходну царину на сву непродату робу на последњем тргу или на самој државној граници. У већим градовима попут Новог Брда, Приштине, Смедерева, Рудника и осталих, највероватније је постојала засебна зграда намењена за вршење свих царинских послова, која се најчешће налазила на тргу у средишту насеља, у главној улици или негде близу рудника, уколико се радило о рударским градовима. Целокупан приход од царина или део дохотка, владар је често уступао црквама и манастирима, најчешће од купопродаје на мањим трговима и панађурима – сајмовима, било да су постојали од самог оснивања манастирског властелинства или да су касније настајали. Манастири су добијали и део царинских прихода од великих тргова, који нису чинили део њиховог властелинства.¹³⁹⁰

Убрзани развој рударства и трговине у Србији крајем XIII и почетком XIV века доносио је владарима велике приходе, којима је требало располагати на адекватан начин. С обзиром на одсуство довољног броја способних и стручних службеника, српски владари су царине најчешће уступали у закуп, док су се у улози закупника обично налазили Дубровчани и Которани, који су располагали одређеним капиталом, знањем, вештинама и угледом. Самим тим, у држави није постојала посебна царинска служба, већ су се убирање царине, контрола тргова и поштовање царинских прописа налазили у рукама закупаца царине. Царине су обично издаване на годину дана, при чему се закуп могао и продужити, док су закупци владару дуговали годишњу закупнину, исплаћивану одмах приликом склапања договора или у ратама. Закупац

¹³⁸⁹ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 74–75, 132; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 210–211.

¹³⁹⁰ *ЛССВ*, 792–793 (А. Веселиновић, *Царина* (2)).

царине је требало да у договореном року исплати унапред утврђени износ закупа, док је владар закупцу гарантовао заштиту, обавезујући се да ни услед боље понуде царину неће уступити неком другом. За разлику од закупа, који је исплаћиван у новцу или сребру, царина се најчешће убирала у виду дела производа који је предмет купопродаје на тргу, по царинској стопи од 10 %. Једино су мимоходне царине наплаћиване искључиво у новцу по сваком товару, независно од врсте робе. Висина закупа зависила је од важности трга и обима купопродаје, док је на рударским трговима у време Деспотовине у закуп царине улазила и урбура (владарев део руде), као и приход од ковница новца, као у случају Новог Брда, Приштине, Плана, Трепче, Призрена, Сребренице, Смедерева, Рудника и Рудишта. Царина је у средњем веку подразумевала и све тржне таксе наплаћиване у локалној, унутрашњој трговини, које би биле једнаке данашњој пијачарини или трошарини.¹³⁹¹

Статут Котора дефинисао је и услове држања тргова у закупу. Сваки Которанин који би закупио трг од владара или неког другог, плаћао је царину од два посто од трговине коју би обавио, осим у случају продаје соли и сребра купљеног у ковници.¹³⁹² Одлуком од 6. априла 1315. године, која је садржана у градском статуту у виду 316. члана, которски грађанин који закупи трг од владара или прими трг који му је поверен, био је дужан да заштити суграђанина који би му вољом владара био одређен за ортака. Закупац трга, или онај коме је трг био поверен, морао је надокнадити сву штету коју би његов ортак евентуално претрпео, уз плаћање високе новчане казне комуни у износу од 1000 перпера.¹³⁹³

У одлуци донетој септембра 1321. године, озакоњеној у 317. члану статута, прецизирано је да сваки которски трговац који је трговао по краљевим трговима у српским земљама, на првом тргу на коме се желео задржати, треба да покаже робу царинику како би извршио попис. На све продате артикле плаћао је царину, док је са преосталом робом могао слободно отићи на неки од других краљевих тргова. Једино уколико би се упитио у крајеве који не припадају владару, плаћао је царину и на сву преосталу, непродату робу, на тргу са кога је одлазио. Безбедност которских трговаца такође је била заштићена статутом, тако да је за насиље и отимање робе, као и за непрописно узимање царине, цариник трга на коме је учињена повреда такве врсте

¹³⁹¹ Исто.

¹³⁹² *Statut grada Kotor II*, 277 (глава 315).

¹³⁹³ Исто.

дуговао надокнаду штете и плаћање новчаног обештећења комуни у износу од 1000 перпера.¹³⁹⁴ Уколико би чувао робу која је била намењена продаји у оквиру трговачког друштва, основаног са неким странцем, которски грађанин је био дужан да плати целокупну царину на исту робу, док би у супротном плаћао царину искључиво на део робе који му припада, рачунајући стопу од 2 перпере на сваких 100.¹³⁹⁵

У развијеном средњем веку, у градским насељима на источној обали Јадранског мора, попут италијанских и градова Западне Европе уопште, код трговаца је запажен облик удруживања у форми склапања друштава зарад спајања финансијских средстава и бржег и једноставнијег остваривања зараде, као и заједничког преузимања ризика и могуће штете. На источној обали Јадрана најбоље је познат рад дубровачких трговачких друштава која се јављају као највећи носиоци интезивних трговачких активности на широком простору Медитерана и балканских крајева, док се међу зетским приморским градовима донекле може говорити о удруживању которских и барских трговаца. Форма трговачких друштава позната је на основу рада дубровачких трговаца, међу којима су се најчешће удруживала два члана, од којих је један улагао капитал, док је други вршио трговачке послове. Након обављене трговине први је добијао натраг уложени капитал, док су се добит и могућа штета делили на једнаке делове. Трговачка друштва је могло чинити и више трговаца, од којих су такође сви могли и улагати новац и трговати, док се зарада увек делила сразмерно уложеном капиталу и раду. Дубровчани су се често удруживали са италијанским трговцима, продавајући вино из италијанских градова на тргу Дријева на Неретви, док је један Дубровчанин имао своје трговачко друштво за трговину вином на тргу Свети Срђ на Бојани.¹³⁹⁶

Трговци приморских градова, првенствено Дубровника и Котора, извозили су велике количине вина домаће и стране продукције у унутрашње крајеве средњовековне Србије и Босне, док се копнена трговина одвијала посредством каравана, нарочито у тешко проходним западним, динарским крајевима. Главни носиоци караванске трговине били су Власи као професионални сточари, док се вино преносило у козјим или јарећим мешинама, натовареним на теглеће животиње – коње, мазге и магарце. Са караваном је

¹³⁹⁴ Исто, 277–278.

¹³⁹⁵ Исто, 278 (глава 318).

¹³⁹⁶ О трговачким друштвима детаљно: Г. Ћремошник, *Naša trgovačka društva u srednjem veku*. GZM BiH 36, Sarajevo 1924, 69–81.

путовао *капетан турме (capitaneus turmae)* кога је у случају дубровачког извоза именовала дубровачка влада, да би од 1332. године изгледа био постављан од стране трговца који је склапао уговор са Власима поносницима, односно са њиховим старешином који се називао *крамар* или *примићур*. Крамар је био задужен за организовање каравана и његово спровођење до договореног места испоруке робе.¹³⁹⁷

Са јадранске обале полазиле су четири главне путне трасе које су водиле у унутрашњост Србије и Босне и обрнуто. Главни трговачки правац који је спајао Дубровник са унутрашњим крајевима средњовековне Србије представљао је *Дрински пут* или *Via Drinae*. Кретао је са Плоча у Дубровнику долазећи до села Бргат, одакле је преко Леденица, у којима је била смештена царина, пристизао у Требиње, где се гранао на неколико споредних траса ка тргу Дријева на Неретви, Оногшту, данашњем Никшићу и Цавтату. Главни део трасе настављао је из Требиња преко реке Требишњице и жупе Љубомир на Билеће, пристижући преко Корита и Кључа у Гацко, одакле се преко планине Чемерно, Сутјеске и Тјентишта долазило до Космана, а затим настављало Дрином до Хоче, односно Фоче. Од Хоче је главни правац ишао ка Устикolini и Горажду где се рачвао, тако да је један крак стизао у Врхбосну, док је други преко Вишеграда и Сребренице настављао до Сремске Митровице. Из Хоче је полазио и други важан крак који је водио у унутрашњост Србије, долазећи најпре до Пљеваља, а затим до Пријепоља, Сенице, Новог Пазара, Трпче и Приштине.¹³⁹⁸

Пут који је спајао Дубровник и средњобосански рударски басен, одакле је настављао ка Зворнику, Сребреници, српским рударским насељима на десној обали Дрине и Сремској Митровици, називао се *Босански пут (Via Bosnae)*, познат и као *Неретљански пут (Via Narente)*. Ова траса је ишла од Дубровника на Слано, одакле се преко Љубиња долазило на трг Дријева, до кога се могло доћи и бродом морском обалом и долином Неретве. Од Дријева ишао је левом обалом Неретве на Некрањ, пролазећи кроз жупу Дубраву до Бишћа и Благаја, одакле је једном делом скретао ка Невесињу, док је главна траса настављала уз Неретву до Мостара и даље до рударских

¹³⁹⁷ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 305–306; 317–320 (= М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*).

¹³⁹⁸ К. Лиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку*. Зборник Константина Лиречека I, Београд 1959, 288–292 (= К. Лиречек, *Трговачки путеви и рудници*); Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 43–50 (= Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*); С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 113.

градова у централној Босни. Од рудника Олово један крак је ишао ка Сребреници, док је главни део трасе настављао до Зворника на Дрини, а одатле до српских рудника Зајаче и Крупња, одакле се пак могло стићи до Сремске Митровице, Београда, Смедерева и даље у Угарску. Од Сребренице и Зајаче стизало се и до Ваљева и Рудника.¹³⁹⁹

Из Котора се у унутрашње делове Србије долазило *Језерским путем (Via Jesera)*, који се у изворима називао и *Via Anagasti*. Траса је кретала од Котора и Рисна, избијајући на Грахово и Оногошт, који је представљао важну раскрсницу путева. Од Никшића до трга и рудника Брсково на Тари долазило се преко Жупе, манастира Мораче и Колашина, док се од самог Брскова могло доћи до Пријепоља, као и до Плава, Пећи и осталих крајева Метохије. Главна траса је од Оногошта ишла преко области Језера на Шавник и преко Дробњака у Пљевља. Један крак је ишао на Медун, Гусиње и Плав, долазећи преко Будимље у средње Полимље, док се преко Чакора долазило у Метохију, до Пећи и манастира Дечани.¹⁴⁰⁰

Из Зетског приморја водио је и *Зетски пут (Via de Zente)*, који је ишао обалом до Улциња, затим до Свача, па обалом реке Бојане до трга Свети Срђ, до кога се могло стићи и бродом, с обзиром да је река у овом делу била пловна. Караванима се затим од Светог Срђа одлазило до Скадра, одакле се стизало до брода на Дриму преко пута Дања где је постојала и царина, док је од Дања пут настављао, избијајући на реку Дрим код места Свети Спас са царинарницом. Од Светог Спаса пут је пролазио кроз села Шикљу и Крујмаду до Везировог моста и Љум куле, одакле се кроз сеоска насеља Добрушту и Рибник пристизало у Призренско Поље и Призрен.¹⁴⁰¹ Призрен се налазио на раскрсници важних путева, који су водили у Косово Поље, Дреницу и Трепчу. *Велики пут* је од Призрена ишао на Опоље, настављајући према Пологу и Скопљу. До Трепче се долазило и трасом Дринског пута, од Фоче преко Пријепоља и Сенице, док су из

¹³⁹⁹ К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 292–296; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 53–59; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 112.

¹⁴⁰⁰ К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 282–288; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 112–113.

¹⁴⁰¹ К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 275–281; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 62–71; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 113.

Трепча и Приштине ишли и путеви у правцу Скопља, Солуна, Ниша, Софије и Цариграда.¹⁴⁰²

Каравани који су полазили из Дубровника и Котора, преносећи робу у залеђе и даље у унутрашњост, нису пролазили кроз читаву територију Србије и Босне, иако је познато да је роба из приморја извожена чак у Бугарску, Румунију и Угарску. Каравани су са робом коју би понели из приморских градова стизали најдаље до Полимља и предела горње Дрине до Вишеграда, а у Босни до Борача, Врхбосне, Високог и Олова, где се затим вршио претовар робе. Само у изузетним случајевима долазили су до Трговишта, Сенице, Ариља, Рудника или Зворника. Трговина приморских градова је од половине XIII века била усмерена на Брсково на Тари, да би са слабљењем овог рударског насеља од средине XIV века била померена у Полимље. Главну караванску станицу у Полимљу представљало је Пријеполје, где је обављан претовар робе, која је даље одлазила у Трговиште, Сеницу, Пећ и друга градска и трговачка средишта у Србији. Каравани су од почетка XV века у Полимљу пристајали и код манастира Милешеве и оближњег Дренова, затим код манастира Светих апостола у данашњем Бијелом Пољу, где се у другој половини XIV века као станица помиње и село Црнча у Затону. У доњем Полимљу караванске станице налазиле су се код манастира Св. Николе у Бањи Прибојској и у близини непознате цркве Грлице, а у пределима средњег тока Лима код Комарана и Бродарева у жупи Будимљи, као и у Брези на граници Српке деспотовине и земље Сандаља Хранића. Једна од станица каравана према Дрини била је и Буковица, где су свраћали поносници који су носили робу у Ново Брдо.¹⁴⁰³

На Дринском путу караванске станице су се налазиле у Фочи, Горажду и Вишеграду, док је Устиколина нешто слабије посећивана. Из предела горње Дрине роба је даље одношена у доње Полимље, долину Западне Мораве и Ибра, у средње Подриње, долину Колубаре и Рудник. На Босанском или Неретљанском путу који је водио до северозападних крајева средњовековне Србије, главне караванске станице налазиле су се у граду Борач, средишту Павловића, у Олову, као и у Гласинцу одакле су кретали нови поносници робе, одлазећи у Сребреницу, Зворник, подрињски рударски басен и

¹⁴⁰² Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 72–75; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 113–114.

¹⁴⁰³ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 306–312.

другде. На делу пута који је ишао ка Сребреници претовар робе вршио се и у Љубскову и Ликорди у босанском делу средњег Подриња.¹⁴⁰⁴

5. 3. Увоз вина у српске земље посредством дубровачких и которских трговаца

5. 3. 1. Појава хиперпродукције вина на подручјима приморских градова

Приморски градови на источној обали Јадранског мора, првенствено Дубровник и Котор, а вероватно и остала привредно јача градска средишта у Зети која су производила велике количине вина на својим подручјима, били су главни извозници вина у српске крајеве, које је поред соли представљало један од најважнијих трговачких артикала. Велика производња вина доводила је до хиперпродукције, против које су се приморски градови морали борити како сузбијањем подизања и ширења винограда у крајевима изван дистрикт, тако и обезбеђивањем тржишта за извоз вина домаће производње и забранама увожења страног вина све док трају залихе домаћег, што је најчешће било регулисано члановима градских статута.¹⁴⁰⁵

Страним вином сматрало се и оно које је произведено на територији приморских градова, али изван њиховог најближег и најстаријег подручја, односно дистрикта. У Дубровнику, као највећем произвођачу вина међу градовима на источној обали Јадранског мора, једино се вино које је потицало из винограда са простора Астареје сматрало домаћим, док је све остало које је долазило са острва Шипана, Лопуда и Колочепа, као и из Стона, Пељешца, Конавала и Сланског приморја третирано као инострано, без обзира што се такође налазило на дубровачком подручју, у власништву дубровачке властеле и грађана, који су у овим крајевима поседовали своје „делове“ под виноградима. Вино које је произведено из винограда у крајевима изван Астареје, могло се продавати једино на територији са које је и потицало, или се извозило ван дубровачког подручја, при чему је обавезно било опорезивано, за разлику од оног са простора дистрикта. Страно вино се није смело увести у град, док су дубровачки

¹⁴⁰⁴ Исто, 312–315.

¹⁴⁰⁵ G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 31–35.

поданици који су поседовали делове на Стонском рату могли донети у Дубровник само две корпе грожђа са сваког дела.¹⁴⁰⁶

На исти начин поступали су и зетски приморски градови. Према члану 337 которског статута ниједан Которанин није смео увести у град вино „извана“, односно оно које није било произведено у самом дистрикту, под претњом новчане казне од 50 перпера и проливања вина. Странац који би учинио наведени преступ није подлегао новчаној глоби, већ само казни губитка вина. Једино је Малој браћи и проповедницима било дозвољено да увезу и приме на дар вино у виду милостиње. Уколико би бродови которских грађана или странаца са товаром вина пристигли у которску луку, бачве се нису смеле без дозволе искрцати на обалу. Судије су у таквим ситуацијама тражиле од власника вина, или заповедника брода и четири морнара уколико сам власник није био присутан, да положе заклетву да ће се усудити да вино искрцају, продају или дарују на простору которског дистрикта једино уз дозволу градског већа. Судије су постављале и двојицу чувара који су, о власниковом или трошку капетана брода и морнара, чували вино и бринули о извршавању наредбе све време док се брод налазио у луци.¹⁴⁰⁷ Чланом 338 статута још једном је наглашено да ниједан Которанин, нити странац, не може пристајати уз обалу бродом и продавати страно вино на потезу од луке у Будви до Молунта. Предвиђена казна подразумевала је губитак вина и удвостручену новчану глобу у односу на претходу одлуку, у висини од 100 перпера, од којих је половина припадала которској општини, а половина тужиоцу и суду.¹⁴⁰⁸

О томе да забрана увожења страног вина у которски дистрикт није доследно поштована, сведочи потреба комуне да у градски статут унесе још једну одредбу о регулисању истог проблема. У члану 344 истиче се да је страно вино и даље „дрско и криомице“ увожено, због чега су которски грађани трпели „не малу штету.“ Которско веће још једном је „за вечита времена“ забранило свим которским грађанима да доносе или наручују и увозе страно вино у град, при чему такво вино није смело да пристигне ни у которску луку, ни у залив од луке Св. Марије од Роса. Прописана казна је у овом случају поред проливања вина износила и 50 перпера млетачких грошева, док је глоба у

¹⁴⁰⁶ *Statut grada Dubrovnika* (књ. VI, чл. 65) 364–367; G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 32–33.

¹⁴⁰⁷ *Statut grada Kotora II*, 285.

¹⁴⁰⁸ Исто (глава 338).

виду назначене суме теретила и заповедника брода.¹⁴⁰⁹ На забрани увозења страног вина Которани су инсистирали и приликом покушаја да град потчине Млетачкој републици 1411. године, захтевајући да остане на снази и под новим господаром.¹⁴¹⁰

На подручју Будве статут је такође штитио продају домаћег вина, произведеног у градском дистрикту. Члановима 62 и 226 статута одређено је да нико не сме доносити и продавати страно вино у граду све док постоје залихе домаће производње. Након распродаје домаћег вина, тако да у читавом граду не буде више од 6 бачви, страно вино се могло увести уз одобрење судија и плаћање десетине општини. Казна за непоштовање наредбе износила је 50 перпера, подразумевајући и губитак ствари које се носе са собом и одузимање целокупне количине вина.¹⁴¹¹ Свако ко би увезао страно вино морским путем зарад продаје морао је обавестити судије о времену искрцавања, ђ уз плаћање царине од једног гроша по свакој крбли, под претњом казне од 8 перпера и губитка вина. Купљено вино је у луци требало измерити будванском мером или је следило одузимање производа и подлегање новчаној казни од 15 либара. За продају страног вина у луци и у будванском дистрикту, плаћала се казна у висини једног дуката по крбли вина.¹⁴¹²

На простору Будве била је забрањена и препродаја вина домаће производње. Уколико би неко купио бачву вина (*botte di vino*) у граду или дистрикту, тим истим вином није смео трговати ни у једном крају будванског подручја. У супротном казна је износила 8 перпера и губитак купљеног вина.¹⁴¹³ Сваку количину вина, купљеног од годишње бербе, требало је пријавити царинику, након чега се у складу са законима града вино морало извести ван граница будванског подручја. Вино се могло држати у граду најдаље до Ускрса, иначе би се одузимало уз плаћање казне од 20 перпера. Изузетак се могао направити уколико трговац није обезбедио довољну количину, односно ако није могао „напунити бачву“, услед чега је општина одобравала додатну куповину од највише 20 крбли вина.¹⁴¹⁴

¹⁴⁰⁹ Исто, 287.

¹⁴¹⁰ М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, 79.

¹⁴¹¹ *Средњовековни статут Будве*, 28, 60.

¹⁴¹² Исто, 64 (члан 245).

¹⁴¹³ Исто, 29, 105 (члан 63).

¹⁴¹⁴ Исто, 29 (члан 230).

Против хиперпродукције вина борили су се и остали градови у Зети, чак и они чије је подручје захватало знатно мању површину од которског и будванског. Од времена потпадања Дриваста под власт Венеције 1396. године, млетачки потестат је дозвољавао увоз вина из Апулије у град, у време док залихе домаћег вина још увек нису биле потрошене. Тек након молбе од 5. јула 1397, тражећи заштиту домаћег вина, Дривастинци су добили обећање од Сената да се вино из Апулије неће увозити на штету домаћег.¹⁴¹⁵ Грађани Улциња су такође почетком XV века били приморани да се обрате Млетачкој републици, тражећи да се царина на домаће вино и даље узима на основу старих обичаја и градског статута.¹⁴¹⁶

О великој производњи вина сведоче и забележени случајеви о извозу овог артикла из „Склавоније“ у Венецију у првој половини XIV века, које је највероватније потицало са подручја српских приморских градова. У документу који датира из периода 1313–1316. године говори се да су две лађе довезле на млетачку територију вино из земаља краља Рашке („*Officiales grossorum de Raxia satisfaciant paulum II lignorum, que adduxerunt vinum de terris regis Raxie, contra nostros*“).¹⁴¹⁷ Одлуком млетачког Сената од 13. фебруара 1338. године увозна царина на вино износила је два гроша за једну амфору, да би убрзо достигла вредност од читавог дуката.¹⁴¹⁸ У исправи од 14. априла 1345. назначено је да је вино из крајева „Склавоније“ и Апулије увожено у Венецију у „великим количинама“ (*in magna soria*), од чега су Млечани имали велике добити, али је услед пораста царинске стопе дошло до застоја увоза. Млетачки сенат је зато донео одлуку о укидању царине, што се односило на сво вино које се увози са подручја од Шибеника до Крфа, као и на вино из Апулије.¹⁴¹⁹ Током опсаде Котора коју

¹⁴¹⁵ М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, 79.

¹⁴¹⁶ Исто.

¹⁴¹⁷ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike I, od godine 960. do 1335*, Zagreb 1868, 179; Ч. Мијатовић, *Студије за историју српске трговине XIII и XIV века*. Гласник СУД 37 (1873) 234 (= Ч. Мијатовић, *Студије за историју српске трговине*).

¹⁴¹⁸ S. Ljubić, *Listine IV*. 33; Ч. Мијатовић, *Студије за историју српске трговине*, 234–235; Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 115 (напомена 12) (= Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*).

¹⁴¹⁹ S. Ljubić, *Listine IV*, 243; Ч. Мијатовић, *Студије за историју српске трговине*, 235; Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 115 (напомена 122). Ч. Мијатовић је изнео мишљење да су Млечи можда прибегавали томе да вино увезено из српских крајева и Апулије прераде додавањем меда и представе га као своју малвасију, коју су потом извозили у средњовековну Србију: Ч. Мијатовић, *Студије за историју српске трговине*, 235–236.

су предузели Балшићи септембра 1369, на простору которског дистрикта опљачкан је Которанин Драгон, фактор и прокуратор млетачког трговца Паола Квирино, коме је отета стока и вино у вредности већој од 1200 дуката,¹⁴²⁰ што такође може сведочити о извозу вина са которског подручја у Млетачку републику.

Када је реч о извозу вина са источне обале Јадрана у српске унутрашње крајеве, може се говорити о активностима дубровачких и которских трговаца који су у залеђу продавали вино домаће и стране продукције. Желећи да првенствено осигурају извоз вина властите производње, Дубровчани и Которани су већ у XIII веку доносили мере којима су осигуравали пласман домаћег вина и успостављали своје трговачке сфере. Дубровачким статутом била је прописана забрана продаје страног вина на потезу од Будве до рта Комари на Пељешцу, под претњом казне од 2 перпере и одузимања вина, док је вино из Дубровника могао продавати „свако на сваком месту“.¹⁴²¹ Исто су предвиђали и Которани, забрањујући својим грађанима да продају страно вино од Будве до Молунта у Конавлима.¹⁴²²

5. 3. 2. Трг Брсково

Приморски трговци су већ у другој половини XIII века извозили вино на трг у Брскову, саском рударском насељу на Тари у близини данашњег Мојковца. Интензивно копање и експлоатисање сребра, гламског сребра и бакра подстакло је живу трговину племенитим металима и осталим артиклима на брсковском тргу, чији су главни носиоци били Которани и Дубровчани, а затим и италијански трговци из Венеције, Фиренце и осталих градова.¹⁴²³ У повељи краља Уроша I од 23. августа 1254. године Дубровчанима је дозвољено да посећују Брсково, док наведена исправа уједно представља и први сигурни податак о овом рударском насељу.¹⁴²⁴

¹⁴²⁰ S. Ljubić, *Listine IV*, 97; P. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 85, 115.

¹⁴²¹ *Statut grada Dubrovnika* (књ. VI, чл. 36) 348–349.

¹⁴²² *Statut grada Kotora II*, 285 (глава 338); G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 31.

¹⁴²³ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Нови Сад 2002, 21–23 (= С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*).

¹⁴²⁴ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам*, 213; С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 22.

Краљ Драгутин је између 1277. и 1281. године дубровачким трговцима гарантовао слободу трговине у Брскову и осталим местима у српским земљама, као и личну и имовинску безбедност, изузимајући их од власти брсковог кнеза Пребегара.¹⁴²⁵ Налазећи се изван ингеренција саског кнеза, трговци из приморских крајева поседовали су одређене повластице, док су Дубровчани већ 1278. године држали свог сталног конзула у Брскову, највероватније Ђорђа Петронића, задуженог за решавање насталих спорова. Поседујући довољно велика новчана средства, знања, вештине и пословне везе, Дубровчани и Которани предњачили су у трговачким пословима, бавећи се често и посредничком трговином између залеђа и удаљенијих тржишта на Јадрану. На брсковском тргу куповали су племените метале, коже, восак и друго и извозили их у Дубровник, Котор и даље на тржишта медитеранских градова, док су са друге стране доносили и продавали тканине, вино и зачине.¹⁴²⁶

У другој исправи краља Драгутина која потиче из истог периода (1277–1281), Дубровчани су добили дозволу да на брсковском тргу могу продавати искључиво вино које није помешано са водом, под претњом казне одузимања целокупне количине производа.¹⁴²⁷ Наведени пример сведочи о томе да се инсистирало на вину одређеног квалитета, као и о чињеници да се у средњем веку прибегавало и разблажавању вина водом. О доношењу страног вина на брсковски трг сведочи уговор о склапању мира између Котора и Дубровника од 5. јуна 1279. године, којим је постигнут договор о забрани трговања вином стране продукције, док су се Которани и Дубровчани обавезали да ће у Брсково доносити искључиво вино домаће производње.¹⁴²⁸ Доношење страног вина на брсковски трг которским грађанима било је забрањено и 339 чланом градског статута, под претњом новчане казне од 100 перпера, чиме се такође штитила домаћа производња. У случају немогућности доказивања кривице, могли су се оправдати сведочењем својих најближих и најбољих људи.¹⁴²⁹ У једном дубровачком

¹⁴²⁵ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 274; A. Solovjev, *Prebegar u Brskovu*, 272.

¹⁴²⁶ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 22–23.

¹⁴²⁷ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 272; A. Solovjev, *Prebegar u Brskovu*, 272; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 65–66.

¹⁴²⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 30–31; Ч. Мијатовић, *Студије за историју српске трговине XIII и XIV века*. Гласник СУД 33 (1872) 234; A. Solovjev, *Prebegar u Brskovu*, 272; G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 31–32; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 66.

¹⁴²⁹ *Statut grada Kotora II*, 285–286.

уговору од 15. јула 1280. године расправљало се о условима преношења вина и остале робе на трг Брсково, као и о мерама безбедности трговаца.¹⁴³⁰

Которски и дубровачки трговци су у Брскову најчешће пословали посредством трговачких друштава која су оснивали, посезајући уједно и за одређеним кредитним трансакцијама. Анализом износа дугова које су Дубровчани и Которани подизали у Дубровнику за потребе трговања у Брскову 1282. и 1283. године, а чији су повериоци били сами Дубровчани и Млечани, дошло се до тога да је извоз из Дубровника у Србију износио 13.206 динара, односно 4702 солида, од чега се једна трећина односила на тканине. Такође, претпоставља се да је целокупна вредност кредитне трговине одређене за пословне делатности у Србији, достигала око 33.000 динара, мада удео профита оствареног од трговине вином остаје непознат.¹⁴³¹

Треба имати у виду да је са развојем рударске производње и трговине, у Брсково пристизао све већи број Которана и Дубровчана, који су потицали из властеоског, али и грађанског слоја, мада њихове активности у трговини вином нису познате. Крајем XIII и у првој половини XIV века на брсковском тргу су у већем обиму пословале дубровачке властеоске породице Бунића, Бодачића, Кашица, Рибичића, Гледића, Гучетића, Проданчића, Бенеша, Соркочевиха, Менчетића итд. Са друге стране, Которани су као поданици српског краља представљали водеће трговце у Брскову, међу којима се издавају богати представници властеле и пучана попут Драга, Томе, Буће, Васиљевића, Главатог, Бугона, Мекше, Гостова, Поленарија, Спице и других. Стичући све већи капитал, куповали су покретна и непокретна имања како у Котору и Дубровнику, тако и у крајевима Србије, док су многи и у самом Брскову поседовали куће, земљу, винограде и остала добра.¹⁴³² Закупци царине у Брскову обично су били Которани, који су често држали трг и у склопу трговачког друштва, тачније заједно са својим ортацима. Године 1280. као закупци царине у Брскову помињу се Которани Тома Драго, Марко Василија Драго и Марко Гачулани, као и Дубровчанин Паско Вукасовић; 1302. године царину је држао Которанин Драго Балдвин, док се 1319. као цариник краља Милутина у Брскову јавља такође Которанин Иван Драго. Из прве половине XIV века познато је и неколико Дубровчана у улози закупаца брсковског

¹⁴³⁰ Г. Чremoшник, *Канцелариски и нотарски списи 1278–1301*, Београд 1932, 33 (= Г. Чremoшник, *Канцелариски и нотарски списи*).

¹⁴³¹ С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 22–23.

¹⁴³² Исто, 23–25.

трга: Андрија Соркочевих, највероватније 1322–1323. и Домања Менчетих и Марин Гучетић средином столећа.¹⁴³³

Трговачки каравани на којима је преношено вино су од Котора до Брскова долазили преко Жупе, манастира Мораче и Колашина, док се из Дубровника на брсковски трг најбрже стизало споредним краком *Дринског пута*, који се од Требиња одвајао ка Оногошту, одакле се настављало делом трасе *Via Jesera*, док је главна саобраћајница пута *Via Drinae* од Фоче скретала у Пљевља, пристижући преко Пријепоља у Брсково.¹⁴³⁴ Вино које је доношено из приморја продавано је на брсковском тргу одакле је посредством локалних трговаца вероватно дистрибуирано даље у унутрашње српске крајеве, до Пријепоља, Плава, Пећи и осталих крајева Метохије, до којих су водили локални путеви који су полазили из Брскова.

Поморској и копненој трговини у средњем веку претиле су разне опасности, како услед географске конфигурације тла и ратних сукоба, тако и од многих разбојника – гусара жељних пљачке.¹⁴³⁵ У време сукоба између краља Стефана Дечанског и његовог сина, младог краља Душана, који је отпочео најкасније јануара 1331. године владала је општа несигурност која се негативно одражавала и на одвијање трговине, па су дубровачки трговци који су се налазили у Брскову били принуђени да дају већу суму новца како би осигурали своју безбедност.¹⁴³⁶ Статутом Котора прописана су правила о караванима који одлазе у Брсково и друге крајеве Склавоније (Србије), с обзиром да је комуна имала многе штете од лошег и несавесног управљања турмом. Одређено је да караван не сме кренути на пут без капетана (*capitaneus turmae*) на челу, кога ће именовати и постављати судије, у одласку и повратку. Заповедника турме требало је слушати под претњом казне од 3 перпере.¹⁴³⁷ У члану 34 статута садржан је и текст заклетве коју је капетан каравана полагао над светим јеванђељем да ће исправно водити турму и бринути се о њеној безбедности и интересима града.¹⁴³⁸

У циљу предузимања што бољих мера безбедности, приликом прелаза преко реке, било је одређено да неколико чланова каравана, које је капетан је бирао коцком,

¹⁴³³ Исто, 25–26.

¹⁴³⁴ С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 113.

¹⁴³⁵ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 71.

¹⁴³⁶ *ИСН I*, 509.

¹⁴³⁷ *Statut grada Kotor II*, 297–298 (чл. 362).

¹⁴³⁸ Исто, 155–156.

треба прво да пређу, а затим да сачекају прелазак читаве турме.¹⁴³⁹ Према обавештењима из статута, караване који су кретали из Котора често је нападао словенско и албанско становништво, пљачкајући чланове турме. Опљачканом је читав караван био дужан да надокнади штету по принципу „havarije“ тј. авареје.¹⁴⁴⁰ Статут је прописивао да чланови каравана и трговачке лађе могу пљачкашима понудити вино или друге ствари у виду откупнине, тако што ће по истом принципу цео караван надокнадити губитак ономе који је дао дар.¹⁴⁴¹ Надокнада откупа аварејом узимала се од вредности робе, по одбитку једне трећине.¹⁴⁴² Ова одредба додатно сведочи и о томе да је вино представљало један од најважнијих артикала које су Которани извозили у Брсково.

Дубровачки и которски трговци посећивали су брсковски трг и током XIV века, док се о обиму трговине вином у овом столећу не може говорити. Након нестанка српског царства 1371. године отпочело је опадање привредне активности Брскова, односно назадовање како рударске производње тако и трговине. Познато је да су Дубровчани и 1399. посећивали трг, док 1433. године о Брскову говоре као о напуштеном месту.¹⁴⁴³

5. 3. 3. Трг Дријева на Неретви и остали тргови у Хумској земљи

Хумска земља и Требиње представљали су трговачки важно подручје које је спајало Дубровник и остале приморске градове са српским и босанским крајевима у залеђу. Срби су се у овим земљама бавили основном трговином у виду размене добара вероватно још од периода насељавања, премда први подаци о регулисању трговине на простору Хума потичу тек са краја XII века. Склапајући уговор о миру након рата са Дубровником 1186. године, рашки велики жупан Стефан Немања је заједно са браћом Дубровчанима гарантовао слободу трговине у српским земљама, а нарочито на

¹⁴³⁹ Исто, 298 (чл. 364).

¹⁴⁴⁰ Исто, 300 (чл. 368).

¹⁴⁴¹ Исто, 299 (чл. 366), 304 (чл. 379).

¹⁴⁴² И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 64, 71–72.

¹⁴⁴³ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 26–27.

неретљанском тргу, што значи да је трг Дријева представљао развијено трговачко место већ крајем XII века.¹⁴⁴⁴ Уговором из 1190. године, хумски кнез Мирослав даровао је дубровчким трговцима слободу кретања и трговине на простору Хумске земље, као и право решавања спорова на мешовитом суду.¹⁴⁴⁵ Трговачки односи између Дубровника и Хумске земље били су регулисани још од времена када је Хум представљао посебну кнежевину, да би се до краја XII столећа трговина додатно развила, док је трг Дријева важио као најпроходније и најзначајније трговачко средиште.¹⁴⁴⁶ У периоду између 1214. и 1217. године велики жупан Стефан Немањић је дубровачком кнезу Жану Дандолу обећао пријатељство, такође дарујући Дубровчанима слободу кретања и трговања, као и право судског решавања спорова.¹⁴⁴⁷

Први подаци о трговини вином на тргу Дријева потичу из 1280. године, тако да се може закључити да се трговина овим артиклом одвијала већ у другој половини XIII века. Дубровчани су се 23. августа 1280. године жалили да им је Ђорђе, син некадашњег хумског кнеза Андрије, у Дријевима отео одређену количину вина процењену на 9 грошева.¹⁴⁴⁸ О продаји вина у Хуму осамдесетих година XIII века сведочи и документ од 12. маја 1285. године, у коме се Владимир Групша тужио да је покраден у својој кући на острву Шипан, на коме је држао вино за потребе трговине на простору Хумске земље.¹⁴⁴⁹ Желећи да осигура продају вина сопствене продукције и подстакну трговину у крајевима средњовековне Србије и Босне, Мало веће Дубровачке општине донело је одлуку 30. јула 1303. године према којој је сваки Дубровчанин који би држао у закупу српску царину на Дриму био у обавези да сваке године до дана Светог Михајла (28. септембра) извезе 3000 ведара вина. Исто је важило и за трг Дријева на Неретви, с тим што је свако ко је закупио царину морао извести 1000 ведара

¹⁴⁴⁴ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 46–49; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 208–209.

¹⁴⁴⁵ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права од XII до XV века*, Београд 1926, 6–8.

¹⁴⁴⁶ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 209.

¹⁴⁴⁷ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 46–49; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 86–87.

¹⁴⁴⁸ Г. Чremoшник, *Канцелариски и нотарски списи*, 36; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987, 83 (= Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*); С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 214.

¹⁴⁴⁹ J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije, knjiga II. Zapisi notara Tomazina de Savere 1282–1284, Diversa cancellariae I (1282–1284), Testamenta I (1282–1284)*. Monumenta historica Ragusina II, Zagreb 1984, 138 (= J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije II*); С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 213–214.

годишње, под претњом новчане казне у износу од 100 перпера.¹⁴⁵⁰ У складу са тим је и одлука Великог Већа Дубровачке општине од 18. јануара 1326. године према којој је свака барка, која је у периоду од априла и надаље, довозила више од 200 ведара вина на трг у Дријевима и на Дрим, била ослобођена плаћања царине Свете Марије, без обзира колико се на поменути трговима задржавала.¹⁴⁵¹

Током XIV века вино је поред соли представљало главни трговачки артикал на тргу Дријева. Дубровачки трговци продавали су на неретљанском тргу и вино из својих винограда у Стону и на Пељешцу, још пре потпадања ових крајева под дубровачку власт. Мало веће је 26. новембра 1331. године дало дозволу Бене де Гундоли да вино које поседује у Стону и на Пељешцу извезе на Неретву.¹⁴⁵² Неретљанску царину је током дужег времена држао дубровачки грађанин Жоре Бокшић, протовестијар босанског краља, који је посезао за одређеним злоупотребама приликом наплаћивања царине на вино и другу робу, због чега су дубровачки трговци подносили тужбе Малом већу, жалећи се и да им не дозвољава да тргују вином. Одлуком од 26. априла 1397. године прописано је да Жоре Бокшић на име царине може узимати до 2 гроша од вина које из Стона и Пељешца одлази у Босну. За страно вино је могао наплаћивати до 4 гроша по једном каблу, док он сам није смео трговати вином. Такође, одређено је да не сме бранити становницима жупе Луке у којој су се налазила и сама Дријева, да у Стону и Пељешцу набављају вино за сопствене потребе.¹⁴⁵³

Током XIV века на тргу у Дријевима продавано је и вино из јужноиталијанских градова, које је довозено најчешће посредством дубровачких, али и италијанских трговаца. Уговором од 26. јануара 1340. године Никола Менчетић гарантовао је да ће Унуче, син Димитрија са острва Колочепа платити Илији Држићу царину на вино које је донео из Апулије у Неретву, док је Грегор Лимпиковић преузимао гаранцију за

¹⁴⁵⁰ *Monumenta Ragusina. Libri reformationum, tomus V, a. 1301–1336*, ur. J. Gelčić, Zagrabiae 1897, 55 (= *Monumenta Ragusina V*); G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 31; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 66; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 83; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 214.

¹⁴⁵¹ *Monumenta Ragusina V*, 190–191; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 66; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 83.

¹⁴⁵² *Monumenta Ragusina V*, 337; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 66.

¹⁴⁵³ D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 66, 81; видети и: D. Kovačević, *Žore Bokšić dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva*, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XIII*, Sarajevo 1962, 289–310; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 83, 87.

испуњавање свих царинских дужности од стране свог брата.¹⁴⁵⁴ Уговори из прве половине XIV века показују да су дубровачки и италијански трговци доносили на неретљански трг и вино из италијанског града Ортоне. У документу од 11. јула 1342. на трг Дријева приспело је 6 бачви вина из Ортоне, намењене босанском бану или некоме од босанске властеле.¹⁴⁵⁵ Такође, Петар Кабрелус из Венеције је 6. јануара 1344. обећао да ће Николи Менчетићу и Петру Бобаљевићу током фебруара месеца допремити на Неретву 300 кабала вина по неретљанској мери и цени од 5 грошева по једном каблу. Договорено је и да се у периоду од три дана након пристизања вина на Неретву исплата обави одређеном количином житарица.¹⁴⁵⁶

На трг Дријева пристизало је вино и из других италијанских градова. Према уговору од 31. маја 1352. године Милош Станковић је требало да Павлу Гизлићу донесе на Неретву 25 кабала вина „de Bistio“, по цени од 9 грошева по каблу дријевске мере, док је приликом састављања уговора примио 83 перпере и 1,5 грош.¹⁴⁵⁷ Почетком јула исте године на трг Дријева је увезена и одређена количина вина из Франкавиле, по цени од 6 дуката по вази.¹⁴⁵⁸ Неколико година касније забележен је још један случај продаје дубровачког вина на Неретви. Марко Фрадело је 6. фебруара 1355. године постигао договор са Влахом Гредићем, коме је требало да допреми товар вина, смештеног у својој кондури у дубровачкој луци. Такође, било је предвиђено и да Гредић плати вино након истоваара, у износу од 16 грошева за сваку четвртину кабла, рачунајући да 26 грошева чине дукат.¹⁴⁵⁹

У Дријевима се у XIV веку трговало и белим требијанским вином, које је у Дубровнику било посебно цењено. У уговору од 30. јуна 1365. године, Антоније Фошо из Кловије обавезао се Марину Бинчулићу да ће му на трг на Неретви довести 50 ваза

¹⁴⁵⁴ Div. Not. 6 126; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 68; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 83–84.

¹⁴⁵⁵ Div. Canc. 12 f. 104; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 84.

¹⁴⁵⁶ Div. Canc. 14, 74; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 68; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 84.

¹⁴⁵⁷ Div. Canc. 17 f. 43'; D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku*, 424; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 84.

¹⁴⁵⁸ Div. Canc. 17 f. 48; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 84.

¹⁴⁵⁹ Div. Canc. 18 f. 52; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 84.

(*vasa, vasellum*) вина, за које му је одмах требало платити у дукатима.¹⁴⁶⁰ Међутим, од половине 60-их година XIV века, вино из италијанског града Ортоне је све интензивније продавано на дријевском тргу. Масиус де Бона из Ортоне се 12. августа 1368. године обавезао да ће на Неретву довести 29 вазела вина из Ортоне по мери града из кога вино потиче.¹⁴⁶¹ Марин де Лукаро је 13. априла 1397. продао Мароју Вите де Бенеса 200 кабала вина за 100 дуката.¹⁴⁶² У неким уговорима је такође била прецизирана врста вина којим се тргује, па је тако 17. априла 1397. Масиус де Кандиа из Ортоне обећао Утишену Радмиловићу и Никши Декојевићу да ће на неретљански трг довести 30 буради (*vegetes*) доброг белог вина (*boni vini albi orthonensis*) које ће се мерити по мери Ортоне. Након провере квалитета вина, исплату од 5 дуката по сваком модију мере, требало је обавити у дукатима, рачунајући 30 грошева у једном, 6 дана након што вино буде приспело на Неретву.¹⁴⁶³ Крајем XIV века на Дријева је пристизало и вино из италијанског града Реканата, одакле је према уговору од 12. фебруара 1382. године, син дубровачког канцелара на повратку из Апулије требало да донесе одређене количине вина на Неретву.¹⁴⁶⁴

Сачувани уговори о трговини вином показују да се на тргу Дријева крајем XIII и током првих деценија XIV века продавало вино произведено на ужем дубровачком подручју, као и оно из Стона и Пељешца, да би се током 40-их година највише трговало италијанским, првенствено апулијским, венецијанским, и ортонским вином. Током 50-их година XIV века на неретљанском тргу јавља се вино које је потицало из непознатог места – „*de Bistio*“, као и из Франкавиле, при чему је поново долазило и до извоза дубровачког вина. Средином 60-их година XIV века, поред вина из Кловије, посебно место добија вино из Ортоне, које је пристизало на Дријева и крајем столећа, када се у једном уговору јавља и оно допремано из Реканата.¹⁴⁶⁵ Из Ортоне, Кловије,

¹⁴⁶⁰ Div. Canc. 20, 31; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 68; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 84.

¹⁴⁶¹ Div. Canc. 21, 119'; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 68; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 84.

¹⁴⁶² Исто, 68; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 84.

¹⁴⁶³ Div. Canc. 32, 39; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 68; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 84.

¹⁴⁶⁴ Div. Canc. 25, 60–61'; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 68; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 84.

¹⁴⁶⁵ Исто, 85.

“de Bistio” и Венеције увожене су највеће количине вина, у уговорима редовно изражаване у одређеним мерама, за разлику од вина са дубровачког подручја, из Стона, Апулије и Франкавиле, које је допремано у бурадима (*veges, vegetes*) неодређене величине, која се могла кретати од 30 до 80 ведара, што не дозвољава да се укупан промет вина, познат на основу уговора, изрази у литрама.¹⁴⁶⁶ Према прорачунима на основу сачуваних трговачких уговора, израчунато је да је током XIV века количина вина увезеног на дријевски трг износила минимум 70.151–86.761 литара, при чему треба имати у виду да одређене мере нису могле бити изражене у литрима, док је вероватно да ни вино које је довозено у Дријева није увек било евидентирано, па је и сам прилив морао бити много већи.¹⁴⁶⁷

Вино су на тргу Дријева обично куповали дубровачки трговци и властела, док су њиме у почетку несметано трговали и закупци дријевске царине. О томе сведочи случај од 22. децембра 1351. године у коме је Видош Леснић тражио од дубровачког суда да му се од имања покојног Петра Бобаљевића, некадашњег цариника у Дријевима, исплати новчана сума од 65 перпера, која му припада на име дуга за вино које је некада био продао закупцу царине на неретљанском тргу.¹⁴⁶⁸ Вино су до трга у Дријевима најчешће превозили сами продавци, док је у уговорима често био предвиђен рок утовара и истовара, који се кретао од 3 до 8 дана. За непоштовање рока плаћала се лежарина која је према уговору из 1382. године износила 1 златник, односно један дукат по дану.¹⁴⁶⁹ Трговцима који су довозили вино на Дријева стално је претила опасност од познатих неретљанских гусара. Уговором од 6. јула 1352. године цариници – златар Симо Стефанић и Ратко Сумањић, обећали су да ће двојицу трговаца из Франкавиле, када буду доносили вино заштитити од напада гусара на Неретви.¹⁴⁷⁰ Уговори из 1365. године показују да су се наручиоци вина обавезивали да ће барке које су довозиле вино штитити од тренутка њиховог упловљавања у Неретву до пристизања на Дријева, као и приликом повратка, од трга до поновног уласка у Јадранско море.¹⁴⁷¹

¹⁴⁶⁶ Исто; D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku*, 424–425.

¹⁴⁶⁷ Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 85.

¹⁴⁶⁸ Исто, 86.

¹⁴⁶⁹ Div. Sanc. 25 f. 60'; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 86.

¹⁴⁷⁰ Div. Sanc. 17 f. 46; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 86.

¹⁴⁷¹ Div. Sanc. 20 f. 31–31'; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 86–87.

Уговори су могли садржати и гаранцију продавца да ће свом клијенту испоручити вино доброг квалитета, које не садржи додатне супстанце. У наведеном уговору о увозу млетачког вина из 1344. године, Млечанин Петра Кабрел је обећао Николи Менчетићу и Петру Бобаљевићу да ће им на трг Дријева довести чисто вино, без воде и сирћета, односно „vinum netum versia aceto muffa et aqua“.¹⁴⁷²

Цене које су познате из сачуваних трговачких уговора показују да је вредност вина варирала у зависности од периода, места извоза и мера којим је одмеравано. У временском распону од 1344. до 1365. године на тргу Дријева се за вино из различитих италијанских градова, одмерено дријевском мером, плаћало од 5 до 12 грошева: из Венеције 1344. – 5 грошева, „de Bistio“ 1352. – 9, из Кловије 1365. – 11 и из Ортоне 1368. – 12 грошева. Посматрајући вредност вина по једном дријевском каблу у периоду од 1344. до 1365. године, запажа се релативно уједначен пораст цена, премда се мора имати у виду да се ради о вину које потиче из различитих градова.¹⁴⁷³ Са друге стране, у случају вредности четвртине дубровачког кабла вина, забележен је пад са 16 грошева 1355. на 12 грошева 1365. године. Познато је и да је једна ваза вина из Франкавиле 1352. коштала је 6 дуката, док је један ортонски модиј вина из истоименог италијанског града, у оба позната случаја цена продаје на Неретви 1368. и 1397. године вредео 5 дуката.¹⁴⁷⁴

Поједини уговори предвиђали су плаћање вина другом робом, као у случају 300 кабала вина из Венеције које је 1344. године требало компензовати одређеном количином жита, рачунајући да један неретљански кабал вина вреди 5 грошева.¹⁴⁷⁵ Наплата вина се обично обављала после истовара у луци или неколико дана након простизања робе, док се у појединим случајевима део плаћао унапред, у тренутку састављања уговора о купопродаји.¹⁴⁷⁶ Вино је са друге стране коришћено и као средство плаћања или наплате дуга, као у случају трговца из Љубиња који је дубровачком кредитору требало да плати 140 мера доброг црног вина.¹⁴⁷⁷

¹⁴⁷² Div. Sanc. 14, 74; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 86, напомена 25.

¹⁴⁷³ Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 85.

¹⁴⁷⁴ Исто, 86.

¹⁴⁷⁵ Div. Sanc. 14, 74; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 68; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 86.

¹⁴⁷⁶ Исто, 86.

¹⁴⁷⁷ Deb. Not. 26 f. 34; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 223.

Током XV века на Дријева је у највећој мери увожено дубровачко вино са најужег градског подручја, као и оно из Стона и Пељешца. У циљу спречавања конкуренције и заштите извоза вина из Астареје, односно најстаријих дубровачких поседа, Мало веће је 1398. године донело строге мере које су се тицале извоза вина из Стона и Пељешца на трг Дријева, мада појединости о томе шта су тачно подразумевале нису познате. Познато је да је Жоре Бокшић тужио одређене трговце јер су у време бербе довозили вино из Стона на неретљански трг, након чега им је Дубровачко Велико веће, 21. новембра исте године, дозволило да дођу у Дубровник како би се оправдали.¹⁴⁷⁸

Одлуком Великог већа од 8. јуна 1402. године, Дубровчани су регулисали услове извоза вина са одређених острва и полуострва Пељешац у Неретву и Крајину током трајања бербе грожђа. Заправо од 15. августа до празника Светог Михајла, 28. септембра, био је забрањен извоз вина из Стона, са Пељешца, Мљета и Ластова. Барке које су у то време одлазиле у Неретву и Крајину имале су дозволу да товаре вино на мору према Дријевима и да га слободно носе након плаћања уобичајене царине у Дријевима и Крајини. Уколико би неко након бербе хтео да узима вино из Стона и Пељешца, или са острва Ластова и Мљета, да би то исто вино однео на трг Дријева, у Крајину или негде другде где извоз није био забрањен, морали су узети „*unam poliscam*“ од стонског кнеза, капетана или других службеника у месту где се вино товари. Ову исправу показивали су судијама на Неретви, који су им потом издавали својеврсну потврду са записаним подацима о количини вина коју су довели. Потврду коју би добили на тргу у Дријевима морали су затим да покажу у месту где су били утоварили вино.¹⁴⁷⁹

Петнаест година касније, дубровачка влада је поново била приморана да забрани извоз вина из ових крајева на Дријева у време трајања бербе грожђа. Одлуком од 22. децембра 1417. године, неретљанским трговцима је још једном изричито забрањен увоз стонског и пељешког вина у периоду од 15. августа до 28. септембра, уз савет да се на време опскрбе неопходним количинама. Током трајања бербе вино се у изузетним случајевима могло увести из Стона и Пељешца једино уз дозволу дубровачког Великог

¹⁴⁷⁸ D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 66; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 87.

¹⁴⁷⁹ D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 67; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 87–88.

већа.¹⁴⁸⁰ Упркос забранама и даље је извозено са овог дела дубровачког подручја, о чему сведочи и одлука Великог већа од 16. септембра 1427. о заплени барки које су током бербе пловиле од Неретве ка Стону и Пељешцу ради увоза вина.¹⁴⁸¹

Случајеви куповине вина у другим местима ради продаје на дријевском тргу забележени су и крајем друге деценије XV века. Међу трговцима који су набављали вино изван Стона и Пељешца најбоље је позната активност Марка Баусовића коме је Марин Ђорђић 16. фебруара 1419. године продао 250 кабала вина у Трстивници, по цени од 8 грошева по каблу¹⁴⁸², док је од Андрије Вучетића 27. марта 1423. купио чак 1000 кабала вина из истог места, по нешто нижој цени од 5 грошева по једном каблу.¹⁴⁸³ С обзиром да ни након две и по године није намирио своја дуговања, трговац Марко Баусовић је пресудом дубровачког суда од 20. октобра 1425. морао исплатити Андрији Вучетићу дуг за 675 кабала вина.¹⁴⁸⁴

Дријевски трговци су вино за потребе трговине набављали и од дубровачких племића, попут Мараса Богдана Спинтре који је 10. новембра 1422. од Дубровчанина Николе Гулетића купио 200 кабала вина у вредности од по 4 гроша.¹⁴⁸⁵ У XV веку је на тргу у Дријевима поред вина из Стона, Пељешца и Трстивнице довожено и вино са острва. Половином 1423. Петар Примовић обраћао се дубровачкој влади у вези са извозом вина са Брача, док је Франческо са Корчуле одлуком дубровачког Умољеног већа од 11. марта 1411. године добио дозволу да може извести вино на дријевски трг, у количини од 400 кабала.¹⁴⁸⁶ Јуније Јакоби и Антоније Гучи из Ортоне жалили су се 12. августа 1423. да су приликом уласка у Неретву, са својом барком којом су превозили вино на дријевски трг, били жртве пљачке тамошњих трговаца.¹⁴⁸⁷

И поред забрана о увозу вина из Стона и Пељешца током трајања бербе, дубровачка влада је настојала да на дријевском тргу сузбије трговину вином које је долазило из других крајева. Настојећи да осигура продају првенствено стонског и

¹⁴⁸⁰ Исто, 210–211.

¹⁴⁸¹ Cons. Maius III f. 177'; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 211.

¹⁴⁸² Div. Not. 12 f. 298'.

¹⁴⁸³ Div. Not. 13 f. 318'.

¹⁴⁸⁴ Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 211.

¹⁴⁸⁵ Исто, напомене 13, 14.

¹⁴⁸⁶ Исто, напомена 15.

¹⁴⁸⁷ Исто, напомена 16.

пељешког вина, дубровачка влада је 7. маја 1423. укинула наплату царине на вино са полуострва, приликом његовог увоза у крајеве жупе Луке. Ова мера је аутоматски угрозила пословање домаћих трговаца и несметану продају сопственог вина, с обзиром да се укидањем царине становницима самих Дријева више исплатила куповина вина са дубровачког подручја.¹⁴⁸⁸ Одлука од 27. марта 1433. године била је још ригорознија, с обзиром да је становницима Дријева наметнуто да на трг могу увозити искључиво пељешко вино.¹⁴⁸⁹ Из истог разлога, дријевским трговцима је 1451. и 1452. године било дозвољено да од сопствених дужника из Стона и Пељешца могу узимати вино на име исплате дуга, које су потом продавали у Дријевима и Цавтату.¹⁴⁹⁰ Одлуком од 18. децембра 1464. прописано је да им вино стечено на тај начин нико не сме одузети и заплени. Тек у случају да у Стону и Пељешцу нису могли прибавити целокупну количину вина која им је била потребна, дријевским трговцима је остављана могућност да га могу купити у другим крајевима.¹⁴⁹¹

У XV веку на дријевском тргу се настављало са кријумчарењем, које су обично предузимали дубровачки поданици којима је трговина вином била забрањена. Са друге стране, дешавало се да закупци царине заплене вино, које заправо није било предмет кријумчарења, као у случају Марина Геталдића коме је 1421. године бесправно одузето 75 посуда вина, због чега је Петар Примовић осуђен на затворску казну. Дријевски цариници вршили су и друге злоупотребе, па су тако самоиницијативно процењивали вредност вина које се продавало на тргу.¹⁴⁹² Након жалбе жене босанског племића Павла Ђурђевића од 25. октобра 1436. године, упућене дубровачком кнезу поводом поменутог прекршаја, цариницима у Дријевима је забрањено да сами одређују цену вина приликом продаје на тргу.¹⁴⁹³

¹⁴⁸⁸ Исто, 212 (Lam. de For. V f. 169'). Царина од вина допреманог из Стона и Пељешца је у потоњем периоду поново узимана. У одлуци дубровачког Већа умољених од 9. децембра 1437. године, дубровачким официјалима који су вршили контролу царинских рачуна у Дријевима налагано је да утврде и вредност стонског и пељешког вина у циљу одређивања царине приликом увоза. Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 212.

¹⁴⁸⁹ Исто, напомена 6.

¹⁴⁹⁰ Cons. Rog. 12 f. 193, 220'; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 211.

¹⁴⁹¹ Исто, 211, напомена 9.

¹⁴⁹² Исто, 127, 212.

¹⁴⁹³ Исто, 212, напомена 26.

На основу дубровачких уговора који садрже податке о количинама вина израчунато је да је у XV веку на дријевски трг увежено око 233.644–260.489 литара, што је око три пута више од процењене количине увоза у XIV веку (70.151–86.761), премда је и ова количина сигурно била доста већа. О интензивној трговини вином на неретљанском тргу сведоче и сачувани документи друге врсте, који говоре о његовом одузимању, као и о томе да су трговци вино често остављали у наслеђе својим потомцима.¹⁴⁹⁴

У пределима доње Неретве Дубровчани су извозили стонско и пељешко вино и на трг Брштаник, јужно од данашњег Опузена, где је 1383. године краљ Твртко I подигао тврђаву Светог Михаила.¹⁴⁹⁵ Дубровачка колонија у Брштанику основана је 1386. године, док је царину држао Дубровчанин Тадеј Флорентинац, који се 20. јуна 1388. године обавезао општини да ће сваке године извозити најмање 2000 ведара вина из Стона и Пељешца, под претњом казне од 3 гроша по ведру, док је од општинских власти добио зајам од 1000 дуката.¹⁴⁹⁶ Новембра 1395. дубровачка влада је наредила расељавање своје колоније, највероватније желећи да сву трговину усмери на дријевски трг и онемогући конкуренцију, након чега се у Брштанику помиње једино тврђава, док трг више није био обнављан.¹⁴⁹⁷ За дубровачке трговце је за тргом Дријева по важности долазио Некрањ, смештен на левој обали Неретве и десној обали Купе, који је представљао важну тачку на путу *via Narentae*. У Некрању се током XV века убирала царина на робу коју су каравани носили у унутрашњост Босне, што упућује на претпоставку да се овде налазио и трг.¹⁴⁹⁸ Половином 1427. забележен је и случај према коме су закупци царине у Некрању, Налко Хранковић и Марин Шишић, такође ометали локалне трговце који су преносили вино у унутрашње крајеве Босне.¹⁴⁹⁹ Вино се у Хумској земљи половином XIV века продавало и на тргу Слано, о чему сведочи уговор од 16. септембра 1347. године.¹⁵⁰⁰

¹⁴⁹⁴ Исто, 211–212, напомена 18.

¹⁴⁹⁵ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 25, 72.

¹⁴⁹⁶ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике II*, Београд 1964, 585–586 (= М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике II*); D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 77.

¹⁴⁹⁷ Ђ. Тошић, *Брштаник у средњем вијеку*. Годишњак друштва историчара БиХ, 21–26, Сарајево 1976, 38.

¹⁴⁹⁸ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 153–154.

¹⁴⁹⁹ Cons. Rog. IV f. 21'; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 212.

¹⁵⁰⁰ Div. Sanc. 15 f. 31'; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 154.

5. 3. 4. Трговина вином на простору Требиња

Дубровчани су врло рано почели да извозе вино и у крајеве Требиња, одакле су каравани одлазили даље у унутрашњост српских и босанских земаља. Људи из Требиња често су нападали дубровачке трговце који су преко њихове земље односили робу у пределе средњовековне Србије и Босне, отимали им вино и остале производе, наносећи им и телесне повреде.¹⁵⁰¹ О извозу вина из Дубровника преко Требиња сведоче тужбе поводом напада на дубровачке трговце на Лесној или Железној плочи у Бргату у Жупи, на територији Травуније, где су Дубровчани поседовали винограде за које су некада плаћали могориш. Иван Печињежић пријавио је 1280. дубровачком кнезу да су му на Лесној плочи отета два коња натоварена робом, о чему су сведочили Обрат из Градца и Првослав Радојевић, коморник краљице Јелене у Требињу, док се међу пописаном робом налазила и одређена количина вина.¹⁵⁰²

У истрази спроведеној 11. септембра 1284. године, извесни Гуња Драгославић Блакус пожалио се да је на путу за Склавонију, односно Србију, опљачкан на Лесној плочи од стране Милбрата, чувара винограда Трифуна де Јуде, и његових људи, који су му између осталог отели и товар вина, премда се у документу не открива место до кога је требало отпремити робу.¹⁵⁰³ Крзнар Храниша жалио се 12. децембра 1284. године да је са својим другом Радником опљачкан у месту Уберт у Травунији од стране људи жупана Твртка – Групше Томића и Михајла Ватолијевића, који су им отели и вино у вредности од 7 грошева.¹⁵⁰⁴ Током средњег века трговина вином обављала се и у самом Требињу, о чему сведочи дубровачки уговор од 13. марта 1440. у коме се наводи да је Радован Дабижиновић опљачкан у Требињу, „на месту где се продаје вино“.¹⁵⁰⁵

Дубровачки уговори из прве половине XV века показују да је требињска властела често увозила квалитетно вино из Стона и Пељешца, вероватно ради личног ужитка.¹⁵⁰⁶ Иако су Љубибратићи, представници најугледније требињске властеле,

¹⁵⁰¹ Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 235–236.

¹⁵⁰² Г. Чремошник, *Канцелариски и нотарски списи*, 23–24.

¹⁵⁰³ Исто, 187–191.

¹⁵⁰⁴ Исто, 138; Ј. Луčić, *Spisi dubrovačke kancelarije, knjiga III*, 73.

¹⁵⁰⁵ Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 231, нап. 108 (Lam. de For. XIII f. 184); Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978, 271.

¹⁵⁰⁶ Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 228.

Дубровчанима стварали многе неприлике током рата са војводом Радосавом Павловићем, Љубиша Богданчић, један од представника ове породице, одлазио је у Дубровник како би увезао вино за личне потребе.¹⁵⁰⁷ Такву дозволу добио је и 14. јуна 1424. године, како би у Стону набавио 20 ведара вина.¹⁵⁰⁸ Прибил Милкусовић, припадник Куделиновића, најстаријег рода Љубибратића, и Јунко Мурић добили су 25. фебруара 1427. године дозволу од Великог већа Дубровачке републике да могу заједно купити у Стону или на Пељешцу 80 ведара вина, које ће преко Обода пренети у Требиње,¹⁵⁰⁹ док је Добруши Јунку и Прибилу Љубибратићу 24. марта 1430. дозвољено да из Стона извезу 100 ведара вина.¹⁵¹⁰ Паоко Добрушковић, такође из рода Љубибратића је непосредно пред рат са херцегом Стефаном Вукчићем Косачом, јануара 1451. године добио дозволу да из Стона извезе 100 ведара вина.¹⁵¹¹ Богданчићи су такође наставили да увозе стонско вино, па је тако Радоје Љубишић 1438. и 1443. године извозио вино са дубровачког подручја¹⁵¹², док је 7. августа 1462. Велико веће одобрило Љубенку Љубишићу куповину вина у Стону.¹⁵¹³

Иако је Дубровник располагао великим количинама вина са својих територија, услед различитих чиниоца могло је доћи до несташице, због чега је увожено најчешће из јужноиталијанских градова, али и из залеђа, са простора српских и босанских земаља. До несташица вина долазило је услед неродних година, последица куге (нарочито оне из 1347/48, 1363. и 1373.) и других болести, које су доводиле до опадања броја становника, а тиме и до стагнирања привредних делатности.¹⁵¹⁴ Дефицит је могао бити остварен и због веће потрошње вина, упада стоке и наношења штете, али и захваљујући ратним приликама услед честих пустошења од стране краљевске војске, а касније и обласних господара из дубровачког залеђа. Дубровачка општина је 23. априла 1327. године, плашећи се да ће краљ Рашке или његови људи заратити против

¹⁵⁰⁷ Исто, 209.

¹⁵⁰⁸ Cons. Maius 3 f. 149; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 21 (= М. Динић, *Хумско-требињска властела*).

¹⁵⁰⁹ Cons. Maius. 3 f. 153; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 19.

¹⁵¹⁰ Cons. Maius. 4 f. 81.

¹⁵¹¹ Cons. Maius. 9 f. 166'; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 18.

¹⁵¹² Cons. Maius. 5 f. 227' (15.09.1438); 7 f. 111' (28.06.1443), 150 ведара; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 22.

¹⁵¹³ Исто, 23.

¹⁵¹⁴ D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 46, 69.

Дубровника и нанети штете виноградима у Астареји, одобрила власницима страдалих винограда да могу увести страног вина у количини у складу са процењеном штетом. Опасност од пустошења дубровачких винограда постала је још већа након смрти цара Душана и самосталних акција властеле у залеђу.¹⁵¹⁵

Дубровачки виногради посебно су страдали током рата са великим кнезом Војиславом Војиновићем 1361. године, тако да је општина већ током маја месеца одобрила увоз од 2000 ведара вина. У септембру и децембру такође је бирала по петорицу племића зарад процене штете у виноградима у Жупи и Шумету, које су обрали људи Војислава Војиновића.¹⁵¹⁶ Општинске власти именовале су посебне службенике „*officiales super provisione vini*“, задужене за контролу количине вина у граду, који су морали обавестити представнике комуне у случају несташице.¹⁵¹⁷ Виногради на простору дубровачке Астареје често су страдали и од стране жупана Николе Алтомановића, тако да је дубровачка општина 1370. године доделила већи број дозвола својим поданицима за увоз страног вина¹⁵¹⁸, док су у марту 1372. били приморани да својим грађанима забране подизање винограда у Жупи.¹⁵¹⁹

Судећи према сачуваним дубровачким документима, Дубровник је у време несташице вино најчешће увозио из Стона и Пељешца и из италијанских градова, мада су забележени и случајеви допремања из залеђа.¹⁵²⁰ Почетком јуна 1347. године официјали за вино известили су општинске власти да тренутна количина вина у граду може потрајати најдаље до августа, због чега је дозвољено да се у Дубровник увезе највише 100 судова вина, који ће моћи да се продају тек након потрошње постојећих залиха. Лоренцо де Веникола прихватио је да за потребе општине донесе увезе 50

¹⁵¹⁵ *Monumenta Ragusina V*, 239–240; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 47.

¹⁵¹⁶ *Monumenta Ragusina III*, 119, 150, 161; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 47, 72–73.

¹⁵¹⁷ N. Lonza – Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392*, 187, 190, 192, 213, 222, 228; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 69.

¹⁵¹⁸ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике II*, 199, нап. 55; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 48–49.

¹⁵¹⁹ Исто. Ширење жупана Николе Алтомановића, који је настојао да уз помоћ Венеције заузме Стон и Пељешац, реметило је и трговину на дријевском тргу, тако да је Дубровачка република 1368. године наредила трговцима у Дријевима да напусте трг и пређу на дубровачку територију, док су једино тројица остала како би распродала со и вино. *Monumenta Ragusina IV*, 113; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 69; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 52.

¹⁵²⁰ Видети детаљно: D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 69–78.

судова „de bono vino de Tribina“, под претњом казне од 100 перпера, тако да је вероватно да се у овом случају радило о вину из Требиња.¹⁵²¹

Упркос напорима цариника, Дубровчани су често посезали за кријумчарењем вина из залеђа зарад продаје у крчмама. Самим тим, дубровачке власти су биле приморане да 16. јула 1414. године забране куповину вина у Ободу, Конавлима, Драчевици, Требињу, Попову и Суторини. Казна за кријумчарење из поменутих крајева подразумевала је новчану глобу од 100 перпера или три месеца затвора и одузимање вина.¹⁵²² И поред прописане забране, куповина вина ван дубровачког подручја очигледно није могла бити спречена, с обзиром да су се у пролеће 1439. године одређени људи из Затона састали како би се договорили о кријумчарењу вина.¹⁵²³ Дубровачка република је и даље повремено одобравала увоз вина из залеђа, па је тако према одлуци Великог већа од 21. марта 1441. године у Дубровник требало увести осам кабала вина са дријевског трга.¹⁵²⁴

5. 3. 5. Трг Свети Срђ на Бојани и царина на Дриму

Поред трга у Дријевима, Дубровчани су почетком XIV века извозили велике количине вина и на Дрим, тачније на место преко пута Дања где је постојала царинарница са бродом – прелазом на реци. Према поменутој одлуци Малог већа од 30. јула 1303. године сваки Дубровчанин који би узео у закуп српску царину на Дриму требало је да сваке године до дана Светог Михајла извезе 3000 ведара вина.¹⁵²⁵ Обим планираног извоза био је три пута већи од оног који је требало остварити у Дријевима, што значи да су крајеви до којих је водио пут долином Дрима представљали веће тржиште од оног у залеђу дријевског трга. Извоз дубровачког вина на Дрим настављен је и током прве половине XIV века, о чему сведочи одлука Великог Већа од 18. јануара

¹⁵²¹ Div. Canc. 15, f. 3'; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 70.

¹⁵²² Б. Недељковић, *Liber viridis*, 144; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 81.

¹⁵²³ С. Новаковић, *Село*, 225; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 81.

¹⁵²⁴ Cons. Mai. 6 f. 93; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 212.

¹⁵²⁵ *Monumenta Ragusina. Libri reformationum, tomus V, a. 1301–1336*, ur. J. Gelčić, Zagrabiae 1897, 55 (= *Monumenta Ragusina V*); G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 31; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 66; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 83; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 214.

1326. године о неузимању царине од трговаца који су у периоду од априла и надаље на баркама довозили више од 200 ведара вина на Дрим и трг у Дријевима.¹⁵²⁶

Током XIV и XV века велике количине италијанског, ортонског вина довожене су на трг Светог Срђа на Бојани. Извесни Первенус из Ортоне закључио је 6. августа 1306. године уговор са Јунијем де Фуско, коме се обавезао да ће му до Светог Срђа својом лађом превести 36 ваза белог вина за цену од 6 грошева по сваком суду, док је наплату требало обавити 5 дана након довожења вина.¹⁵²⁷ На Светом Срђу је Дубровчанин Сергол Бунић имао и своје трговачко друштво, задужено за продају вина. Дубровчани или становници саме Ортоне довозили су вино из овог италијанског града до Светог Срђа, где га је Сергол Бунић куповао и затим даље продавао на тргу са својим ортацима. У уговору од 1. јула 1334. један дубровачки трговац продао је Бунићу 15 судова вина из Ортоне које је држао у дубровачкој луци и које је требало о свом трошку и ризику да одвезе у Свети Срђ.¹⁵²⁸ Према другом уговору скопљеном 13. маја 1336. године, Никола де Калемани из Ортоне такође је требало да Серголу Бунићу донесе девет буради питког вина из Ортоне („novem vegetes planas vino de Ortona“).¹⁵²⁹

На Светом Срђу вином су трговали и трговци из Шибеника, као Дамјан Канко који је 7. јуна 1349. обећао Циву Матеју де Ђорђо да ће му до 8. јула исте године својом барком довести на Свети Срђ 60 ваза вина из Ортоне и другог најбољег вина, по цени од 6,5 дуката по вази, под претњом казне од 100 дуката. Договорено је и да ће Дамјану одмах бити исплаћен новац уколико доведе вино до назначеног рока, у супротном би сносио казну од 100 перпера.¹⁵³⁰ Велике количине вина које су продаване на тргу Светог Срђа условиле су и успостављање високе царине која је крајем XIV и почетком XV века износила 320 перпера годишње. Наведени износ подразумевао је царину за крчму, али и за вино које је пристизало на Свети Срђ. О томе сведочи и уговор из 1419.

¹⁵²⁶ *Monumenta Ragusina V*, 190–191; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 66; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 83.

¹⁵²⁷ Div. Canc. 4, 122'; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 68.

¹⁵²⁸ Div. Canc. 10, f. 179; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 68.

¹⁵²⁹ Div. Canc. 12, f. 223'; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 68.

¹⁵³⁰ Div. Canc. 16, 93; L. Thalloczy, C. Jireček, E. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia II*, Vindobonae 1918, 18; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 68.

године којим се у закуп даје и таверна Светог Срђа, али и одређена количина вина.¹⁵³¹ Дубровчани су крајем XIV века извозили вино и у Улцињ, па је уговором од 29. марта 1393. године договорено да ће Марин Петри купити 18 ваза вина од једног дубровачког трговца.¹⁵³²

Царина на Дриму, трг Свети Срђ на Бојани и Улцињ налазили су се на Зетском путу (Via Zente), једној од најважнијих траси којима су људи и роба из Дубровника пристизали у унутрашње крајеве Србије. Дубровачки извори показују да су на ове тргове извожене и царине велике количине дубровачког и страног вина, одакле су вероватно, посредством домаћих или страних трговаца, биле одношене даље у унутрашње делове Србије, у којима је виноградарство током XIV века тек добијало јачи замаха.

*

Као што се може видети на основу досадашњег излагања, вино са дубровачког и которског подручја извожено је у другој половини XIII века на трг Брсково, који је у то време представљао највеће рударско насеље средњовековне Србије. Од краја XIII столећа Дубровчани су извозили вино домаће производње на трг Дријева на Неретви и у крајеве Требиња, док је током XIV и XV века на дријевском тргу интензивирана продаја вина које је потицало са најужег дубровачког подручја, са полуострва Пељешац и из италијанских градова. Почетком XIV века Дубровчани су извозили велике количине вина на Дрим, док се крајем столећа на тргу Светог Срђа на Бојани, посредством посебног дубровачког трговачког друштва, интензивно трговало ортонским вином.

Када је реч о домету трговине вином из приморских крајева у унутрашњост, потребно је напоменути да се вино из Дубровника копненим путем сигурно није могло преносити у крајеве Србије који су се налазили на великој удаљености, с обзиром на високе трошкове транспорта, тежину производа, као и на опасност од кварења. На основу појединих познатих цена види се да је транспорт од Дубровника до Фоче за један коњски товар коштао 3,5–5 перпера, док би цена преноса до удаљенијих

¹⁵³¹ Исто, 68–69; М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396–1479)*, Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 162 (= М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396–1479)*).

¹⁵³² Div. Canc. 30, f. 8; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 67.

одредишта била доста виша.¹⁵³³ Тежина једног коњског товара кретала се од 108 до 178 kg, што би значило да је један коњ носио највише 8 великих (1 = око 22 литра) или 9 малих ведара вина (1 = 19,25 литара).¹⁵³⁴ У другој половини XIV века литар вина је на подручју Дубровника био за трећину или четвртину скупљи од литра пшенице, с обзиром да је ведро вина коштало 11 динара, док је копел пшенице стајао 5,5–7,5 динара. С обзиром да је један копел тежио 16,4 литара, а ведро 19,25 или приближно 22 литра, произилази да је литар вина коштао отприлике исто колико и 1,25 литара пшенице.¹⁵³⁵ Пренос једног ведра вина из Дубровника до централних или источних крајева средњовековне Србије коштао би сигурно бар два или три пута више.¹⁵³⁶

У другој деценији XV века цена једног ведра вина била је готово једнака цени једног копела пшенице, што значи да је литар вина коштао мање од литра пшенице. Без обзира на промену односа цена, транспорт великих количина вина дубоко у унутрашњост српских крајева био је отежан и другим факторима. Са друге стране, виноградарство је у Србији до почетка XV века већ добило снажан замах, проузрокујући производњу великих количина домаћег вина које се продавало у градским и трговачким насељима. У најближој околини Новог Брда велика производња вина доносила је вишкове који се нису могли лако продати, тако да су и потребе за увожењем страног производа ове врсте биле знатно мање.¹⁵³⁷

Краљ Душан је, највероватније 1335. године, на панађурима у Грачаници, Пологу и Призрену дубровачким трговцима одузео робу коју су чиниле тканине и вино. С обзиром да су кредитори дубровачких трговаца били Млечани Николето Сињоло, Николето Балдела и Николето Квирино, могуће је да се радило о венецијанским тканинама и вину које су Дубровчани увозили у Србију.¹⁵³⁸ У случају вина могло се радити и о одређеној количини са српских тргова, које су Дубровчани куповали за своје потребе или ради препродаје. Српске власти су 1440. године у Новом Брду заплениле дубровачком трговцу Прибисаву Радиновом три бурета вина, које је био склонио

¹⁵³³ М. Благојевић, *Земљорадња*, 112.

¹⁵³⁴ М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 86, 88, 91; М. Благојевић, *Земљорадња*, 112.

¹⁵³⁵ D. Dinić–Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku*, 242; D. Dinić–Knežević, *Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku*, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 10 (1967) 119, 123–124; *Ista, Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 62–63.

¹⁵³⁶ М. Благојевић, *Земљорадња*, 112.

¹⁵³⁷ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 51; М. Благојевић, *Земљорадња*, 112.

¹⁵³⁸ Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 70, 123 (напомена 31).

бежећи под налетом Турака, мада порекло овог вина није познато.¹⁵³⁹ Дубровчанин Михајло Лукаревић трговао је вином у Новом Брду, о чему говоре подаци садржани у његовој пословној књизи из 1439. године, док се вино налазило и међу имовином појединих дубровачких трговаца у српским колонијама.¹⁵⁴⁰ Дубровачке колоније засноване у развијеним градовима средњовековне Србије имале су карактер трајније насељености, док су њихови чланови обично поседовали разне земљишне поседе, између осталог и винограде, из којих су добијали вино које су вероватно продавали на градским трговима.

У северним крајевима, може се засигурно рећи да је вино из Дубровника извожено Неретљанским путем у подрињски рударски басен, као у већ помињаном случају из лета 1446. године када је Дубровчанин Ђурађ Витковић донео у рудник Зајачу шест товара вина (*salme 6 de vin in Xaza*).¹⁵⁴¹ У северозападним крајевима средњовековне Србије, Дубровчани су у XV веку трговали вином и у Руднику, где су српске власти 1428. године одузеле два ведрa вина служи неког Дубровчанина.¹⁵⁴²

Вино које је увозено за потребе владара и властеле, или је одношено на поклон, за трговце је сигурно било исплативије и у случајевима када се преносило у удаљене крајеве, с обзиром да се радило о квалитетнијем и луксузнијем, а самим тим и скупљем производу. Још је Стефан Немања 1190. године послуживао и даривао немачког цара Фридриха Барбаросу и његову свиту вином, медовином, поклонима у ситној и крупној стоци, међу којима су се налазиле и егзотичне животиње са Јадрана, одакле је можда потицало и само вино које је изношено на трпезу, с обзиром да виноградарство крајем XII века у Србији још увек није било развијено.¹⁵⁴³ Познато је да су српски владари набављали италијанску малвасију за своје потребе, па је тако кнез Лазар годину дана пре Косовске битке тражио дозволу за увоз овог вина из Венеције. Одлуком млетачког сената од 17. априла 1388. године одобрено је да се „краљу рашком“ извезе одређена

¹⁵³⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 759.

¹⁵⁴⁰ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, Београд 1957, 57, 61, 90; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 759.

¹⁵⁴¹ М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 29; Исти, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 759.

¹⁵⁴² Исто.

¹⁵⁴³ А. Узелац, *Крсташи и Срби (XI–XII век)*, 160–162.

количина малвасије у вредности од 200 дуката.¹⁵⁴⁴ Цењена малвасија са венецијанских поседа конзумирана је и на двору деспота Ђурђа Бранковића.¹⁵⁴⁵

5. 4. Трговина вином у унутрашњим српским земљама

Са интензивнијим развојем виноградарства у унутрашњим српским земљама током XIV века оствариване су и одређене количине вишкова вина које су се могле изнети на тржиште. Вином се трговало у већим градским и трговачким насељима, нарочито у оним у чијој су околини узгој винове лозе и производња вина достигли посебно широке размере. Трговина вином у градовима и трговима унутрашњих крајева средњовековне Србије позната је у највећем броју случајева на основу манастирских повеља. С обзиром да су манастири најчешће располагали већим бројем винограда на својим властелинствима и да се монашко братство као заједница, за разлику од инокосних породица, није увећавало, богатије црквене установе остваривале су велике вишкове вина које се продавало на оближњим недељним трговима, као и приликом одржавања годишњих сајмова (панађура) на дан манастирских празника.

С обзиром на бројне виноградарске површине на властелинству Светог Ђорђа Скоропостижног у околини Скопља, Поречу и Горњем и Доњем Пологу, манастир је располагао великим количинама вина које су изношене на недељне тргове и панађуре. На манастирском властелинству постојао је један стални недељни трг у селу Брод у Поречу, док је поред прихода од трга манастиру припадао и доходак од панађура, који се одржавао 8/21. септембра на дан Мале Госпојине (рођења Богородице) код сеоске цркве Свете Богородице Епискеписис. Приходи од трговине и годишњег вашара у селу Брод, потврђени хрисовуљама бугарског цара Константина Асена (1258–1277) и српског краља Милутина (1300), установљени су још у XI веку, у време подизања манастира од стране византијског цара Романа III Аргира.¹⁵⁴⁶ Од времена оснивања, манастир је имао право одржавања панађура и у самом Скопљу, као великом

¹⁵⁴⁴ Ч. Мијатовић, *Студије за историју српске трговине XIII и XIV века*. Гласник СУД 38 (1873) 125–126 (= Ч. Мијатовић, *Студије за историју српске трговине*).

¹⁵⁴⁵ М. Спремић, *Србија и Венеција (VI–XVI век)*, Београд 2015, 241–242.

¹⁵⁴⁶ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 255, 325; Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 72.

економском центру у чијој се близини и налазио, који је сигурно морао бити уприличен на дан Светог Ђорђа – 23. априла/6. маја или 3. односно 16. новембра.¹⁵⁴⁷

Потврђујући право манастира на панађур и приходе од трговине, краљ Милутин прописује детаљније услове његовог одржавања. Панађур је требало да траје 8 дана на месту које би одредио игуман манастира. Свако ко би дошао са намером да тргује, Грк, Бугарин, Србин, Латин, Арбанасин, Влах, дуговао је „кефалији панађура“, односно игуману, прописану царину у износу који се убирао у Хтетовском манастиру, Грачаници и свим другим црквама. Назначено је да сви приходи и глобе са вашара, такође припадају манастиру. Уколико би неко учинио забрану убирања царине игуману или нелегално присвојио манастирски приход, изрицана му је духовна казна проклетства Светог Ђорђа, као и новчана у износу од 100 перпера.¹⁵⁴⁸ Краљ Милутин је одредио да се на свим панађурима може продавати искључиво црквено вино, хлеб и месо и да нико не сме донети, односно продавати вино из других крајева ни у једној манастирској метохији. За продају вина сваког другог порекла, као и осталих производа, била је неопходна дозвола игумана, иначе би следила казна одузимања робе у корист манастира и плаћања глобе у виду новчаног износа од 12 перпера.¹⁵⁴⁹

По свему судећи, крајем XIII века манастир Светог Ђорђа код Скопља располагао је великим количинама вина које су увелико премашивале основне потребе у богослужењу и исхрани. Наведени прописи о трговини и забрани увозења страног вина, показују да је манастир остваривао знатне количине вишка у вину, који се редовно износио на тржиште. Поред једног недељног трга и два сајма који су припадали скопском манастиру, место највеће трговине манастирским вином представљао је вероватно панађур у Скопљу, важном средњовековном граду на раскршћу главних путева. У овом граду се сигурно продавало и вино других

¹⁵⁴⁷ Обе сачуване хрисовуље потврђују манастиру приходе од панађура у Скопљу у новембру месецу, с тим што се у бугарској повељи наводи дан .кѣ. – 21, док у српској исправи стоји .к. тј. 20. дан, док Л. Ковачевић и С. Новаковић доносе читање .И. односно 8. новембар. Ниједан датум не одговара празнику Светог Ђорђа, који се може славити 23. априла / 6. маја или 3. тј. 16. новембра. Такође, 8. и 21. новембра обележавани су празници других скопских цркава, које су вероватно имале и своје панађуре. Видети: Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 72–73.

¹⁵⁴⁸ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 328; Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 72–73.

¹⁵⁴⁹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 319–320; Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 73.

значајнијих скопских цркава, за које се претпоставља да су такође имале своје пазарне дане током године. Претпоставља се да су вашари организовани и у част градске катедралне цркве Свете Богородице Тројеручице, посвећене Богородичином Ваведењу (21. новембар / 4. децембар), као и на празник скопске цркве Светог Архангела Михаила (8/21. новембра).¹⁵⁵⁰ Манастир Светог Никите такође је имао право на одржавање три панађура у Скопљу, приликом „паљења свеће“ на манастирски празник¹⁵⁵¹, или царину од три „трга“ годишње.¹⁵⁵² Символично даровање „свеће“ подразумевало је уступање одређених годишњих прихода црквама и манастирима, који су могли бити изражени у натури или новцу.¹⁵⁵³

У Скопљу се трговало вином и половином XV века под османском влашћу, о чему сведочи убирање прихода од феудалчевог двомесечног права на продају вина, које се називало *монополија* или *монопол*. Скопље је на крајишту Иса-бега Исхаковића 1455. године представљало велико насеље (616 муслиманских, 285 хришћанских и 24 удовичка домаћинства), док је приход од дохотка са делом тржне царине, нијабетом¹⁵⁵⁴, монополем и осталим глобама износио 174.982 акчи.¹⁵⁵⁵ Према попису из 1467–68. године приход од монопола уживаоци хасова, који се изгледа налазио у закупу и трајао месец дана, износио је 8000 акчи.¹⁵⁵⁶

Трговина вином обављала се и на тргу у Призрену који је половином XIV века представљао једно од најразвијенијих градских насеља средњовековне Србије. Манастир Светих Арханђела поседовао је велики број винограда на разним локалитетима градског метоха и њему суседним селима, као и у жупама у широј околини Призрена, из којих је добијао велике количине вина које су се засигурно продавале на призренском тргу, док је Горњи град тј. Вишеград у близини манастира, замењен Призренској епископији и предат арханђеловском властелинству, служио као

¹⁵⁵⁰ Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља*, 73.

¹⁵⁵¹ *Споменици на Македонија I*, 291–292.

¹⁵⁵² Исто, 321; М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, 65.

¹⁵⁵³ *ЛССВ*, 652–653 (Ћ. Бубало, *Свећа*).

¹⁵⁵⁴ *Нијабет* је представљао приход од новчаних казни и глобарину за кривична дела коју је одређивао *наиб*, односно кадија (судија) – D. Војанић, *Turski zakoni*, 157.

¹⁵⁵⁵ Н. Šabanović, *Krajište Isa–bega Ishakovića*, 97.

¹⁵⁵⁶ *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, 560.

велико складиште манастирског вина.¹⁵⁵⁷ Манастир је имао право одржавања панађура на дан Св. Арханђела 8. новембра, са кога му је припадао сав приход од купопродаје, док је цар Душан својој задужбини уступио и царину која се убирала пред поменути празник, као и уочи Спасовдана, односно 7. новембра и 4. маја.¹⁵⁵⁸ У прилог томе да је манастир Св. Арханђела продавао своје вино на призренском тргу приликом одржавања поменутих празника, тачније панађура, говори и постојање потребе да се калуђерима забрани да дају вино и жито у закуп ради препродаје, или да дају новац под интерес, што сведочи и о размерама развијености робно-новчаних односа у Призрену половином XIV века.¹⁵⁵⁹

Право на убирање прихода од царине на тргу у Призрену имао је и манастир у Добружди, уочи празника свог патрона Светог Николе, на коме је могао трговати и вином које је добијао из својих винограда.¹⁵⁶⁰ Из винограда око цркве Свете Богородице у селу Калођени у Доњем Пилоту могла се добити знатнија количина вина, од које је половина припадала Светом Николи у Добружди.¹⁵⁶¹ Манастир Св. Петра Коришког је у Призрену имао приходе од два „трга“, одржавана 15 дана пре манастирског празника – један од времена краља Милутина и други који је манастиру даровао краљ Душан повељом од 17. маја 1355. године. Манастир је могао да убира приход од трговине током 11 дана уочи Петровдана.¹⁵⁶² Имајући у виду да вино произведено из винограда у градском метоху Новог Брда, као и у дубровачкој Астареји, приликом продаје на тргу није подлегало узимању пореза, могуће је да је исти закон важио и за вино које је потицало из винограда на призренском метоху, с обзиром на бројне површине винограда у најближој околини града у поседу манастира, цркава, властеле и грађана, који су се вероватно такође налазили у привилегованом положају

¹⁵⁵⁷ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 120; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 127.

¹⁵⁵⁸ Исто, 83.

¹⁵⁵⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 141; С. Мишић, *Друштвена структура Призрена у 14. веку*, 321; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 127.

¹⁵⁶⁰ Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добрушти*, 55, 57; С. Мишић, *Хиландарски фалсификат за манастир Светог Николе у Добрушти*, 133, 135.

¹⁵⁶¹ Исто, 133, 135, 140; М. Николић, *Властелинство манастира Св. Николе у Добрушти*, 78–79.

¹⁵⁶² С. Мишић, *Хрисовуље цара Стефана Душана о светом Петру Коришком*, 68, 76.

као што је био случај са осталим привредно развијеним градовима.¹⁵⁶³ Властела и грађани као поседници многих винограда у градској околини сигурно су трговали вином, не само у случају Призрена, већ и осталих градова, о чему посредно сведочи и 63 члан Душановог законика, који кефалијама – управницима градова и њихових области (жупа) дозвољава куповину вина, као и жита и меса упола цене, искључиво од становника градова који су се налазили под њиховим управним надлежностима.¹⁵⁶⁴

Призрен је као град био нарочито захвалан за трговину и привредни живот уопште, са тргом активним током целе године на коме се обављала купопродаја различитих артикала¹⁵⁶⁵, будући да се налазио на једном од најзначајнијих средњовековних путева – *Via Zente*, којим се најбрже стизало из јадранског приморја у унутрашњост средњовековне Србије. До Призрена се долазило релативно брзо и лако, јер се од Улциња до Светог Срђа могло ићи бродом пошто је река Бојана у овом делу била пловна, одакле су каравани настављали до Скадра, Дања и Светог Спаса, након чега се стизало у Призренско поље.¹⁵⁶⁶ Самим тим, могуће је да је на призренски трг пристизало и страно вино из приморских крајева, које је продавано на Светом Срђу, Дриму и Улцињу посредством дубровачких трговаца. У првој половини XIV века у Призрену је постојала јака дубровачка колонија, што је такође било од великог значаја за трговину, док је сам град од 1332. године представљао стално седиште дубровачког конзула у Србији.¹⁵⁶⁷

Вино које је потицало са хиландарских поседа у Хотачкој и Крушевској метохији такође је продавано на манастирским трговима у Хочи и Книнцу, док је манастиру припадао сав приход од целокупне трговине вином. Трг Хоча, који је Хиландару потчинио Стефан Немања 1198/1199. године¹⁵⁶⁸, био је смештен у Горњој,

¹⁵⁶³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 89, 120-121; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 127.

¹⁵⁶⁴ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 55, 107; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 100, 87, 171; М. Благојевић, *Реформа државне управе и Душанов законик*, Душанов законик – 650 година од његовог доношења, Бања Лука 2000, 64–68.

¹⁵⁶⁵ М. Благојевић, *Град и жупа*, 81–83. На Призренском тргу (на „тржишту“) и Которани су имали своју "кушту воштану" – зграду у којој се прерађивао восак.

¹⁵⁶⁶ С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 113.

¹⁵⁶⁷ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 26; С. Мишић, *Друштвена структура Призрена у 14. веку*, 319.

¹⁵⁶⁸ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 69.

данашњој Великој Хочи, о чему сведочи и турски попис из 1571. године који поред Долње Хоче бележи базар Хочу, што посредно говори о активности хотачког трга кроз читав средњовековни период, као и у време османске власти. Пословање на тргу у Хочи и врсте робе као предмета трговине у првом периоду нису познати, док о активности трга сведочи и постојање тзв, „*тржског пута*“ који је ишао до овог насеља.¹⁵⁶⁹ Манастир Хландар је још од времена оснивања крајем XII века у Горњој Хочи поседовао и два винограда из којих су се сигурно могле добити веће количине вина. Количине вина које су коришћене у верским обредима, исхрани монаха и осталих људи у манастирској средини биле су одмерене Хиландарским типиком, док се сав вишак могао изнети на хотачки трг ради продаје.¹⁵⁷⁰

До половине XIV века вино је засигурно постало најзначајнији артикал којим се трговало на хотачком тргу. Повељом од 2. маја 1355. године, цар Душан је одредио „*и у Хотачкој метохији од вина што се износи и извози да се плаћа царина*“¹⁵⁷¹, што показује да се вино продавало на хотачком тргу и извозило ван метохије.¹⁵⁷² Није познато којим је даном обављана уобичајена седмична купопродаја на тргу у Хочи, да би тек Бранковићи почетком XV века одредили „*да је трг у Хочи у недељу*“, дарујући право слободног пословања свим трговцима било да су Срби, Турци или Латини, уз плаћање уобичајене царине.¹⁵⁷³ Приликом истраживања Велике Хоче 1965. године мештани су сведочили да се код цркве Свете Ане, у средишњем делу села, налазио трг који је функционисао суботом, на основу чега је изнета претпоставка да је од времена Бранковића активност хотачког трга продужена и током наредног дана, односно да се пословање обављало и суботом и недељом.¹⁵⁷⁴

У средњовековном Хвосну, трговина вином одвијала се на тргу Книнац, смештеном у хиландарском насељу Книна, које је лежало северно од ушћа реке Клине, на левој обали Белог Дрима.¹⁵⁷⁵ Трг Книнац припадао је Хиландару од времена Стефана Немањића (1200/1201), док су у ово време унутар Крушевске метохије манастиру

¹⁵⁶⁹ Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 138.

¹⁵⁷⁰ М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 18.

¹⁵⁷¹ М. Копривица, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушчицу и трг Книнац*, 112, 115.

¹⁵⁷² Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 138.

¹⁵⁷³ М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 18; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 138.

¹⁵⁷⁴ М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 19.

¹⁵⁷⁵ С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 97.

припадала и два винограда, у Крушеву и Пећи.¹⁵⁷⁶ Краљ Милутин је, највероватније после 1282–1284. године, становнике Книнца ослободио војничких дужности, наметајући им обавезе транспортне службе за потребе манастира: „*И трг Книнац никад да не иде у војску, него да работају работу цркви, да преносе робу коју им нареди (да носе). И ако се неко нађе на овом тргу да је нешто мало или велико на силу узео, да врати десетоструко, а управитељ да га казни као неверника.*“¹⁵⁷⁷ Цитирана одредба показује да су становници трга Книнац, поред обавезе преношења робе одређене за продају, били дужни да исту чувају од лопова и пљачки. У случају наносења штете, морали су казнити разбојника као издајника и тражити десетоструку вредност покрадене робе.¹⁵⁷⁸

До половине XIV века Книнац се развио у јаче трговачко насеље у коме се обављала и трговина вином, док о његовом значају говоре и поступци локалне властеле која је трг често премештала на своју територију како би присвојила царину од вина и приходе од осталог трговачког промета. У повељи Стефана Душана од 2. маја 1355. године, цар истиче да су се хиландарски игуман кир Доротеј и старац карејског пирга Јенофрије на сабору у Крупиштима пожалили, између осталог, и на пресељење трга: „*И поменуше како им властела и метохијски људи селе на друга места трг Книнац који имају у Крушевској метохији, и како им не дају царине од вина и од других манастирских работа.*“¹⁵⁷⁹ Цар Душан је затим дозволио братству Хиландара да трг поставе где желе, по свом нахођењу, потврђујући им и право убирања царине од вина које се продаје у Книнцу и у другим деловима метохије: „*А трг Книнац да се постави у Метохији где је драго манастиру. И царину да узимају од вина што се продаје на тргу и у метохији, а од другога да се не узима царина у метохији, осим за оно што се продаје на тргу, као и на другим трговима по земљи Царства ми.*“¹⁵⁸⁰ Трг је био

¹⁵⁷⁶ Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама, 83; А. Фостиков, Збирна повеља, 88, 96, 129; М. Благојевић, Поседи манастира Хиландара, 20–21; С. Б. Младеновић, Крушевска метохија, 33–35.

¹⁵⁷⁷ Д. Живојиновић, Повеља краља Милутина Хиландару, 7, 9.

¹⁵⁷⁸ С. Б. Младеновић, Крушевска метохија, 98.

¹⁵⁷⁹ М. Копривица, Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушчицу и трг Книнац, 111–112, 115; С. Б. Младеновић, Крушевска метохија, 98.

¹⁵⁸⁰ М. Копривица, Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушчицу и трг Книнац, 112, 115; С. Б. Младеновић, Крушевска метохија, 98.

постављен негде између Книне и Долца, да би се у наредном периоду усталио у Долцу, селу које је Хиландару даровао краљ Урош I.¹⁵⁸¹

У Долцима је трг постојао и половином XV века, док је према попису Области Бранковића из 1455. године представљао административно средиште истоимене нахије. Део тржишта са нијабетом од трга Долци (54 куће / 239 становника) износио је 2000 акчи. У овом селу забележена је највећа производња шире у истоименој нахији од 1300 чаброва, као и два хаса винограда са 140 чаброва вина, тако да се на тргу највероватније одвијала и продаја вина.¹⁵⁸² На простору Области Бранковића 1455. године забележена су још два насеља са већим приходом од тржишта и осталих пореза. Вучитрн је према попису из 1455. године представљао велико градско насеље са тргом (252 куће), у коме је приход од дела тржне царине износио 18.000 акчи. На тргу у Вучитрну сигурно се трговало и вином, које је првенствено могло долазити из самог седишта нахије у коме је остварена највећа производња шире на нивоу Области 1455. године – 2500 чаброва (10,77 по кући / 2,05 по становнику) и 130 чаброва од једног хаса винограда.¹⁵⁸³ У нахији Морава функционисао је и „мали трг“ Обица код данашњег Урошевца, са приходом од дела тржишта са нијабетом у износу од 9000 акчи, у коме је била остварена велика количина шире од 1300 чаброва становника раје и 70 чаброва од једног хаса винограда.¹⁵⁸⁴

Сачувани прописи о трговини вином на тргу у Новом Брду показују да је почетком XV века виноградарство у околини највећег рударског насеља средњовековне Србије достигло велике размере, што је имплицирало и интензивну производњу вина у количинама које више није било могуће лако распродати. У другом члану *Закона о баштинама, војводи, кнезу и псуњу*, који представља изводе из новобрдског статута, сачуваног у склопу *Закона о рудницима* деспота Стефана Лазаревића из 1412. године, регулисани су услови продаје вина произведеног у ближој околини града. Другим чланом *Закона о баштинама* који носи назив „*Закон о вину*“, било је предвиђено плаћање одређеног пореза, тзв. „*винског псуња*“, на сво вино које се продаје на

¹⁵⁸¹ М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 21; С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 18, 100; М. Копривица, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушичцу и трг Книнац*, 118.

¹⁵⁸² *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455*, 18–19.

¹⁵⁸³ Исто, 29–31.

¹⁵⁸⁴ Исто, 32–33.

новобрдском тргу, осим на вино произведено из винограда на градском метоху.¹⁵⁸⁵ Псуњ је подразумевао новчану или натуралну дажбину византијског порекла, која се узимала од продатог вина на тргу у износу од 5 %.¹⁵⁸⁶

Закон о вину показује да се виноградарство у околини Новог Брда до почетка XV века развило до те мере да је ово рударско насеље доспело у положај сличан развијеним приморским градовима, који су били приморани да се боре против хиперпродукције вина, штитећи уједно и интересе најстаријег и најугледнијег градског становништва, које је поседовало винограде у најближој околини града. Градске власти су неузимањем пореза од продаје вина из најближе околине града такође штитиле интересе оних грађана који су држали винограде у новобрдском метоху, а који су уједно вероватно представљали најстарије и најбогатије становнике Новог Брда, док ова појава као и у случају приморских градова сведочи и о великој производњи вина на најужем градском подручју и шире.¹⁵⁸⁷

Прецизирање расподеле новчаног пореза на име убирања винског псуња, регулисано је истим чланом, што посредно сведочи о интензивнијој трговини вином и одређеном профиту који је оствариван на новобрдском тргу почетком XV века. Псуњ је иначе припадао владару, који је ову врсту таксе могао уступити закупцима царине, док су према цитираном члану приход од псуња подједнако уживали највиши преставници власти у Новом Брду, односно војвода, кнез и пургар.¹⁵⁸⁸ Законом о баштинама, тачније чланом који је формулисан у виду *закона о препродавцима*, били су одређени и услови препродаје воћа и вина на новобрдском тргу, као и услови трговине уопште. Војвода, кнез и пургар успостављали су меру за вино која је била одређена конатом, као и цену производа на основу које је требало обављати трговину. Представници власти у Новом Брду су такође бирали „четири добра човека“, задужена за надгледање „продаје и куповине у граду“, који притом нису смели мењати цене по свом нахођењу.¹⁵⁸⁹

На новобрдском тргу одржаван је недељни пазар на коме је кнез постављао венац у функцији симболичног означавања времена приоритетне куповине резервисане

¹⁵⁸⁵ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 51.

¹⁵⁸⁶ А. Веселиновић, *Трговина у Србији у доба Деспотовине*, Београд 1982, необјављена магистарска теза, 105; *ЛССВ*, 794 (А. Веселиновић, *Царина* (2)).

¹⁵⁸⁷ М. Благојевић, *Земљорадња*, 112.

¹⁵⁸⁸ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 51; *ЛССВ*, 794 (А. Веселиновић, *Царина* (2)).

¹⁵⁸⁹ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 52–53.

за рударе, која се обављала преподне, најкасније до обеда. Док год је стајао венац на тргу, франгарица, односно пиљарица, није смела препродавати вино, као ни брашно, све док рудари не би обавили куповину за своје потребе, под претњом казне од 6 перпера и губитком целокупне количине откупљене робе. Члан „*О тргу рупном*“ дозвољавао је трговцима да откупе преостало вино на тргу, које су затим могли препродавати уз ограничену зараду која није смела ићи више од петог динара на прописану цену. У *Закону о тргу рупном* налазила се и забрана грађанима о продаји вина на новобрдском тргу под претњом казне од 50 перпера и одузимања целокупне количине.¹⁵⁹⁰ Могуће је да је градско становништво на тргу продавало и вино из својих винограда који су се налазили у широј околини Новог Брда – у жупи Тополници, или чак вино из других крајева, представљајући га као оно које потиче из градског метоха, и тиме покушавајући да избегну плаћање псуња. Становници жупе такође су доносили вино на новобрдски трг које су морали продавати правом мером, односно конатом, одређеном од стране градских власти.¹⁵⁹¹ Све глобе које су долазиле од непрописне препродаје вина или од грађана који би упркос забрани продавали вино, припадале су кнезу, војводи и пургару.¹⁵⁹²

Османски закони за Ново Брдо из 1488. и 1489. године откривају да је у време Српске деспотовине владар, односно деспот, држао монопол на трговину широм током двомесечног периода (септембар-октобар), убирајући сав приход од продаје по одсеченим ценама, који се називао *госпоштина*. У обрачуну харача за 1489. годину, прикупљеног у вилајетима Ново Брдо, Трепча, Штинкари (код Пећи), Беласица и Копорићи, наводи се да један део прихода потиче од *ресума на бачве*, чији је други назив *госпоштина*.¹⁵⁹³ У десетом члану Закона о бушењу у руднику Ново Брдо из 1488. године, који је посвећен ресумима госпоштине, стоји да се на ширу која се доноси са стране и коју крчмари увозе у град узима по 160 акчи ресума од сваке бачве, или 10 аспри по товару. Товар празних бачви донетих у град како би биле напуњене вином, није опорезиван, о чему су грађани поседовали исправу.¹⁵⁹⁴

¹⁵⁹⁰ Исто, 53, 55.

¹⁵⁹¹ Исто, 53.

¹⁵⁹² Исто, 55.

¹⁵⁹³ Д. Бојанић, *О новобрдској госпоштини*, 117–118.

¹⁵⁹⁴ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 236–237; С. Ризај, *Рударство Косова и суседних крајева*, 206; Д. Бојанић, *О новобрдској госпоштини*, 118–119.

У истом закону за Ново Брдо наглашено је да становништво рудника не производи ширу, већ да крчмари увозе вино са стране, као и да је од давнина установљен закон држања двомесечног монопола на продају шире. Приход од монопола, који се давао у закуп на исти начин као и други закупи рудника, припадао је држави. Држалац закупа је током два месеца која сам изабере укидао слободну трговину широм, наметајући сваком крчмару продају одређене количине по одсеченој цени – по 800, 600, 400 или 300 аспри, зависно од процене богатства крчмара, запремине бачви и квалитета вина.¹⁵⁹⁵

Вино које се продавало у Новом Брду, као и у осталим рударским градовима, допремано је у коњским товарима и бачвама, док је на терет купаца падала тржишна такса или трошарина, која се називала *баждарина на вино* или *ресум на бачву*. Баждарина на вино износила је 2 аспре по товару и 15 аспри по бачви, што би значило да је баждаринска бачва обухватала 7 или 8 товара вина. У Новом Брду је 1488. приход од баждарине био спојен са приходом од ихтисаба – додатном дажбином на тржишни промет који је убирао закупник, односно службеник (мухтесиб)¹⁵⁹⁶, одређујући цену вина у продаји на велико, на тржишту. Због тога је у Новом Брду баждарина на товар вина износила 3 аспре, од којих је једна одлазила на име ихтисаба, док се на бачву вина које су продавали Новобрђани узимало 15, а од бачве вина страних увозника 23 аспре – од којих је 15 припадало бачвару и 8 мухтесибу.¹⁵⁹⁷

С обзиром да се у Новом Брду на сваку бачву вина узимало 8, а у Трепчи 7 аспри ихтисаба, новобрдска бачва обухватала је 8, док је трепчанска запремала 7 товара. У Новом Брду постојала је и двострука бачва која је обухватала 14, 15 и 16 товара.¹⁵⁹⁸ За разлику од ресума на вино који се у Новом Брду узимао у износу од 3 аспре по товару и 15 аспри за бачву, госпоштина је убирана од шире искључиво током двомесечног монопола, по пет пута већој тарифи од 10 аспри по товару и 160 аспри по бачви. После два месеца шира се сматрала вином и подлежала је уобичајном ресуму уколико би се изнела на продају. Износом од 10 аспри плаћао се порез на један товар од 10 медри,

¹⁵⁹⁵ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 236–237; С. Ризај, *Рударство Косова и суседних крајева*, 206; Д. Бојанић, *О новобрдској госпоштини*, 119–120.

¹⁵⁹⁶ X. Шабановић, *Турски извори*, 627; Д. Бојанић, *О новобрдској госпоштини*, 120.

¹⁵⁹⁷ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 231–232; Д. Бојанић, *О новобрдској госпоштини*, 120.

¹⁵⁹⁸ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 231, 237–239; С. Ризај, *Рударство Косова и суседних крајева*, 206–207, 226; Д. Бојанић, *О новобрдској госпоштини*, 121.

односно 60, 80 или 100 ока, док је износ од 160 аспри подразумевао дажбину на 16 товара, односно једну новобрдску бачву вина. Госпоштина која је износила 10 аспри по товару одговарала је осмини цене једног товара вина средњег квалитета у продаји на мало, десетини цене скупљег и шестини најслабијег вина.¹⁵⁹⁹

Госпоштина је заправо представљала порез који је смањивао разлику између ниских цена шире и високих зарада крчмара. Крчмари су плаћали госпоштину када су куповали ширу на тргу у Новом Брду, као и приликом увожења шире у град, уколико су је сами набављали изван градског подручја, доносећи је у својим судовима, на својим коњима и колима. Терет госпоштине сносили су потрошачи, с обзиром да је дажбина била урачуната у малопродајну цену шире, од чега добит није одлазила крчмарима већ држави. Узимањем госпоштине у корист владара, потрошња и трговина вином није сузбијана, нити су крчмари били на губитку. Након окончања ферментације шира се претварала у вино, које се могло продавати у крчмама по цени у износу од највише 33% од цене у продаји на велико, рачунајући и госпоштину. С обзиром да су били оптерећени госпоштином, крчмари Новог Брда имали су и привилегију бесплатног увоза празних бачви у град, које су набављали од сеоског становништва у околини.¹⁶⁰⁰

Госпоштина као порез владара од двомесечног монопола на продају шире у Новом Брду, који потиче из времена Српске деспотовине, изгледа није постојала у другим рудницама у околини. Ново Брдо је у XV веку представљало најразвијеније рударско насеље у Србији и на Балкану, са добро развијеним виноградарством у околини и великом потражњом вина у граду. Владар је могао несметано наметати монопол на продају шире, диктирајући цене и остварујући велику добит. Иако је госпоштина на рачун купаца подизала цену шире у Новом Брду, рударско становништво представљало је јаке и заинтересоване потрошаче, с обзиром да се шира могла набавити само у периоду од два месеца годишње, представљајући на одређени начин луксузан производ.¹⁶⁰¹

У другој половини XV века вино се продавало и на трговима у Јањеви, као и у рудницама копаоничког басена – у Трепчи, Плани, Беласици и Запланини, који су представљали развијена рударска насеља још у XIV столећу. У руднику Јањево је

¹⁵⁹⁹ Исто, 122–123.

¹⁶⁰⁰ Исто, 123–125.

¹⁶⁰¹ Исто, 123.

према пропису из 1488. баждарина на бурад износила 15 аспри за бачву домаћег вина, односно 23 аспре за исту количину страног вина. По товару домаћег вина узимале су се 2 акче, док је такса на товар увеженог вина износила 3 аспре.¹⁶⁰² У Трепчи је 1488. било прописано трајање монопола, који је важио од 6. октобра до 6. децембра – од Томиндана до празника Светог Николе по старом календару, што се подударало са периодом ферментације, односно трајањем процеса претварања шире у вино. Након Св. Николе узимало се да је ферментација окончана, тако да се шира сматрала вином.¹⁶⁰³ У складу са тим биле су одређене и таксе различите висине. Од сваке бачве новог вина узимала се баждарина у износу од 15 аспри. Увозници вина плаћали су две аспре по товару увеженог вина и 7 аспри по бачви.¹⁶⁰⁴

У Запланини, Плани и Беласици период трајања двомесечног монопола одређиван је по слободном избору. У сеоским насељима у околини Плана и Запланине становништво није производило ширу, већ је дуговало по 3 акче на име монопола. Кнежеви ова три рудника имали су право на монопол у периоду од 15 дана, прикупљајући приход од продаје шире на трговима под својом јурисдикцијом. На сваки товар и сваку бачву шире донете на трг, узимали су по један килиндер (2,56 литара), достижући отприлике приход од 1000 (Запланина), 400 (Плана) и 300 аспри (Беласица).¹⁶⁰⁵ С обзиром да цене вина нису познате, не може се утврдити ни промет вина у наведеним местима у периоду кнежевог монопола.¹⁶⁰⁶ Током трајања монопола кнежеви су могли да конзумирају искључиво ширу сопствене производње, док је у одредби која се тиче трговине вином у Беласици назначено да кнез нема право на монопол у граду.¹⁶⁰⁷

О трговини вином у Браничеву може се говорити тек на основу османског пописа из друге половине XV века. Манастир Раваница је у Браничеву у XIV веку

¹⁶⁰² N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 240; Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*, 53.

¹⁶⁰³ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 231; Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*, 53.

¹⁶⁰⁴ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 231–232.

¹⁶⁰⁵ Исто, 202, 207–208.

¹⁶⁰⁶ Б. Храбак претпоставља да би килиндер шире могао да износи једну акчу, чиме би обим трговине у Запланини, Плани и Беласици износио 6000, 12.000 и 8.000 товара годишње, видети: Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*, 53–54.

¹⁶⁰⁷ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 202–203.

уживао и приходе од једног трга и два панађура одржавана у крајевима у којима су се налазили и манастирски виногради, док су се вишкови вина вероватно износили на продају. Раваница је убирала приходе од трга Суботица, који се налазио између ушћа Велике Мораве и Дунава, где је било смештено и село Петка у коме су узгајани манастирски виногради и у коме се одржавао „пролећњи панађур“ на дан Св. Петке (26. јул). Код манастирске цркве одржан је панађур Спасов (40. дан након Ускрса) на који се такође могло изнети вино произведено из винограда у околини.¹⁶⁰⁸ Може се претпоставити да су и манастири Тисмена и Водица највероватније остваривали вишкове вина из својих винограда у селима Кисељево, Поповце, Марјане, Дрмно и Кличевац, које се могло продавати на тргу у Кисељеву смештеном на Дунаву, западно од Великог Градишта.¹⁶⁰⁹

Развој виноградарства на простору Браничева сигурно је повлачио за собом и трговину вином, које се 1467. продавало на пазарима и панађурима, одржаваним и на трговима који су се некада налазили у поседу српских манастира или су премештани на другу локацију. У нахији Лучица 1467. постојала су три пазарна места са уписаним приходом од промета робе уз који је у неким случајевима долазио и приход од монопола на продају вина. У месту Лучица је приход од пазара и монопола износио 4000 аспри, док се и у самом насељу шира производила у већим количинама (1800 медри – 19,15 по кући; 3,85 по становнику).¹⁶¹⁰ За пазар Тополовник, који се налазио у близини данашњег Великог Градишта и на који је пресељен трг из Кисељева, уписано да је приход од закупа са пазаром и монополом чинио чак 25.000 акчи.¹⁶¹¹ Треће пазарно место у нахији Лучица представљало је село Старци, које је у Браничевском дефтеру наведено као празно, а уписано је уз данас непознато село Јеродим, без навођења прихода од трговине.¹⁶¹²

Трговина вином обављала се и у нахији Ждрело, на пазару Кула који је у прошлости функционисао као трг манастира Дренча.¹⁶¹³ Овде је 1467. године приход од

¹⁶⁰⁸ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53–54; Г. А Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 246, 252; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 110.

¹⁶⁰⁹ А. Веселиновић, *Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица*, 194, 198–199; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 110; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, 50–51.

¹⁶¹⁰ М. Стојакović, *Браничевски тефтер*, 59–60.

¹⁶¹¹ Исто, 79; Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 87.

¹⁶¹² М. Стојакović, *Браничевски тефтер*, 125–126.

¹⁶¹³ М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 85, 89.

закупа пазара и панађура са монополом износио 2500 акчи.¹⁶¹⁴ У нахији Хомоље постојао је пазар Госпођинце, који се вероватно налазио у окуки Млаве, у близини данашњег потеса Тршко поље, северно од села Суви До код Жагубице. На овом пазару су приход од монополије и укупни приход од пазара износили 570 акчи.¹⁶¹⁵ У селу Суботица у нахији Ресава, које је припадало хасу видинског санцак–бега, одржавани су и пазар и панађур. Приход од закупа пазара и нијабета са монополом и панађуром износио је 4000 аспри. Ово село данас не постоји и највероватније је идентично са местом где се румелијски беглербег Махмуд-паша Анђелковић 8. маја 1458. сусрео са дубровачким посланицима, за разлику од Суботице у Лучици, која је некада представљала трг манастира Раванице.¹⁶¹⁶

5. 5. Продаја вина у крчмама

У градским и трговачким насељима средњовековне Србије постојале су крчме у којима се продавало вино у виду тзв. „трговине на мало“. Примери рада крчми у приморским градовима показују да су гостионице обично држали грађани и властела зарад продаје првенствено властитог вина, произведеног из сопствених винограда, док су крчмари представљали људе који су радили у нечијој гостионици или таверни. Власници су у крчмама продавали и страно вино, које су могли једино лично набављати, с обзиром да је крчмарима куповина туђег вина била забрањена.¹⁶¹⁷

Рад крчми је донекле познат на основу одредби которског статута. На подручју Котора крчме или таверне (*tabernas*) биле су смештене у подрумима, док је њихов рад био дозвољен најдаље до „трећег звоњења“, што је значило да нису смеле бити отворене ноћу. Кретање ноћу због безбедности такође није било дозвољено, осим у случају ако би се неко враћао из винограда или би одлазио на сечу дрва током невремена. Уколико би таверна радила након завршетка тачно прописаног радног

¹⁶¹⁴ М. Стојаковић, *Braničevski tefter*, 116–117.

¹⁶¹⁵ Исто, 50; Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 86.

¹⁶¹⁶ М. Стојаковић, *Braničevski tefter*, 43–44, 73–74.

¹⁶¹⁷ Г. Џремошник, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 26–27.

времена, новчану казну у износу од једне перпере плаћао је власник или сам винар (tabernarius), ако је таверну држао отвореном мимо власниковог знања.¹⁶¹⁸

Крчмари нису добијали сталну плату, већ им је припадао проценат од продатог вина. У Которском статуту наглашено је да је општина често трпела штету због лошег понашања и рада крчмара, због чега је било неопходно прецизно регулисати њихова права и обавезе. Од сваких 100 ведара продатог вина крчмару је припадала једна перпера, поред чега је добијао и свакодневну храну и пиће. Уколико би се посумњало да је крив за мањак вина или неку другу превару, количина вина у бачвама би се мерила поред мора. У случајевима доказане кривице, сам винар је поред надокнаде недостатка вина и плаћања казне од 5 перпера, морао бити изложен на стубу уз забрану продаје вина у будућности. Ако би се усудио да поново ради као винар, дуговао је комуни глобу од 10 перпера. Давање вина на вересију било је такође забрањено, док би свако ко је украо вино од крчмара и побегао са ведром требало да плати казну од 3 перпере. У одлуци од 29. јануара 1384. године одређено је да крчмар вино може продавати искључиво по цени коју је одредио власник и да у року од три дана након продаје вина мора исплатити зараду. Препродаја вина на неком другом месту била је строго забрањена, па самим тим и изношење врчева и мерица ван крчме. Винар је примао и залог за вино, који се морао откупити за 8 дана, након чега ни крчмар ни власник нису имали никакве обавезе према залогодавцу. У случају да залогодавац није могао доказати висину износа који је дао у залог, поверење је указивано крчмару или власнику таверне.¹⁶¹⁹ Которски статут забрањује и коцкање и извођење других игара у крчмама, под претњом кане од 10 перпера, која је падала на терет винара.¹⁶²⁰

Постојање крчми у осталим градовима и трговима средњовековне Србије приметно је у још неколико случајева, док појединости о њиховом раду и промету засада остају потпуно непознате. Крчми је засигурно у XIII веку било и у Брскову, развијеном рударском насељу, на чији су трг у другој половини столећа пристизале велике количине вина са дубровачког и которског подручја. О томе говори и уговор од 20. августа 1281. године у коме се помиње крчмарица Богдана из Брскова, која је свог

¹⁶¹⁸ *Statut grada Kotora II*, 186 (гл. 94, 95); G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 26.

¹⁶¹⁹ *Statut grada Kotora II*, 282–283 (330); 288–289 (347), 190 (гл. 104), 362 (гл. 7), 376 (гл. 32); И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 50.

¹⁶²⁰ *Statut grada Kotora II*, 412 (гл. 5).

сина Димитрија послала на занат у Дубровник код кројача Хрватина.¹⁶²¹ Симптоматично је да су у гостионицама у Дубровнику обично радиле жене – крчмарице, од којих је једна забележена и у Брскову.¹⁶²² На тргу Светог Срђа на Бојани, где су током XIV и првих деценија XV века довожене велике количине вина из италијанског града Ортоне, такође је радила крчма.¹⁶²³

У Требињу су постојала многа свратишта за одмор, ноћевање трговаца и одлагање њихове робе, која су држали људи поред чијих су кућа пролазили трговачки путеви, о чему говоре и случајеви плачкања дубровачких трговаца.¹⁶²⁴ О некадашњим крчмама у Требињу сведочи топоним Крчмар Вртинe (до почетка XX века Крчмарица и Вртинe), у Великом долу испод села Доња Главска на граници са Конавлима, где је у средњем веку живела властеоска породица Старчић. У Главској се одвијала интензивна трговина сољу, тако да је учестало пролажење каравана кроз поменути крај утицало на отварање и држање крчми поред пута, док се на поменутом топониму који данас представља пашњак и даље виде остаци зграда које су трговцима и њиховим коњима служиле као преноћиште.¹⁶²⁵

О постојању крчми у Новом Брду у XV веку говори неколико података из извора дубровачког и османског порекла. У једној дубровачкој трговачкој књизи која потиче из тридесетих година XV века, међу евидентираним дужницима из Новог Брда и околине помиње се и један крчмар.¹⁶²⁶ Крчме су радиле и у време османске власти, с обзиром да се у закону за Ново Брдо из 1488. године наводи да су крчмари увозили вино са стране, будући да га домаће становништво није производило. Крчмар је плаћао порез на вино који је убирао држалац закупа прихода од рудника и монополије. Порез на сваку бачву вина коју су крчмари увозили у град износио је 160 акчи, док се по товару узимало 10 аспри, што сведочи о великом промету вина које се продавало у гостионицама у Новом Брду.¹⁶²⁷

¹⁶²¹ G. Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije I*, 192–193.

¹⁶²² G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 27.

¹⁶²³ D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 68–69; M. Spremiћ, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396–1479)*, 162.

¹⁶²⁴ Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 227, 235–236.

¹⁶²⁵ Исто, 30–31, 160.

¹⁶²⁶ M. Динић, *Ново Брдо*. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 331–332.

¹⁶²⁷ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 236–237.

Крчма је радила и на тргу у Приштини, који се у првој половини XV века развио захваљујући близини рудника Новог Брда, Јањева и Трепче, као и многим саобраћајницама које су пролазиле кроз Косово Поље – траса од Призрена била је повезана са Зетским путем, неке су водиле ка Скопљу, Солуну, Софији и Цариграду, док је део трасе Дринског пута који је од Фоче скретао у Полимље, преко Пљеваља, Пријепоља, Сенице и Трговишта долазио у Трепчу.¹⁶²⁸ Према опису цара Јована Кантакузина, који је 1342. године боравио код краља Душана, Приштина је половином XIV века још увек била отворено сеоско, неутврђено насеље, у коме је постојао владарев двор као јачи економски центар. У Приштину је затим пристизао све већи број дубровачких трговаца, који су до 1387. године подигли и католичку цркву Св. Марије, која сведочи о њиховом трајнијем настањивању и постепеном порасту значаја насеља. У првој половини XV века Приштина се јавља као развијено трговачко насеље у коме се, према једном дубровачком документу од 26. марта 1436. године, помиње пијаца („Piaza de Pristina“) са више дубровачких радњи.¹⁶²⁹

Познато је да је на приштинском тргу крчму држао дубровачки трговац Богета Миловановић, зарад продаје сопственог вина, док се у улози крчмара, односно продавца помиње слуга Станиша. У дубровачком документу од 2. августа 1438. године стоји да је Налко, син Петра Братосалића, током ноћи насилно упао у гостионицу и напао крчмара Станишу, наносећи му телесне повреде.¹⁶³⁰ Како је текао свакодневни живот у крчмама на простору средњовековне Србије, остаје непознато, мада је сигурно да је често долазило до туча међу гостима који су се врло лако могли наћи у пијаном стању. О томе говоре и многобројна сачувана сведочанства о разним дешавањима у дубровачким гостионица, која показују да се рад крчми одвијао тако да је, поред весеља, готово свакодневно долазило и до свађа и туча.¹⁶³¹

У попису Области Бранковића из 1455. године, међу становницима села Штитарица код Вучитрна, који су узгајали винову лозу и давали ушур од шире, забележен је извесни Радивој крчмар, што представља још један о ретких података о држању крчми и продаји вина у унутрашњим крајевима средњовековне Србије у првој

¹⁶²⁸ С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 113–114.

¹⁶²⁹ Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*. ИЧ 22 (1975) 66 (нап. 90), 71–72 (= Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*).

¹⁶³⁰ Исто, 71–72.

¹⁶³¹ О томе детаљно: G. Ravančić, *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*.

половини XV века.¹⁶³² Крчмар Радивој је вероватно радио у гостионици у Вучитрну, који је представља велико градско насеље и средиште истоимене нахије, са великом производњом ширем.¹⁶³³ На Косову су крчме средином XV века могле постојати и у Долцима – некадашњем тргу Книнац, на коме се и у претходном периоду представљао развијен трг на коме се одвијала трговина вином.

Поред Котора, Требиња, Брскова, Новог Брда и Приштине, крчме или гостионице сигурно су постојале на свим прометнијим трговима и у већим градским насељима средњовековне Србије. Продаја вина у крчмама је вероватно обављана и у Призрену, који је представљао најразвијеније градско средиште у српским унутрашњим земљама половином XIV века, затим у осталим развијеним зетским градовима који се јављају као велики произвођачи вина – Будва, Бар, Улцињ, Скадар др. Душанов законик говори о стањанима, односно гостионичарима, који су држали коначишта за ноћевање трговаца и смештај њихове робе на свим значајнијим путним станицама, где се могло продавати и вино.¹⁶³⁴

¹⁶³² *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455*, 32–33.

¹⁶³³ Исто, 29–31.

¹⁶³⁴ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 67, 124; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 100, 195–196.

6. ВИНОВА ЛОЗА И ВИНО:

МАТЕРИЈАЛНА И НЕМАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА

6. 1. Улога вина у свакодневном животу

Вино је у средњем веку представљало најотменије пиће, које је имало важну улогу и у сакралном и у световном животу. С обзиром да је сматрано храном, вино је у манастирским срединама, поред неизоставног присуства у извођењу причешћа и других црквених обреда, чинило и део редовне исхране монаха. Употреба вина приликом обедовања у манастиру била је строго уређена типиком, односно манастирским „уставом“, који је регулисао све сегменте живота монашке братије. Хиландарски (1200) и Студенички типик (после 1206), које је саставио Сава Немањић, садрже разрађена правила о употреби вина која су сигурно служила као узор и у другим манастирским срединама.

Када је реч о употреби и конзумирању вина уз храну, Студеничким типиком је најпре било уређено понашање монаха за трпезом приликом обедовања. Узимање хране и вина једних од других током obroка сматрало се неучтивим („*ни мале капље да помеша с вином*“), тако да су чланови братије према типичу тихо устајали и одлазили до монаха тражећи додатне количине хране или пића. Тиме се инсистирало на умерености, уздржљивости и сузбијању незаситости монаха, док се подизање чаша и наздрављање пре испијања вина такође сматрало неваспитаним и непобожним.¹⁶³⁵ Испијање вина уз вечеру монасима је било одређено „*по закону уобичајеном красовољом*.“ Једино у случају када би неко од њих имао прославу, прописана правила о количинама и врсти хране и пића, могла су се прекршити у част слављеника.¹⁶³⁶ Хиландарски типик садржао је и строгу забрану држања хране и пића у ћелијама и упражњавања тајног обедовања.¹⁶³⁷

¹⁶³⁵ Студенички типик, 59.

¹⁶³⁶ Д. Богдановић, *Хиландарски типик*, 68–69; *Студенички типик*, 63. С. Ћирковић сматра да је један красовољ тежио 1,28 dm³. С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, 60; *Исти, Мерење и мере у средњовековној Србији*, 157.

¹⁶³⁷ Д. Богдановић, *Хиландарски типик*, 81.

У време великих постова конзумирање хране и пића било је доста ригорозније, па је и конзумирање вина било ограничено. У понедељак прве недеље великог поста није се служила литургија нити се „бринуло за трпезу и јело“, док је до петка требало јести само сочиво натопљено водом, сирово поврће и воће, и пити врућу воду помешану са кимином. У петак је уз кашу била дозвољена и чаша вина, на празник светог и великог мученика Теодора. У прву суботу и недељу великог поста могло се узети и пиће „*убичајено великог красовоља*.“ Од друге недеље поста, у уторак и четвртак је уз јачу храну сервирано и вино одмерено малим красовољом, чија је запремина износила половину великог, док је понедељком, средом и петком испијање вина уз оброк било забрањено.¹⁶³⁸

Обележавање већих празника током поста дозвољавало је конзумирање нешто јаче хране и употребу вина, осим ако празници не би падали током прве недеље или у среду и петак уопште. Тако су према Хиландарском типиксу на празник Обретења главе Претече или Светих 40 мученика монаси бивали „разрешени“, па су уз хоботнице и два јела са уљем узимали и по један велики красовољ вина. Иста количина вина је уз рибу била дозвољена и за празник Благовести (25. март / 7. април), са нагласком да се оно што остане од хране и вина може јести и пити и сутрадан. На дан свете суботе, обављало се само причешће пред црквом. Исти режим конзумирања вина важио је и током поста пред празник Светих апостола 29. јуна (12. јула по новом календару), с тим што је, будући да се одржавао у топлом месецу, узимање вина великим красовољем било дозвољено и током вечере, „*јер је знојно и сушно време*“.¹⁶³⁹ Према Студеничком типиксу, током поста Светих апостола трпезар је након завршетка свих служби и свете литургије, у 7 часова позивао монахе на обед. Уторком и четвртком вино је било дозвољено уз два obroка дневно на уљу, док су понедељком, средом и петком монаси имали један оброк припремљен на води, без конзумирања вина. Суботом и недељом вино је било дозвољено уз рибу и „*све понуђено*“.¹⁶⁴⁰

Исхрана током божићног поста прописана је на исти начин, премда се због зимског времена и краћег трајања дана обедовало, уместо два пута, само једном дневно. Господњи и Богородичини празници протицали су у знатно већем слављу. Празник

¹⁶³⁸ Исто, 69–70; *Студенички типик*, 63–65.

¹⁶³⁹ Д. Богдановић, *Хиландарски типик*, 70–71.

¹⁶⁴⁰ *Студенички типик*, 67.

Хиландара – Ваведење Богородице (21. новембар / 4. децембар) представљао је „светињу над светињама“ и „празник над празницима“, па је на овај дан требало припремити богату трпезу, што је такође било регулисано типиком – „и на вратима подајте у хлебу и вину колико буде братије.“ Хлеб и вино делили су се пред вратима свој пастви која би се нашла код цркве и на дан празновања манастирског ктитора Светог Симеона (13/26. фебруар).¹⁶⁴¹ Гладнима се давало вино са сочивом претеклим од обеда монаха, док је за странце, као и за немоћне била подигнута и гостионица.¹⁶⁴² Архиепископ Данило II писао је да је краљ Милутин поред манастира Јована Крститеља у цариградској четврти Петра, саградио болницу обдаривши је многим селима, наређујући да се на вратима манастира сиротињи дели вино, хлеб и храна.¹⁶⁴³ Код улаза у спољну припрату цркве посвећене Богородици Љевишкој у Призрену, која је обновљена 1306/1307. године, налази се натпис краља Милутина о обавезама давања сиротињи жита, вина и соли.¹⁶⁴⁴

Утврђено дневно следовање у хлебу и вину, које је припадало монасима и сиротињи, називало се *мертик*, па је тако постојао „*мертик хлебни и вински*“, установљен од стране краља Милутина на поседима манастира Светог Стефана у Бањској. Цар Душан је оснивајући манастир Светих Арханђела код Призрена прописао: „*А мертик хлебни и вински, као што је узаконио свети краљ у Бањској: и да се даје кисели хлеб свима једнако; у среду и у петак, и у понедељак, једном дневно хлеб, а вино изјутра и увече; а у посте сваки дан једном, осим суботе и недеље, и да је увек трпеза; ако ли се који старац нађе болестан, да му се даје мертик, као и на трапези.*“ *И да се даје на порту 12 мертика*“.¹⁶⁴⁵ Монаси и болесни су у Бањској и Светим Арханђелима код Призрена добијали вино ујутру и увече, а током поста једном дневно, осим суботе и недеље. Сиротиња је такође при манастиру добијала храну и вино, као и у Хиландару и

¹⁶⁴¹ Д. Богдановић, *Хиландарски типик*, 86.

¹⁶⁴² Исто, 89.

¹⁶⁴³ *Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II*, 101–102; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*. Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 163 (= С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*); Видети и: М. Живојиновић, *Болница краља Милутина у Цариграду*, ЗРВИ 16 (1975) 105–117.

¹⁶⁴⁴ С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 163.

¹⁶⁴⁵ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111–112, 141.

Студеници, док је број од 12 мертика употребљен симболично, по узору на 12 апостола.¹⁶⁴⁶

Оснивајући манастир Дечане, краљ Стефан Дечански је запремину винског мертика намењеног монасима „исекао“ у камен и призидао поред врата винице, односно винског подрума, чинећи је тако строго утврђеном и опште познатом.¹⁶⁴⁷ Прописивање општежитијског закона за монахе у манастирима било је одређено и Душановим закоником¹⁶⁴⁸, исто као и давање хране убогим, док се за епископе и митрополите који би се одлучили од чињења милостије предвиђало одузимање чина.¹⁶⁴⁹ Мертик или *комат* односио се и на доживотно издржавање које је манастир додељивао ктитору или неком другом лицу, у виду надокнаде за дарована имања или поклон у новцу, за шта је често употребљаван и назив *аделфат* или *адрфат*. Само издржавање састојало се од хране уз коју је готово неизоставно долазило и вино.¹⁶⁵⁰

На богатијим властелинствима какво је било светоарханђеловско, вино је чинило саставни део оброка који је пастирско становништво добијало на име „месечине“, односно у виду надокнаде приликом чувања манастирске стоке.¹⁶⁵¹ На поседима манастира Светих Арханђела, право на добијање вина приликом *месечине* имала је „дванаесторица братије“, односно пастири који су чували и напасали манастирску стоку, за које је одређено „и вина да им се даје – као и калуђерима у манастиру, тако и њима.“ Могуће је да су вино уз оброк добијали и Власи Добрушинци када су напасали манастирске кобиле, као и зависно становништво села Брод приликом чувања стоке, с обзиром да им се у светоарханђеловској хрисовуљи такође одређује право на месечину.¹⁶⁵² На властелинству хиландарске цркве Светог Николе у Врању Власи су такође добијали храну и вино када су обрађивали црквене винограде.¹⁶⁵³ С обзиром да је феудални господар зависном становништву давао храну и пиће када је обрађивало земљиште под његовим непосредним уживањем, вино је вероватно представљало

¹⁶⁴⁶ Исто, 19.

¹⁶⁴⁷ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 274 (Д Ш).

¹⁶⁴⁸ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 50, 98; Ћ. Бубало, *Душанов законик*, 82, 162 (члан 36).

¹⁶⁴⁹ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 46, 96; Ћ. Бубало, *Душанов законик*, 80, 159 (члан 28).

¹⁶⁵⁰ *ЛССВ*, 2 (М. Живојиновић, *Аделфат*).

¹⁶⁵¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 177.

¹⁶⁵² Исто, 112, 142; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, 126.

¹⁶⁵³ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању*, 73, 77.

саставни део оброка на властелинствима на којима је виноградарство било заступљено у већој мери.

Манастирски типичи и повеље показују да се у средњем веку вино сматрало храном и да је као напитака редовно долазио уз оброк, поред чега се веровало да поседује и лековита својства, па је у црквеним срединама обавезно додељивано како сиротињи, тако и болеснима и слабима. У Дубровнику су, примера ради, вино добијали не само фратри, радници на пољу и болесни, већ и затвореници у тамницама.¹⁶⁵⁴ Како би се домогли луксузне малвазије из италијанских градова, у чему их је спречавала забрана увоза страног вина на дубровачко подручје, властела и грађани Дубровника тражили су лекарско уверење како би добили посебну дозволу за увоз овог цењеног вина, о чему сведочи велики број сачуваних примера из XV века.¹⁶⁵⁵

У приморским градовима, у којима је виноградарство чинило најважније природно богатство, вино је широко конзумирано, док је сама берба представљала велики и значајан догађај, третиран као празник. У Дубровнику се током бербе (*vindemia*), која је трајала од половине августа до Михољдана, 28. септембра, заседање Великог већа и Већа умољених није одржавало јер се властела налазила у својим виноградима, док су само чланови Малог већа морали обављати најважније послове. Позивање на суд током бербе такође је било забрањено, тако да се суђење могло одржати тек након Михољдана.¹⁶⁵⁶ Статут Будве прописивао је да ни српски цар не сме позивати Будване на царски суд у периоду од празника Свете Марије до свечаности Св. Михајла.¹⁶⁵⁷ У приморским крајевима берба је и власницима чамаца доносила велике добити од учесталог превозења грожђа и вина из винограда, док су поједини власници имали толико посла да су своје бродове давали у закуп.¹⁶⁵⁸

О начину конзумирања вина у средњем веку говоре Доментијан и Теодосије, писци Житија Светог Саве, у опису Савиног боравка код угарског краља Андрије II у

¹⁶⁵⁴ R. Jeremić, J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I*, Beograd 1938, 34–35.

¹⁶⁵⁵ G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 33.

¹⁶⁵⁶ *Statut grada Dubrovnika*, 199 (knj. III, član XIV); G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 25; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 49–50. J. Lučić, *Grane privrede u dubrovačkoj Astoreji (do u polovinu XIV st.)*. *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku X–XI* (1966) 143.

¹⁶⁵⁷ *Средњовековни статут Будве*, 16–17, 36 (чл. 3, 96); Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 218, 243.

¹⁶⁵⁸ G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 25.

дипломатској мисији 1220. године. Према писању хагиографа, Сава је желећи да угаси жеђ вином услед летње жеге, затражио од угарског краља да му пошаље леда да се рахлади, истичући да је у својој земљи научио да увек пије студено вино. С обзиром да су се леденице од превелике врућине истопиле и да слуга није нашао нимало леда, Сава је молитвама изазвао град скупивши пуну сребрну чинију грумења, поручивши угарском краљу да његови људи дођу и узму колико им је потребно. Теодосије, који је житије састављао у првим деценијама XIV века, наводи да је затим краљ Андрија ставио лед од града у вино и да га „испише добро растворено и студено“.¹⁶⁵⁹ Опис Савиног чуда говори о томе да се у средњем веку, у летњим месецима вино конзумирало расхлађено ледом, који се током зимског периода прикупљао и чувао у леденицама или земуницама.¹⁶⁶⁰ О култури уживања у хладном вину говори и Мавро Орбин у свом делу „Краљевство Словена“, наводећи да је Радивоје Остојић, син босанског краља, умро као млад од тролетне грознице изазване прекомерним испијањем вина расхлађеног ледом.¹⁶⁶¹

Вино је и у средњем веку испијано и у знак добро обављеног посла, односно у функцији наздрављања. О томе говори и догађај из 1353. године у Сухи на Прозрачци у жупи Броћно, када је бан Твртко приликом издавања повеље о потврди поседа и даровања „вјере господске“ кнезу Влатку Вукославићу, дворском писару дао велики пехар вина да га испије „у знак добре воље“.¹⁶⁶²

У средњовековној Србији познати су и случајеви пијанства, о чему посредно сведочи постојање крчми у којима је иначе често долазило до прекомерног испијања вина и изазивања туча у припитом стању, док је само пијанство строго осуђивано, будући да је било санкционисано и Душановим закоником. Члан 166 предвиђао је врло строге казне за преступе које би пијаница учинио, премда остаје питање да ли су заиста примењиване. Уколико би дошло до проливања крви, одређено је да се пијаници извади око и одсече рука. За цепање одеће или скидање капе, што је представљало велику

¹⁶⁵⁹ Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, 159–161; Теодосије. *Житија*. Стара српска књижевност V, свеска I, прир. Д. Богдановић, Београд 1988, 214–216 (= *Теодосије. Житија*); ИСН I, 605–606 (Д. Богдановић).

¹⁶⁶⁰ Исто, 351 (Д. Богдановић, *Коментар уз „Житије Светог Саве“*).

¹⁶⁶¹ М. Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин 2006, 163.

¹⁶⁶² Ј. Мргић–Радојчић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу*, 102–103.

увреду, следио је боравак у тамници између двоструког подлагања телесној казни од сто удараца.¹⁶⁶³ У изворима је садржано и неколико случајева опијања вином. Описујући чуда над гробом Светог Саве у Трнову, Теодосије говори о монаху Неофиту који је био грбав и према коме је Сава током живота показивао велику милост. Једне вечери су га странци који су дошли у манастир љубазно угостили и „напојили“, због чега је, „отежан вином“, заспао на камену изнад светитељевог гроба, будући се сутрадан правих леђа захваљујући чуду Светог Саве.¹⁶⁶⁴

Јован Кантакузин је забележио да је у време безуспешног напада на Сер 1342. године, у коме је учествовала и српска војска, око хиљаду и по војника умрло због тога што су претерано јели месо и испијали медовину и ширу у превеликим количинама, иако је стварни узрок помора представљала епидемија болести.¹⁶⁶⁵ Са друге стране, вино је третирано и као „добро“ и „од Бога створено“, па се у Синтагми Матије Властара, која је у Србији преведена отприлике у време издавања Душановог законика, забрањује епископима, презвитерима и црквеним лицима уопште, да се у периодима нетрајања поста уздржавају и гнушају вина које, с обзиром да је од Бога, не може бити лоше, већ такво може постати једино захваљујући злоупотреби.¹⁶⁶⁶

Грожђе и вино нашли су места и у средњовековној световној књижевности. Улога грожђа и особине вина представљене су на шаљив начин у византијској приповеци *Књига о воћу*, сачуваној и у виду три српска преписа под називом *Мука Блаженога Гроздија*, у којој различите врсте воћа и поврћа имају персонификацију живих бића која се суде пред царем Гдунијем, односно дуњом.¹⁶⁶⁷ Гроздије, који се као воће које даје најплеменитију врсту пића назива „блаженим“, жалио се да брат Кајсија жели да га убије и да му главу одсече мачем доводећи сведоке – различите врсте воћа, који такође носе називе на основу својих карактеристика, па је тако Орах због своје опне „клопотник“, Бадем „жупи горкиш“, Лешник „здохрани“, јер је коришћен за јело у време глади, итд. Са друге стране, Црни лук у црвеној одећи, гордо и „љутоплачно“,

¹⁶⁶³ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 76, 134; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 111, 213.

¹⁶⁶⁴ *Теодосије. Житија*, 254–255.

¹⁶⁶⁵ М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 158.

¹⁶⁶⁶ М. Властар, *Синтагма* (са српскословенског превела Т. Суботин-Голубовић), Београд 2013, 105–106.

¹⁶⁶⁷ Dj. Daničić, *Мука Блаженога Гроздија*. *Starine JAZU II*, Zagreb 1870, 311–312 (= Dj. Daničić, *Мука Блаженога Гроздија*); *Стара српска књижевност. Хрестоматија*, приредио и превео Т. Јовановић, Београд-Крагујевац 2000, 394 (= *Стара српска књижевност. Хрестоматија*).

заклео се у свог деду Купуса, названог „стари смок“ јер је најважнији међу поврћем, у брата Чеснолука и друге „сроднике“, да их блажени Гроздије све клевета.¹⁶⁶⁸

Након саслушања велики Гдуније је пресудио, одређујући како треба поступити са Гроздијем, у чему је уствари оличен читав процес производње вина, од бербе и муљања грозђа до цеђења и чувања напитка. Ако их је блажени Гроздије неправедно клеветао, требало га је обесити на криво дрво, да га одрезују држећи нож, затим да га у корпама носе у „таптите“ – каце, и да га снажно газе ногама. Његова крв требало је да се чува „*нажљиво на прохладним местима*“, „*посетиоце да има и срца да им весели, вино да буде*“.¹⁶⁶⁹ Гдуније даље налаже да треба тако завидно и немилостиво да се пије, да постане свима неправедник и клеветник, „*и онај ко га је довољно пио да нема свој разум и да тлапно говори, и од зида до зида да посрће и да не промаши плот и буњиште, и пут да му није прав, јер пут не види, и у блату незгодно и смешно да седи. Ови нека су му зли дарови, а уз њих добре да не помињем: смеха, радости и весеља свагда пуно, старе крепећи, младе испуњавајући радошћу. Ово чинећи љубав умножава и душу погубљује.*“¹⁶⁷⁰

6. 2. Симболика винове лозе

Винова лоза је у средњем веку сматрана једном од најплеменитијих биљака, са којом је династија Немањића често изједначавана, док је коришћење библијских метафора "корена", "изданка", "цвета" и "плода" имало функцију истицања светородности владарске породице. Пишући о свом оцу Стефану Немањи – Светом Симеону, Сава говори: "*Као многоплодна лоза грозд процвета, оче Симеоне, што добродетељима божаственим покајања вино излива*".¹⁶⁷¹ Стефан такође у *Житију Св. Симеона* поистовећује свог оца са најлепшим метафорама винове лозе и вина: "*Радуј се, лозо доброплодна, која нам истиче весеље! Радуј се, грозде сазрели који истиче сок*

¹⁶⁶⁸ Dj. Daničić, *Мика Blaženoga Grozdija*, 311–312; *Стара српска књижевност. Хрестоматија*, 395; М. Благојевић, *Земљорадња*, 84–88; 135–137.

¹⁶⁶⁹ Dj. Daničić, *Мика Blaženoga Grozdija*, 312; *Стара српска књижевност. Хрестоматија*, 395.

¹⁶⁷⁰ Dj. Daničić, *Мика Blaženoga Grozdija*, 312; *Стара српска књижевност. Хрестоматија*, 395–396.

¹⁶⁷¹ *Свети Сава. Сабрани списи*. Стара српска књижевност II (прир. Димитрије Богдановић), Београд 1986, 127 (= *Свети Сава. Сабрани списи*); С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, 111 (= С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*).

слатки, а одузима пијанство греховно!"¹⁶⁷² Елементи ове метафорике могу се наћи и у Савином *Житију светог Симеона*, у коме стоји да је Стефан Немања, објавивши своју одлуку о повлачењу са престола, изабрао Стефана за наследника истичући: "*Овога имајте уместо мене, добри корен који је изашао из моје утробе, и овога постављам на престо Христом дароване ми владавине!*"¹⁶⁷³

Представа Стефана Немање и његовог сина, „*доброг корена*“, коме је поверена држава, готово је истоветна библијској метафори у којој је Исус Христ представљен као чокот, а његов отац као виноградар: „*Ја сам прави чокот, и отац је мој виноградар: Сваку лозу на мени која не рађа рода отсјећи ће је; и сваку која рађа род очистиће је да више рода роди. (...) Ја сам чокот, а ви лозе: и који буде у мени и ја у њему он ће родити многи род; јер без мене не можете чинити ништа. Ко у мени не остане избаћиће се напоље као лоза, и осушиће се, и скупиће је, и у огањ бацити, и спалити.*“¹⁶⁷⁴

Метафора винограда је исто тако могла бити употребљена и на други начин. У својој беседи византијском цару Манојлу Комнину (1173), Константин Манасије говори о Стефану Немањи, који је након одметања и пораза 1172. године као сужањ доведен у Цариград, тако што га, користећи библијске цитате из јеванђеља, упоређује са виноградом који је огрезао у корову. Цар Манојло, који је неколико пута раније пружао подршку Стефану Немањи, очекивао је да ће „*његов виноград донети обилан плод, али он је уродио коровом. Стога си ти подигао ограду (винаграда) и он се отвори за штеточине, будући да је у коров зарастао и у дивље се трње претворио, и не дајући грозђе из кога се слатко вино излива, већ жуч отпадничтва, већ чемер подмуклости, већ варваромирисно вино, иако би он доцније у својој утроби исцедио грозд чемера.*“¹⁶⁷⁵

Употреба лозе као династичког симбола Немањића настала је по узору на старозаветни мотив Јесејеве лозе, који се у сачуваним исправама први пут јавља у повељи краља Уроша I манастиру Св. Богородице у Стону (око 1253), као и у

¹⁶⁷² *Стефан Првовенчани. Сабрани списи*. Стара српска књижевност III (прир. Љ. Јухас-Георгиевска), Београд 1988, 97; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 111.

¹⁶⁷³ *Свети Сава. Сабрани списи*, 102; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 111–112.

¹⁶⁷⁴ *Библија или Свето писмо старога и новога завета*, 114 (Свето јеванђеље по Јовану, глава 15, 1, 2, 5, 6).

¹⁶⁷⁵ *Византијски извори за историју народа Југославије, том IV* (ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић), Београд 1971, 212–213. Мотив преузет из *Књиге пророка Исаије*, 5. 2 и *Књиге пророка Јерemiје*, 2. 21 (*Библија или Свето писмо старога и новога завета*, 595, 643).

сликарству сопоћанске припрате из 60–их година XIII века, затим у манастиру Св. Ахилија у Ариљу (1296), Богородици Љевишкој (1310), Грачаници (око 1320), у Белој Цркви у Карану („скраћена хоризонтална лоза Немањића“, 1340–1342), Дечанима (1347/1348), Матејчи (1355).¹⁶⁷⁶ Јесејева лоза представља стабло јеврејских царева, пророка и свештеника, односно предака Богородице и Христа, о којој пророк Исаије сликовито говори: „*Али ће изаћи шибљика из стабла Јесејева, и изданак из коријена његова изникнуће*“.¹⁶⁷⁷

Мотив Јесејевог лозе је у црквеној ликовној уметности симболизовао слављење Христовог доласка међу људе, али је употребљаван и у функцији наглашавања легитимитета предводничке улоге Немањића у процесу стварања српског Израиља. Владаре династије Немањића требало је приказати као божје изабранике, чија је владавина била предодређена, тако што је из Јесеја потекла лоза Христових предака, а из Немање лоза владара и манастирских ктитора. Јесејева лоза се најчешће сликала уз сцене Васељенских сабора и Страшног суда. Такав је и распоред сцена у старој припрати Сопоћана где је Јесејева лоза представљена на јужном зиду, док је на северном осликана сцена Страшног суда. На западном зиду је композиција Васељенских сабора укључујући и фреску Немањиног сабора против јеретика, а на источном су две старозаветне сцене и циклус из Јосифовог живота. Учесници сабора су на тај начин вернике константно подсећали на патријархе, свештенике и царева који су потицали из Јесејевог стабла¹⁶⁷⁸, док је мотив Страшног суда садржан и у цитираном делу јеванђеља по Јовану, на основу кога је и настала композиција лозе: „*Ко у мени не остане избаћиће се напоље као лоза, и осушиће се, и скупиће је, и у огањ бацити, и спалити*“.¹⁶⁷⁹

Идеја о светородном корену и новом Израиљу нашла је своје место и у другом писаном, књижевном и дипломатичком материјалу, најпре у Доментијановом *Житију светог Саве*. У овом делу Сава говори о свом оцу да је „*добро изникли изданак од*

¹⁶⁷⁶ В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле*, ЗРВИ 10 (1967) 145; Г. Суботић, *Прилог хронологији дечанског сликарства*, ЗРВИ 20 (1981) 130; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 113; *ЛССВ*, 371–373 (Д. Војводић, *Лоза Немањића*).

¹⁶⁷⁷ *Библија или Свето писмо старога и новог завета*, 601 (Књига пророка Исаије, глава 11, 1).

¹⁶⁷⁸ С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 114, 117.

¹⁶⁷⁹ *Библија или Свето писмо старога и новог завета*, 114 (Свето јеванђеље по Јовану, глава 15, 6); С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 114.

доброга корена“, као и да је подобник боговиднога Јакова из кога ће израсти други Израил. Идеологија заступљена у Доментијановом делу поклапа се са оном са зидова сопоћанске припрате, где је Стефан Немања такође поистовећен са Јаковом, с обзиром да обојица благосиљају потомство и престо дарују млађем сину уместо старијем.¹⁶⁸⁰ Сликковита поређења Христовог и Немањиног корена могу се наћи и у Теодосијевом *Житију светог Саве* из првих деценија XIV века, као и у његовим службама.¹⁶⁸¹

Исте поруке налазе се и у аренгама повеља краља Уроша I за манастире Св. Богородице у Стону (око 1253. године) и Св. Николе у Хвосну (из 1276/77. године). У аренги првонаведене повеље краљ је себе и своје претходнике назвао *"светога корена богољубивим изданцима"*, а затим набројао све своје претке. Поруке прве повеље боље повезују мотив династије са мотивом Јесејеве лозе. Одмах се уочава паралела Христа и Марије са Јесејем. Присутни су исти изрази који се могу наћи код Доментијана и Теодосија: "корен", "жезло", "цвет", док је свог оца Урош назвао "светим" краљем Стефаном, а своје порекло "пресветим", како би истакао везу са Јесејевом лозом.¹⁶⁸²

Мотив лозе коришћен је као метафора плодности и код архиепископа Данила II, који у *Житију краља Уроша* приликом његовог узимања Јелене за жену, цитира 127. Давидов псалм који гласи: „Блажен си, и добро ће ти бити; и жена твоја (је) као плодовита лоза у странама дома твога“, која затим „роди свога сина, Богом насађену грану од доброплоднога корена“.¹⁶⁸³ У *Житију краља Милутина* архиепископ Данило користи исти мотив приликом истицања славног порекла „великог краља“, који потиче од преподобног оца Симеона Немање и „доброплодне гране његова изданка“ – Светог Саве¹⁶⁸⁴, док се исто понавља и у *Житију краља Душана* од Даниловог настављача– „*прво почетак преподобни и богоносни отац Симеон Немања и доброплодни и многокрасни изданак, син његов, кир Сава*“.¹⁶⁸⁵

Као што се може видети на основу ликовних представа, житија, и владаревих повеља, мотиви свете лозе и светог корена употребљавани су у време краља Уроша I у

¹⁶⁸⁰ Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, 56; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 114.

¹⁶⁸¹ Исто, 116.

¹⁶⁸² *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 196; С. Марјановић-Душанић, *Мотив Лозе Јесејеве у доба Уроша I*, *Зборник ФФ* 18, Београд 1994, 122; Исто, *Владарска идеологија Немањића*, 116.

¹⁶⁸³ *Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II*, 10, 12.

¹⁶⁸⁴ Исто, 79.

¹⁶⁸⁵ Исто, 163.

функцији државне идеологије са изразитим политичким карактером наглашавања легитимног права на наслеђивање престола, учвршћивања култа светородне династије и остваривања паралеле између сопственог порекла и порекла Исуса Христа.¹⁶⁸⁶ Исто је присутно и у аренгама повеља краља и цара Душана, док су се наведени циљеви употребљавали у складу са тадашњим политичким приликама.¹⁶⁸⁷ У првом сачуваном документу након Душановог ступања на власт, тачније у акту игумана Гервасија Карејској келији од 16. јуна 1332. године, краљ је означен као „*добар плод доброг корена*“ и „*благочастиви род свете лозе*“. Истицање светородног порекла вероватно је било неопходно зарад стицања легитимитета и подршке од стране братског хиландарског сабора, у чије име је документ издат, одмах након преузимања престола.¹⁶⁸⁸

У повељи од 22. јануара 1333, којом је Дубровнику уступио Стон и Пељешац, краљ Душан говори о својим „*светим родитељима и прародитељима*“, изабраним од Бога, говорећи да је њихов „*праунук и унук, и син њихов и наследник истинити, од светог њиховог корена*“, који је и сам изабран за владара „*помоћу и судом Божијим*“.¹⁶⁸⁹ Овај документ важан је јер се њиме нови краљ обраћао и западним представницима. Циљ је, дакле, био да се одмах на почетку владавине легитимитет доласка на престо постави у први план, с обзиром на насилно преузимање власти у околностима Душановог напада на оца и грађанског рата. Оваквом запажању иде у прилог чињеница да се у каснијим Душановим повељама мотив *свете лозе* и *корена* знатно ређе јавља. С друге стране, свети преци се редовно помињу, вероватно у функцији даљег учвршћивања култа светородности немањићке династије.¹⁶⁹⁰

Краљ Душан назива себе „*изданком светог корена*“ још само два пута у повељама које су издате пре крунисања за цара. У повељи за хиландарски пирг у Хрусији из 1336/7. наводи: „*А и мени је, Стефану краљу сину Богом просвећеног краља српског Уроша Трећег и праунуку Светог Симеона новог мироточца – чијег сам светог корена и ја грешни изданак, ... (Господ) дао да будем на престолу у отачаству*

¹⁶⁸⁶ С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 117.

¹⁶⁸⁷ Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана*. ССА 2 (2003) 230 (= Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана*).

¹⁶⁸⁸ Исто, 230–231.

¹⁶⁸⁹ Д. Јечменица, *Прва стонска повеља краља Стефана Душана*, 31, 33.

¹⁶⁹⁰ Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана*, 230–231.

моме.¹⁶⁹¹ У повељи старцу Григорију о цркви св. Петра у Кориши, од 19. маја 1343. године краљ Душан поставља паралелу између Немањића и изданака Јесејевог стабла: "А помазање сам примио од Бога посредством анђела, ... Јер од њега примамо краљевску власт, и као од корена Јесејевог, изабрао је изданака, од Бога посађену грану и праунука самовласног господина Симеона светога Немање, ...".¹⁶⁹²

Од времена проглашења Српског царства, априла 1346. године, мотив светог корена се поново доследно јавља у повељама, скоро све до краја Душанове владавине, са циљем изградње и утемељења царске идеологије и представе цара као Христовог намесника. У аренги повеље од 18. јануара 1347. године, којом је Хиландару потврдио село Лужац на североистоку Халкидика и приложио нове дарове, цар Душан о себи говори да је „Богом засађени изданака“, који је поникао у свом роду, захваљујући молитвама светих прародитеља, међу којима посебно истиче Симеона Немању и Светог Саву.¹⁶⁹³ У оснивачкој повељи своје задужбине, манастира Светих Арханђела код Призрена, цар Душан истиче да је божјом вољом наследник отачаства и својих светих родитеља и прародитеља „корен, њихова грана и изданака јединородни“¹⁶⁹⁴

У аренгама свих повеља издатих 1348/1349. године преовладава употреба синтагме „плод доброг корена“, која је такође увек повезана са Светим Симеоном и Светим Савом.¹⁶⁹⁵ Као „изданака благог (доброг) корена“ својих светих родитеља, цар Душан је представљен у актима издатим током 1348. године – у повељи манастиру Св. Арханђела у Јерусалиму од 29. априла¹⁶⁹⁶, у исправи Карејској келији о поклањању села Косориће, издатој у Прилепу¹⁶⁹⁷, затим у Општој хрисовуљи Хиландару¹⁶⁹⁸, у

¹⁶⁹¹ М. Ивановић, *Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу у Хрусији поклања цркву Св. Богородице у Липљану*, 41, 45, 50, 53.

¹⁶⁹² С. Мишић, *Хрисовуље краља Стефана Душана старцу Григорију*, 22, 24; Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана*, 231.

¹⁶⁹³ Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана за Хиландар о Лужачкој метохији*. ССА 5 (2006) 101, 103 (= Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана за Хиландар о Лужачкој метохији*); Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана*, 231.

¹⁶⁹⁴ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 86–87, 118.

¹⁶⁹⁵ Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана*, 232.

¹⁶⁹⁶ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 250.

¹⁶⁹⁷ Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана келији Светог Саве Јерусалимског у Кареји (Хил. 30)*, ССА 1 (2002) 73.

¹⁶⁹⁸ С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља*, 67, 72.

хиландарској повељи за село Потолоино (јануар–април)¹⁶⁹⁹, затим у повељи уз Законик од 21. маја 1349¹⁷⁰⁰, као и у акту Св. Пантелејмону од 12. јуна исте године.¹⁷⁰¹

Царска идеологија је посебно наглашена у потврдној хрисовуљи цара Душана за манастир Свете Богородице у Архиљевици из 1355. године, сачуваној у преписима, када се мотив лозе поново јавља: „*Господе Боже мој, велико је и неизрециво милосрђе Твоје које си објавио нама, робовима својим, почев испрва од прадеда нашега, господина првога пастира и наставника стада свога, великога Немање српске земље. И њега [Стефана Немању] си изволео да посадиш као неку доброплодну лозу и од њега си расплодио прекрасне изданке по васељени, ...*“¹⁷⁰² Повеља Архиљевици издата је на државном сабору на коме су се вероватно разматрала и питања од државних интереса, због чега је било посебно важно нагласити порекло које води од „великог Немање“ који је персонификован као „доброплодна лоза“, чији су потомци „прекрасни изданци“.¹⁷⁰³ Стефан Немања је и у овом случају поистовећен са праоцем Јаковом, коме је Бог дао име Израилъ говорећи му: „*расти и множи се; народ и многи ће народи постати од тебе, и цареви ће изаћи из бедара твојих.*“¹⁷⁰⁴ Оваква идентификација којом су се служили први Немањићи, касније није употребљавана, да би се поново нашла у исправи цара Душана у контексту тадашњих политичких интереса и потреба.¹⁷⁰⁵

Међу Душановим исправама из 50–их година XIV века, на мотив светог корена наилазимо још само у повељи о поклањању цркве Св. Николе у Псачи Хиландару (1354–1355), сачуваној у препису од 25. марта 1358. где цар истиче "*процветао сам као изданак Божијег насада у отачаству моме молитвама светих прародитеља мојих...*"¹⁷⁰⁶ Садржај аренги Душанових повеља показује да је мотив светог корена био учестало заступљен у служби владарске идеологије, нарочито у првом периоду 1332–1333. године у функцији стицања легитимитета власти и налажења оправдања за чин свргавања свог оца и насилног доласка на престо, док је у другом периоду (1347–1349)

¹⁶⁹⁹ Ж. Вујошевић, *Хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару о селу Потолоино*, ССА 5 (2006) 117, 120.

¹⁷⁰⁰ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 142.

¹⁷⁰¹ С. Божанић, *Повеље цара Стефана Душана манастиру Св. Пантелејмона*, ССА 15 (2016) 57, 63.

¹⁷⁰² В. Алексић, *Два преписа*, 33, 37, 42.

¹⁷⁰³ Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана*, 232.

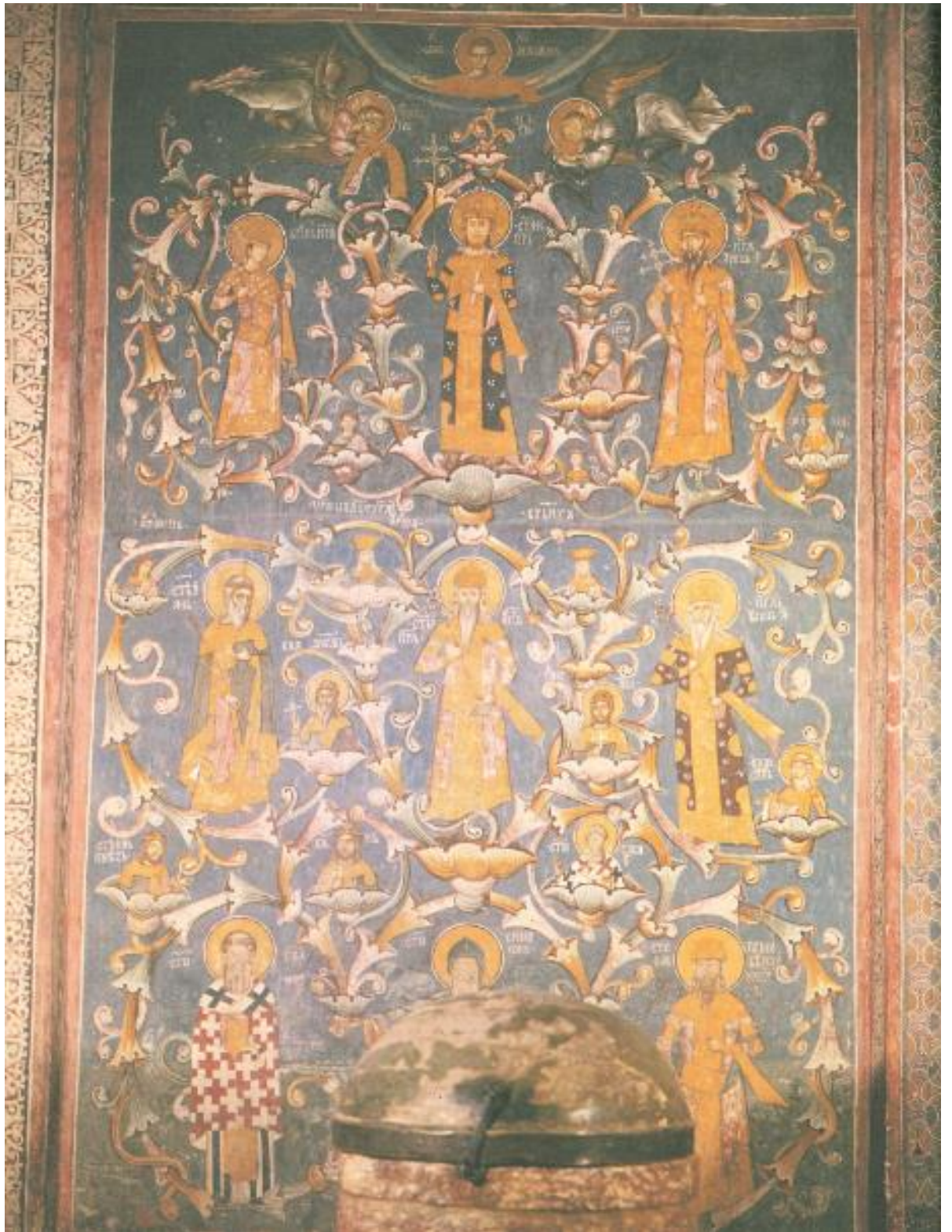
¹⁷⁰⁴ *Библија или Свето писмо старога и новог завета*, 34 (Прва књига Мојсијева, глава 35, 11).

¹⁷⁰⁵ Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана*, 232.

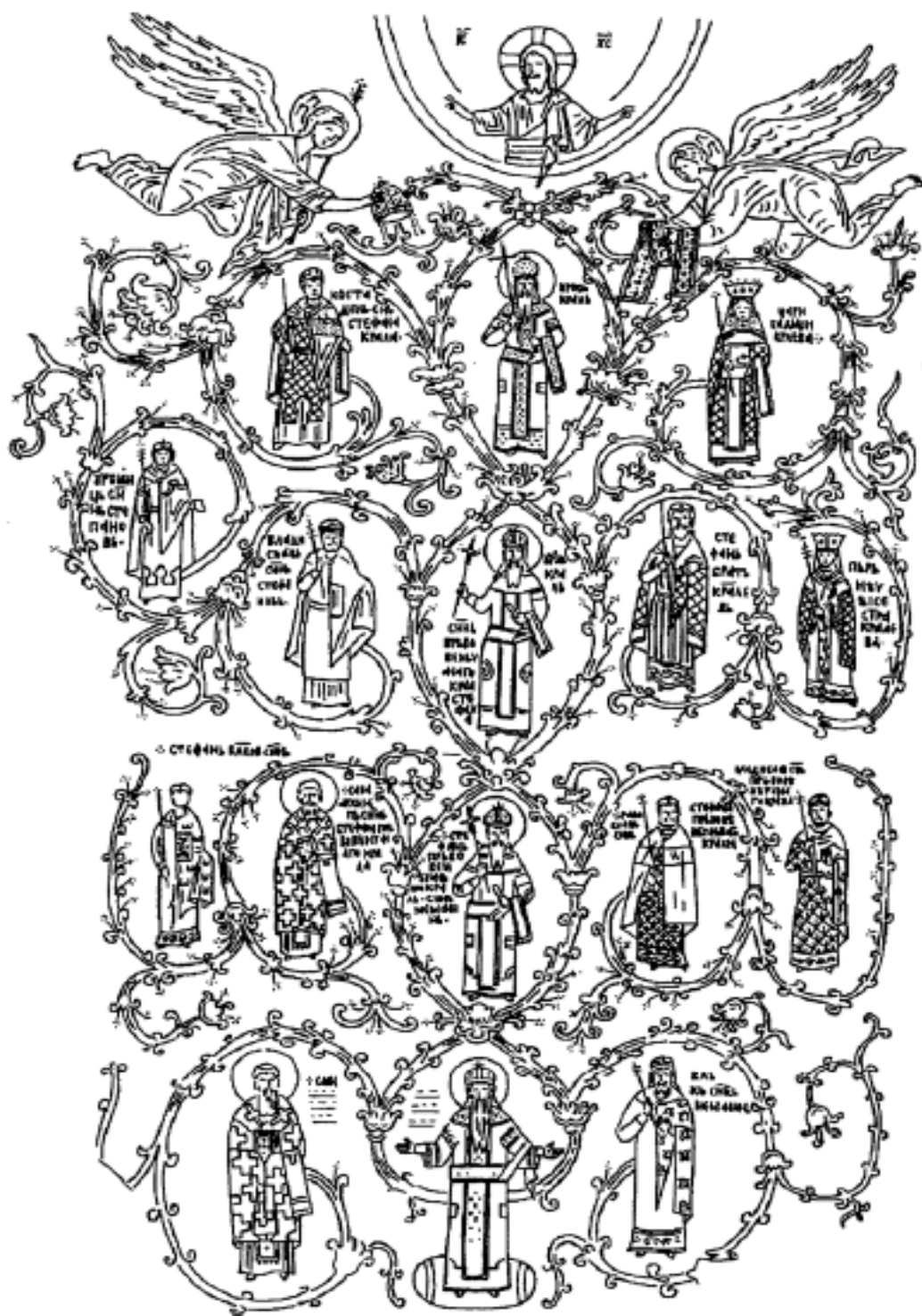
¹⁷⁰⁶ С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005), 137, 139.

требало да послужи уобличавању царске идеологије. Повеље из 1355. године показују да употреба мотива доброплодне лозе и светог корена у истицању легитимитета власти и одређених политичких циљева, није изгубила на значају ни у потоњем периоду.¹⁷⁰⁷

¹⁷⁰⁷ Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана*, 232–233.

Слика 9: *Лоза Немањића*, фреска из манастира Дечани, на којој су представљени чланови династије од Стефана Немање (монаха Симеона) до цара Уроша као престолонаследника

Слика 10: Лоза Немањића, Грачаница

7. ЗАКЉУЧАК

На ширем простору средњовековне Србије, од краја XII до краја XV века постојали су повољни климатски и друштвени чиниоци неопходни за узгој винове лозе и ширење виноградарства. Развој виноградарства у средњовековној Србији, о коме се може говорити само уопштено, текао је постепено од краја XII и почетка XIII века, добијајући на интензитету током XIV stoleћа. У српским земљама дуж јадранског приморја узгој винове лозе имао је дугу традицију још од античких времена, која вероватно није била потпуно прекинута ни током раног средњег века. Крајем XII и током прве половине XIII века, виноградарство ипак ни у приморским крајевима, у условима изузетно повољне медитеранске климе, још увек није било на довољно високом ступњу развоја. Почетком XIV века, узгој винове лозе ни на подручју Дубровника, који је представљао највећег произвођача и извозника вина у залеђе, међу градовима на источној обали Јадрана, још увек није достигао оне размере до којих ће се развити током истог stoleћа.

Од средине XIV века и времена потпадања Стона и Пељешца под власт Дубровника, на полуострву долази до интензивнијег ширења виноградарства, које је подстицано од стране дубровачких власти, док је крчење шума и пашњака у циљу стварања додатних обрадивих површина предузимано и у XV stoleћу. Штитећи интересе својих поданика, који су поседовали винограде на најужем и најстаријем дубровачком подручју, у осталим приморским крајевима који су потпали под власт Дубровачке републике, виноградарство је систематски сузбијано и ограничавано – у Сланском приморју, крајевима од Љуте до Курила изнад Ријеке Дубровачке и на простору Конавала. У долини Неретве, на простору Крајине и Требиња виноградарство се проширило до половине XV века, док османски попис освојених крајева Херцеговине из 1475/77. године показује да се до седме и осме деценије XV века развило у свим плодним деловима Хумске земље и Требиња, нарочито у крајевима који су били обухваћени нахијама Неретва, Мостар, Попово, Дабар и Требиње.

У приморским крајевима средњовековне Зете виноградарство је представљало најразвијенију и најшире заступљену пољопривредну делатност, која се неговала у дистриктима приморских градова. Котор је већ у другој половини XIII века производио велике количине вина, које је извожено у залеђе, док се винова лоза у првој половини XIV stoleћа узгајала у најближој градској околини, као и у великом броју насеља и

потеса на полуострву Врмац, које је чинило највећи део которског дистрикта. У дистрикту је у првим деценијама XIV века уочена појава подизања нових винограда и крчења земљишта предвиђеног за сађење винове лозе, да би средином столећа виноградарство достигло огромне размере, доводећи до хиперпродукције вина, против чега су се которске власти бориле и кроз XV столеће, доносећи забране о даљем подизању винограда. Зарад заштите интереса властеле и грађана и осигурања конкурентности вина произведеног на простору дистрикта, виноградарство је као и у случају Дубровника, у крајевима изван которског дистрикта – Грбаљ, Бијела и Леденице, сузбијано и ограничавао.

Узгој винове лозе представљао је једну од најважнијих пољопривредних култура и у дистриктима Будве, Бара, Улциња и Скадра, као и у дистриктима Дриваста и Дања, иако су ови градови у својим залеђима поседовали мање површине земљишта и ужа привредна подручја. Виноградарство је било заступљено и на властелинству Зетске епископије/митрополије, док је винова лоза у првој половини XIII века узгајана и у Црмници на западној обали Скадарског језера, као и у близини манастира Мораче, док се крајем XV века виногради помињу и на Цетињу, између доње Зете и Ријеке Црнојевића, као и у селима око Подгорице између Зете и Мораче.

У другој половини XIII и почетком XIV века виноградарство је било добро развијено и на простору Македоније – у околини Скопља, у жупи Пореч у пределима средњег тока Треске, као и у жупама Горњи и Доњи Полог у изворишном делу Вардара. Узгој винове лозе се до прве половине XV века развио и у осталим крајевима Македоније – у Штипу, Злетову и Пијанецу, односно у долини Брегалнице и Злетовске реке, док се почетком XV века на винограде наилази и у селима Дебра у долини Црног Дрима. Виноградарство је било посебно заступљено у најближој околини Штипа, на градском метоху, где су винограде поседовале многе цркве, манастири и властеличићи.

У осталим континенталним крајевима средњовековне Србије виноградарство се такође ширило постепено од краја XII и почетка XIII века, добијајући одређени замах током XIV столећа, који је уско повезан са демографским растом, стварањем већег броја обрадивих површина и развојем јачих потрошачких центара. Крајем XII и током XIII века на простору Метохије помиње се само неколико винограда које је манастир Хиландар поседовао у Призренској жупи и Хвосну, док их половином XIV столећа има у знатно већем броју. У околини Призрена налазили су се бројни виногради у поседу

манастира Св. Арханђела, док су виногради Дечана били концентрисани у западним деловима Метохије. Током XIII века виноградарство се развијало на властелинству манастира Студенице и у долини Западне Мораве. У првој половини XIV века виногради се помињу и на поседима манастира Жиче, као и у жупама Врања и Прешева, док се крајем истог столећа на винограде се наилази и у Прокупљу. Винова лоза узгајана и у средњовековној жупи Дубочици око данашњег Лесковца. На простору Браничева винова лоза је у другој половини XIV века била заступљена у селима на Дунаву, у жупама Браничево и Пек, као и у околини Раванице и Паракиновог Брода, док попис области Браничево из 1467. године показује да се виноградарство до половине XV века интензивније развило у доњем и средњем току Млаве и доњем току Пека – у нахијама Лучица, Ждрело и Пек и нешто слабије у нахијама Ресава и Раваница.

Почетком XV века на постојање винограда наилази се и у жупи Левач, док су неколико деценија касније виногради забележени и у околини Рудника. У другој половини XV века винова лоза се интензивније гајила у селима североисточно од Рудника, у Лепеници, као и у Кучеву које је лежало на простору на левој обали Велике Мораве између Дунава, Јасенице и Туријске реке. Најкасније до треће деценије XVI века, виноградарство се развило и у широј околини Београда.

Интензивирање виноградарске делатности у унутрашњим крајевима средњовековне Србије довео је до тога да се почетком XV века у околини већих градских средина јављају вишкови вина који не могу лако да се продају, што се може видети на примеру Новог Брда. Попис Области Бранковића из 1455. године показује да се виноградарство до половине XV века развило у свим добро насељеним крајевима Косова – на простору данашњег Косова Поља у сливу реке Ситнице, у Дреници, долини реке Криве, у крајевима југоисточно од Новог Брда – долина Криве реке, Прилепничке и Огошке реке, као и у сливу Биначке Мораве и реке Лаб. Винова лоза се у првој половини XV века делимично гајила и у долини реке Топлице и Косанице, док је крајем истог столећа виноградарство било у великој мери заступљено и у Нишкој области. У другој половини XV века виногради се помињу и у околини Раса и Новог Пазара, као и у средњем Полимљу у широј околини Пријепоља.

Може се рећи да се виноградарство на простору средњовековне Србије раније развило у приморским крајевима и на простору Македоније, где је било релативно

добро заступљено већ током XIII stoleћа, док се у унутрашњим крајевима услед демографских прилика интензивније развијало тек од половине XIV stoleћа. Први сачувани османски пописи освојених крајева Србије, показују да се најкасније до половине XV века виноградарство развило у скоро свим плодним крајевима средњовековне Србије.

О врстама винове лозе које су могле бити узгајане у средњовековној Србији, познато је само неколико сорти са будванског и дубровачког подручја. У приморским крајевима постојале су црне и беле сорте, од којих су црне изгледа биле распрострањеније. Међу црним сортама на подручју Будве је у првој половини XIV века узгајана *кратошија*, која представља један од два генетска типа која су чинила базу даљем развоју свих осталих сорти на простору данашње Црне Горе. Други генетски тип јесте *разаклија*, која је на вероватније почела да се узгаја од времена Османлија. Од белих сорти познате су оне које су током XIV и XV века узгајане на дубровачком подручју – *тамјаника*, као и две нарочито цењене сорте – *требијанска лоза* (највероватније пренета са простора северне Италије) и *малвасија* чије је вино увожено из Венеције, да би најкасније од XV века почела да се узгаја и на дубровачком подручју, можда као посебна аутохтона сорта. У унутрашњим крајевима средњовековне Србије вероватно су такође узгајане црне и беле сорте винове лозе, док су оне из приморских крајева могле бити пренете у залеђе и друге унутрашње српске крајеве. Претпоставља се да су Османлије током XV века у српске крајеве донеле поједине стоне сорте са простора Мале Азије, као што су *дренак*, *афуз–али*, *ћилибарка*, *чауш* и друге. Све сорте винове лозе које су биле заступљене у средњем веку узгајане су на властитом корену, док је од друге половине XIX века услед страдање у епидемији болести филоксере која је доспела из Америке, започело калемљење европских сорти на корен америчких врста отпорних на ову болест.

У средњовековној Србији винова лоза је узгајана на два начина у зависности од начина орезивања, чиме је одређиван и облик и висина стабла лозе. Први начин подразумевао је ниску резидбу винове лозе, мало изнад корена, тако да су нове младице остајале при земљи, без могућности достизања велике висине након чега је лоза подизана уз краће коље. У другом случају винова лоза се најпре пуштала да порасте и достигне одређену висину, да би се затим резидба изводила високо изнад корена, након чега је стабло подизано уз високо коље или притке. Лоза која је орезивана и узгајана на овај начин називала се уопштено *одрина*, поред чега су на одређеним подручјима

постојали и посебни називи. Са дубровачког подручја познат је и савршенији начин који је подразумевао подизање лозе уз високо рачвасто коље, чиме је формирана одређена врста свода.

У крајевима освојеним од Византије – у Призренској жупи, околини Скопља и у долини Струме, као и у доњој Неретви, винова лоза која је високо резана називала се *нерез* или *лозије нерез*. Виновој лози су као наслон могла служити и стабла вођака или храста (*лознице дубне*). Претпоставља се да је други начин гајења, који је подразумевао подизање винове лозе уз притке или на сводове, био распрострањенији у приморским крајевима, где је постојало мало плодног земљишта, због чега је овај начин пружао могућност добијања већих количина плодова са мањих површина. Са друге стране, начин подизања винограда ниском резидбом вероватно је преовладавао у унутрашњим крајевима средњовековне Србије, с обзиром на велики број површина плодног, растреситог земљишта и слабијег присуства камена.

У средњовековној Србији је подизању винове лозе и обради земљишта посвећивана велика пажња, извођењем свих неопходних радова у винограду, што указује на добро познавање природе ове пољопривредне културе. Пре подизања винограда, најпре је предузимано дубоко прекопавање земљишта (трапљење) које се обављало током јесењих и зимских месеци помоћу објетелице (трнокопа), уз коришћење обичне и двозубе мотике – дикеле, од којих је друга посебно налазила примену у окопавању каменитог тла. Земљиште се затим ђубрило органским, најчешће стајским ђубривом, након чега се приступало сађењу винове лозе у јесен или рано пролеће након отапања снега – у приморским крајевима већ крајем фебруара, а у унутрашњости нешто касније. Саднице су расађиване у расадницима или су спуштане у земљу без оформљеног корена. У већ заснованом винограду је до бербе обављан низ послова на виновој лози – резидба или „чишћење“ извођено је винорезним косиром, крајем зиме или у рано пролеће, у унутрашњости вероватно и у јесен; прво окопавање земљишта у винограду (у приморју током фебруара, у унутрашњим крајевима до половине априла); подизање лозе и везивање за притке; поново ђубрење земљишта уколико је било неопходно; друго окопавање земљишта (у мају или јуну); заламање врхова винове лозе и избацивање неплодоносних младица из винограда, док се у приморју обављало и треће окопавање земљишта које се морало завршити најкасније до краја јуна. Након завршетка свих радова у винограду наступао је период сазревања плодова у трајању од отприлике два месеца, после чега је предузимана берба грожђа,

која је у приморју најраније почињала од половине августа, завршавајући се до краја септембра.

У средњовековној Србији инсистирало се на заштити и чувању виноградарског поседа који је имао своје међе, као и остала пољопривредна имања. Зарад заштите од упада животиња и наношења штете, виноградима су обично били ограђени зидом, шанцем, плотом или трњем, док су унутар самог поседа могле бити постављене и различите врсте клопки. Заштита винограда била је гарантована и законским прописима којима је санкционисана случајна и намерна повреда винограда приликом изазивања пожара, затим крађа грожђа, вина и пољопривредних алатки коришћених у виноградарству, сеча туђе винове лозе и расадника лозница, померање међника, скретање воде у винограде приликом одводњавања, и сл. Примери са подручја српских приморских градова показују да су кроз винограде у неким случајевима пролазили путеви који су морали бити уређени, док су већи виноградима у поседу богатијих грађана, властеле или владара имали своје чуваре (пудари).

О процесу производње вина познато је да се грожђе најпре газило и муљало ногама, док је потом цеђено у пресама или муљачама (лат. *torculum*), односно *точилима*, како су се могле називати и саме винице или подруми за одлагање вина. Неферментисани сок тј. шира држана је у бачвама, да би се након превирања вино претакало у земљане посуде или јареће мешине у којима се преносило на коњима приликом трговине. У средњем веку вино се често мешало са медом, водом или зачинама, али се њиме због промене основних својстава није смело трговати. Подрум за чување вина, који је могао бити подигнут и у самом винограду, називао се пивница, виница, точило или клет, док су велике количине вина у поседу јачих црквених или световних феудалаца одлагане у градским кулама или у великим подрумима узиданим у сама утврђења.

Винова лоза је узгајана првенствено у сеоским насељима у којима су главно пољопривредно земљиште чиниле површине под житарицама, а делимично и у зимовиштима и сталним насељима професионалног сточарског становништва. Виногради су преовладавали над ораницама једино у ближој околини градских насеља, на градском метоху Призрена, Новог Брда, Штипа, као и Скопља и др, којих у унутрашњим крајевима средњовекове Србије није било у већем броју. Са друге стране, виноградарство је чинило најзаступљенију привредну грану једино у дистриктима

развијених приморских градова у Зети – Котора, Будве, Бара, Улциња, Скадра, Дриваста и др.

Када је реч о заступљености винове лозе на нивоу сеоских насеља, у којима су виногради по бројности долазили после ораница, треба имати у виду да је укупно обрадиво земљиште чинило отприлике трећину сеоског атара. У осталим деловима атара преовладале су шуме и ливаде, које су се могле крчити зарад стварања обрадивог земљишта уопште, као и винограда. Виногради који су се налазили на властелинској резерви феудалног господара (на „царинама“ световних феудалаца или „црквеној земљи“) били су измешани са виноградима њима потчињених земљорадника, мада је у неким случајевима долазило и до стварања компакте површине под виновом лозом, предузимањем комасације земљишта. Виногради унутар једног сеоског насеља обично су били измешани са ораницама, крчевинама и другим земљиштем, допирали су до водених токова и сл. Виногради су као и остало земљиште били тачно омеђени, док се и само земљиште под виновом лозом често налазило у међама сеоских насеља. Земљорадници су познавали међе својих, као и међе винограда на властелинској резерви које су обрађивали.

Зависно становништво које је учествовало у узгоју винове лозе и обради винограда дуговало је свом феудалном господару одређену врсту ренте – радну или натуралну. У матичним српским земљама и крајевима освојеним од Византије крајем XII и почетком XIII века преовладале су радне обавезе (работе), које су подразумевале обраду винограда на властелинској резерви коришћењем бесплатне радне снаге потчињених земљорадника. Свака земљорадничка кућа имала је обавезу да на земљишту свог феудалног господара обради виноград површине једног мата (965 m²), која је Душановим закоником одмерена једним даном копања. Површина величине једног мата представља земљиште које један копач може да обради за један дан, премда је услед бројних послова које је током године требало урадити у винограду, земљорадник проводио бар шест дана годишње у обради винограда на земљишту свог феудалног господара. У обради винограда на властеоској резерви учествовале су све категорије зависних људи које су имали учешћа у земљорадњи – меропси, сокалници, сеоске занатлије, отроци (на которском подручју посадници), парици у некадашњим византијским крајевима, затим попови, један део градског становништва, као и део професионалних сточара Влаха и Арбанаса, који су гајили винову лозу у својим зимовиштима.

У крајевима Македоније освојеним у време краља Милутина крајем XIII столећа, као и на простору Зете, где је током XI и XII века био остварен јачи византијски утицај, важила је натурална дажбина под називом десетина или десетак – која је подразумевала отприлике десети део укупне летине произведене из винограда земљорадника. У одређеним крајевима Македоније – у крајевима јужно од Скопља, Пологу и околини Штипа, као и у жупама Пилота у долини Дрима, натурална дажбина у вину била је изражена у једном чабру или половини чабра вина од сваке земљорадничке куће која се бавила узгојем винове лозе, док се у време Српске деспотовине у Левчу и околини Новог Брда ова дажбина јавља под називом чабина. У крајевима Македоније освојеним од стране краља Милутина у другој половини XIII века, у којима се српска власт није могла одједном учврстити, долазило је до преплитања радних и натуралних обавеза на једном властелинству, премда је зависно становништво увек било оптерећено једном или другом врстом ренте. Натуралну дажбину у виду десетине преузеле су Османлије приликом успостављање своје власти у освојеним српским крајевима.

У средњовековној Србији постојала је и пракса узимања и обраде винограда под закупом. Ова појава је најбоље позната са простора которског дистрикта, на коме је узимање винограда или земљишта на коме је тек требао подићи виноград у закуп учестало предузимано. Уговор о закупу је подразумевао одређени временски рок, од најчешће три или више година, или је долазило до тзв. вечног закупа. Услови обраде винограда под закупом подразумевали су дуговање власнику винограда десетину плодова, док је услед све већег замаха виноградарства и развоја тржишта на подручјима приморских градова, принцип наполице (поделе плодова по пола) преовладао већ у првој половини XIV века. С обзиром да су представљали вредно земљиште, виноградима су могли бити и предмет залога.

На простору српских средњовековних земаља спољна трговина вином подразумевала је првенствено извоз вина са источне јадранске обале у залеђе, док се захваљујући развоју виноградарства обављала и на трговима и градским насељима у унутрашњим крајевима Србије. Приморски градови на источној обали Јадрана, међу којима су предњачили Дубровник и Котор, представљали су велике произвођаче вина, које је извожено у српске и босанске крајеве путем караванске трговине, док је вино заједно са сољу чинило један од најважнијих трговачких артикала. Услед хиперпродукције вина, која се у првој половини XIV века јавља и у дистриктима Будве,

Улциња и Дриваста, приморски градови су настојали да обезбеде страна тржишта на којима ће продавати првенствено вино домаће производње. Дубровчани и Которани, који се већ у другој половини XIII века јављају као извозници великих количина вина у српске крајеве, врло рано су регулисали своје трговачке сфере на источној обали Јадрана, извозећи вино домаће производње на трг Брсково, тадашње највеће рударско насеље у средњовековној Србији.

На простору Хумске земље, дубровачко вино је у другој половини XIII столећа извожено на трг Дријева на Неретви, као и у крајеве Требиња, одакле је даље одлазило дубље у унутрашњост, мада крајњи донети копнене трговине нису познати. Током XIV века на тргу у Дријевима продавано је и вино из јужноиталијанских градова, тачније из Апулије, Кловије, Ортоне, Венеције, непознатог града „de Bistio“, Франкавиле и Реканата, које је довожено најчешће посредством дубровачких, али и италијанских трговаца. У XV веку на дријевском тргу је у највећој мери продавано дубровачко вино, које је потицало са најужег градског подручја, као и из Стона и Пељешца. Други по важности трг за извоз дубровачког вина на простору Хумске земље био је Некрањ на левој обали Неретве, док се половином XIV века вино продавало и на тргу у Сланом. У последњим деценијама XIV века Дубровчани су трговали вином и на тргу Брштаник код Опузена, где су имали своју колонију. Половином XIV века наилазимо и на повремене случајеве несташнице вина на дубровачком подручју, због чега је увозено највише из италијанских градова, али и из залеђа, док је често долазило и до кријумчарења вина из крајева Хумске земље и Требиња, које је затим препродавано у дубровачким крчмама. У првој половини XV века представници најугледније требињске властеле Љубибратића и њихових огранака Богданчића, Куделиновића и Љубишића често су увозила вино са дубровачког подручја, тачније из Стона и Пељешца. Почетком XIV века Дубровчани су извозили велике количине вина на Дрим, на место где је постојала царинарница, док је крајем истог столећа забележен и увоз овог артикла у Улцињ. Током XIV и XV века велике количине вина из италијанског града Ортоне продаване су посредством дубровачког трговачког друштва на тргу Светог Срђа на Бојани.

Манастири који су располагали великим бројем винограда на својим властелинствима, попут Хиландара, Св. Арханђела код Призрена и Св. Ђорђа код Скопља, представљали су велике произвођаче вина. С обзиром да се монашка заједница није увећавала, остваривали су и знатне количине вишкова вина, које су продавали на

оближњим трговима, као и на годишњим сајмовима – панађурима, одржаваним на дан манастирског празника, на којима се могло продавати искључиво црквено вино. Манастирима је припадао и приход од целокупне трговине вином која је остваривана на њима потчињеним трговима. Вино манастира Св. Ђорђа код Скопља продавало се на тргу и панађуру у селу Брод у Поречу, као и на панађуру у Скопљу, манастир Св. Арханђела износио је своје вино на трг у Призрену, док је Хиландар трговао манастирским вином на трговима у Хотачкој и Крушевској метохији – у Хочи и Книнцу.

Са развојем виноградарства у унутрашњим крајевима средњовековне Србије интензивирала се и трговина вином уопште, која се обављала у јаким потрошачким центрима – на трговима и у градским насељима у чијој је околини узгој винове лозе попримио широке размере, као што се може видети у случају Призрена половином XIV и Новог Брда, као најразвијенијег рударског и великог потрошачког центра почетком XV века. У Новом Брду је и владар у време Српске деспотовине држао монопол на продају вина у двомесечном периоду, убирајући приход под називом *госпоштина*. Трговина вином се сигурно обављала и у другим већим и значајним градовима, нарочито у онима у чијој је најближој околини постојала велика концентрација винограда у поседу грађана и властеле, нарочито у случају развијених рударских градова који су представљали јака привредна и трговачка средишта.

У развијеним градским и трговачким насељима и путним станицама средњовековне Србије продаја вина одвијала се и у крчмама. На подручјима приморских градова крчме су обично држали представници властеле и грађанског слоја, зарад продаје првенствено сопственог, али и страног вина, док су крчмари радили у нечијој таверни или гостионици. Крчме су засигурно постојале у Котору, Требињу, Брскову, Новом Брду и Приштини, уз претпоставку да их је морало бити и у осталим развијеним градским и трговачким срединама.

Вину је као најплеменитијем и најотменијем пићу придаван велики значај и у сакралном и у световном животу. У манастирским срединама чинило је саставни део исхране монаха, док је његова употреба током и мимо постова била тачно одмерена и регулисана манастирским типцима. Вино се у средњем веку сматрало храном, због чега се при манастирима делило сиротињи, а у неким случајевима и зависном становништву када је обављало послове за потребе свог феудалног господара. Тачно

одмерено, дневно следовање у вину називало се мертик. Пошто се веровало да има лековита својства, вино се обично делило и болеснима у манастирским болницама или се препоручивало у лечењу. У средњовековној Србији вино је изгледа конзумирано у расхлађеном стању, при чему су познати и случајеви прекомерног уживања у овом напитку. Грожђе и вино налазили су места и у средњовековној хагиографској и световној књижевности.

Винова лоза је у средњем веку имала библијску симболику, док су мотиви *свете лозе, светог корена* или *доброплодне лозе* коришћени у циљу истицања светородности династије Немањиће и владарског легитимитета. Употреба лозе као династичког симбола Немањића настала је по узору на старозаветни мотив Јесејеве лозе. Од времена краља Уроша I представе лозе Немањића нашле су места у црквеној ликовној уметности, тачније у фрескосликарству манастира, у функцији истицања легитимитета династије, њихове предодређене владавине и учвршћивања култа светородности, с обзиром да је од Јесеја потицала лоза Христових предака, а из Немање лоза владара и манастирских ктитора. Симболика свете лозе и светог корена добијала је своју манифестацију и кроз житија и владарске повеље. Мотив светог корена и доброплодне лозе употребљаван је и у аренгама хрисовуља краља и цара Душана, у служби обезбеђивања легитимитета након доласка на власт, а потом и уобличавања царске идеологије.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

БИГ – Београдски историјски гласник

Гласник СНД – Гласник Скопског научног друштва

Гласник СУД – Гласник Српског ученог друштва

ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института

ИГ – Историјски гласник

ИЧ – Историјски часопис

ЛЃ – Jugoslovenski istorijski časopis

Зборник МС – Зборник Матице српске

Споменик САНУ – Споменик Српске академије наука и уметности

ССА – Стари српски архив

Starine JAZU – Starine Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti

Зборник ФФ – Зборник Филозофског факултета

ГДИ БиХ – Гласник Друштва историчара Босне и Херцеговине

GZM BiH – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine

БИБЛИОГРАФИЈА

Необјављени извори:

Серије Државног архива у Дубровнику (ДАД):

Debita Notariae (Deb. Not.)

Diversa Cancellariae (Div. Canc.)

Diversa Notariae (Div. Not.)

Lamenta de Foris (Lam. de For.)

Privata

Testamenta

Consilii Maius (Cons. Maius)

Consilii Rogatorum (Cons. Rog.)

Објављени извори:

М. Александровна Чернова, *Грамота цара Стефана Уроша дубровчанам о дареници земљи од Луты до Курила*, ССА 11 (2012) 91–100.

В. Алексић, *Два преписа потврдне хрисовуље Стефана Душана поводом оснивања Манастира Ваведена пресвете Богородице, задужбине севастократора Дејана, у селу Архилевица код Прешева*, ССА 12 (2013) 31–65.

В. Алексић, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, ССА 8 (2009) 69–81.

А. С. Аличић, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine*, Sarajevo 1985.

А. С. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008.

А. С. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век I*, Чачак 1984.

Anonymi descriptio Europae orientalis. *Анонимов Опис источне Европе*, Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац; критичко издање и превод Д. Кунчер, Београд 2013.

М. Антоновић, *Оснивачка повеља Балше III Балишића манастиру Светог Николе на*

Прасквици, ССА 5 (2006) 207–227.

Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II, превео Л. Мирковић, пред. Н. Радојчић, Београд 1935.

N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la bibliothèque nationale à Paris II. Règlements miniers 1390–1512*, Paris – La Haye 1964.

Библија или Свето писмо старога и новог завета, прев. ст. завет Ђ. Даничић, нов. завет В. Стефановић-Карацић, Београд 1981.

М. Благојевић, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, Београд 2007.

С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира Светог Георгија манастиру Хиландару*, ССА 8 (2009) 119–128.

С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 119–134.

D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smedrevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast*, Београд 1974.

Г. Бојковић, *Повеља цара Стефана Душана и краља Стефана Уроша митрополиту серском Јакову*, ССА 15 (2016) 89–107.

Б. де Ла Брокијер, *Путонис путовање преко мора кроз Палестину, Малу Азију, Србију и Француску*, Београд 2002.

Душанов законик (приредио Ђ. Бубало), Београд 2011.

М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *Попис Нишког кадилука из 1498. године*, Споменик САНУ, 131, Одељење историјских наука 7 (1992) 97–148.

А. Веселиновић, *Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица*, ССА 8 (2009) 183–203.

Византијски извори за историју народа Југославије, том I (ур. Г. Острогорски) Београд 1955.

Византијски извори за историју народа Југославије, том II (ур. Г. Острогорски) Београд 1959.

Византијски извори за историју народа Југославије том III, (ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић), Београд 1966.

Византијски извори за историју народа Југославије, том IV (ур. А. Максимовић, Г. Острогорски, Ф. Баришић), Београд 1971.

М. Властар, *Синтагма* (са српскословенског превела Т. Суботин-Голубовић), Београд 2013.

Ж. Вујошевић, *Повеља браће Драгаша Хиландару о Цркви Св. Власија*. ССА 10 (2011)

71–86.

Ж Вујошевић, *Повеља господина Константина Драгаша о поклонима војводе Дмитра* (Хил. 63), ССА 9 (2010) 111–133.

Ж. Вујошевић, *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о даривању четири села у околини Врања* (Хил. 64). ССА 9 (2010) 135–145.

Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добруштини*. ССА 4 (2005) 51–68.

Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана*. ССА 2 (2003) 227–247.

Ж. Вујошевић, *Хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару о селу Потолино*, ССА 5 (2006) 115–137.

Дј. Даничић, *Мика Блаженога Grozdija*. Starine JAZU II, Zagreb 1870, 311–312.

М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, Београд 1957.

М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике II*, Београд 1964.

Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*. Стара српска књижевност IV, (прир. Р. Маринковић), Београд 1988.

П. Драгичевић, *Повеља „царице“ Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баитинске цркве у Архилевици*. ССА 10 (2011) 87–102.

Д. Живојиновић, *Велика прилепска хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве* (Хил. 149). ССА 7 (2008) 71–90.

Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину*, ССА 9 (2010) 3–17.

Д. Живојиновић, *Скопска хрисовуља цара Душана за келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји* (Хил. 31). ССА 7 (2008) 59–70.

!. ССА 5 (2006) 99–114.

Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана келији Светог Саве Јерусалимског у Кареји* (Хил. 30), ССА 1 (2002) 69–78.

Законик цара Стефана Душана, Одељење друштвених наука САНУ, књига III, Београд 1997.

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I 1186-1321. (приредили В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик), Београд 2011.

М. Ивановић, *Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу у Хрусији поклања Цркву Св. Богородице у Липљану*. ССА 13 (2014) 33–64.

П. Ивић - М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.

- Д. Јечменица, *Прва стонска повеља краља Стефана Душана*. ССА 9 (2010) 25–50.
- Д. Јечменица, *Друга стонска повеља краља Стефана Душана*. ССА 9 (2010) 51–61.
- Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zbornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak* (priredili В. Ђурђев, N. Filipović, N. Hadžibegić, M. Mujić i H. Šabanović), Sarajevo 1957.
- Т. Катић – Г. Гарић-Петровић, *Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 32 (2011), 157–190.
- М. Копривица, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хметовском манастиру*. ССА 13 (2014) 143-179.
- В. Курипешић, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku I Rumeliju 1530*, Beograd 2001.
- N. Lonza – Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392*, Zagreb – Dubrovnik 2005.
- J. Lučić, *Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj – Dubrovački zemljišnik diobe zemlje u Stonu i Pelješcu iz god. 1336*. Anali zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku, svezak XVIII, Dubrovnik 1980, 57–89.
- J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije, knjiga II. Zapisi notara Tomazina de Savere 1282–1284, Diversa cancellariae I (1282–1284), Testamenta I (1282–1284)*. Monumenta historica Ragusina II, Zagreb 1984.
- J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije, knjiga III. Zapisi notara Tomazina de Savere 1284–1286, Diversa cancellariae II (1284–1286), Zapisi notara Aca de Titullo 1295–1297, Diversa cancellariae III (1295–1297)*. Monumenta historica Ragusina III, Zagreb 1988.
- J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije, knjiga IV. Zapisi notara Andrije Beneše 1295–1301, Praecepta rectoris II (1299–1301), Testamenta II (1295–1301)*, Monumenta Historica Ragusina IV, Zagreb 1993.
- S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike I, od godine 960. do 1335*, Zagreb 1868.
- S. Ljubić, *Listine o odnošajih južnoga slavenstva i Mletačke republike IV, od godine 1358. do 1403*, Zagreb 1874.
- A. Mayer, *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara god. 1326–1335*, Monumenta Catarensia, volumen 1, Zagreb 1951.
- A. Mayer, *Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332–1337*, Monumenta Catarensia volumen 2, Zagreb 1981.
- С. Марјановић–Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 69–85.
- F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vindobonae*

1858, Београд 2006.

Missale Hervoiæ ducis spalatensis croatico-glagoliticum, transcriptio et commentarium, Editionem curaverunt B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić, sub redactione V. Štefanić, Zagreb, Ljubljana, Graz 1973.

Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама: правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, Београд 2006.

Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Даровнице властееоске породице Вукославића*, ИГ 1–2 (1976) 99–106.

Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 151–160.

С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару*, ССА 5 (2006) 65–81.

С. Мишић, *Повеље цара Стефана Душана манастиру Светог Петра Коришког из 1355*, ИГ 1–2 (1993) 121–133.

С. Мишић, *Хиландарски фалсификат хрисовуље Стефана Душана за манастир Светог Николе у Добрушти*, ССА 15 (2016) 131–141.

С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана старцу Григорију*, ССА 12 (2013) 21–29.

С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8 (2009) 11–36.

С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о цркви Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 135–150.

С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, ССА 13 (2014) 181–206.

С. Мишић, *Хрисовуље цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крупиштима*, ССА 11 (2012) 59–90.

С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.

А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара (1329–1389)*, Београд 2003.

А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана: текст, коментари, снимци*, Београд 2007.

Monumenta Ragusina, Libri reformationum III a. 1359–1364, ur. I. K. Tkalčić, Zagrabiae 1895.

Monumenta Ragusina, Libri reformationum IV a. 1364–1396, ur. J. Gelčić, Zagrabiae 1896.

Monumenta Ragusina, Libri reformationum V a. 1301–1336, ur. J. Gelčić, Zagrabiae 1897.

Ј. Мргић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује бащинске поседе кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 4 (2005) 99–114.

- Е. П. Наумов, *Селаните и феудалците според Кончанскиот практик: 1366-1367*, Историја, списание на сојузот на историските друштва на СР Македонија година III, број 1, Скопје 1967, 54-65.
- Б. Недељковић, *Liber viridis*, Београд 1984.
- С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912.
- Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, прир. Н. Hadžibegić – А. Handžić – Е. Kovačević, Sarajevo 1972.
- М. Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин 2006.
- В. Петровић, *Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге манастиру Хиландару у Штину и Струмици*. ССА 13 (2014) 3-32.
- S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I–II*, Tiranë 1974.
- Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962.
- Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд 1960.
- Свети Сава. Сабрани списи*. Стара српска књижевност II (прир. Димитрије Богдановић), Београд 1986.
- А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд 1928.
- А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936.
- А. Соловјев, *Кончански практик*, Зборник радова Византолошког института 3, Београд 1955, 83-109.
- А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права од XII до XV века*, Београд 1926.
- Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија. Том I. Грамоти, записи и друга документарна граѓа за манастирите и црквите во Скопската област* (ур. В. Мошин), Скопје 1975.
- Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија. Том III. Грамоти, записи и друга документарна граѓа за манастирите и црквите во Полошката област и соседните краевии* (ур. В. Мошин), Скопје 1980.
- Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија. Том IV. Грамоти, записи и друга документарна граѓа за манастирите и црквите во Прилепската област* (ур. В. Мошин), Скопје 1981.
- Средњовјековни статут града Будве* (превео и напишао предговор Н. Вучковић), Будва, 1988.
- Стара српска књижевност. Хрестоматија*, приредио и превео Т. Јовановић, Београд-Крагујевац 2000.
- Старе српске биографије XV и XVII века*, превео Л. Мирковић, Београд 1936.

- Statuta civitatis Cathari – Statut grada Kotora, knjiga II i III* (ur. J. Antović), Kotor 2009.
- Statuti di Scutari: della prima metà del secolo XIV con le addizioni fino al 1469*, a cura di Lucia Nadin, Roma: Viella 2002.
- Стефан Првовенчани. Сабрани списи. Стара српска књижевност III* (прир. Љ. Јухас-Георгиевска), Београд 1988.
- М. Стојаковић, *Braničevski tefter, Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine*, Београд 1987.
- Љ. Стојановић, *Попис имања Хтетовског манастира*, Споменик САНУ III, Београд 1890, 36–40.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I / 1–2, Београд 2006.
- Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, записи и др.*, Споменик САНУ III, Београд 1890.
- Студенички типик. Цароставник манастира Студенице*, В. Бргуљан, Ј. Павић, Београд 1994.
- Теодосије. Житија. Стара српска књижевност V*, свеска I, прир. Д. Богдановић, Београд 1988.
- Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опишан пописен дефтер No. 4 (1467–1468 година)*, под редакција на Методија Соколоски, Д-р Александар Стојановски, Скопје 1971.
- L. Thalloczy, C. Jireček, E. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia II*, Vindobonae 1918.
- A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I* (1198–1549), Romae 1863.
- А. Фостиков, *Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару*. ССА 13 (2014) 79–142.
- F. Cordignano, *Catasto veneto di Scutari e registrum concessionum*, Tolmezzo 1944.
- Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278–1301*, Београд 1932.
- G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni Hercegovini XXXIII–XXXIV (1921–1922), Sarajevo 1922.
- G. Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije, knjiga I. Zapisi notara Tomazina de Savere 1278–1282*, Monumenta historica Ragusina I, Zagreb 1951.
- Н. Šabanović, *Krajište Isa- bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.
- Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I*. Катастарски пописи Београда и

околине 1476-1566, Београд 1964.

Ј. Шафарик, *Стара српска писма. Из руског манастира Светог Пантелеимона у Светој Гори (прилог архимандрита Леонида). Господин Костадин потврђује добра манастиру вазнесенија у Штупу, основаном од брата му војводе Дмитра*, Гласник СУД 7/24 (1968), бр. 11, 266–271.

Б. Шекуларац, *Врањинске повеље XIII–XV вијек*, Титоград 1984.

Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987.

А. Šoljić, Z. Šundrica, I. Veselić, *Statut grada Dubrovnika: sastavljen 1272*, Dubrovnik 2002.

М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 143–167.

Литература:

Д. Ангелов, *Аграрните одношениа в Северна и Средна Македонија през XIV век*, Софија, 1958.

An Imperial Town in a Time of Transition. Life, Environment and Decline of Early Byzantine Caričin grad (group of authors), 3rd International Landscape Archaeology Conference (LAC) Proceedings 2014, 1–11.

М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003.

М. Барјактаревић, „Потка“ *Душанова законика и нашега доба*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–1951, Београд 1953.

М. Благојевић, *Баштиници и посадници у Грбљу у XIV и XV веку*, у: *Грбаљ кроз вјекове*, Грбаљ 2005, 147–156.

М. Благојевић, *Град и жупа- међе градског друштва. Социјална структура градских насеља (XII-XV век)*, Београд – Смедерево 1992.

М. Благојевић, *Закон господина Константина и царице Јевдокије*. ЗРВИ 44/2, Београд 2007, 447–458.

М. Благојевић, „*Закон Светога Симеона и Светога Саве*“ *Свети Сава – Сава Немањић. Историја и предање*, Београд 1979.

М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004.

М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1–2

(1987), 29–42.

М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*. Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 25–49.

М. Благојевић, *Меропси и отроци-баштиници и посадници у Грбаљском рукопису Душановог законика*, Глас САНУ СССХСХVI, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд 2004, 21–60.

М. Благојевић, *О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века*. Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 7–23.

М. Благојевић, *О једнаким обавезама становништва у хрисовуљама манастира Св. Георгија код Скопља*, ЗРВИ 46 (2009), 149–165.

М. Благојевић, *Оброк и приселица*, ИЧ 18 (1971) 165–188.

М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара на Косову и Метохији (XII–XV)*, Београд 2006.

М. Благојевић, *Прилог проучавању средњовековних мера – которски стар и квадрањол, корчулански гоњај и кварта*, ИГ 1 (1972) 95–110.

М. Благојевић, *Соће – основни порез средњовековне Србије*, Глас САНУ СССХС (2001) 1–44.

М. Благојевић, *Србија у доба Немањића. Од Кнежевине до Царства 1168–1371*, Београд 1989.

М. Благојевић, *Српска административна подела Косова и Метохије у XII веку*. Срби на Косову и у Метохији, Београд 2006, 125–137.

М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, Зборник МС за историју 44 (1991) 7–17.

М. Благојевић, *Утицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*. Византијски свет на Балкану II, Београд 2012, 235–252.

М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*. Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 21–34.

С. Божанић, *Спор између манастира Хиландара и браће Хардомилића око Косорића*, Рад Музеја Војводине 51 (2009) 229–233.

С. Божанић, *Чување простора: међе, границе и разграничења у српској држави од 13. до 15. века*, Нови Сад 2013.

Д. Богдановић, *Хиландарски типик*, Београд 1995.

Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи на непокретностима у Грбљу у XIV вијеку*, у: Грбаљ кроз вјекове, Грбаљ 2005, 97–129.

- Д. Бојанић, *О Новобрдској госпоштини*, ИЧ 29–30 (1982–1983) 117–127.
- Д. Бојанић, *О српској баштини и соћу у турским законима*, ИЧ 20, Београд 1973, 157–180.
- Д. Бојанић, *Прелаз са средњовековних тежинских и површинских мера на турске мере у северној Србији*. Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 91–99.
- И. Божић, *Доходак царски (поводом 198. члана Душановог законика Раковачког рукописа)*, Београд 1956.
- И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 37–82.
- И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*. Немирно поморје XV века, Београд 1979, 259–331.
- И. Божић, *Средњовековни Паитровићи*, ИЧ 9–10 (1959) 151–185.
- Ђ. Бубало, *Два прилога о Дечанским хрисовулама*, ССА 6 (2007) 221–231.
- Ђ. Бубало, *За ново, критичко издање трескавачких хрисовула краља Душана*, ССА 7 (2008) 207–229.
- Ђ. Бубало, *О називу и времену настанка пописа имања Хтетовског манастира*, ССА 1 (2002), 177–195.
- Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, Београд 2014.
- Д. Вурић, *Vinogradarstvo I*, Novi Sad 1981.
- Р. Вуторас, *Вока Которска од најстаријих времена до Неманјића*, Split 1927.
- М. Вего, *Насеља Босанске средњовековне државе*, Сарајево 1957.
- А. Веселиновић, *Трговина у Србији у доба Деспотовине*, Београд 1982, необјављена магистарска теза.
- С. Ветнић, *Археолошки и историјски извори о гажењу винове ложе у средњем Поморављу*, Svetozarevo 1984.
- М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова I–IV*, Београд 1961–68.
- Н. Вучо, *Привредна историја Србије до првог светског рата*, Београд 1955.
- Д. Грбовић, *Привреда Јагодине у XV веку (до 1459)*, Јагодина 2004.
- М. Грковић, *Имена у Дечанским хрисовулама*, Нови Сад 1983.
- Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља од XI–XV века*, Гласник СНД I–1 (1925), 45–79.
- Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик САНУ 66, Београд 1926, 3–121.
- Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, ИЧ V (1954–1955) 53–77.

- Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских I–III*, Београд 1863-1864.
- D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku*, Historijski zbornik 19–20 (1966–1967), 419–427.
- D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 9 (1966) 39–85.
- D. Dinić-Knežević, *Trgovina drvetom u Dubrovniku u XIV veku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 14/1 (1971).
- D. Dinić-Knežević, *Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 10 (1967) 79–131.
- М. Динић, *Браничево у средњем веку*. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 84–112.
- М. Динић, *Дубровачки трибути – Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провијун браће Влатковића*, Глас СКА CLXVIII, Београд 1935, 205–257.
- М. Динић, *Ново Брдо*. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 331–334.
- М. Динић, *Новобрдска околина*. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 113–120.
- М. Динић, *Средњовековна дубровачка караванска трговина*. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 305–330.
- М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967.
- В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле*, ЗРВИ 10 (1967) 121–148.
- М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара у средњем веку*, Манастир Хиландар, САНУ–Галерија (ур. Г. Суботић), Београд 1998, 71–90.
- М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара према хрисовуљи цара Душана из 1348. године*. Осам векова Хиландара- историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, САНУ Одељење историјских наука, књ. 27, Београд 1998, 35–50.
- М. Живојиновић, *Даровања краља Уроша I манастиру Хиландару*, ЗРВИ XXXV (1996) 213–219.
- М. Живојиновић, *Историја Хиландара I*, Од оснивања манастира 1198. до 1335. године, Београд 1998.
- М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972.
- Б. Зарковић, *Ибарски посед манастира Хиландар*, Баштина 25 (2008) 183–201.
- Б. Зарковић, *Хотачка метохија. Први хиландарски посед у Србији*, Лепосавић 2002.
- О. Зиројевић, *Имање манастира Дечана у светлу турских пописа (1485–1582)*. Дечани

- и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 407–413.
- О. Зиројевић, *Један стари трг на Косову*, *Balkanica XXIV*, Belgrade 1993, 225–228.
- О. Зиројевић, *Posedi manastira u Skadarskom sandžaku*, Novi Pazar 1999.
- Zlatna knjiga o vinu*, ur. I. Sokolić, Rijeka 1976.
- Р. Ивановић, *Дечанско властелинство, историјско-географска обрада*, *Историјски часопис IV (1952-1953)* 173–226.
- Р. Ивановић, *Средњовековни баштински поседи Хумског епархиског властелинства*, *ИЧ IX-X (1959)*, 79–95.
- Историја српског народа I. Од најстаријих времена до Маричке битке 1371.* (група аутора), Београд 1981.
- Историја српског народа II. Доба борби за очување и обнову државе: 1371–1537.* (група аутора), Београд 1982.
- Историја Црне Горе, књига 1. Од најстаријих времена до краја XII вијека*, Титоград 1967.
- Историја Црне Горе, књига 2/1. Од краја XII до краја XV вијека, Црна Гора у доба Немањића*, Титоград 1970.
- Историја Црне Горе, књига 2/2. Од краја XII до краја XV вијека, Црна Гора у доба обласних господара*, Титоград 1970.
- М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
- Р. Јеремић, Ј. Тадић, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I*, Beograd 1938.
- Д. Јечменица, *Поседи светогорског манастира Светог Пантелејмона у Моравској Србији. Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године*, Крушевац 2014, 183–206.
- К. Јиречек, *Историја Срба I, политичка историја до 1537. год.* (превео Ј. Радонић), Београд 1978.
- К. Јиречек, *Историја Срба II, културна историја* (превео и допунио Ј. Радонић), Београд 1978.
- К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку*, *Зборник Константина Јиречека I*, Београд 1959.
- Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 2012.
- Р. Катић, *Сточарство у средњовековној Србији*, Београд 1978.
- Д. Ковачевић, *Žore Bokšić dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva*, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XIII*, Sarajevo 1962, 289–310.

- Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978.
- Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*. ИЧ 22 (1975) 45–74.
- Ј. Кодер, *Византијски свет: увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, Београд 2011.
- М. Копривица, „Држава“ краљице Јелене, Јелена: краљица, монахиња, светитељка, Манастир Градац 2015, 13–26.
- М. Копривица, *Задужбине српских архиепископа средњег века*. Црквене студије 16/2, Ниш 2019, 145–155.
- М. Копривица, *Нишка област од 1428. године до половине XVI века*, Браничевски гласник 5, Пожаревац 2008, 1–133.
- М. Копривица, *Полог под српском влашћу у средњем веку (историјско-географски преглед)*. Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012), Београд 2015, 65–94.
- М. Копривица, *Попови и протопопови Српске цркве у средњем веку*, Ниш 2012.
- М. Копривица, *Протопоп Прохор, свештеник и властеличић на дечанском властелинству у XIV веку*, БИГ 2 (2011) 75–89.
- В. Крекић, *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, London 1980.
- А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, ИЧ 49 (2002) 139–162.
- А. Крстић, *Смедеревски крај у другој половини 15. и почетком 16. века*, у: Смедеревски зборник 2 (2009) 45–71.
- Kulturna baština Vrmca* (ур. К. Lisavac), Tivat 2015.
- Д. Лапчевић, *Наша стара пољопривредна култура (прилози за истраживања етнографска и културно–историска)*, Београд 1923.
- Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља* (ур. С. Мишић), Београд 2010.
- Лексикон српског средњег века* (прир. С. Ћирковић и Р. Михаљчић), Београд 1999.
- Ј. Луčić, *Grane privrede u dubrovačkoj Astoreji (do u polovinu XIV st.)*, Anali Historijskog Instituta JAZU u Dubrovniku X–XI (1966) 135–164.
- Ј. Луčić, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoleća*. Radovi Instituta za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1979.
- Ј. Луčić, *Pelješac od dolaska Slavena do potpadanja pod vlast Dubrovačke republike*, Pelješki zbornik 2 (1980) 5–72.

- J. Lučić, *Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog primorja*, Arhivski vjesnik XI–XII, Zagreb (1968–1969), 99–201.
- Р. Љубинковић, *Хумско епархијско властелинство и црква Светог Петра у Бијелом Пољу*, Старица IX–X, Београд 1959, 97–125.
- М. Маловић–Ђукић, *Пилот у средњем веку*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991.
- В. Р. Манојловић–Николић, *Средњовековно оруђе од гвожђа у Србији*, Нови Сад 2010.
- С. Марјановић–Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997.
- С. Марјановић–Душанић, *Мотив Лозе Јесејеве у доба Уроша I*, Зборник ФФ 18, Београд 1994.
- С. Марјановић–Душанић, *О неким нерешеним питањима из повеље Стефана Душана за цркву Светог Николе у Врању*, ССА 4 (2005) 237–248.
- Ј. Марковић, *Географске области Социјалистичке Федеративне Републике Југославије*, Београд 1970.
- М. Марковић, *Прилози за историју св. Никите код Скопља. Оснивање манастира–Милутинова обнова–хиландарски метох*, Хиландарски зборник 11 (2004) 63–131.
- І. Маһнке, *Дубровачки патрицијат у XIV веку I и II*, Београд 1960.
- М. Мацура, *Насеља и становништво Области Бранковића 1455*, Београд 2001.
- Н. А. Машкин, *Историја старог Рима*, Београд 1997.
- В. Мијатовић, *Браничевска област 1467. године*, Економска мисао, година XXIII, број 2, Београд 1990, 113–134.
- Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић I*, Београд 1880.
- Ч. Мијатовић, *Студије за историју српске трговине XIII и XIV века*. Гласник СУД 33 (1872) 191–236.
- Ч. Мијатовић, *Студије за историју српске трговине XIII и XIV века*. Гласник СУД 37 (1873) 189–249.
- Ч. Мијатовић, *Студије за историју српске трговине XIII и XIV века*. Гласник СУД 38 (1873) 79–140.
- С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*. Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 157–168..
- Ема Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560: земља, насеља, становништво*, Београд 2004.
- Е. Миљковић–Бојанић, А. Крстић, *Браничево у 15. веку: историјско-географска студија*, Пожаревац 2007.

- К. Митровић, *Трансумпти и помени исправа у рукописној књизи Altari e chiese delle Bocche di Cattaro Историјског архива Котор*, Бока 27 (2007) 17–34.
- Р. Михаљчић, *Град у преломном раздобљу*, Социјална структура српских градских насеља у XII–XVIII веку, Смедерево–Београд 1992, 113-184.
- Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1974.
- Р. Михаљчић, *Селишта*, Зборник Филозофског факултета IX-1, Београд 1967, 173-224.
- С. Мишић, *Друштвена структура Призрена у 14. веку*. Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић, Бања Лука 2015, 319–325.
- С. Мишић, *Законске одредбе о Власима у повељама Немањића*, Браничевски гласник 7, Пожаревац 2010, 36–48.
- С. Мишић, *Заселци у средњовековној Србији*, БИГ 4 (2013) 39-49.
- С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју IV, св. 2–3 (1997) 133–146.
- С. Мишић, *Инокосне породице и задруге у средњовековној Србији*. Гласник Завичајног музеја, књ. 10–11, Пљевља 2015, 9–28.
- С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд 2014.
- С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002.
- С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007.
- С. Мишић, *Поседи манастира Светог Петра Коришког*, ИГ 1–2 (1989) 39–54.
- С. Мишић, *Село и жупа у средњовековној Србији*. Континуитет и промене кроз историју, Београд 2017, 23–33.
- С. Мишић, *Сеоске међе у средњовековној Србији*. Споменица академика Милоша Благојевића, Београд 2015, 41-56.
- С. Мишић, *Стон и Пељешац од 1326. до 1333. године*, ИЧ 42–43 (1996) 25–32.
- С. Мишић, *Студије о средњовековном Полимљу*, Београд 2012.
- С. Мишић, *Територијална организација Браничева (XII–XV век)*. Браничево кроз војну и културну историју Србије I, свеска 3, Пожаревац 2006, 11–18.
- С. Мишић, *Територијално-управна организација Рудника и околине (12–15. век)*. Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни, Аранђеловац 2018, 7–14.
- С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.

- С. Младеновић, *Крушевска метохија. Хиландарски посед у Хвосну*, Ниш 2013.
- Ј. Mrgić, *Zemlja i ljudi: iz istorije životne sredine Zapadnog Balkana*, Београд 2013.
- Ј. Мргић, *Историја животне средине (enviromental history) у делима Милоша Благојевића*, Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012), Београд 2015, 57–64.
- Ј. Mrgić, *Climate Impact on Agricultural Production in Pre-Industrial Society: Some Indications from 16th Century Ottoman Bosnia*. Ottoman Studies in Transformation : Papers from СЕРО 18, Berlin 2011.
- Ј. Mrgić, *Wine or Raki: The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia*, Environment and History; vol. 17, no. 4, The White Horse Press 2011, 613–637.
- М. Николић, *Властелинство манастира Св. Николе у Добрушти*, ИЧ XXIV (1977) 73–82.
- М. Николић, *Властелинство Свете Богородице на Љевиши*, ИЧ 23 (1976) 39–50.
- М. Николић, *Средњовековна жупа Патково*, ИЧ 18 (1971) 207–214.
- И. Orešković, *Malvasija – glasovito vino još iz doba Dubrovačke republike*, Dubrovnik 2010.
- Г. Острогорски, *Аграрне прилике у Византијском царству*. Привреда и друштво у Византијском царству. Сабрана дела II, Београд 1969, 61–99.
- Г. Острогорски, *Византијски практики*. О византијском феудализму. Сабрана дела I, Београд 1969, 1–118.
- Г. Острогорски, *Византијско царство у својој унутарњој структури*. Привреда и друштво у Византијском царству. Сабрана дела II, Београд 1969, 18–48.
- Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1951, 119–342.
- Ф. Рапазоглу, *Istorija helenizma*, Београд 1972.
- Ф. Рапазоглу, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*, Београд 2007.
- Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*. Грбаљ кроз вјекове, Грбаљ 2005.
- М. Пешикан, *Из историјске топонимије Подримља I*, Ономатолошки прилози II, Београд 1981.
- Poljoprivredna enciklopedija 3, Pros-Ž* (gl. redaktor М. Josifović), Zagreb 1973.
- И. Поповић, *Античко оруђе од гвозђа у Србији*, Београд 1988.
- М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње у средњем веку*: докторска

дисертација, Београд 2013.

Н. Радојчић, *Око Душанова законика III. Јемства личне и имовинске слободе по Душанову законуку*, ИЧ 5 (1955) 7–17.

С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966.

М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I (хисторички) дио*, Сремски Карловци 1924.

Р. Т. Николић, *Пољаница и Клисуре. Антропогеографска проучавања*. Пољаница и Клисуре, Грделица, Доња Власина: насеља, порекло становништва, обичаји, књига 37 (прир. Б. Челиковић), Београд 2018, 11–260.

С. Ризај, *Рударство Косова и суседних крајева*, Приштина 1968.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I, sv. 4; Sv. 53: 3 dvanaestoga dijela; Sv. 55: trinaestoga dijela, 86: 4 dvadesetoga dijela; sv. 60: 2 četrnaestoga dijela, JAZU Zagreb, 1882, 1952, 1972, 1954.

П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости том I. Географија–Историја* (ур. Д. К. Вукчевић, прев. Д. Ћупић), Цетиње 1993.

D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII do XIV stoljeća*, Zagreb 1955.

D. Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, Zagreb 1951.

И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950.

Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–III*, Zagreb 1973.

А. Solovjev, *Prebegar u Brskovu*, ЈИЧ III, 1–4, Ljubljana–Zagreb–Beograd 1937.

Социјалистичка Република Србија III том, Београд 1985.

Социјалистичка Република Србија V том, Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово – Крахина Социалисте Аутономе е Косовџс, Београд 1986.

М. Спремић, *Јадар у средњем веку*. Прекинут успон: Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 3–42.

М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара*. Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 165–193.

М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396–1479)*, Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 143–163.

М. Спремић, *Србија и Венеција (VI–XVI век)*, Београд 2015.

Д. Срејовић, *Лепенски вир: нова праисторијска култура у Подунављу*, Београд 1969.

И. Stijerčević, *Kotor i Grbalj – historijski pregled*, Split 1941.

- I. Stjepčević, *Lastva, historijski pregled*, Kotor 1934.
- I. Stjepčević, *Prevlaka*, Zagreb 1930.
- Б. Стојковски, *Арански географ Идризи о Јужној Угарској и Србији*, Зборник МС за историју 79–80 (2009) 59–69.
- Г. Суботић, *Прилог хронологији дечанског сликарства*, ЗРВИ 20 (1981) 111–136.
- The Economic History of Byzantium: from the seventh through the fifteenth century I, II, III* (Angeliki E. Laiou, editor-in-chief), Dumbarton Oaks Research Library and Collection 2002.
- Р. Тараило, *Основи подизања, одржавања, подмлађивања и прекалемљивања винограда*, Београд 2000.
- Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996.
- Г. Томовић, *Алтин у XIV и XV веку*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991, 153–166.
- Г. Томовић, *Врање и околина у средњем веку*, Врањски гласник 26–27 (1993/1994) 45–58.
- Г. Томовић, *Жупа Морава и нахија Морава*. Рудо Поље–Карановац–Краљево (од првих помена до Првог светског рата), ур. Љ. П. Ристић, Београд–Краљево 2000, 33–45.
- Г. Томовић, *Затрнавска жупа*, Косовско-метохијски зборник 2 (1998) 1–11.
- В. Тошић, *Велики челник Радич*, прештампано из Зборника Матице српске за историју 13 (1976) 7–21.
- Ђ. Тошић, *Британик у средњем вијеку*. Годишњак друштва историчара БиХ, 21–26, Сарајево 1976, 37–50.
- Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998.
- Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987.
- Р. Тричковић, *Ђуприја и Средње Поморавље до Првог српског устанка*. Бој на Иванковцу 1805. године, Београд 1979, 85–169.
- С. Ћирковић, *Мерење и мере у средњевековној Србији*. Работници, војници, духовници, Београд 1997, 135–168.
- С. Ћирковић, *Мере у средњевековној Србији*, у: *Мере на тлу Србије кроз векове*, Каталог изложбе Галерије САНУ, бр. 23, Београд 1974.
- С. Ћирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*. Работници, војници, духовници, Београд 1997, 259–276.
- С. Ћирковић, *Сеоска општина код Срба у средњем веку*. Работници, војници, духовници, Београд 1997, 341–348.
- С. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, Зборник Филозофског

- факултета у Београду XII–1 (1974) 311–319.
- С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 103–117.
- С. Ћирковић, *Штип у XIV веку*, Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски: по повод 75–годишнината од животот, Скопје 1986, 25–37.
- С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Нови Сад 2002.
- Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986.
- А. Узелац, *Крсташи и Срби (XI–XII век)*, Београд 2018.
- М. С. Филиповић, *Некада катун Псодерци сада село Содрце код Врања*, Врањски гласник 2 (1966) 60.
- Н. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini*, Godišnjak, knjiga XII, Centar za balkanološka ispitivanja, ANU BiH, knjiga 10, Sarajevo 1974, 127–221.
- Н. Филиповић, *Поглед на османски феудализам (са посебним освртом на аграрне односе)*, ГДИ БиХ 4 (1952) 5–146.
- А. Фостиков, *Биљна сировина и њена обрада на тлу средњовековне Србије*. БИГ 9 (2018) 7–35.
- А. Фостиков, *Занатство у средњовековној Србији*, докторска дисертација, Београд 2016.
- Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*. Глас ССLXL САНУ, Одељење историјских наука, књига 1, Београд 1974, 33–73.
- Г. Ћремошник, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjega veka*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 45, Sarajevo 1933, 15–36.
- Г. Ћремошник, *Naša trgovačka društva u srednjem веку*, GZM BiH 36, Srajevo 1924, 69–81.
- Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, ИЧ 20 (1973), 125–137.
- Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, ИЧ VI (1956), 177–199.
- Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинског*, Историјски записи 16, св. 3–4, Титоград 1959, 37–44.
- Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, Титоград 1959.
- Г. Шкриванић, *Област средњовековног Пилота у XIV столећу*, ИЧ 7 (1957) 323–331.
- Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.
- Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.
- Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, ИЧ 16–17 (1966–1967) 235–254.
- Г. А. Шкриванић, *Студеничко властелинство (1183–1190)*. Богословље XI–XXVI, свеска 1–2, Београд 1967, 9–17.

- Г. Шкриванић, *Хвостно у средњем веку*, Зборник ФФ у Београду 11/1 (1970) 331–336.
- П. Шпехар, *Оруђе од метала са Београдске тврђаве: од антике до краја 18. века*, Београд 2007.
- М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, БИГ VI (2015) 119–128.
- Шумадија у XV веку*, ур. С. Мишић, М. Копривица, Београд 2018.

СПИСАК КАРТА

- Карта 1: *Распрострањеност винограда у насељима и крајевима на подручју Котора у првој половини XIV века* (аутор М. Штетић, израда И. Матејић)
- Карта 2: *Распрострањеност винограда у насељима и крајевима средњовековне Зете и Пилота* (аутор М. Штетић, израда И. Матејић)
- Карта 3: *Распрострањеност винограда на манастирским поседима у околини Скопља и Пологу према средњовековним повељама* (аутор М. Штетић, израда И. Матејић)
- Карта 4: *Распрострањеност винограда на манастирским поседима у Метохији према средњовековним повељама* (аутор М. Штетић, израда И. Матејић)
- Карта 5: *Распрострањеност винограда у насељима Области Бранковића према попису из 1455. године* (аутор М. Штетић, израда И. Матејић)

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Слика 1: *Византијска минијатура* из манастира Есфигмен (кодекс 14) на којој су представљени пољски радови (фотографија преузета из: М. Благојевић, *Земљораднички закон – средњовековни рукопис*, 228).

Слика 2: *Виноградар са винорезним косиром – резивање чоkota*, Хрвојев мисал, алегорија за месец фебруар (*Missale Hervoiiae ducis spalatensis*, f. 142–143).

Слика 3: *Господар винограда и наполичари. Мотика и косир – Прича о непоштеним виноградарима*, Хрвојев мисал (преузета из: М. Благојевић, *Земљораднички закон – средњовековни рукопис*, 232).

Слика 4: *Туча виноградара*, минијатура из Призренског јеванђеља (преузета из: М. Благојевић, *Земљораднички закон – средњовековни рукопис*, 72).

Слика 5: *Ноје обделава виноград*, фреска из Дечана на којој су представљени виноградарски нож и берба грожђа (преузета из: С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, табла XV).

Слика 6: *Виноградар и муљање обраног грожђа*, Хрвојев мисал – алегорија месеца (*Missale Hervoiiae ducis spalatensis*, f. 148, 147).

Слика 7: *Претакање вина*, Хрвојев мисал – алегорија месеца октобра (*Missale Hervoiiae ducis spalatensis*, f. 148', 147').

Слика 8: *Сцена Свадбе у Кани*, фреска из манастира Дечани, на којој су представљена три земљана ћупа са вином (преузета из: М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 193)

Слика 9: *Лоза Немањића*, фреска из манастира Дечани (преузета из М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 18)

Слика 10: *Лоза Немањића*, Грачаница (преузета из: *Лексикон српског средњег века*)

БИОГРАФИЈА

Марина Штетић рођена је 13. јуна 1988. године у Јагодини, где је завршила основну школу и гимназију „Светозар Марковић“, природно-математичког смера. Студије историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду уписала је 2007. године, а дипломирала 25. септембра 2013. са просечном оценом 9,53. Мастер студије отпочела је на одељењу за историју 2013. године, одбранивши мастер рад 9. децембра 2014. са просечном оценом 9,83. Докторске студије уписала је 9. јануара 2015. на катедри за Историју српског народа у средњем веку са историјском географијом и старословенским језиком. Звање истраживач-сарадник Филозофског факултета у Београду стекла је 14. априла 2016. године, док је током докторских студија на одељењу за историју била ангажована као сарадник у настави на предметима Историјска географија и Територијално-управна организација српских земаља у средњем веку. Предлог теме докторске дисертације под називом *Виноградарство у средњовековној Србији* одбранила је 23. новембра 2016. године. Током 2017. била је стипендиста јапанске Sasakawa (Сасакава) фондације за младе лидере – Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund (Sylff), од када је и члан истоимене асоцијације. Део истраживања на докторској дисертацији обавила је у Државном архиву у Дубровнику у Хрватској, у периоду од 18. јуна до 23. јула 2018. године, такође као стипендиста Сасакава фондације у оквиру посебног програма за истраживање у иностранству (Sylff Research Abroad – SRA). Од маја 2018. године члан је пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, под називом: *Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (XIV–XV век)* при Центру за историјску географију и историјску демографију на одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Говори француски и енглески језик, служи се италијанским, латинским и старословенским језиком.

Као студент друге години основних студија учествовала је на међународном интердисциплинарном семинару под називом: *Од Константинопоља до Београда. Константинопољ, Београд и Балкан: историја, идеологија, споменици*, одржаног у периоду од 13. до 20. јула 2009. године на Филозофском факултету у Београду. Током докторских студија имала је учешћа на научном скупу *Алексинац и околина у прошлости*, одржаном 3. септембра 2016. године у Алексинцу, као и на конференцији *Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни*, одржаној 21. октобра

2017. у Аранђеловцу. Објавила је неколико радова у домаћим часописима: *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, Београдски историјски гласник 6 (2015) 119–128; *Алексиначки крај у средњем веку*, у зборнику радова: *Алексинац и околина у прошлости*, Алексинац 2016, 49–63; *Хрисовуља цара Стефана Уроша Великој Лаври Светог Атанасија којом потврђује манастир Свих Светих*, Стари српски архив 16 (2017), 73–84; *Рудник и околина у односима Србије и Угарске од краја 12. до последње четвртине 14. века*, у зборнику: *Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни*, Аранђеловац 2018, 27–40; поглавље *Земљорадња и сточарство* у колективној монографији; *Шумадија у XV веку*, Београд 2018, 231–271; *Повеља господина Константина Драгаша манастиру Вазнесења у Штиму, задужбини војводе Дмитра*, Стари српски архив 17 (2018) у штампи.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Марина Штетић

Број индекса 5И14-9

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Виноградарство у средњовековној Србији

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 14. 01. 2020.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора ___ Марина Штетић _____

Број индекса ___ 5И14–9 _____

Студијски програм _ Историја _____

Наслов рада __ Виноградарство у средњовековној Србији _____

Ментор __ проф. др Синиша Мишић _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____ 14. 01. 2020. ____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Виноградарство у средњовековној Србији

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, __14. 01. 2020. __

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се

прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.